

ספריה פדגוגית מלביה אולם עיון

החבורת העשירית במניין של 'קתדרה' נפתחת במאמרו של יעקב קלנר, החוזר לדון בסוגיות המרכזיות של העלייה לארץ-ישראל. המאמר מציג זו מזל זו את האלטרנאטיבות השונות, שהוצגו בתקופת העלייה הראשונה לארגון העלייה כציבור וכפרטים, אם בחסותה של אפוטרופסות ואם תוך חופש-בחירה אישי. עם זאת המשותף לכל הגישות היה, העדפת טובת הכלל על מצוקתו ורצונו של הפרט, והתנגדות לפילאנתרופיה הרואה לנגד עיניה את המהגר היחיד.

יובל דרור מתאר במאמרו קבוצה ייחודית של עולים לארץ-ישראל בשנות העלייה הראשונה. עולים אלה הם הגרים ממוצא רוסי, שבאו מקרב הכיתות הקרובות ליהדות ברוסיה ואשר עברו מכת הסובוטניקים אל עולם היהדות, עלו לארץ-ישראל והתיישבו בגליל התחתון. המאמר מתאר בהרחבה את תהליך ההתגיירות, את יחסם של גורמים שונים ב'חיבת-ציון' וב'ישוב היהודי לקבוצה זו ואת שלבי קליטתה והתערותה בארץ-ישראל.

מאמרו של אריה ל' פילובסקי דן במיגור בלתי-מוכר דיו בתולדות העיתונות היהודית בארץ-ישראל, והוא עיתונות היידיש מתחילת הופעתה בשנת 1876 ועד שנת 1934. המאמר תורם תרומה חשובה לתולדות העיתונות בארץ-ישראל, ומעניק מימד נוסף לתולדותיה של העיתונות העברית ושל השפה העברית בארץ. גם פנחס פיק דן בפרק עלום בתולדות ארץ-ישראל על-ידי שירות דמותו של מהנדס-הרכבות הגרמני מייסנר, ותרומתו הגדולה להנחת רשת של מסילות-ברזל מחוץ לגבולות הארץ ובתוכה בעצם ימי מלחמת-העולם הראשונה כחלק ממאמץ המלחמה העות'מאני-גרמני.

ארבעת המאמרים החותמים את החוברת משלימים את המאמרים על תולדותיה של המושבה פתח-תקוה, שנדפסו ב'קתדרה' 9. שמואל אביצור דן בתרומתה של פתח-תקוה לקידומה החקלאי והתעשייתי של ארץ-ישראל, ובראש-וראשונה בתחום הגידולים החקלאיים ומיכון החקלאות; זאב צחור מייחד את דבריו על פתח-תקוה כמקום-מיפגש-ועימות עיקרי בין איכרים 'ותיקים' לפועלים 'חדשים' בשנות העלייה הראשונה; טובה כהן דנה בסיפוריו הארצישראלים של יואל משה סלומון ומקומם בתולדות הסיפורת הארצישראלית, ויעקב יהושע מביא את דמותה של פתח-תקוה, כפי שנצטיירה בעיני שני משכילים ערביים, שנשלחו על-ידי הנאלי של ביירות למסור לו דין-וחשבון על המתרחש בחלק הדרומי של המחוז. המדור 'תעודה' חותם את הדיון ההיסטורי בתולדותיה של פתח-תקוה עד מלחמת-העולם הראשונה; מובאת בו הטיטושה של 'הקול-קורא' מאת יואל משה סלומון אל מנהיגי תנועת 'חיבת ציון' ברוסיה. רמי יזרעאל במבואו לטיטושה של 'קול-קורא' זה דן בגלגוליה ובמשמעותה של זו.

במדור 'ארכיונים' נסקר החומר הארכיוני הנוגע לתולדות ארץ-ישראל והשמור במכון ז'בוטינסקי.

המערכת מודה ליהושע קניאל על הכנת המאמרים על תולדות פתח-תקוה בחוברת זו ובחוברת הקודמת.

ועדת המערכת:

פרופ' יהושע בן אריה, ד"ר חגי בן שמאי, ישראל ברטל, ד"ר אברהם גרוסמן,

ד"ר ישראל לוי, ד"ר יורם צפירי – האוניברסיטה העברית • ד"ר יוסף שלמון – אוניברסיטת בן-גוריון •

ד"ר אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה • ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב •

פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בר-אילן •

עורך: ד"ר יעקב שביט

מרכז ועדת מערכת: יהודה בן פורת

מזכיר: חננאל גולדברג

הגישה האנטי-פילאנתרופית בימי העלייה הראשונה *

יעקב קלנר

נסיון ההגירה והעלייה בשנות השמונים

בעיניו של יצחק רילף

ראשית שנות התשעים של המאה התשע-עשרה עמדה בעולם היהודי בסימן של דיונים רבים וערים בשאלת תכנונה של ההגירה היהודית וארגונה. בפרק-זמן זה נעשו גם הנסיונות הראשונים להעריך את נסיון ההגירה של ראשית שנות השמונים וללמוד מניסיון זה על העתיד, הן מבחינת ההגירה לאמריקה והן מבחינת העלייה לארץ-ישראל. בדיונים אלה לקח חלק כמעט כל מי שהיה פעיל בארגון ההגירה היהודית של שנות השמונים. כך יצחק רילף, אשר כבר בסוף שנות השישים היה בין יוזמי ההתיישבות היהודית בתוך רוסיה עצמה ואחר-כך פעל בארגון ההגירה היהודית לארצות-הברית;¹ כך מיכאל היילפרין, שנמנה עם הפעילים בקליטת המהגרים בניירורק בראשית שנות השמונים, והצעותיו, שהועברו אל הבארוק הירש ב-1889, משקפות את סיכום נסיון ההגירה היהודית ומנסחות הנחיות ברורות ומגובשות למדיניות התיישבות ותמיכה;² וכן יש להזכיר את מוריץ אלינגר, שפעל במסגרת 'אגודת הסעד למהגר היהודי' בראשית שנות השמונים, והגיב לעתים קרובות על שאלות ההגירה וההתיישבות היהודית בשנות התשעים.³ תרומה מאלפת ויחידה במינה

* פרקים מתוך מחקר על 'מתח בין-קבוצתי ומדיניות סוציאלית בימי העליות הראשונות'. תודתי לבית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול בראוולר, האוניברסיטה העברית בירושלים, שהעניק לי מענק לעריכת מחקר זה. פרסומי העיקריים בסוגיה זו:

1 *Meine Reise nach Kowno um die Übersiedelung nothleidender Glaubensgenossen aus den Grenzbezirken nach dem Innern Russlands zu orden*, Memel 1869 (להלן: מסעי לקובנא).
Drei Tage in Judish-Russland, Ein Cultur und Sittenbild, Frankfurt 1882 (להלן: שלושה ימים ברוסיה).
Aruhas Bas-Ammi, Israels Heilung, Ein ernstes Wort an Glaubens- und Nichtglaubensgenossen, Frankfurt 1883 (להלן: ארוכת בת-עמי).
Die russischen Juden, ihre Leidensgeschichte und unsere Rettungsversuche, Memel 1892 (להלן: יהודי רוסיה).

2 המכתב המקורי של היילפרין אל אוסקר שטראוס נמצא בארכיון ה-American Jewish Historical Society ותודתי למנהליו אשר העמידו לרשותי את העתקו.
המכתב פורסם, כמעט בשלמותו על-ידי G. Pollak, *Michael Heilprin and his Sons*, New York 1912, pp. 214-220, ועיין גם את דברי היילפרין שפורסמו על-ידי B.F. Peixotto, *What shall we do with our Immigrants*, New York 1887, pp. 17-24. את מסקנותיו של מיכאל היילפרין סיכמתי במאמרי, 'ראשיתה של מדיניות סוציאלית בחברת הישוב היהודי בא"י', בטחון סוציאלי, מס' 14-15 (נובמבר 1977), עמ' 180-181. פרסומי העיקריים של אלינגר הם:

3 M. Ellinger, *Report to the President of the Hebrew Emigrant Aid Society of the United States*, New York 1882. ומאמריו הבאים שפורסמו בירחון של 'בני-ברית' האמריקאי:
'The Emigration of Jews to America', *Menorah*, 11:2 (August 1891), pp. 61-67; 'The Emigration Problem', *op. cit.*, 12:4 (April 1892), pp. 203-210; 'Jewish Colonization', *op. cit.*, 23:6 (Dec. 1897), pp. 365-369; 'The Jewish Agricultural Colonies', *op. cit.*, 24:6 (Jan. 1898), pp. 342-345.

יצחק רילף (בית־הספרים הלאומי, אוסף שבדרון)

הם סיכומיו וניתוחיו של ד"ר פרייס. הוא עצמו חזה מבשרו, בימי נעוריו, את סבל המהגרים ב-1882, היה בין הפליטים בברודי ופעל אחר-כך כרופא בניר-יוק באזורי המהגרים. כאשר בעיות ההגירה עלו שוב לדיון בראשית שנות התשעים, העלה גם הוא את זכרונותיו והצעותיו.⁴ ואשר ליישוב בארץ-ישראל מן הראוי להזכיר כאן את י"מ פינס, שכבר ב-1878 עלה לארץ לשמש כסוכן של מוכרת משה, והיה הראשון שניסה עוד ב-1893 לנסח עקרונות למדיניות סוציאלית כלל-יהודית.⁵

פרק בפני עצמו במסכת זו הוא מאמרו של אחד-העם 'האמת מארץ-ישראל'.⁶ בעת כהלת ההגירה בתרמ"ב היה עדיין אחד-העם טרוד בענייניו שלו עצמו. אמנם בדרכו לווינה הוא נתקל בפליטים ששהו אותו זמן בברודי, ובזכרונותיו הוא מעלה את התרשמותו העמוקה מן 'האיש המצויין' קארל נטר, שעשה שם במסירות רבה למען המהגרים לארה"ב.⁷ אך לא כמי שמודמן למקום במקרה היה אחד-העם בראשית שנות התשעים, כאשר יצא לארץ-ישראל ובשבו משם פירסם את 'האמת מארץ-ישראל'. במאמר מפורט זה סקר והעריך את הנעשה בארץ-ישראל בעשור הראשון של ההתיישבות החדשה, ודבריו עוררו פולמוס חריף וממושך, במיוחד עם מ"ל ליליינבלום (מל"ל). אף הוא מן הראשונים שעסק בענייני העלייה לארץ-ישראל וההתיישבות בה בראשית שנות השמונים. אין ספק, שלעירנות ציבורית זו לבעיות העלייה וההגירה באותו פרק-זמן תרמו עצם התגברותה של ההגירה היהודית בראשית שנות התשעים, והיחזמה הרבה שגילה הבארון הירש בתוכניתו להגירה והתיישבות יהודית בארגנטינה.⁸

במאמר זה נצמצם את דיונונו בגישות העיקריות למדיניות העלייה, ההתיישבות והתמיכה בארץ-ישראל, כפי שנוסחו בפולמוס של ראשית שנות התשעים, ונבליט את התמורות שחלו בגישות אלו כשנתחדש הפולמוס במוצאי העלייה הראשונה ושוב נתלקח הפולמוס החריף בין אחד-העם וליליינבלום. נפתח דיונונו בניתוח קצר בעמדתו של יצחק רילף, שפן דומה כי פעילותו ותורמתו של זה בעניין ההגירה היהודית משמשות אחת החוליות המקשרות בין נסיון ההגירה לארה"ב ובין הדיון בדבר העלייה וההתיישבות בארץ-ישראל.

רילף היה בין היהודים הראשונים במערב-אירופה, אשר תמכו ביחמתו של פינסקר, נעשה לו חבר קרוב,⁹ ולא יצאו ימים מרובים והוא גם הצטרף לתנועה הציונית. המעניין בהתפתחות גישתו של רילף, שהיא מבליטה את הדילמה המתמדת בין הגירה מאורגנת, שיסודה תכנון ריכוזי ופיקוח קפדני

4 פורסמו ע"י ליאו שפאל (Leo Shpall):

'The Diary of Dr. George H. Price', *Publications of the American Jewish Historical Society*, No. XL, part 2 (Dec. 1950), pp. 173-181; 'The Memoir of Doctor G.M. Price', *PAJHS*, Vol. XLVII, No. 2 (Dec. 1957), pp. 101-110; 'The Russian Jews in America' by G.M. Price, *PAJHS*, Vol. XLVIII, No. 1 & 2 (Sept. 1958 & Dec. 1958), pp. 28-62; 78-133

5 עיין בספרי: למען ציון, ההתערבות הכלל-יהודית במצוקת הישוב, 'ירושלים תשל"ז', עמ' 141-115, וכן במאמרי (לעיל, הערה 2), עמ' 185-181.

6 פורסמה בהמליץ, שנה 31, מס' 125; מס' 127; מס' 128; מס' 131 ומס' 134.

7 אחד-העם, פרקי זכרונות ואגרות, תל-אביב תרצ"א, עמ' 6.

8 עיין ניתוחו המפורט של חיים אבני, ארגנטינה, הארץ היעודה, מפעל ההתיישבות של הברון דה הירש בארגנטינה, ירושלים תשל"ג.

9 חליפת המכתבים בין פינסקר ורילף פורסמה מחדש ע"י מ' יואלי, י.ל. פינסקר, תל-אביב תש"ך, עמ' 139 ואילך.

על ביצועו, ומכאן שהיא בהכרח פוגעת בחופש הפרט, לבין הגירה, הפועלת על-פי חוקיה שלה עצמה ומעניקה ליחיד את החופש להגר ואת האפשרות להצליח או להיכשל. רילף פותר דילמה זו בשנת 1892, בהבחנה שהוא מבחין בין ראשית תנועת ההגירה, שחייבה משטר של ארגון ומימון כלל-יהודי, לבין השלב המאוחר יותר, כאשר היא פועלת על-פי חוקיה שלה, והנקלטים עצמם נעשים פעילים לעניין הגירת קרוביהם וקליטתם.

התפתחות דומה בקר-מחשבה זה נמצא אחר-כך אצל אחד-העם. אלא כשם שבראשית פעילותו הציבורית נקט אחד-העם עמדה קיצונית בזכות הריכוז הטוטאליטארי ובהצבת העולה במקומו המוגדר, כך נקט עמדה קיצונית גם כאשר אמר להניח למתיישב במלחמת קיומו. תמורה אחרת בתחום זה אתה מוצא אצל ליליינבלום, אשר גם בפולמוס של ראשית שנות החששים וגם בפולמוס שבמוצאי העלייה הראשונה היה מתנגדו החריף של אחד-העם. אכן, ניתוח התמורות הללו יבליט את שתי הגישות הקוטביות במדיניות העלייה והקליטה: מגמת התכנון הריכוזי, המבקשת להבטיח ביצוע קפדני של תוכנית מוגדרת וקבועה-מראש, מזה, ומגמות ליברליות יותר, שלעתים יש בהן ביטוי לאכזבה מן האפשרות למימוש התוכנית כפי שעלתה תחילה, מזה.

אכזבה מעין זו נמצא אצל רילף ב-1892, כשהוא בא לסכם את נסיון המעורבות הכלל-יהודית במצוקתם של יהודי רוסיה. הסתייגותו המפורשת של רילף מארגון ההגירה התבססה על הניסיון, שכל תכנון הגירה סלקטיבית יגרור כאילו מאליו הגירה המונית של הבלתי-מתאימים, זה הערברב הבא בעקבות אלה שנבחרו להתיישבות, המסכן מראש את הצלחת התוכנית. וכך יאמר רילף כאשר יסתייג מתוכנית ההתיישבות בארגנטינה: 'אחרי כל מתישב יגיעו מהר סנדלר אחר, שני חייטים, שלשה מלמדים ובטלנים, נוסף לקרובים רחוקים ושכנים מן העיירה שיבואו לעזור להם'.¹⁰ ובמקום אחר¹¹ הוא מספר על שישה מועמדים שנבחרו להגירה והם היו לציבור של מאתיים איש שיצאו ממקומם.

בדברים אלה ניכרת רתיעתו העמוקה של רילף מפני הגירה יוזמה, שלעולם תחייב כוחות ארגוניים רבים למימושה ותמיכה ניכרת במהגר. עמדה זו של אדם, אשר הגדיל לעשות בעוררו את דעת-הקהל למצוקת הפליטים וגילה יוזמה והתמדה בארגון התמיכה בהם,¹² עשויה בוודאי להפתיע. ואולם דומה שדעתו של רילף בעניין השלבים השונים בתהליך ההגירה, הפועלים כאמור גם על-פי עקרונות שונים (תחילה תכנון וארגון ואחר-כך התפתחות טבעית) הם פרי הניסיון המר שנצטבר בארגון ההגירה היהודית בראשית שנות השמונים, והוא ראה בו כישלון. בהערכה זו הוא מזדהה עם פינסקר, שאף מבאיר בדבריו על גורלם של פליטי 1881-1882.¹³ בדומה לפינסקר גם רילף מסתייג מ'גמילות חסדים של יחידים', וכבר ב-1883 ראה את הסכנות שבתמיכה 'הבאה מיד יחידים ומתכוונת ליחידים', והבליט את הסכנה שהיא 'גורמת לעתים לאיזה מן עצלות, לחוסר הכרעה, לשחיתות ובזיון — עד שעזרה זו ... להיפוכה'.¹⁴

10 יהודי רוסיה, עמ' 43.

11 שם, עמ' 51.

12 עיין על כך י' קלנר, ראשיתו של תכנון חברתי כלל-יהודי, ירושלים 1974, עמ' 8 ואילך.

13 עיין ארוכת בת-עמי, עמ' 85-86.

14 שם, עמ' 61-63.

לכן גם רילף מצפה מן ההתעוררות הלאומית 'אחדות, שותפות וערכות' ולא 'מסדר אחים רחמניים'. מכאן הכלל הברור והמפורש שהוא קובע: 'רק כלל הציבור יכול לעזור לכלל הציבור' (שם). הסתייגותו של רילף ממעורבותה של הפילאנתרופיה היהודית ומן המאמצים הממוסדים של יהדות המערב לעזרת יהודי מזרח-אירופה היתה מושפעת גם ממגעיו הישירים עם יהדות רוסיה ומהכרת מוסדותיה במישרין, כגון בתי-המחסה לחולים וזקנים שביקר בהם בביקורו בוויילנה,¹⁵ וצורות ארגון התמיכה בעניים, בקהילות אחרות.¹⁶ מגעיו הישירים של רילף עם יהודי רוסיה לימדו אותו לראות את פתרון 'הבעיה הסוציאלית' לא בעזרת 'איש עשיר אחד', אלא בעזרת פשוטי-העם, הפועלים מתוך תמימות דתית ומתוך מסירות לזולת.¹⁷

אך הסתייגותו של רילף מן הפילאנתרופיה של יהודי-המערב מושפעת בראש-וראשונה מחששותיו מפני 'מבול של מהגרים', אשר יגבר ככל שיוזמתו של הבארוך הירש לארגון הגירה המונית של יהודי רוסיה תלך ותתגשם. לדעתו, ממדיה של מצוקת יהודי רוסיה אינם מאפשרים פתרון מתוכנן ומאורגן. מכאן רתיעתו מכל ארגון של הגירה, ומכאן התנגדותו המפורשת להעמיד את המעורבות על תוכנית אחת קבועה-מראש, כגון תוכניתו של הבארוך הירש להתיישבות חקלאית בארגנטינה. כנגד מחשבת המעורבות המתוכננת והממוקדת בתוכנית אחת (כגון התיישבות חקלאית), מבקש רילף לאפשר להגירה לפעול על-פי חוקים של עצמה 'בדומה לכל משטר חברתי, הפועל יותר טוב ויותר תקין על פי חוקי הטבע מאשר על ידי התערבות של בני אדם'.¹⁸

כבר עתה מן הראוי לציין, שעמדתו זו של רילף מנוגדת בתכלית הניגוד לעמדתו של אחד-העם, אשר הטעים באותה תקופה את ההכרח בריכוזיות מוחלטת וגם דרש להגביל את רעיון ארץ-ישראל בעבודת-אדמה פשוטה בלבד. לא כן רילף; הוא שהגיע דווקא באותם הימים לכלל גישה ליברלית מובהקת בעניין הגירה, משמעותה של זו היתה בשבילו בראש-וראשונה כיבוד חרותו של המהגר, בבחירת מוקם הגירתו ובחירת עיסוקו במקום קליטתו. מכאן התנגדותו המפורשת של רילף להעמיד את קליטת המהגרים על התיישבות חקלאית בלבד. לדעתו, כל הציפיות בתחום זה אין להן על מה שיסמכו. ההתיישבות החקלאית של יהודי רוסיה היא בעיניו בבחינת ניסוי (experiment) בלבד, ואפילו ינהגו בקפדנות רבה בבחירת המתישבים. בנידון זה אין גם הבדל בין ארץ-ישראל או אמריקה.¹⁹ מתוך הסתייגותו לארגון הגירה מתוכננת נובעת הבחנתו בין תמיכה להגירה, תמיכה הפסולה בעיניו, לבין העזרה הניתנת למגור ומשלימה את החסר לו לקליטתו.²⁰

מעניינת הערכתו של רילף, כי מהגר בעל אמצעים מצומצמים הוא חומר אנושי טוב יותר להגירה ממהגר שהוא בעל אמצעים רבים משלו עצמו. למסקנה דומה הגיע אחד-העם כשדן במצבו של העולה בתהליך קליטתו. אך חידושו של אחד-העם בדיון זה הוא בכך, שהוא גם התייחס לתמורה החלה בתודעתו של העולה לאחר עלייתו, כאשר היסורים שבהווה משכיחים את הסבל שבעבר

15 שלושה ימים ברוסיה, עמ' 12-35.

16 עיין למשל על מינסק, עמ' 115-119.

17 שם, עמ' 16-17.

18 יהודי רוסיה, עמ' 18.

19 שם, עמ' 42.

20 שם, עמ' 45, 50.

לראש השנה תרנ"ח Memel, Neujahr 5658.

בְּנֵי וְתַלְפֵּי אֵל אֱלֹהֵינוּ
 וְנִפְלִי בְּלֵאֵלֵינוּ וְעַד בְּנֵינוּ
 לְהַיְבִיבֵנוּ בְּיָמֵינוּ וְאַלְפֵינוּ בְּכֹחֵינוּ
 בְּצִוֵּי ה' יִשְׁבֹּן לְבֹן ה' רַחֵם לֵאמֹתֵינוּ

O, Gedenke das Welterlbe wolle in Güte und Gnade
 zum Guten lenken unsre Lebenspfade,
 Recht uns lehren, Tugend spenden,
 Für Zion den Erlöser senden.

In deiner Anhänglichkeit,
 Dr. Wilf. Kallman.

כרטיס ברכה שחיבר יצחק רילף לראש-השנה תרנ"ח (בית-הספרים הלאומי, אוסף שבדרון)

ומגבירים את עירנותו למה שהוא חסר באותה שעה.²¹ אחד מביטויי-תמורה זו בתודעתו של העולה היא שאיפתו לשמור לפחות על רמת-החיים שבמצבו הקודם. מתוך הערכתו זו את מצבו של העולה שלל אחד-העם את הציפיות, שמייסדי ההתיישבות יהיו בעלי אמצעים, ולמסקנה דומה הגיע גם רילף לגבי סיכויי הסתגלותם של מהגרים עשירים.

בדיון זה התייחס רילף במיוחד לדימוי העצמי של המהגר בראשית תהליך קליטתו. המהגר בעל אמצעים מוגבלים הוא, לדעתו, בקו עולה, וככל שעצם הגירתו מעניקה לו יתר חופש פעולה כך הוא מתאמץ ומגיע לרמת-חיים גבוהה יותר. לעומת זאת, בעל אמצעים רבים משל עצמו ער בראש-וראשונה למה שכבר הפסיד על-ידי הגירתו. מאחר שחייב הוא להוריד יותר ויותר את רמת-החיים שלו, על כן רואה הוא את עצמו כמי שהפסיד ויורד מטה-מטה. דימוי-עצמי זה יקשה על הסתגלותו למציאות החדשה, ובסופו של דבר אף יבקש לחזור אל מקום מוצאו. קיצורו של דבר: מהגרים מחוסרי-אמצעים, שיזכו להשלמת מחסורם במאמציהם, הם בעלי סיכוי רב להסתגלות

21 עמד על כך אחד-העם כבר במאמרו 'הכהנים והעם', המליץ, שנה 31, מס' 199, עמ' 4-1.

חיובית, ואילו בעלי האמצעים הם שיחושו יותר את ההפסד שנגרם על-ידי הגירתם, והרגשה זו עצמה תפגע ביכולתם להסתגל ולהיקלט במקומם החדש.²²

דומה שהערכת נסיון ההגירה של שנות השמונים קבעה את עמדתו של רילף גם כאשר דרש להפריד בין המשימה הלאומית של ישוב ארץ-ישראל לבין המשימה של מתן עזרה ליהודי רוסיה. כל תוכנית של התיישבות תבקש בהכרח רק אנשים המסוגלים לעבוד, וגם תעדיף את הרגילים והמנוסים בעבודה חקלאית. תוכניות התיישבות עוזרות בסופו של דבר רק להללו, שאינם זקוקים כל-כך לעזרה, ואילו הזקוקים לעזרה רבה ומיידית אינם נעזרים כלל בתוכניות להתיישבות חקלאית.²³ טענה זו נשמעה כבר ב-1882, כאשר מ' אלינגר בא לאירופה להציע את תוכנית התיישבות היהודית בארה"ב,²⁴ ובוודאי היתה זו טענה כבדת-משקל נגד 'אגודת העזרה למהגר היהודי'. נימה דומה נשמעת מפיו של רילף גם כלפי יוזמתו של הבארון הירש בארגנטינה.

יחסו המסוייג של רילף לכל תוכנית של התיישבות יהודית תקף גם לגבי ארץ-ישראל. 'זרם גדול ופתאומי של אנשים, ואפילו רק של כמה אלפים, לא יחזק את המושבות (בא"י) — כי אם להיפך. הם יביאו את המושבות לעוני ולהרס'.²⁵ לדעתו של רילף, אין גם רעיון ישוב ארץ-ישראל מתכוון לעזור ליהודי רוסיה, כי אם לשמש 'כיסוד ומשענת לתודעה הלאומית ולרגש האחזה של היהודים' (שם). ניתוחיו והצעותיו של רילף ב-1892, הם בבחינת סיכום אישי של נסיון המעורבות הכלל-יהודית, למן ראשיתה בשנות השבעים עד למשכבה העמוק בשנות השמונים. נסיון זה חייב הערכה מחדשת, שכן החשש מפני מבול של מהגרים עלה שוב, ולרשותה של הפילאנתרופיה היהודית ניתנו אמצעים, שחסרה היתה עשרות שנים קודם לכן. דומה שהערכתו הביקורתית של רילף את נסיון ההגירה היא שהעלתה את חששותיו מפני מעשיה של הפילאנתרופיה היהודית. ואולם המאלף בהתפתחות הגותו ופעילותו של רילף, שהוא עצמו עברו עליו תמורות בולטות במשך תקופה זו של פחות ממחצית יובל שנים של פעילות כלל-יהודית. לקראת ראשית שנות השבעים ניכר אצלו המעבר מפעילות של גמילות חסדים ומתנות לעניים בקנה-מידה מצומצם, מקומי, אל מעורבות מתוכננת ומאורגנת במישור הכלל-יהודי. ואילו בראשית שנות התשעים רילף מייצג אוריינטאציה ליבראלית מובהקת, השוללת כמעט כל תכנון וארגון בעניין הגירה, בוטחת ביוזמה האישית של הפרט ומצמצמת את התמיכה במהגר, באופן שאינה פוגעת באיזון הטבעי של תהליך ההגירה והקליטה. מכל מקום, גם בעיניו של רילף כל 'עדוד ותמיכה יתירה למהגר פוגעים בו יותר ממה שהם עוזרים'. מכאן הדחייה המוחלטת של הבלתי-מתאימים, ומכאן הצורך המתמיד להצהיר במפורש על מדיניות זו, שהיא בעיני רילף האמצעי נגד מבול-המהגרים ההולך וגובר ומאיים בעוצמתו על הארגונים. למעשה, רילף מזדהה עם המדיניות שנקטו הארגונים הכלל-יהודיים מאז קיץ 1882, מדיניות שהביאה גם לביטול קיומה של 'אגודת העזרה למהגר היהודי לארצות-הברית' ולהפרדה בין התוכניות לקליטת מהגרים לבין אלו לפיתוח מושבות חקלאיות בארצות-הברית.

22 יהודי רוסיה, עמ' 50.

23 שם, שם, עמ' 42.

24 עיין: Report of M. Ellinger to the Hebrew Emigrant Aid Society of the United States, New York 1882, p. 9.

25 יהודי רוסיה, עמ' 41.

הנימה האישית בהערכת המעורבות הכלל-יהודית בולטת אצל רילף בהזדהותו הרגשית העמוקה עם הגורל היהודי,²⁶ ועם יהודי רוסיה בפרט,²⁷ המעלים לפניו את זכרון הוריו.²⁸ פגישה זו של היהודי מן המערב עם מצוקת יהודי מזרח-אירופה ביטלה אצלו את הרגשת העליונות והביטחון, שאיפיינו את הפילאנתרופיה היהודית במערב; היפוכו של דבר: הפגישה עוררה בלבו תקווה וביטחון בהמוני עם ישראל וביכולתם לעזור לעצמם. וככל שהמשכילים שבין יהודי רוסיה היו מלאי התפעלות מן הסדר, המשמעת ויכולת הארגון של יהודי המערב וראו בהם את הכוח העולה, אשר יטול לידיהם את השלטון בתחום זה של מעורבות כלל-יהודית, רילף שם מבטחו יותר ויותר באותם כוחות העם היהודי במזרח-אירופה שידעו לעזור לעצמם.

ואפשר שמתוך הזדהות אישית ועמוקה זו גם מקור ביקורתו את הפילאנתרופיה הכלל-יהודית, כשהוא בא להאשים את התומכים בתוכנית ההתיישבות בארגנטינה ב'חוסר אהדה' ליהודי הרוסי. טענתו של רילף, שאף אחד אינו רוצה ביהודי זה ולפיכך רוצים להרחיקו עד לארגנטינה וברזיל 'על מנת שלא לראות אותו עוד',²⁹ — טענה זו חבוייה בה רגשות עמוקים של אכזבה קשה שאינם מאפשרים הערכה שקולה ועניינית, אך מבטאות הן בבהירות שהדיון בבעיות ההגירה והקליטה לעולם אינו דיון ראציונאלי, אלא מגלה ומכסה כאחד פחדים עמוקים ומשאלות ותקוות רבות ועמוקות.

אחד-העם והאמת מארץ-ישראל

'האמת' שגילה אחד-העם בביקורו הראשון בארץ-ישראל ניתן לסכמה בשלוש נקודות אלו: (א) ההבחנה בין עלייה ובין גירה לא עמדה במבחן המציאות. הבחנה זו הוצגה עוד בראשיתו של תנועת העלייה לארץ-ישראל ב-1882 כהנחיה לכיוון כל פעולה בארץ, אך לפי הערכתו של אחד-העם היא לא עלתה יפה, וגם ארץ-ישראל נהפכה ל'קליפורניה חדשה'; (ב) האכזבה מן הציפיות לעלייה על-פי הכרעה ערכית אישית מעלה אצל אחד-העם את הדרישה לצנטראליזאציה מוחלטת ולהגדרת תפקידה של המנהיגות 'לקבוע סדרים, אשר ימשכו אליו את הראויים לו וירחיקו מעליו את הבלתי ראויים'; (ג) את פגמיה של עלייה לא-סלקטיבית יש לתקן על-ידי מדיניות-התיישבות חדשה.

כבר בדבריה-הפתיחה ל'האמת מארץ-ישראל' אומר אחד-העם, שמגמתו לעורר את אוהבי ציון מ'שנתם המתוקה' ולהראות להם, איזה 'תולדות מסוכנות יכולות לצאת מהן בעתיד'.³⁰ בדבריה-הפתיחה אלה מעלה אחד-העם חששות דומים לאלה שהעלה יהודה ליב גורדון ('ל"ג) ב-1882, כאשר ראה 'חבילות חבילות מן הנמלטים... מתאחדות לקהילה גדולה אחת ונעשות לראש פינה לחומת בית ישראל שעתידה להתחדש בקרוב'.³¹ באותם הימים ראה יל"ג את 'דברי החלום

26 שלושה ימים, עמ' 130.

27 שם, עמ' 82.

28 שם, עמ' 70.

29 יהודי רוסיה, עמ' 43.

30 המליץ, שנה 31, מס' 125, עמ' 2.

31 'עזרה ועזרא', המליץ, שנה 18, מס' 13, עמ' 233.

קרובים אל המציאות ויש בהם יותר מאחד מששים בנבואה'. אבל דווקא משום שצרכי השעה דוחקים, כבר חש אז בסכנות שבחלום חיבת־ציון: 'כשאדם רואה חלום טוב שנתו ערכה לו והוא מתאוה שלא יעירו אותו כדי שיוציאו שנתו ויאריך חלומו...' ואם כבר ב־1882, חשש גורדון שאיזה 'מקרה בלתי טהור' יכול לעורר מן השינה ויגלה, שהחזון באותה שעה לא היה אלא חזון־שווא, הרי ב־1891 מבליט אחד־העם את 'החלק הרע' שבמציאות הארץ־ישראלית. אחד־העם, כמו גורדון, שניהם ערים לסכנות שבחלום הנעים, שכן ככל שהוא נעים, אין בו לעורר את החולם, אלא להרדימו יותר. ועל כן אחד־העם מבקש להבחין הבחנה ברורה בין החלום שבחיבת־ציון לבין המציאות בארץ־ישראל, הפועלת על־פי דרכה היא. מבחינה זו 'האמת מארץ־ישראל' היא הערכתו הביקורתית של אחד־העם את הנעשה בארץ־ישראל, והבלטתו את 'החלק הרע' באה לעורר את החולמים משנתם.

'לא חלום נעים לי הארץ ויושביה וכל מעשה שם, כי אם אמת מוחשית ... שא־אפשר להעלים עין'.³² מכאן התנגדותו הנמרצת לסופרים, אשר 'בהתלהבותם היתירה' מודיעים בקהל 'בשורות טובות בדויות מלב' והם 'מרשים לעצמם לשקר לשם שמים'. כך נהפך הרעיון הגדול לעסק טוב מאד ... ודורש רק 'גיעה מעטה'.³³ וכך הוא מושך 'חאבי עושר ואבנטוריסטים' (שם). וכאשר אחד־העם אומר, שהוא רוצה 'לחרוץ משפט' על הנעשה בארץ־ישראל 'מן המעשים על עושיהם'³⁴ הריהו כאילו מודיע מראש, שאמנם ידון את היישוב במידת הדין.³⁵ ואכן גישתו זו של אחד־העם, לראות במידת הדין כמידה קודמת בזמן למידת הרחמים, היא נקודת־מחלוקת בין אחד־העם ומבקרי, ועתידה היא להתקיים גם בפולמוס המאוחר יותר שבין משה לייב ליליינבלום (מל"ל) ואחד־העם במוצאי העלייה הראשונה. מכל מקום, גם ב'אמת', כמו גם לפני כן ב'לא זה הדרך' אחד־העם אינו רוצה לדון בעושים, כי הדיון בעושים יקלקל את שורת הדין ויביא לשפוט את המעשים במידת הרחמים.

הצעותיו של אחד־העם לחיקונו של היישוב יסודן בהנחה, שהפולמוס סביב השאלה 'ארץ־ישראל או אמריקה' כבר מצא את תשובתו בראשית שנות התשעים, ובדומה להנחיות שכבר נקבעו לקראת ראשיתו של היישוב. 'הצד העקונימי שבשאלת היהודים צריך לבקש תשובתו באמריקה, בעוד שהצד האידעאלי, החפץ לברוא לנו מרכז קבוע על ידי ישוב המון גדול במקום אחד על יסוד עבודת אדמה' ימצא את תשובתו בארץ־ישראל בלבד.³⁶

צמצומו של רעיון ישוב ארץ־ישראל והעמדתו על עבודת־אדמה בלבד מבליטים את מגמתו האפולוגטית של אחד־העם, והוא מוסיף ומנמק: 'למען ידעו הכל, כי יש מקום תחת השמים ... אשר שם ירים ראש גם היהודי כאחד האדם, בזעת אפו יוציא לחם מן הארץ וברוח לאומו יבא ארחות חייו בעצמו' (שם). הבלטת מגמה זו תעודד, ואולי בצדק, את תגובתו של ליליינבלום. אך לצורך דיונונו כאן חשובה הבחנתו הפסקנית של אחד־העם: 'ישוב ארץ־ישראל אינה תשובה על שאלת "מה נאכל" של כל יחיד ויחיד, כי אם שאלת החיים של הכלל כלו' (שם).

32 ראה לעיל, הערה 1.

33 שם, מס' 127, עמ' 1.

34 שם, מס' 125, עמ' 2.

35 עיין מאמרו 'מדת הדין ומדת הרחמים', שנכתב גם הוא בתרגום א' ופורסם בפרדס, ספר ראשון, אדיסא תרנ"ב.

36 המליץ, שנה 31, מס' 125, עמ' 2.

תר"ג - 1893

~ חזומה ~

ג. ג' תמוז - 17 (5) יול.
 וצאת מכות מאדוסא באמה "צאר" ארץ ישראל.

ג. א' תמוז - ס"ג (8) יול.

באמה נפלאה ה' ביאודאד, מזכיר ראשון בהקונסול הראש
 בירושלים. עברתו עמו היתה ד"ר זלמן ז"ל, וזו יתר
 הבשקים הנשדך על כי הקונסול אינו חוסה בראו על היהודים ונתע
 כחסיא. הסדה היא, אדכסיו, כי היהודים אינם מלאים חלי הפסלה
 ואינם מלאים את הדבר כדי להבט תמיד את הפס.

~ חזומה ~

ג. י"ג תמוז - 17 (15) יול.

היום נדע באמה איבא באמה "קונסול" (אשר זכנו
 מילה דזוזכס/קונסול). אף כי היתה ידיו "סדס/קונסול"
 על זמן שם הדשים, הוכרחה דכס אהבס דו הסדס/קונסול
 ודכס. הכמה הזאת האכירה את רחמי מאד.

כאן אחד-העם משתמש בהבחנה בין עם ישראל, והם הצרכים הכלליים של הכלל כולו, לבין בני ישראל, שהם 'צרכי אנשים פרטיים רבים כל אחד לעצמו'. הבחנה זו המשתמשת, בידעין או שלא-בידעין, בהבחנתו של רוסו בין *volonté de tous* (רצון הכול) לבין *volonté générale* (הרצון הכללי) העלה אחד-העם כבר לפני ביקורו בארץ-ישראל,³⁷ והוא חוזר עליה גם במאמרו 'בלבול הדעות',³⁸ המאמר שבא להגן על 'האמת' מפני מבקריו ועתיד להיכלל בכל כתביו כ'מלואים לאמת מארץ-ישראל'.

אלא שמתוך הבחנה עיונית זו נלמדת מעכשיו מסקנה ברורה, המוסיפה משמעות נוספת על ההבחנה שבין מהגר לעולה:

כי בעוד אשר לאמריקה ילך לו כל החפץ על דעתו ועל אחריותו בלבד, יהיה ישוב א"י מסור בידי כלל העם וכל צעד וצעד יהיה מדוד ונעשה בדעה צלולה ומיושבת, בראשי העם ומנהיגיו, למען יובילו כל המעשים אל מטרה אחת ולא יבואו אנשים פרטיים במעשיהם הבודדים ויהפכו את הקערה על פיה.³⁹

הווי אומר: בעוד ההגירה לאמריקה מקורה ביוזמתו האישית של המהגר ועל אחריותו בלבד, הרי האחריות לעלייה לארץ-ישראל והפיקוח עליה נתונים בידי המנהיגות. הסתייגותו של אחד-העם 'מחסדי נדיבים יחידים', שכבר ניתן לה ביטוי ב'אמת'⁴⁰ ואשר מודגשת אחר-כך ביתר חריפות ב'ישוב ואפוטרופסיו', מציגה אותו כלוחם בשלטון האפוטרופסים. לכן יש להטעים, שבראשית מאבקו הציבורי עומד אחד-העם על 'הצורך המוחלט' בפעולה מאחדת בכל מעורבות בענייני היישוב וגישתו היא גישה טוטאליטארית מיסודה. אחד-העם ער ומודע 'כי למלחמה כבדה אנו יוצאים', ומתוך תחושה זו של שעת-חירום באה תביעתו לצנטראליזציה מוחלטת, לביטול רצונו של הפרט ולמשמעת קפדנית:

למלחמה כזו דרושות הכנות גדולות; דרושה ידיעה ברורה ופרטית ממצב שדה המערכה ותכונותיו; דרושה שיטה שלמה וקבועה, אשר תגביל מראש כל הפעולות העתידות; ... אך על הכל דרושים מנהיגים בקיאים ומוכשרים לכך, אשר ילכו לפני ההמון, יאחדו ויסדרו כל הפעולות כפי הדרוש אל המטרה, ואיש לא ימרה את פיהם.⁴¹

ולמי שעקרון הצנטראליזציה והשלטון המוחלט של המנהיגות, שאחד-העם מתכוון לו ב'אמת מארץ-ישראל', אינם ברורים לו דיים, חוזר הוא ומדגיש למבקרו במאמרו 'בלבול הדעות' את עמדתו היסודית ואת משמעותה:

לא העצים והאבנים עצמם דואגים לאחרית הבנין כלו, כי אם הארכיטקטור הוא המשתדל לבחור בחומר טוב וחזק להניח הכל על מקומו הראוי לו,

37 המליץ, 'פצעי אוהב', שנה 31, מס' 248, עמ' 2.

38 שם, מס' 175, עמ' 1-2.

39 שם, מס' 125, עמ' 2.

40 שם, מס' 134, עמ' 4.

41 שם, מס' 125, עמ' 2.

דף מתוך יומנו של אחד-העם (בית-הספרים הלאומי, ארכיון אחד העם, תיק 1873)

וממילא יהיה כל הבנין חזק ויפה. לא מאת המתישבים דרשתי איפוא, שילכו ויחישבו לטובת הכלל בלבד, כי אם מאת מנהיגי הכלל דרשתי, שישיתמו בכל הענין סדרים כאלה, אשר ימשכו איליו את הראויים לו וירחיקו מעליו את הבלתי ראויים.

ואחד-העם מוסיף ומבהיר את תכונותיהם של הראויים והבלתי-ראויים: 'ראויים ובלתי ראויים לא על פי מדת אהבתם את הכלל, כי אם על פי מדת כוחותיהם הגופניים והמוסריים ואהבתם אל העבודה ואל השלום וההסתפקות'.⁴² לביסוס עמדתו זו מביא אחד-העם⁴³ גם את דברי הקולונל גולדסמיט אל הרב מוהליבר בענין ההתיישבות בארגנטינה,⁴⁴ שבהם הודיע הראשון במפורש כי 'אינם דרושים לו אנשים אשר אין כחם במתנם ועקשי לב' אלא רק 'בעלי מדות טובות וישרי לב הנכונים לשאת כל יד עמל מבלי התאונן' ואשר 'מקשיבים להמשגיחים עליהם'. מכל מקום, מסקנתו של אחד-העם ברורה ומוחלטת. המדיניות הליבראלית בעלייה נכשלה, וארץ-ישראל התעשרה 'באלפי עניים חדשים מקבלי חמיכה או גועים ברעב'.⁴⁵ גם האזהרות הרבות לא הועילו למנוע את עליית הבלתי-מתאימים,⁴⁶ וגם האגודות של בעלי-ההון 'אינם מדקדקים הרבה עם חבריהם... בכל הנוגע לתכונותיהם המוסריות וחפצם וכשרונם לעבודה גופנית',⁴⁷ וגם שליחיהן מתחרים ומתגרים זה בזה ומשתדלים להזיק איש לרעהו על כל צעד. מצב זה לא היה אפשר כלל 'בעבודה אחת כללית היוצאת ממרכז אחד ומסודרת כראוי'.⁴⁸

ביקורתו של אחד-העם אינה מצטמצמת בגל העולים של שנות התשעים, גם אם דבריו על הגל השני שבעלייה הראשונה חריפים יותר מדברי הביקורת שלו על הגל הראשון. אכן, דברי הביקורת על 'העולים החדשים' מזכירים את רוח הביקורת של י"ל גורדון לאחר המרידה בראשון-לציון: 'כל הנעשה בין החנונים והסרסורים הקטנים באחת מערי "התחום" אינו אלא צדק ויושר לעמת הנעשה כעת בארץ'. ובמקום אחר באותו מאמר: 'המדות המגונות השולטות בעולי-הגולה על דבר שנאת חנם, פרוד הלבבות, מחלוקת של הבל' — כל אלה רק עדות הם לכך, שהכל נעשה 'בלי ארגוניזציה טובה, בלי מנהיגים הגונים, בלי שיטה וסדר'.⁴⁹ כדרך המשכילים אחד-העם מעמיד מול המושבות העבריות 'קולוניא אשכנזית קטנה' על שפת ים הכינרת, ומברך את 'הגוי', אשר 'אומר מעט ועושה הרבה וכל מעשיו בדעת וסדרים'.⁵⁰ וגם לקראת סוף המאמר של 'האמת מארץ-ישראל' הוא מפנה את הקורא אל מאמרו של 'אחד החכמים הנוצרים', אשר העלה 'במלים אחדות שיטה שלימה' ומתאימה לרוח דבריו שלו. אך ביקורתו של אחד-העם מכוונת גם לעולים בגל הראשון של העלייה הראשונה:

- 42 'בלבול הדעות', המליץ, שנה 31, מס' 175, עמ' 1-2.
 43 'עוד מעט פילוסופיא', המליץ, שנה 32, מס' 17, עמ' 2.
 44 פורסמו בהמליץ, שנה 32, מס' 8, עמ' 2.
 45 המליץ, שנה 31, מס' 127, עמ' 2.
 46 עיין החלטת הוועד של חובבי-ציון באודסה נגד עלייה העניים, המליץ, 1891, מס' 24 וכן הכרו, שם, מס' 85 וגם מס' 89, וכן מאמרו של מ"ל, 'היו מתונים', שם, מס' 143.
 47 שם, מס' 127.
 48 שם, מס' 128, עמ' 1.
 49 שם, מס' 128, עמ' 1 ועמ' 4.
 50 שם, עמ' 12.

הקולוניסטים הראשונים הביאו אתם אמנם אידעאליסמוס הרבה, ואחרים גם כסף מעט או הרבה; אך לכלם חסרו התנאים המוסריים הדרושים לעבודה. רובם אינם מסוגלים להיות אכרים פשוטים, לעבוד עבודה קשה הם ובני ביתם ולהסתפק עם זה במועט ביותר אפשרי.⁵¹

הסתייגותו של אחד-העם מכוונת במפורש מן האידיאליסטים המשכילים, ודבריו עליהם אין בהם מידה פחותה יותר של זלזול בהשוואה לדברים שנשמעו מפיו של א' בן-יהודה לאחר המרד בראשון-לציון:

האידיעליסטים המשכילים שבם, החושבים עצמם 'לחלוצים' אשר התנדבו ללכת לפני עמם וישיבתם בארץ תחשב בעיניהם ... לקרבן גדול שהם מקריבים על מזבח 'האידעא' ואשר בעדו כל ישראל חייבים בכבודם ותמיכתם.

בעיניו של אחד-העם שוב אין הבדל בין המשכילים ורוב האנשים הפשוטים, שכן אלה כן אלה 'אינם אוהבים הרבה את העבודה בשדה המשביעה להם והחריצות בעבודה תחסר כמעט לכלם. ועל כן נהפכו רובם סוף סוף לכורמים בלבד'. מכלל זה אחד-העם מוציא רק את אנשי 'יסוד המעלה', אלא שהללו 'כלם עניים שלא יכלו לקנות להם אדמה במדה מספקת'. כאן קובע אחד-העם עמדה ברורה ומפורשת: הנכונות האידיאליסטית אין בה כדי לשמש ערובה מספקת להבטחת נכונות מתמדת לעבודה קשה והסתפקות במועט.

רבים אומרים לנפשם, כי נכונים הם להקריב על מזבחה (של חיבת ציון) כל חייהם ואשרם, אבל כשהם באים לידי נסיון, אין כחה גדול להפוך משרש את נטיותיהם ותאות לבם שהביאו אתם מן הגולה.⁵²

ובסגנון דומה לועג אחד-העם גם לקוצר-רוחם של הפועלים בראשית שנות התשעים, שאינם מסתפקים במועט אלא מבקשים תמורה לאידיאליזם המוצהר.

גם המבקשים לחם ומוצאים אותו בא"י אינם פועלים פשוטים העובדים בשביל הנאתם — אלא הם גבורי ישראל (ההדגשה במקור) המוסרים נפשם בעד הכלל ולהם איפוא הצדקה לדרוש בעד זה תשלום גמול מכל ישראל. רבים מאלה, כעבור להם איזה זמן, תבחל נפשם בעבודה כזו ... והנם מוצאים כי אין כל 'תכלית' בזה לעתיד ולבם יזעף על הכלל, אשר לטובתו הם עמלים, והוא, כפוי טובה, לא ישלם להם גמולם, לא יקנה להם שדות, כרמים וכו'...

הערתו הביקורתית של אחד-העם על הפועל-האידיאליסט נשמעת כהד נוסף לפולמוס שלאחר המרד בראשון-לציון, והסתייגותו של אחד-העם ב-1891 מאגודות הפועלים אינה שונה מהסתייגותו של בן-יהודה מאגודות הפועלים ב-1887.⁵³ גם אחד-העם מסתייג מעליית אידיאליסטים, שסופם גם

51 שם, עמ' 3.

52 שם.

53 עיין י' קלנר, 'מרד המתיישבים בראשון לציון ב-1887 ומרד המהגרים היהודים בניר-יורק ב-1882', קתדרה, 5 (תשל"ח), עמ' 21 ואילך.

הם לבקש תמיכה מכלל ישראל. לדעתו, ישוב ארץ-ישראל אין לו עמידה אלא על נכונותו של העולה לעבודת-אדמה פשוטה, המפרנסת את עובדיה בצמצום. אחד-העם ער לכך, ש'לא על נקלה נוכל לעצור בעד שטף האימיגרציה המבוהלת לא", אחר שכבר הורגל ההמון לבקש שם מפלט',⁵⁴ והצעתו מסתכמת במדיניות התיישבות, אשר בכוחה לתקן את פגמיה של מדיניות העלייה הליבראלית. מדיניות חדשה זו עומדת על הסתייגות מפורשת מ'חסדי נדיבים יחידים'.⁵⁵ עמדה זו כבר היתה מקובלת באותה עת בחוגים רחבים, כגון בארגון מוסדות הצדקה בלונדון עוד ב-1859 ובניו-יורק ב-1874, בשעה שלגבי ארץ-ישראל התמיכה ביישוב ומימון התפתחותו היו נתונים כמעט כולם בידי של רוטשילד, ורבים וטובים, כמו בן-יהודה או ליליינבלום, גם לא ראו מקור אחר. תקוותיו של אחד-העם הן שתבוא התעוררות לאומית, אשר תקים חברת התיישבות ותיזום וגם תממש מדיניות התיישבות מתוכננת ומבוקרת (לאמיתו של דבר, גם אחד-העם אינו תולה תקוות רבות ב'אחינו במזרח אירופה', אלא ביהודי המערב, ובאנגליה במיוחד). על האגודה החדשה לרכז את ענייני רכישת הקרקעות ולהתייחס במדיניות ההתיישבות שלה הן לתכונות הקרקע, והן לאמצעים החומריים שבידי המועמד להתיישבות, וכן עליה להקפיד במיבחן ההתמדה והתריצות בעבודה. מדיניות ההתיישבות המומלצת דוחה את תוכנית ההתיישבות של בעלי האמצעים. עמדתו זו של אחד-העם מכוונת במיוחד נגד ליליינבלום, שראה בבעלי האמצעים משל עצמם את הפוטנציאל האנושי המרכזי לראשיתה של ההתיישבות וליישובה של ארץ-ישראל. ואילו אחד-העם דעתו היא ש'כל מה שירבה הון אדם, כן ימעט חפצו וכשרונו לחיות חיים פשוטים בעבודה גופנית'.⁵⁶

הערכתו זו דומה לעמדה שנקט יצחק רילף, אלא שבאותה מידה מסתייג גם אחד-העם מתוכניות ההתיישבות של העניים. גם בנדון זה דומה עמדתו לדעות שרווחו בארה"ב, לאור נסיון התיישבות המהגרים שם, כפי שנוסחו בידי מיכאל היילפרין ונתקבלו על דעתו של הבארון הירש. עיקרן של הצעות היילפרין, שלא לממן את ההתיישבות מלכתחילה, אלא להשלים רק את החסר; לצמצם את התמיכה ברכישת הקרקעות, בהבמות, הכלים ובניית הבית בלבד, ואף זאת יש להעניק 'לא ביד רחבה, כי אם המוכרח בלבד'.⁵⁷

חידושו של אחד-העם שהוא מנסה לשלב את התכונות הכלכליות והמוסריות של המתיישב בתכונת האדמה. כיוון שכך האדמה שהיא 'רובה לנטיעות' מיועדת לחברי האגודה בלבד, והיא תעובד 'על ידי פועלים עבריים', ואילו האדמה שהיא 'רובה לזרע ומועטה לנטיעות' מיועדת ל'אנשים בלתי עשירים' אשר האמצעים החומריים שבידם אינם מרשים להם 'לחלום חלומות עשירים'.⁵⁸

54 המליץ, שנה 31, מס' 134, עמ' 5.

55 שם, עמ' 4 (ההדגשה במקור).

56 שם, מס' 128, עמ' 3.

57 עיין "קלנר, 'ראשיתה של מדיניות סוציאלית בחברת הישוב היהודי בא"', בטחון סוציאלי, מס' 14-15 (נובמבר 1977), עמ' 180-181.

58 המליץ, שנה 31, מס' 128, עמ' 2.

אחד-העם בביקורו בארץ-ישראל, תר"ס (בית-הספרים הלאומי, אוסף שבדרון)

הללו ייהנו מ'הנחות באופן התשלומין' ברכישת הקרקעות וכלי עבודה וכו'. אדמה זו מיועדת כמרכן גם לאותם הפועלים, אשר עבדו 'באמונה' במשק הנטיעות של האגודה והוכיחו בעבודתם חריצות והתמדה. הצעתו של אחד-העם לפועלים היא אפוא משטר עבודה של שכירים במשקי הנטיעות של האגודה, ורק בשלב מאוחר יותר, ובבחנית פרס על התמדתם בעבודה, הם ייהנו מעזרה מצומצמת על מנת להיות עובדי-אדמה פשוטים ולא כורמים. משק הנטיעות מיועד כאמור, לחברי האגודה בלבד, והללו גם לא ייהנו מן המשאבים הציבוריים. עיקר שאיפתו של אחד-העם הם אותם עובדי-אדמה ממש, אשר הוכיחו את כוחם ואת התמדתם באותה העבודה המוטלת עליהם. ביסוד הצעותיו של אחד-העם למדיניות התיישבות בארץ-ישראל גלומה הנחתו, שהפרט אינו 'בריה בפני עצמה הוא, כי אם אבן אחת ... למוסדות בנין שלם', ועל כן 'מחויב הכלל להשגית היטב שיהיה חזק והתוכנית טובה ומתאימה עם מטרת הבנין הכללי'.⁵⁹ מכאן חובתה של המנהיגות לקבוע את הסדרים, 'אשר ימשכו את הראויים וירחיקו את הבלתי ראויים' (שם). גישתו זו של אחד-העם, הממליצה על תמיכה מסוייגת ל'הראויים' בלבד, תתחזק יותר לאחר ביקורו השני בארץ-ישראל (תרנ"ג). לאחר ביקור זה הוא יגדיר כעובד אדמה רק מי ש'מוציא לחם מן הארץ, ועוסק בגידול בהמות ועופות כלומר, שבורא לו בעצמו את החמרים הדרושים למחיתו ומחית ביתו'.⁶⁰ על כן גם ישלול כל תמיכה מוסרית או חומרית מאלה הרוצים להיות רק 'כורמים ונוטעים'.⁶¹ דומה, שאחרי ביקורו השני ממליץ אחד-העם שגם 'בעלי הון' יהיו 'אכרים פשוטים', ורק לאחר שיעלה בידם לפרנס עצמם מפרי אדמתם, הם יעסקו גם בנטיעות. מכל מקום, התנגדותו של אחד-העם לתמיכה בכסף במתיישב היא התנגדות נמרצת, ובתמיכה זו הוא רואה

אחד המעצורים היותר גדולים על דרך התפתחות הישוב, עצלות ורפיון ידיים, ערמה וגנבת הדעת, פזרנות יתרה, אבדן רגש הכבוד והאמונה בכח עצמו, ועוד מדות כאלה, המביאות רקבון בעצם שרשי הישוב הן כולן תוצאות השטה הזאת.

מכאן ש'צריך לחדול לגמרי מלתת תמיכה בכסף למי שיהיה'. ואילו 'הראויים לכך' ייהנו 'לפעמים' מתמיכה לרכישת קרקעות, בניינים, בהמות, כלי-עבודה וכן צרכי ציבור.⁶² אך האגודה החדשה, שהמליץ אחד-העם לייסדה בארצות המערב, ובמיוחד באנגליה, 'תהיה למחסה תמיד על המתישבים כנגד הרשות המקומית ... כמו שעושה הברון הירש בארגנטינה'.⁶³

הפולמוס שלאחר 'האמת מארץ-ישראל' מאמרו של אחד-העם 'האמת מארץ-ישראל' זעזע את חובבי ציון בביקורתן החריפה על אופיה של ההתיישבות. כאן נעמוד רק על תגובתו של ליליינבלום, שהמשיך באותו פולמוס עם 'ל גורדון

59 'בלבול הדעות', המליץ, שנה 31, מס' 175, עמ' 2.

60 'אמת מארץ-ישראל', מאמר שני, המליץ, שנה 33, מס' 174, עמ' 4.

61 שם, מס' 175, עמ' 2.

62 שם, עמ' 1.

63 שם, עמ' 2.

שהחל עוד ב־1882. אך פולמוס זה נתן גם הזדמנות לחסידיו של אחד-העם להבהיר ולהציג את עמדתם, ולעתים בצורה מפורשת וגלויה יותר מניסוחיו של אחד-העם עצמו. עדות לכך חיבורו של בן-אביגדור⁶⁴ ומאמרו של אפשטיין⁶⁵ להגנת בני-משה. מכל מקום, הפולמוס שלאחר 'האמת' של אחד-העם הבלתי שוב את קיטוב העמדות: הללו מבליטים את התחדשותו של העם על-ידי עבודת האדמה והללו מדגישים את יישובה של הארץ על-ידי עלייה.

עמדתו של ליליינבלום בנדון ברורה ומפורשת: הוא אינו רוצה ב'מוסד שטיבל' אלא ב'ישוב הארץ על ידי בני ישראל'. לכן לא הקפיד ליליינבלום על בחירת העולים, ובלבד שימצאו הללו פרנסה לקיומם: 'מחגים וסרסורים וכל מיני תכשיטים כאלה ישנם בין כל העמים, וגם אנו בארץ-ישראל לא ננקה מהם. אם חפצים אנו בעבודת האדמה בארץ-ישראל, הרי זה לא מפני שעבודת האדמה עיקר והישוב טפל, אבל מפני שלפי מצב ארץ-ישראל אין היושב בה יכול להתפרנס בלא עבודת האדמה בכלל ובעיקר'.⁶⁶

ניסוחו החרף של ליליינבלום בא כתגובה לדבריו של זלמן אפשטיין, אשר ביטא דעתם של אותם חוגים, שביקשו 'לראות בכל ענין ישוב ארץ-ישראל שיטה מסודרת וקבועה, המכוונת אל התכלית הנרצה, ולא סבך מקרים בודדים הנעשים כמו מאלהם, אשר לפעמים יעלו יפה ולפעמים עוד יקלקלו'.⁶⁷ מקור התלהבותו של אפשטיין מ'אורגניזציה שלמה ומסודרת' בולט לא רק כשהוא מגדיר 'אורגאניזציה' זו כ'חכמה אמיתית, אירופית' וכניגוד ל'התחכמות של מה בכך',⁶⁸ אלא גם כשהוא מזהה את אבות רעיון ישוב ארץ-ישראל, והללו מצויים, לדעתו, לא רק אצל דוד גורדון אלא גם אצל חוגי האליאנס בפאריז וראשה הצרפתי האדוקי כרמיה ואצל 'רבים מגדולי הרבנים החיים במערב'.⁶⁹

אפשטיין לועג ל'התפלספות השטחית על אודות התהום הרובץ בין תבונת בני יפת ובני שם',⁷⁰ וגם הערכתו את 'דור המדבר' של ימיו היא ברוח דבריהם של י"ל גורדון, של בן-אביגדור ואחד-העם. מכאן הכרתו העמוקה, כי 'בעת צרה, בעת מהומה ומבוכה אי-אפשר להתעסק כהוגן בדבר גדול ורק בעת שקטה יש ויש לעבוד ולבנות ולנטוע'. ולכן גם לא ב'צרותיהם של ישראל' יקום הישוב בארץ-ישראל אלא רק על ידי אותם 'כהנים המקריבים קרבנות לטובת עמם ואשר יש להם מה להקריב'.⁷¹

שאיפתו של אפשטיין לסדר ומשמעת לא באה רק בשל רתיעתו מפני מעשי בהלה וחיפזון, אלא חבויה בה גם כעין משאלה רומאנטית, שעה שהפרט מבקש לבטל את רצונו ולהשתלב במערכת מקיפה, אשר תעניק משמעות לעבודתו היום-יומית המייגעת ומפרכת את כוחותיו. מכאן התנגדותו

64 שני חזיונות, וארשא 1891.

65 'על אודות שומרי רוח ורואים בעבים', המליץ, שנה 32, מס' 48, עמ' 1-2; מס' 49, עמ' 2-3; מס' 50, עמ' 4-5; מס' 52, עמ' 1.

66 'לשומרי רוח ורואים בעבים', מאמר שני, המליץ, שנה 32, מס' 66, עמ' 1.

67 שם, מס' 48, עמ' 1.

68 שם, מס' 50, עמ' 4.

69 שם, מס' 49, עמ' 2 (ההדגשה במקור).

70 שם, מס' 48, עמ' 2.

71 שם, מס' 52, עמ' 1 (ההדגשות במקור).

החרפה לסופרי חובבי-ציון, ובראשם ליליינבלום, אשר לדעתו ביקשו 'להביא לישראל תשועת עולים על רגל אחת', בשעה שלדעת אפשטיין 'ראשית ואחרית הכל מכל הרעיון הגדול (של ישוב ארץ-ישראל) הוא לברוא מפלגת אכרים בארץ-ישראל, אשר יתקשרו לצמיתות להאדמה, ככל העמים שתחת השמים'.⁷²

צמצום זה של רעיון ישוב ארץ-ישראל ביצירת איכר, עובד-אדמה, אין די בו במיבחן הכלכלי בלבד, אלא עליו להשיב תשובה ברורה אם אכן יכול העולה 'לעבוד את האדמה פשוטו כמשמעותו ולהסתפק במועט', ואם יש בו 'הסבלנות לשאת במנוחה את שינוי האקלים ותנאי החיים החדשים', ואם יש בו 'איזה זיק אהבה להארץ... למען אשר למענה יקדיש חלק ידוע מאותן חמדות החיים, אשר בה לא ימצאן...'⁷³ ואם כזה הוא הרעיון של ישוב ארץ-ישראל בעיני אפשטיין — ודומה שהוא משקף כאן את המשאלות של חברי אגודת 'בני-משה' בראשית התלהבותם הרומאנטית — הרי הלך רוחו של המתיישב באותם הימים היה רחוק מאידיאל זה, וכך יתאר אפשטיין הלך-רוח זה:

במקום התעשרות קלה ונוחה... הוא רואה עולם חדש ומוזר לו בתכלית, עבודה גסה וקשה המפרכת את הגוף... אך הן לא בשביל זה בא הנה... ולמה איפוא יסבול וישא? אז, או יתקצף ועזב את הארץ באלות ובקללות על ראש כל חו"צ, או אם מוכרח הוא להשאר ומקומו לא יניח, הוא נושא בשרו בשיניו, אך הוא מעלה טענות ותביעות לכל עם ישראל, ובלא תקוה, בלא אהבה למצבו ולעבודתו, כאלו כנואש, הוא משליך יתו על אחרים לנהלו בכל אשר יחסר לו, לדאוג בעדו ולתמכו...⁷⁴

תיאור זה מבטא בבהירות ובחדות את משמעותה של עלייה לא-סלקטיבית, הנראית בעיני אפשטיין כירידה מן הארץ או כמשטר של תמיכה.

בניגוד לאידיאל זה של עולים, הבוחרים בעבודת האדמה לשמה, ליליינבלום אינו מהסס לראות מוטיבאציה אחרת לרעיון ישוב ארץ-ישראל: 'אלמלא האנטיסמיזם ותוצאותיו היה ענין הישוב נשכח לגמרי',⁷⁵ 'ועל פי רוח העבדות של צמנו' כך זה יהיה גם בעתיד.⁷⁶ וגם המוטיבאציה הכלכלית של העולה אינה פסולה בעיניו של ליליינבלום: 'באין הנאה עקונומית, על יסוד אדעאלים לבד, אין מקום להישוב במעשה'.⁷⁷ ליליינבלום מסתייג מן ה'אהבה פלאטונית' לעבודה, כפי שהיא נשמעת מדברי אפשטיין, המצפה מעובד-האדמה שיאהב את עבודתו 'כמו שהמנגן אוהב את המוזיק'.⁷⁸ כוונתו של ליליינבלום היא לבעלי הון, אשר מבקשים 'להתפרנס בלי דאגות וטרדות הסוחרים, להתפרנס בנחת, ולהיות תמיד על מצב אחד בקירוב'.⁷⁹

72 שם, מס' 50, עמ' 4.

73 שם.

74 שם.

75 מאמר שני, שם, מס' 64, עמ' 4.

76 שם, מס' 68, עמ' 1.

77 שם, מס' 65, עמ' 4.

78 שם, מס' 67, עמ' 1.

79 שם, מס' 64, עמ' 4.

ביישוב ארץ־ישראל על־ידי בעלי אמצעים רואה ליליינבלום את ההבדל שבין עלייה והגירה. מכאן מקור התנגדותו לרעיון הצנטרליזאציה, המדגש כל־כך אצל אחד־העם ותלמידיו, ומכאן גם ההבדל בין ההתיישבות היהודית בארגנטינה, המבוצעת ביוזמתו ובפיקוחו של הבארון הירש, לבין ההתיישבות בארץ־ישראל, הנעשית, לדעתו, על־פי יוזמתו החופשית של העולה. לארגנטינה מזמנים אנשים —

שאינם מפסידים כלום בנסיעתם, מפני שאין להם להפסיד והכל ניתן להם מתוקן בחנם. ערומים באו וערומים ילכו והערום אינו מפחד מן השחדים אבל הנוסעים לא"י על חשבון עצמם ומשקיעים כספם לא־יניחו את מעותיהם על קרן הצבי לברוח משם בידים ריקניות, ועל כן סוף אנשים כאלה לשנות בעל כרחם את דרכם לטובה.⁸⁰

גם ליליינבלום אינו מתעלם מן התוצאות של מדיניות־התמיכה הנהוגה, אך הוא רואה את 'מקור האסון בחסרון נתינת הצרכים בשעתם, בחסרון מנהיגים שידעו היטב את דרכי האכזרים וידאגו לטובתם באמת'.

התמיכה שנתנה להם פעם שלא בעתה ופעם שלא בהשגחה מעולה על עבודתם, והדרך שנבחר לשכללם לא פעם אחת אך במשך שנים רבות... עשו חלק מהם לתאבי נדבות, כי ההרגל נעשה טבע... בכלל כל השיטה עצמה שנהגה ונהיגה עוד בהקולוניות מובלת בהכרח לחסרונות הנראים לנו עתה...

מדיניות ההתיישבות והתמיכה, שליליינבלום ממליץ עליה עתה, משתמשת גם היא בהבחנה הכפולה, שבה השתמש אחד־העם ב'אמת מארץ־ישראל', והיא קושרת את טיב האדמה ברמת האמצעים שברשותו של המתיישב:

בא"י יש אדמת זרע ואדמת נטיעות. הראשונה דורשת עבודת הגוף ותמיכה מרובה בזמן קצר (בעניים אני מדבר) עד התבואה הראשונה, והאחרונה דורשת כוחות רבים ע"י שכירת פועלים והוצאות לזמן רב עד ביטול הפירות. על פי זה ראוי היה להניח את עבודת הנטיעות לבעלי הון על חשבון עצמם, שלא הרגילו מעולם בעבודת הגוף ויכולים להוציא כסף רב על פועלים ועל הוצאות הפרנסה והעבודה עד זמן איזה שנים, ולהנמכים צריך היה לתת אך אדמת זרע שיעבדו בעצמם בעד תמיכתם ולא יצטרכו לפועלים... ולא יתרגלו בתמיכות לימים ושנים, המפילות עליהם עצלות ומרגלים אותם ללחם של חסד וכלמה.

על־פי הבחנה כפולה זו, המתייחסת הן לטיב הקרקע והן לאמצעים שברשותו של המתיישב, הבחנה שבה כבר השתמש, כאמור, אחד־העם, מגיע ליליינבלום להצעת־שינוי ברורה ומפורשת.

אם למשל אדמת ראשון לציון, זכרון יעקב, ראש פינה וכו' לא היתה ראויה לזריעה ויושביהן — עניים הזקוקים לתמיכה, הנה צריך היה לקחת מהן את האחוזות ההן ולמכרן לבעלי הון

80 שם, מס' 66, עמ' 1 (ההדגשה במקור).

שיטעו אותו על חשבונם, ולמען הזקוקים לתמיכה צריך היה לקנות בכסף הזה אדמה אחרת הראויה לזריעה ולתת להם כל המכשירין והתמיכה לשנת הראשונה, ואז אם אחרי השנה היה נמצא כושל בהם שאינו מוכשר לעבודה — הנה יעשה מה שלבו חפץ, והשאר היו מתפרנסים מעבודתם הגופנית, ולא אחד בהם היה עתה מקבל תמיכה.⁸¹

ומכאן מסקנתו של ליליינבלום, כי 'לא בהבאים ולא בתכונותיהם מקור האסון, כי אם בדברים חיצוניים'.⁸² והפתרון בעיניו הוא 'שיטעו בעלי הון כרמים על ידי פועלים מבני ישראל'.⁸³ אך ככל שליליינבלום מעריך את משמעותה של התמיכה וככל שהצעותיו לתיקונו של היישוב הן ראדיקאליות, הרי רואה הוא את התמיכה כחיונית מבחינות רבות ושונות, הן כאחד הביטויים לקשר העמוק שבין כלל-ישראל והיישוב בארץ-ישראל, והן בגלל ההוצאות המיוחדות הכרוכות בהתיישבות בארץ חדשה, שיש בה תמיד סיכון שאין הפרט יכול לעמוד בו. מטרת התמיכה היא אפוא להעניק לעולה אותו ביטחון שהוא ויתר עליו על-ידי עלייתו, כאשר הוא מנתק את עצמו מחוג ידידיו וקרוביו. בלשונו של ליליינבלום:

בכל זאת חשבתי תמיד את התמיכה לאחת מעיקרי הישוב שבלעדיו לא יוכלו להתכונן. עסק התמיכה ומציאת התומכים היא הדרישה לציון הנחוצה לנו, כי בלעדה ישתכח הענין לגמרי. מלבד זה נחוצה התמיכה כדי להביא לנו את הנסיונות הצריכים לנו, כי בכסף יחידים לא נוכל לעשות נסיונות הדרושים הון רב וזמן מרובה, אך מכסף הציבור — לטובת הציבור. מציאות התמיכה נחוצה גם לעשירים כדי שידעו ויבטחו, שאם ח"ו יקרה אותם אסון בארץ חדשה להם, הרחק ממידעיהם... לא יהיו נעזבים לנפשם לטבוע בים צרה, אבל ימצאו למו תומכים מרחוק. התמיכה נחוצה לפועלים, כדי שיוכלו למצוא עור בזמן שהם פועלים, וגם לבוא לאט לאט אל הנחלה, מלבד מה שהתמיכה לעני, ביחוד עני עובד עבודת הגוף, הוא דבר של צדקה נכבדה שאין למעלה הימנה. על כן המבטל את התמיכה ברוח מליצתו הוא איש שאינו שומע מה שמוציא מפיו.⁸⁴

התמיכה, לדעת ליליינבלום, היא אפוא מעין פיצוי על הסיכונים שבעלייה לארץ-ישראל, מבחינת הסיכון הכלכלי (השקעה במקום הדורש נסיונות) והן מבחינת הסיכון האישי, שכן בעת אסון יהא העולה מנותק ממשפחתו ומחוג ידידיו. התמיכה מכוונת לעודד את בעלי האמצעים, והיא מעניקה כעין ביטחון על אף הסיכון שיש בהתיישבות בארץ חדשה. אך באותה מידה מכוונת התמיכה גם לפועלים, ולעובד העני בפרט. המשותף בדבר, שהמשאבים הציבוריים מושקעים במקום שיש בו עניין לציבור.

המעניין בגישתו של ליליינבלום באותו פרק-זמן (1892), שהוא מבקש לבסס את עקרון התמיכה הכלל-יהודית בהתיישבות בארץ-ישראל, על המציאות המיוחדת של הארץ בימים ההם, כאשר

81 שם, עמ' 1-2.

82 שם, עמ' 2.

83 שם, מס' 67, עמ' 1.

84 שם (ההדגשה במקור).

נראה לו צורך דחוף לבנותה על-ידי העולים. אכן, מצבה המיוחד של ארץ-ישראל, המחייבת השקעות ונסיגות ליישובה ולפיתוחה; מצבו המיוחד של העולה המתיישב, שאינו יכול לעמוד בסיכונים של משימה זו בכוחותיו בלבד; ומצבו המיוחד של עם ישראל, המפוזר בין הגוים, והמוצא את הקשר החי עם היישוב היהודי בארץ-ישראל באותה תמיכה, שהוא מוכן לתמוך ביישוב — כל אלה עושים את התמיכה לדבר חיוני, שאין היישוב יכול בלעדיו. הניגוד בין לילינבלום לבין אחד-העם הוא בראש-וראשונה ניגוד של תוכן לגבי רעיון ישוב ארץ-ישראל. בעוד שבעיני לילינבלום רעיון זה פשוטו כמשמעו, כלומר פיתוח על-ידי יישובה, הרי האידאל בעיני אחד-העם הוא יצירת האזכר היהודי. בעניין זה אחד-העם מקבל את המסקנות שנתקבלו לאחר נסיון דומה בארה"ב, ולמעשה הוא מאמץ בראש-וראשונה את הגישה האנטי-פילאנתרופית בכלל ואת התנגדותו הנמרצת לתמיכה בפרט. ואילו לילינבלום, המטעים בעיקר את פיתוחה של ארץ-ישראל, אינו נרתע להשיג משימה זו באותו חומר אנושי העומד לרשותו ובאותם אמצעים, שהם בהישג-ידו של העולה עצמו ושל התמיכה הכלל-יהודית.

גישתו של אחד-העם היא טוטאליטארית מיסודה. המטרה מוגדרת בצורה חד-משמעית ביותר. היא נקבעת על-ידי המנהיגות בלבד, והפרט נדרש למצוא את סיפוקו במילוי התפקיד המוטל עליו. ואילו לילינבלום רואה את המשימה בהיקפה הרחב: היישוב מגוון בהרכבו האישי ובעיסוקיו, ולכן גם התמיכה ניתנת לפי המשימות השונות ולפי הצרכים השונים.

דומה שחידושו של לילינבלום בכך, שהתמיכה מיועדת בראש-וראשונה לבעלי האמצעים, ותכליתה לעודד השקעות במקום אשר מבחינה כלכלית טהורה אין הגיון כלכלי להשקיע בו. וכשם שהיא באה להגן מפני הסיכונים הכלכליים, כך היא מבקשת להעניק גם ביטחון מפני סיכונים אישיים (כגון ניתוק מקרובים וידידים). מכל מקום, התמיכה אינה מיועדת לעניים. אכן החשש, שמא יעלו העניים על מנת להעזר הוא חשש עמוק המקנן בלבו של לילינבלום, והצעותיו וכן מדיניות ההתיישבות והתמיכה שלו לא באו כלל לבטל חששותיו בנדון זה.

פולמוס האפוטרופסות במוצאי העלייה הראשונה (1902)

שוב התחדש הפולמוס של ראשית שנות התשעים לאחר ביקורו השלישי של אחד-העם בארץ-ישראל בתרס"א, ושוב נעשו נסיגות להעריך מחדש את הישגיה וכשלונותיה של ההתיישבות בעשרים שנותיה הראשונות. ושוב חזרו ועלו כל אותן השאלות, אשר רעיון ישוב ארץ-ישראל העלה אותן מראשיתו, אלא שמשמעותן החריפה כל-כך עד שהן חייבו עתה הכרעה. והשאלות מהן שהיו מתחום המעשה, כגון התמיכה למתיישבים או לפועלים, ויש שהיו בבחינת הלכות שבהגות החברתית, כגון מידת הדין ומידת הרחמים, שעליהן ייכוננו יסודותיה של חברה; יש שהיו התלבטויות בתחום המוסר, וראשי המדברים באותו זמן מהם שבחרו בתכונות הקיצוניות ומהם ששיבחו את הדרך האמצעית. שאלות אלה כבר עלו בראשיתה של ההתיישבות, ואחד-העם לקח בהן חלק פעיל מאז סוף שנות השמונים. וככל שאחד-העם חוזר במאמרו 'הישוב ואפוטרופסיו'⁸⁵ על כמה

85 השלח, כרך 9, מס' 2-6 (אדר-סיון תרס"ב). הציטאטות כאן על-פי כתבי אחד-העם, הוצאת דביר, עמ' ראי ואילך.

מרעיונותיו מראשית פעילותו הספרותית ומבטא את עמדותיו בניסוח חריף יותר ותקיף יותר, הרי הוא מגלה כעת דברים, שלא אמרם קודם לכן באותה החלטיות, כאילו היתה עדיין רתיעה כלשהי מפני משמעות מסקנותיה. וככל שבמאמריו הראשונים בלטה הזדהותו של אחד-העם עם רעיון ה'רצון הכללי', אשר הפרט חייב לקבל את דינו, הרי מעכשיו בולטת הזדהותו המלאה עם הדארוויניזם הסוציאלי, אשר לא הגיע לפני כן לאותה מידה של החלטיות, כפי שנוסחה במאמר 'הישוב ואפוטרופסיו', שבו הוא מבקש להכריז על מלחמת השחרור של היישוב מאפוטרופסיו השונים. הנה כי כן, כעת יוצא אחד-העם לקרוא דרור למלחמת הקיום על מנת לטהר את רעיון ישוב ארץ-ישראל. לדעתו, רעיון זה מנסה מראשיתו ליצור 'אטמוספירה מלאכותית של שלום', בשעה שכוחות החיים הבריאים מתחשלים במלחמת הקיום בלבד. שוב אין נושבת ב'הישוב ואפוטרופסיו' אותה רוח אידיאלית שנשבה ממאמריו הראשונים, אשר קראו לפרט לבטל את עצמו ואת רצונו ולהשתלב בתוך הרצון הכללי, אלא יש כאן פניה לתודעה הציבורית להשתחרר מן המעצורים המלאכותיים, המחלישים את הכוחות הפועלים במלחמת הקיום ומבטיחים אותו תהליך של סלקציה טבעית, שבהעדרו טמונה חולשת היישוב וטמונה סיבת כשלונותיו.

כמו במאמריו הראשונים כן עתה דוחה אחד-העם כל ניסיון 'לתלות כל הקלקלה באיזה אנשים פרטיים ומקריים'. הוא שולל את הנסיונות לבחור ב'איזה שעיר' לעזאזל. גישתו הראדיקאלית מבקשת לגלות את סיבות 'החטאים', וסיבה זו נעוצה ב'רעיון היישוב עצמו' (ההרגשה במקור), בצורה שניתנה לו בראשית הולדו. הפגם שברעיון ישוב ארץ-ישראל הוא באחריות הכללי-יהודית שעליו עומד רעיון זה, ומשמעותה של אחריות כללי-יהודית זו שהיא פוגעת בעצמאותו של היישוב ומחבלת בהתפתחות כוחותיו של עצמו.

עוד קודם שהיה היישוב בפועל... כבר עשתה חיבת ציון את כל ישראל לאפוטרופסות לו וכל מי שהלך להתיישב בארץ-ישראל... כבר ידע מראש, כי מעתה חיו וגורלו קשורים בדבר לאומי גדול. אחריות כללי-יהודית זו בהכרח מולידה בטחון בכוח אחרים ומתוך כך היא מביאה למעשים של קלות דעת ופזיזות יתרה כי היא עצמה בטלה את אותו ה'ריגולטור' המנהל את החיים בדרך ישרה. אלא משעה שכלל-ישראל רואה עצמו אפוטרופסות על היישוב, הרי גם כל איש ואיש בישוב כשהוא לעצמו שקול בעיניהם כעולם מלא, ואינם יכולים לראות בחורבנו. ועל כן נותנים יד לכל לא יצלה.⁸⁶

כך ההתיישבות בארץ-ישראל נהפכת ל'תריס בפני הפורענות, כשטר חוב על כלל-ישראל, שיבוא לידי גוביינא בכל עת שיצטרכו לזה'. סיבת כשלוננו של היישוב, לדעתו של אחד-העם, נעוצה בכך, 'שאנו בוחרים (למתיישב) מראש את שדה מלחמתו ונותנים בידו כלי זיין מן המוכן, לפי חפצנו, מבלי לדעת עד כמה מתאימים כל אלה לרצונו ולתכונות נפשו'. זוהי אפוא שיטת האפוטרופסות, והתמיכה היא רק אחת מ'תולדותיה' והיא המביאה 'לקלקול הכוחות הבריאים'.⁸⁷ דומה שאותה התעוררות לאומית, שלה ציפה אחד-העם בראשית פעולותיו הציבוריות ואשר מתוכה, כך קיווה,

86 שם, עמ' ריג.

87 שם, עמ' ריב.

תעלה אותה קבוצה של 'כהנים' המקריבים עצמם לטובת הכלל — אותה קבוצה סלקטיבית של 'מלאכי השרת' אשר תשמש אבני-היסוד של היישוב החדש — לא תקום עוד מתוך ההתעוררות הלאומית ומתוך כניעתו של הפרט לפני הרצון הכללי, אלא מתוך אותו תהליך של סלקציה טבעית בלבד, אשר הכשילון במיון מוקדם של העולים פגע בה מראשיתה של ההתיישבות, ומדיניות האפוטרופוסות מוסיפה לפעול נגדה.

ובניסיון נוסף זה להבטיח כעין סלקציה מחמירה בבחירת העולים והמתיישבים באה הודהותו המפורשת של אחד-העם עם הדארוויניזם הסוציאלי, המגדיר את החיים כ'מלחמה תמידית בין חפץ הקיום שבלב האדם ובין תנאי הקיום שמחוצה לה. במלחמה התמידית הזאת יתפתחו כוחות האדם עד שיכשר להסתגל לתנאי קיומו או לשנותם לפי צרכו, ומי שאינו מוכשר לא לזה ולא לזה — הוא המנוצח'.⁸⁸

בהתנגדותו זו של אחד-העם לשיטת האפוטרופוסות שוב אין הוא מבחין בין 'אדנות אכזרית', שלבשה צורה אבטוקראטית אצל הנדיב ופקידיו, לבין ה'אפוטרופוסות של רחמים', שלבשה צורה דימוקראטית של חברות ומורשיהן, או אפילו בגיוון מוסרי של 'חיבה רחמנית'. לדעתו של אחד-העם, אין הבדל 'אם כבנים אם כעבדים' הם המונהגים בעיני מנהיגיהם, 'גם אב רחמן . . . נוטל מהם את הכוח החיוני וגורם רעה לנפשם לא פחות מן האדון האכזרי, העושה את עבדיו למכונות של משמעת'.⁸⁹

שאיפה נמרצת ומוחלטת זו לאפשר לסלקציה הטבעית לתקן מה שההתעוררות הלאומית לא הצליחה לעשות, אינה נרתעת מ'להניח לפועלים (החסרים אמצעים) שיצאו מן הארץ ויהיו ככל ההמון עניי עמנו הנחידים ללחם', אלא מעלה גם את ההצעה להעניק למתיישבים 'בבת אחת' את היכולת למלא מחסוריהם —

ולעזוב אותם לגורלם . . . מבלי להשגיח על מעשיהם, אם טובים הם או רעים . . . ואם ימצאו בתוכם אנשים . . . אשר לא ידעו להשתמש כהוגן באמצעי הקיום הנתונים להם ויכשלו ויפלו — דמם בראשם; יפלו ולא יהיו למכשול על דרך אחיהם הטובים מהם! היישוב בכלל לא יפסיד בזה, אדרבא, על ידי מפלת הנחשלים והבלתי מוכשרים להתקיים יתחזק היישוב ויתרומם לאט לאט ממצבו השפל.⁹⁰

הצעתו זו של אחד-העם לפתור את מצוקת היישוב 'באופן מוחלט ובטוח' על-ידי הענקת תמיכה חד-פעמית לשכלול אינה מבקשת, בסופו של דבר, אלא ליצור מציאות, אשר כאילו מעצמה תוציא את 'הנחשלים והבלתי מוכשרים'. מלחמתו של אחד-העם באפוטרופוסות וכן החופש שהוא מבקש להציע ליישוב, לא באו אלא כדי לאפשר את תהליך הסלקציה הטבעית ולקרוא דרור למידת הדין השלטת בטבע. בכלל גדול זה של הדארוויניזם הסוציאלי אתה מוצא אצל אחד-העם רק יוצא-מן-הכלל אחד, הלא הם אותם 'י ס ו ר י ה א ר צ' (ההדגשה במקור) המיוחדים לה לבדה, והם מרשים 'הסרת המכשולים הכלליים, שמקורם בסדרי המדינה והעזובה הרבה בארץ, והם גם

88 שם.

89 שם, עמ' ר"ג.

90 שם, עמ' ר"ד (ההדגשה במקור).

לעתיד יחייבו 'מין מיוחד של עזרה תמידית' כדי להעמיד את המתיישבים 'בתנאים טבעיים'. זהו אפוא הפתרון הראדיקאלי למצוקת היישוב. והיוצא מן הכלל הזה, המתייחס בראש-וראשונה ליסורים הכלליים הנובעים מן המצב הפוליטי המיוחד של הארץ, אינו בא אלא ללמד על הכלל, ליצור אותם התנאים 'הטבעיים' אפילו במקום זה, אשר תנאיו המיוחדים כאילו אמרו לנהגו שלא כדרך הטבע.

עמדתו הנחושה של אחד-העם, כפי שניסח אותה במאמרו 'הישוב ואפטרופסיר', עוררה מיד תגובה לא פחות נמרצת של ליליינבלום.⁹¹ גם בגלגולו החדש של הפולמוס הבלתי-פוסק בין השניים, פולמוס שתחילתו עוד בפרסומו של המאמר 'לא זה הדרך' לאחד-העם (1889), חוזר ליליינבלום על אחדות מעמדותיו, אף כי שוב אינו מייחס להן אותו מקום מרכזי שיעד להן לפני כן. תמורה מעין זו בולטת כבר בקטעים, הפותחים את דיוניו במאמר 'האפטרופסות וההשגחה ביישוב'. במאמר זה אין עוד מאותה ההדגשה על 'הרוח המיוחדת' של העם, המבקשת את הגשמתה 'בארץ מיוחדת', ואשר עמדה במרכז פולמוסיו עם י"ל גורדון עוד בימיה הראשונים של תנועת העלייה החדשה לארץ-ישראל ב-1882, ואשר עליה חזר ליליינבלום ביתר הדגשה בפולמוסו עם י"ל גורדון ב-1885 ולאחר שתנועת חובבי-ציון החלה להתארגן לאחר ועידת קאטוביץ. העברת מוקד המשמעות, העברה הבולטת בהשוואת עמדתו של ליליינבלום בפולמוסו עם י"ל גורדון בשנות השמונים אל עמדתו בפולמוס עם אחד-העם בראשיתה של המאה העשרים, ודאי לא באה משום שבינתיים קיבל ליליינבלום את דעת רבים ממשכילנו, אשר רואים 'את גזע בני שם נמוך מגזע בני יפת'. זו נעשתה עתה, משום שדווקא כלפי אחד-העם מבקש ליליינבלום להדגיש, שברצון החיים עצמו הזכות לחיים. 'עמינו אינו רוצה ואינו יכול לחדול או להתהפך לאחר', וברצון זה עצמו גם זכותו להציל את עצמו 'כמו שהוא', ואין עם ישראל חייב לרכוש במחיר 'הצטיינות יתירה' את מה שנתן לאחרים 'בלי זכות יתירה'. בכך מסתייג ליליינבלום מאותה 'ציונות רוחנית', המשלבת בתוכה הן 'דברי המקובלים האומרים שבחירי המין האנושי עושים תיקונים בעולמות העליונים' והן עמדת שונאי ישראל המתנה את הענקת הזכויות ליהודים בתנאי, שתהיה להם תכונה זו או זו. בניגוד לאחד-העם, שכאילו מתנה גם הוא את זכות קיומו של היישוב בארץ-ישראל בהצטיינותו הרוחנית והמוסרית של יישוב זה, קובע ליליינבלום עמדה ברורה ומוחלטת: 'עם ישראל חי ורוצה לחיות! זוהי כל התורה כולה של חיבת ציון והציונות'.⁹²

מתוך הדגשה חדשה זו גם שאלת מידת הדין ומידת הרחמים מקבלת משמעות נוספת. ואולי דווקא בנקודה זו בא לידי ביטוי הניגוד הבולט בין גישתו הראדיקאלית של אחד-העם, המבקש לזהות בכל תופעה את שורשיה העמוקים לבין גישתו הדיפרנציאלית של ליליינבלום שנקודת-מוצאו אינה 'המושג המפושט' אלא 'החיים בעצמם', ואשר מהם אפשר לזהות כל פעם אותה נקודה 'שהיא רחוקה מהפסד וקרובה לשכר'. בגישתו היסודית נשאר אחד-העם נאמן לשיטתו. וכשם שבפולמוס ב-1891 טען במפורש לזכות 'מידת הדין', שתמיד קודמת היא למידת הרחמים, וחשש מפני משמעותה של האחרונה כאשר היא חורגת מתחומה כמנהג יחידי סגולה, כך הוא שולל ב-1902 את האפטרופסות משום שיש בה מאותו 'שלום מלאכותי', שהוא הקוטב העומד מול מלחמת-הקיום.

91 'האפטרופסות וההשגחה ביישוב', המליץ, שנה 42, מס' 165 עד מס' 174.

92 שם, מס' 165, עמ' 1.

בעיני אחד-העם, התייחסות כלשהי אל 'החוטאים' מעלה את מידת הרחמים, ובכך היא מונעת את התרופה הראדיקאלית הדרושה. ואילו ליליינבלום לא נרתע כלל בזמנו לבקש מידת הרחמים בדיון על המורדים, וגם הדרישה המוחלטת לסדר ולמשמעת נראתה בעיניו כדבר זר⁹³ ורחוק מ'דרך בת עמי'. הנכונות לנקוט מידת הרחמים באותה שעה ובאותו עניין היתה אפוא על-פי שיטתו, המבקשת לבחור באותו 'השביל הטוב', אשר רק 'החיים יורו לנו'. אותה מעורבות דיפרנציאלית, אשר ליליינבלום מנסה לפתח, שונה מיסודה מגישתו הקוטבית של אחד-העם, החודרת לקראת פתרון ראדיקאלי בכל דבר. וכך נהפך הדיון בשאלת האפוסטרופסות לדיון פילוסופי בשאלת המוסר. וכאילו בתשובה על עמדותיו הפילוסופיות של אחד-העם, כפי שהציגן ב-1891 במאמרו על 'מידת הדין ומידת החיים', משקע ליליינבלום גם את עצמו בהתלבטות פילוסופית זו של המוסר והמשפט. נביא את עיקרי דבריו של ליליינבלום בעניין זה בלשונו:

כבר אמרו קדמונינו שבשעה שברא הקב"ה את העולם רצה לבראו במידת הדין, אבל ראה שאין העולם יכול לעמוד במידה זו וצרף לה מידת הרחמים. זאת אומרת, שההגיון המפשט והנאצל אין לו מקום רק במחשבה ולא בחיים, שיש להם תנאים פרטים שונים שאי אפשר להתעלם מהם. בעלי המוסר הקדמונים, שראו שהקצוות בכל דבר מזיקות, יעדו ללכת באמצע. הבאים אחריהם לא נחה דעתם בעצה זו, כי אין משקל לרוח. ואין אנו יודעים לכוון בדיוק את הנקודה האמצעית. עד כמה שטענתם זו צודקת, בכל זאת אין אנו אומרים שבאמת טוב לאדם להיות קיצוני בכל דבר, להיות למשל קמצן נורא או פורן בלי שיעור. להיות בעל תאוה עד אין גבול או נזיר מכל העולם כולו וכיוצא בזה. בשעה שאסרה האגדה את היצר הרע בכלא לא נמצאה ביצה לחולה, ובראותה כי אם תקרא לו דרור יעבור כל גבול, נקרה לו את עיניו (יומא ס"ט), היינו שנחה בו פרט אחד. בעל כורחנו עלינו להתרחק מן הקיצוניות, כי יש דברים שמעוטן יפה וריבוי קשה, ויש דברים שרבוין יפה ומעוטן קשה, ואם אין אנו יכולים לדעת ברור את הנקודה התיכונה, עלינו לחתור להתקרב אל השביל הטוב, והחיים בעצמם יורו לנו בקירוב את הדרך הרחוקה מהפסד וקרובה לשכר...⁹⁴

בדילמה זו שבין הכוחות היצריים, אשר בלעדיהם אין חיים ואשר בשלטונם אין סדר חברתי, מעלה ליליינבלום את 'השביל הטוב', שאינו עובר בין הקטבים אך הוא מתגלה כאשר מפרקים את המושג העיוני לצדדיו הרבים, וגם מבחינים בדרגותיו השונות שבכל צד, וכך נמצא אותו 'שינוי בפרט אחד', שאינו נוקט עמדות קוטביות והוא אינו גם השביל הזהב העובר ביניהם. לשון אחר: כנגד בעלי העמדות הקוטביות, המנסים לקבוע מראש הלכה ברורה ומתיימרים למנוע כל שגיאה, מעמיד ליליינבלום את אנשי המעשה, היודעים ש'החיים אינם בלי שגיאות ואין אדם עומד על דברי תורה בכל הענינים, אלא אם כן נכשל בהם'. מכל מקום, להיות 'קיצוני גמור במעשה' יכול רק אותו 'אדם יחיד נבדל מן העולם, אבל לא בהיותו חבר לציבור', ולא כל שכן שציבור אינו יכול

93 עיין, למשל במכתבו של ליליינבלום ל"ל גורדון מיום כ' בכסלו, תרמ"ח. איגרות מ.ל. ליליינבלום ל.ל. גורדון, בעריכת ש' בריימן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 200.

94 המליץ, שנה 42, מס' 165, עמ' 1.

(במדינת ישראל, תש"ס) ה' יחזקאל בן אהרן

[illegible]

לנקוט עמדה קוטבית אלא רק כשהוא נהפך 'לעדר של כבשים'. בעיניו של ליליינבלום, העמדה הקוטבית או שהיא מוציאה את האדם מן הציבור, או שהיא מוציאה כל 'דעת' מן הציבור והופכת ל'עדר, אשר דעת כולן שווה'. דומה⁹⁵ שבכך כיוון ליליינבלום לעומק נשמתו של אחד־העם, המוכן לנטוש את רעיון ישוב ארץ־ישראל כאשר הוא מגלה שהמתיישבים אינם 'מלאכי השרת'... אלא בני אדם'.⁹⁶ ואשר מאידך גיסא, גם ניסה בראשית דרכו הציבורית ליצור אותם 'מלאכי השרת', אשר אמנם כולם הם בדעה אחת ועושים כמצוות הרצון הכללי.⁹⁷ וככל שנקט אחד־העם עמדה קוטבית ומוחלטת גם בזה וגם בזה, כך ליליינבלום מוכן מראש לאותה 'פשרה', שאמנם אינה מנסה לפשר בין הקטבים אלא מנסה להשתמש בשניהם שימוש דיפרנציאלי, כפי שהעניין וכפי שהזמן ילמדו לעשות. דומה שבניגוד הזה בעמדת־היסוד שבין מל"ל ואחד־העם נקודת־המחלוקת בפולמוס המתמיד ביניהם, וכל גוון חדש בפולמוס זה אינו אלא נוסח אחר או נוסף באותו עניין. אכן, הפולמוס הבלתי־פוסק בין ליליינבלום ואחד־העם הוא אפוא הניגוד המתמיד שבין בעלי הגישה הקוטבית ובין בעלי הגישה הדיפרנציאלית. ניגוד זה כבר מתגלה בהערכת הסיבות שגרמו למצב, אבל הוא הולך ומעמיק כל אימת שמנסים לפתח מעורבות לשינוי הדברים. בעלי הגישה הקוטבית מבקשים תמיד להגיע עד לשורשי הסיבות העמוקות ביותר, ואומרים לעקור אותן מיסודן. על כן מעורבותם המומלצת היא ראדיקאלית באופיה, ולעולם לא יסתפקו בפחות מזה. ואילו בעלי הגישה הדיפרנציאלית מבחינים מראש בין הסיבות הקרובות לבין הרחוקות יותר והם מתחילים במה שניתן לעשות לשינוי השפעתן של הסיבות הקרובות או צמצומן. הניגוד בין הגישה הראדיקאלית והגישה הדיפרנציאלית ניכר, כאמור, כבר בניתוח מערכת הסיבות. הוא נמשך והולך בתחום המעורבות וילבש צורה חריפה גם לאחר מעשה, ובמיוחד כאשר בעלי הגישה הדיפרנציאלית יהיו מוכנים להעריך הערכה חיובית גם אותם הדברים, שמלכתחילה לא התכוונו להם כלל, ואילו בעלי העמדה הקוטבית־הראדיקאלית ידונו את הדברים רק על־פי מה שעלה במחשבה תחילה. אך ככל שהניגוד בין אחד־העם, המייצג את הגישה הקוטבית־הראדיקאלית, לבין ליליינבלום, המבטא גישה דיפרנציאלית, הוא ניגוד עמוק ומתמיד, משותפת לשניהם הכרעה ערכית ברורה ומפורשת. גם ליליינבלום רואה את עניינו של היישוב כתשובה על 'שאלת היהודים בכלל', והוא אינו בא 'להועיל לכל פרטי איש' העם, אבל להעם בכלל.⁹⁸ כאן משתמש ליליינבלום בהבחנה דומה לזו של אחד־העם, אשר עוד במאמריו הראשונים הבחין בין 'עם ישראל', והם צורכי הכלל, לבין 'בני ישראל', שהם הצרכים הפרטיים של אישה. גם מסקנתו של ליליינבלום מפורשת ומוחלטת: 'העיקר הוא הישוב ולא המתיישבים'⁹⁹ וכדין המתיישבים גם דין הפועלים.

דבר אין לנו עם חיים וברוך... הפועלים, שהם לעצמם, הרי הם לנו ככל המון מליוני ענני ישראל: לא לפרנסתם הם אנו דואגים, כי כל המוכשר מהם לעבודה גופנית יוכל למצוא

95 שם.

96 שם, מס' 172, עמ' 1.

97 דנתי בכך במחקרי 'מגמות של רפורמה חברתית ורפורמה דתית בימי העלייה הראשונה', שלא פורסם עדיין.

98 המליץ, שנה 42, מס' 165, עמ' 1 (ההדגשה במקור).

99 שם, מס' 168, עמ' 1.

לחמו במקום אחר. גורל הפועלים נוגע אל ליבנו רק ב ש ב י ל זה ששכלולם הוא חלק משאלת הישוב היקר לנו מכל יקר.¹⁰⁰

האדישות לפרט או ליחיד במצוקתו, הבולטת כל כך בגישתו של אחד-העם, קיימת באותה מידה גם אצל ליליינבלום. גם ליליינבלום העדיף עדיפות מוחלטת את עניינו של הכלל: 'מה יהיה אחרי כן עם היתידים? את זה נראה אחרי כן. אם נוכל — נושיעם, ואם לא — יהיה גורלם אשר יהיה — אבל העם בכללו יושע'.¹⁰¹ אך, כאמור, על אף הכרעה ערכית משותפת זו, נשאר המחלוקת בין ליליינבלום ואחד-העם עמוקה ויסודית, ככל שהניגוד בין בעלי הגישה הראדיקאלית ובעלי הגישה הדיפרנציאלית יהיה תמיד ניגוד חריף, ובכל מעורבות חברתית.

ניגוד זה, ראשיתו, כאמור, בהערכת הסיבות, והוא מוצא את ביטויו בלעגו של ליליינבלום לאותן סיבות עמוקות, אשר אחד-העם העלה. אותן כבר במאמרו הראשון, כגון 'אורך הגלות, שהמית בעמנו את הרגש הלאומי' וכן 'הפוליטיקה הנבערה של אבותינו בזמן שהיו על אדמתם, וכיוצא בזה, אשר אין לנו עתה עסק עמה'. ליליינבלום אינו רוצה כלל להגיע 'עד עמקי מצולות ההסטוריה, כמעט עד דור אדם הראשון'; עניינו 'לקדם את פני הסיבות הקרובות ולהרחיק את הנזק הבא מהן, אם גם אין בידינו להרחיק את הסיבות הכוללות'.¹⁰² העברת מוקד הניתוח מן הסיבות שמקורן בעבר הרחוק והעמדת הדיון על אותן סיבות קרובות, אשר מחייבות מעורבות פעילה, כמעט שאינה מאפשרת עוד דיון ענייני בין ליליינבלום ואחד-העם אלא לעג עוקצני בלבד. בלשונו של ליליינבלום:

אינני מכחיש, כי החלום הזה הוא חלום פיוטי ונעים, ושמה הייתי, אם תיכף אחרי המהפכה בצרפת, בשעה שהגיע לבני עמנו שם תקופה מזהירה, היו מתעוררים טובי העם שם לעשות ככל אשר התוה בעל דיננו; עוד יותר הייתי שמת, אם היו גדולי אבותינו בזמן הבית השני דואגים יותר לטובת העם מאשר איזה דקדוקים, היו מנהיגים את הפוליטיקה בבינה יתירה, לא היו מנוצחים מאת הרומיים וגם לא גלינו מארצנו. אבל מה נעשה, אם ההסטוריה בחרה לה דרך שלא כרצוננו... מה נעשה, אם ההסטוריה הולכת בדרכה הסלולה והגבירה את הרעיון הלאומי דוקא ע"י האנטיסעמיטיזם.¹⁰³

המציאות ההיסטורית היא אשר כרכה יחד את צרת היהודים ואת התעוררותם הלאומית. מציאות זו גם העמיקה את המתח המתמיד בין הצורך העמוק להצלה, המבקש מענה ברעיון ישוב ארץ-ישראל, לבין ההכרח לפקח על ישוב זה, 'אשר רק דלי כוח ודלי מעשה' החזיקו בו, והוא מורכב מאנשים 'שאיין להם הסכום הדרוש וכל שכן שלא היתה להם ידיעה קלה בענייני עבודת האדמה'.¹⁰⁴ יתרה מזו: 'דרכו של העני בעל הדמיון להיות נדחק בכל מקום שהוא רואה בדמיונו איזה פרצה, ומכאן אותה 'פריצה של בהלה' מתמדת, כאשר מתגלה פרצה במקום המעורר תקווה, ומתארגן ארגון כלשהו להגיש עזרה למבקשי הצלה. ואמנם ישנו אמצעי ראדיקאלי 'להוציא מלב איש שום מחשבה

100 שם, מס' 169, עמ' 1 (כל ההדגשות במקור).

101 שם, מס' 165, עמ' 1.

102 שם, מס' 166, עמ' 1.

103 שם, מס' 167, עמ' 1.

104 שם, מס' 166, עמ' 1.

על האפשרות להבנות על חשבון כלל ישראל, אך דרך זו משמעותה 'לבלי לעשות מאומה'.¹⁰⁵

כאן חש ליליינבלום בעומק המשמעות של ביקורתו והצעותיו של אחד-העם, אשר כאילו בא וממליץ לנהוג כלפי ישוב ארץ-ישראל באותה דרך שנקטו הארגונים הכלל-יהודיים כלפי ארגון ההגירה היהודית לארצות-הברית. אמנם אותו ארגון מיוחד לארגון ההגירה והקליטה בארצות-הברית, שהוקם לאחר בהלת ההגירה ב-1882, בוטל שם מהר, מיד כשהתגלה הכשלון במיונם המוקדם של המהגרים וכשגברו החששות, שהתמיכה הניתנת לפליטים תיהפך לגורם המעודד הגירת עניים המבקשים להיבנות על-ידי אחרים. והחלטה זו גם היא התבססה על חידושיו של 'הדארוויניזם הסוציאלי', שנימק הנמקה מדעית את ביטול החסות והפקיר את הפליטים למלחמת-קיומם הקשה. לאמיתו של דבר, זוהי משמעות הצעותיו של אחד-העם, שגם כאן בוחר הוא שוב 'בקצה השני' ומבקש להעמיד 'עולם של הפקר תחת האפוטרופוסות הקיצונית'. אלא שאותה מסקנה חד-משמעית שהיתה אפשרית לגבי יהודי ארצות-הברית בנדון ההגירה היהודית שם, אין ליישמה לגבי העולים לארץ-ישראל, מבלי לבטל על-ידי כך את רעיון ישוב ארץ-ישראל מיסודו. תנאי הארץ המיוחדים מחייבים את המתיישב ב'שכר לימוד שאינו לפי כוחו של היחיד',¹⁰⁶ ואותם הנסיונות המחייבים השקעות שהן מעל כוחותיו, בהכרח שיחולו על הציבור החייב לשאת בהוצאות אלו. האחריות הכלל-יהודית לשלום היישוב אינה פסולה בעיניו של ליליינבלום. היא נובעת מן התנאים המיוחדים של ארץ-ישראל בשעה זו, שיש לבדוק אותם, לנסותם ולהאבק עמם, ויש להתמיד במאבק על אף הכשלונות והאכזבות.

אדם הבא לארץ חדשה לו, לעבוד בעבודה שלא נודעה לו, ובתנאים שלא מורגל בהם, יכול לאבד תיכף את אומץ רוחו, אם אין לו גם צל של תקווה... כי בלא תקווה אין גם ענרגיה.¹⁰⁷

ואותה תקווה אין לה כל יסוד אחר אלא באותה אחריות פעילה, אשר כלל ישראל מגלה כלפי היישוב בארץ-ישראל. וככל שאחד-העם נוקט כאן עמדה קוטבית, המבליטה את הניגוד בין האפוטרופוסות לחופש, וככל שהוא ממליץ לבחור באמצעי הראדיקאלי של שחרור היישוב מאפוטרופסיו, הרי ליליינבלום יחפש אחר 'השביל הטוב', שהוא בשימוש הדיפרנציאלי בשני הקוטבים גם יחד. הדילמה אינה בין אפוטרופוסות מלאה, שסופה מביא לעבדות, לבין ביטולה המוחלט, המפקיר את הפרט לחוקי-הטבע האכזריים, אלא באותו שימוש דיפרנציאלי בהשגחה, שהיא קרובה לריווח ורחוקה מהפסד. כנגד גישתו הקוטבית של אחד-העם השוללת אפילו את ההבחנה בין 'אב רחמן' לבין 'אדון אכזרי' או בין אפוטרופוסות אבטוקראטית לבין דימוקראטית, מציג ליליינבלום את גישתו הדיפרנציאלית המבליטה גם את מעלותיה של ההשגחה שאין לבטלן וגם את מגרעותיהן שיש לצמצמן, ושנוב: גם זאת על-ידי ניתוח הדרגות השונות שבכל צד וצד. גם ליליינבלום מתקומם נגד האפוטרופוסות השוללת 'את החירות הגמורה של האיש', כגון זו הנהוגה בידי פקידי הנדיב. לפי הערכתו נובעת זו 'מתאות המשרה והשלטון'. היא התערבה 'בעניינים הפנימיים של האנשים הפרטיים' והפכה את ההשגחה 'לשלטון בית כלא'. אלא שליליינבלום אינו מתעלם מכך, ששיטת האפוטרופוסות העניקה גם 'בטחון', הפוטר את המתיישבים מ'דאגתם

105 שם, מס' 167, עמ' 1 (ההדגשות במקור). 106 שם, מס' 169, עמ' 1. 107 שם, מס' 167, עמ' 1.

לעצמם'.¹⁰⁸ כנגד מעלותיה ומגרעותיה של האפוטרופסות מעמיד לילינבלום את ההשגחה, המצמצמת מראש את מעורבותה בענייני העבודה ואין היא נכנסת בתוך העניינים הפנימיים. היא גם אינה מקבלת 'את הנתמכים על שולחן התומך בכל העניינים לזמן ארוך בלתי מוגבל' (ההדגשה במקור), אלא דומה יותר לתמיכת ההורים בילדיהם ולהשגחתם עליהם. גם זו מוגבלת בזמן. דרגתה גבוהה ככל שהילדים זקוקים לה יותר, ונמוכה ככל שהילדים למדו לעמוד ברשות עצמם.

ואם אמנם יש הורים הרבה העוברים על הגבול, לא עלתה עוד על דעת איש לומר שצריך לבצר אחרי אפוטרופסות ההורים לגמרי, שלא ישגיחו על בניהם כל עיקר. שיעשו על מה שלבם חפץ: לבלי ללמוד, לשחק כל היום במשחקים שאינם בטוחים ממכשול.

מסקנתו של לילינבלום ברורה:

כמה שנתרומם את אכרנו ופועלינו עלינו להודות כי בראשית שכלולם המה כילדים בענייני עבודת האדמה. הפועלים... אינם יודעים מאומה בטיב האדמה, בחרישה, בזריעה וכו'... ורוב איכרינו, שהיו חנונים או בעלי מלאכה, יודעים בהתחלה עוד פחות מהם... אני מעיז פני לומר, כי חירות העבודה לפי מצב בני אדם עד עתה, היא לוקסוס לאיש המתפרנס מיגיע כפיו.¹⁰⁹

חירות גמורה זו, שעליה ממליץ אחד-העם, אינה קיימת אצל הפועלים בבתי-החרושת או בבתי-המסחר, שגם להם אין 'רשות לעסוק בעסקים ההם כאדם העושה בתוך שלו', אלא הפקידים הממונים עליהם 'מוצאים תמיד גבול בין המועיל והמוזיק', ומכל מקום גם הם חייבים 'לתת דין וחשבון לפני העומד על גבם'.¹¹⁰ ומעין פיקוח כזה אפילו על בעלי-המלאכה העצמאיים 'אשר מחוייבים לעשות מלאכתם על פי הוראת המדה וקפדנות הקונים ולמה נזכה בחירות כזו את עניי עובדי האדמה המשתכללים בנדבות הציבור בתחילת שכולם בשעה שהחירות הזו קרובה להפסד ורחוקה משכר גם להם עצמם'.¹¹¹

וכנגד אחד-העם, הרואה משום אפוטרופסות אפילו 'במציאות תומכים בעולם, שבשעת הדחק, אפשר לסמוך עליהם', מדגיש דווקא לילינבלום תמיכה כלל-יהודית זו על מנת לציין, כי ישוב ארץ-ישראל אינו למען המתיישבים, ולכן לא בידם להחליט ולהכריע כאדם העושה בתוך שלו. הביטחון הדרוש לקיומם הוא המבטל את חרותם. כללו של דבר: אין ביטחון לאדם, אלא בויתור מסוים על חרותו; ואין חרות אלא למי שמוכן לוותר על ביטחון מסוים לקיומו.

המאפיין את גישתו של לילינבלום בפולמוס זה, שיחסו אל המתיישבים אינו כאל 'מלאכי השרת', ועל כן אינו שולל את החובה להשגיח עליהן. הוא אינו מתעלם מכל השגיאות שנעשו בענייני היישוב, ועל כן הוא מבקש להעמיד 'את המדע תחת הבערות' וגם למנות 'מומים' מלומדים ובעלי נסיונות... לנהל את הענין בסדרים נאותים ולתקנו כפי היכולת'.¹¹²

כנגד אחד-העם, אשר אמר בשעתו לקבוע את הסדרים, ואשר נגדו יצא לילינבלום ודחה את רעיונותיו כרחוקים 'מדרך בת עמי', מבקש עכשיו לילינבלום לקבוע אותם הסדרים, אשר

108 שם, מס' 165, עמ' 1.

109 שם, מס' 167, עמ' 1 (ההדגשה במקור).

110 שם, מס' 166, עמ' 1 (ההדגשה במקור).

111 שם, מס' 173, עמ' 1 (ההדגשה במקור).

112 שם, מס' 167, עמ' 1 (ההדגשה במקור).

המומחים יקבעו אותם לאור הניסיון שרכשו. ועד כמה פנייה זו אל המדע ואל המומחים נראית כתפנית בלתי-צפויה אצל איש המעשה כלילינבלום, הרי דווקא בכך מתגלית רצינות גישתו, שרק מתוך המעשה ומתוך הערכתו הביקורתית לאחר המעשה אפשר לקבוע את ההלכה. המנהיגות האמיתית אינה זו הרוצה לכפות את תוכניתה על מציאות החיים, אלא זו בלבד הרואה את מציאות החיים ומנסה לשנות מה שניתן לשינוי. דומה, שבמציאות המורכבת של ישוב ארץ-ישראל אחת הבעיות המרכזיות בעיני לילינבלום היא דאגתו, שאם אמנם ניתן בידי כל אחד את האמצעים 'אפילו להוצאות הדרך למוכרחים לעזוב את הארץ' מה יהיה 'אם יאבו להשאר באה"ק דוקא הנמושות, שאין להישוב תקוה מהם, והמוכשרים באמת יחלמו חלומות ע"ד אויסטרליה¹¹³ בעיית היורדים, שעליה רומז לילינבלום, היא הבעייה המרכזית גם בתגובתו של בן-יהודה על מאמרו של אחד-העם.¹¹⁴

הפתרון אפוא אינו בחזרה על הנסיונות הבלתי-מוצלחים לנסות שוב ולפקח על תהליך העלייה שיהיה סלקטיבי מראש, אלא לפתח מדיניות של השגחה ותמיכה המחזקת את ידיהם של המסוגלים לחזק את ישוב ארץ-ישראל.

תנועת ההגירה והעלייה היהודית בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים העלתה בעיות עקרוניות של תכנון חברתי, והעמידה את הארגונים הכללי-יהודיים לפני הכרעות ערכיות חמורות. הניסיון לתכנן הגירה מבוקרת על-פי עקרונות סלקטיביים מוגדרים ומפורשים לא עלה יפה על-פי הערכת מארגניו, וכבר במאוס 1883 הביא לידי ביטולה של המסגרת המיוחדת, שהיתה מיועדת באותה שעה לקליטת המהגרים לארצות-הברית.¹¹⁵ הפילוסופיה של הדארוויניזם הסוציאלי שימשה מעין ביסוס מדעי למגמה זו.

להתפתחות דומה לא ניתן היה להגיע מיד גם בתחום העלייה לארץ-ישראל, מבלי שיבוטל על-ידי כך מיסודו רעיון ישוב ארץ-ישראל. אמנם נכונותו של הבארון רוטשילד לערוך ניסוי מצומצם, בפקוח פקידי, דחתה את המשבר לחקופה מסוימת, אך גם עוררה פולמוס חריף וממושך. הדיונים להערכת העלייה הראשונה הבליטו את המגמות הנוגדות. התפתחות עמדותיו של אחד-העם מדגימה את העמדות הקוטביות, למן הגישה הטוטאליטארית של שלטון המנהיגות, הקובעת את מטרות מעורבותה ומנסה לפקח על ביצועה הקפדני ועד שלטון החופש של חוקי הטבע, המפקירים את הפרט לגורלו במלחמת-הקיום ובלא שום התערבות מצד החברה. מגמתו של לילינבלום בפולמוס האפורופסות היתה להתגבר על העמדות הקוטביות המוכנות, ולפתח מדיניות של עלייה, התיישבות ותמיכה כלל-יהודית, אשר תשמש את הצרכים של ישוב ארץ-ישראל. על אף הניגוד החריף שבין עמדתו הקוטבית של אחד-העם לבין גישתו הדיפרנציאלית של לילינבלום, שניהם מזדהים עם האדישות המוצהרת למצוקתו של הפרט ומעמידים כערך עליון את טובת הלאום. סיכומו של דבר: כל אחד מהם תרם על-פי דרכו לגישה האנטי-פילאנתרופית בשאלת ישוב ארץ-ישראל.

113 שם, מס' 174, עמ' 1.

114 השקפה, שנה שלישית, מס' 4, עמ' 26-27.

Ninth Annual Report of the Board of Relief of the United Hebrew Charities of the City of New York, 115 New York 1883, p. 13

הגרים הרוסיים בגליל בראשית המאה העשרים

יובל דרור*

מבוא: תנועת הגרות ברוסיה

ההתגיירות ברוסיה ובמזרח-אירופה מקורה, על-פי מקורות אחדים, בכורים¹; בקרב הגרים היתה מסורת, שהם מצאצאי שבט דן שנדד וחיפש לו נחלה. אם אכן נכונה הגירסה בדבר יהדותם של הכורים, ראשיתה בממלכת-כוזר היהודית במאות השמינית והתשיעית, ויש עדות לקיומם של מתגירי כוזר עד המאה הארבע-עשרה.²

ב'המליץ' משנת 1898 מספר ישראל נחום דארעווסקי, בסידרת כתבות בשם 'לקורות היהודים בקיוב', על ההתגיירות באיזור קיוב במאה האחת-עשרה: הכוהן ניקיטי ניבא נבואה שהתאמתה, ולפיכך נעשה קדוש, עד 'שרבים מעם הארץ ומאציליה וחוריה (הבאיארים) החלו לתת לו כבוד וקדושת איש-האלהים, ויתחילו לשקוד על דלתותיו ולשאול במועצותיו'.³ ניקיטי החל להפיץ את היהדות, ובעמל רב הצליחו חבריו הכוהנים 'להחזירו למוטב'. הנוצרים באותה תקופה פירשו את התופעה בכך, 'כי רק יד היהודים היתה בזה, כי כאשר התחכמו בכל אופני התחבולות להפיץ דתם בין הרוסים'. וכאן מפרש הכותב את דרכי הפצתה של הדת החדשה, אם על-ידי נבואה, או על-ידי התגנבות למנזרים והשפעה על אנשי-הרוח, או בדרך של התחזות ל'מלאך אלהים'. הדיוק ההיסטורי של הדברים אינו מענייננו כאן, אך בלי ספק לפנינו עדות על תנועת-ההתגיירות במאה האחת-עשרה.

תחילתן של התנועות המוכרות לנו כקשורות ל'סופוטניקים' הנוצרים היתה, על-פי רוב המקורות היהודיים,⁴ במחציתה השנייה של המאה החמש-עשרה. המקור הטוב ביותר להכרת השתלשלותה של

* המחבר הוא בן הדור החמישי לגרים, נכד-נכדו של אברהם קורקין.

1 ראה, למשל, צ' כשדאי, המתייהדים, חיפה תר"ץ, עמ' קכא.

2 א' דוידזון, "מסכת גרים" — בגלגול הדורות, מחניים, צב (תשכ"ד), עמ' 65–68.

3 י"נ דארעווסקי, 'לקורות היהודים בקיוב', המליץ (1898), גיליונות 25, 28.

4 ראה: כשדאי (לעיל, הערה 1); בצלאל (ססיל) רות, 'גרי צדק', מחניים, כט (תשכ"ז); דוידזון (לעיל, הערה 2), עמ' 67–71; מ' אלטבאואר, הערך 'מולוקונים' באנציקלופדיה העברית, כב, עמ' 430; י' סלוצקי וי' מרטון, הערך

'מתייהדים' באנציקלופדיה העברית, כה, עמ' 734–735; י' סלוצקי וי' מרטון, הערך 'Judaizers' (באנגלית) בתוך:

Encyclopedia Judaica, X, Jerusalem 1972, pp. 397–402; וילנאי, הערך 'גרים' באנציקלופדיה אריאל,

1974, עמ' 1436–1441; א' דינארד, דברי הימים לציון ברוסיה משנת תר"ס עד תרמ"ח, קארני, נירג'רסי תרס"ד,

עמ' 85–90; הנ"ל, 'כת השובתים או "שומרי שבת"' (סובאטניקי) בלב רוסיה וקרקו', מפלגות בישראל, ניו יארק

תרנ"ט, עמ' 26–32; ובמיוחד ראה: איברסקייה אנציקלופדיה (ברוסית, פטרבורג), כך שיש, הערכים 'גרים',

'סובוטניקים', 'מולוקונים', עמ' 430–431, 577–587; ש' אטינגר, 'ההשפעה היהודית על התסיסה הדתית במזרח

של אירופה בסוף המאה הט"ו', ספר היובל ליצחק בער במלאת לו 70 שנה, ירושלים תשכ"א, עמ' 247–288. על

גרים אלה ועל גרים בכלל, ראה י' ארנון, אברהם בן אברהם, ביבליוגרפיה מקיפה על גרים וגיוור מן המאה הט"ו ועד

ימינו, תל-אביב תשכ"ט (הוצאת המחבר).

תנועת ההתגיירות היא ה'איברסקייה אנציקלופדיה', הכתובה רוסית. על אף החשש מפני 'כתיבה מטעם', ואפילו יהודית היא, עולה תמונה זו בכללותה: ה'כפירה הז'ידובית' התעוררה במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, בעיקר בקרב החברה הרוסית הגבוהה, במרכזים התרבותיים של רוסיה באותם הימים: נובוגרוד, פסקוב, קייב ומוסקווא. המגע עם הסוחרים מרחבי העולם, בעיקר בערי-הנמל, הפגיש את החברה הגבוהה עם אמונות שונות, שמצאו באותה תקופה קרקע נוחה להיקלט בה בשל המחלות והמגיפות (אבעבועות שחורות, בעיקר). ה'יהודי זכריה' היה הבולט בין יוצרי הכת היהודית של אותו זמן, והכמרים אלכסי דניס הפיצו את תורתו ברבים.⁵ איוואן האיום רדפם עד חורמה והביא לחיסול הכת.

בראשית המאה השמונה-עשרה שוב החלו להופיע כיתות הקרובות ליהדות; עיקר פריחתן היה בימי יקטארינה השנייה, שדגלה בסובלנות דתית. גם באותה תקופה חדרה השפעת היהדות לחברה הגבוהה בעיקר. ה'דוחובורובים' יסדו את כת ה'מולוקנים'. דלמיסוב השפיע על סימיון מיטבייב אוקלייב, שנחשב למייסד הכת.⁶ לקבל עליו מצוות יהודיות רבות, משום ש'התורה הז'ידובית' עברה אליו מהדורות הקודמים. סוגרוב, תלמידו של אוקלייב, הקים את הפלג של ה'מולוקנים' סופוטניקים'. על שורשיה הקדומים יותר של הכת, חבריה, גלגוליהם וסבלם, קיימות סברות שונות, ולא כאן המקום לפרט.

ברבות השנים התפורו שני הפלגים המולוקנים בכל רחבי רוסיה. נוהגים לחלקם לשלושה פלגים, שנחגבשו לאחר הגלגולים והרדיפות במשך השנים: ה'מולוקנים-סופוטניקים', ה'סופוטניקים' והגרים. מכאן אפוא בלבול השמות 'סופוטניקים' ו'מולוקנים', הקיים לגבי הגרים שהגיעו לגליל. הללו השתייכו לגרים, אך כונו בדרך-כלל 'סופוטניקים', ובספרות לעתים גם 'מולוקנים', בעיקר משום ששם רוסי זה מוכר ומקובל, על אף שמייחסים אותו לנוצרים שומרי-שבת ולא לגרים.⁷ בימי ניקולאי הראשון (1825–1855) היו רדיפות שהכריחו רבים מאנשי הכת, על פליגיה, לברוח ממרכז רוסיה, בעיקר לקאווקאז. בימי אלכסנדר השני חלה רגיעה ונפתחה תקופה של סובלנות דתית, אך בימי אלכסנדר השלישי, משנת 1883 ואילך, שוב החלה תקופת רדיפות. לאחר-מכן בוטלו בהדרגה גזרות שונות שנכפו עליהם, עד שבטלו לגמרי ב-1905.

רדיפות אלה כוונו נגד שלושת הפלגים, אך לענייננו חשובים הגרים. רובם היו תחילה 'סופוטניקים' נוצרים, בצורה זו או זו, ולאחר-מכן עברו ליהדות, כתוצאה מתהליך של רדיפות, ויכוחים דתיים, גירושים וכיוצא באלה.⁸ בדרך זו נוצרו במקומות שונים ברחבי רוסיה ריכוזי מתייהדים מרוחקים ומפוזרים. לפי דיודון היו ריכוזים ב'צפון קווקז ופלכי אסטרכן, סרטוב, טמבוב, אירקוטסק, וורונו', חבל קובן, טיפליס, וביחוד חבל הדון'.⁹ אישור לכך מצוי גם באיברסקייה אנציקלופדיה. בסיביר, מקום-גלותם הקבוע של המתנגדים למשטר ברוסיה, נתהווה באורח טבעי ריכוז של מתגירים. אמו של אלכסנדר זייד באה מכפר זימה שבסיביר, ואליעזר שמאלי חיאר את הווי-חיייהם

5 חיוק לכך מצוי אצל דינארד, 'כת השובתים או "שומרי שבת"' (בהערה הקודמת), הדן בתולדות הכת.

6 ראה איברסקייה אנציקלופדיה (לעיל, הערה 4).

7 יש חלוקות שונות. האיברסקייה אנציקלופדיה מחזקת את גירסתם של סלוצקי ומרטון (לעיל, הערה 4), ומתנגדת לזו של אלטבאואר (לעיל, הערה 4).

8 תהליך זה עבר גם על משפחת קורקין, וראה להלן.

9 ראה: דיודון (לעיל, הערה 2), עמ' 68.

שם על-פי רשימותיו של זייד.¹⁰ רבים מן הגולים השאירו את ילדיהם הקטנים שנלקחו לעבדות הצבא, וגלו לסיביר על מנת לקיים את מצוות היהדות כהלכתן, באין מפריע. הם הקפידו במצוות ונהגו לקיים שמחות קהילתיות ממושכות, כגון חתונות, שנמשכו שבעה ימים. גם בעת הקבורה נהוגה היתה אכילה ושתייה. ביותר הקפידו על ברית המילה ונהגו לחוג בעת היות הילד בר-מצווה. הכותבים מציינים כי במרוצת הזמן, משחלה התפתחות באיזור עם בוא הרכבת ומשעברו גרים רבים מחקלאות לעבודה ברכבת, חלה ירידה בהקפדה על הדת. ספרי-הדת שלהם הכילו דפים כפולים, ברוסית ובעברית.¹¹

מובן אפוא מפנימה מעטים המקורות לתופעת ההתגיירות עד שנת 1905. אלא שגם לאחר שנה זו חסרים מקורות בכל הנוגע להמשכיותן של הכיתות השונות במאה העשרים, והפעם בגלל תנאי המשטר הסובייטי. ידוע שחלק מן הכיתות הנוצריות הקרובות ליהדות נשתמרו ברחבי העולם; ה'אדוואנטיסטים', למשל, הם נוצרים שומרי-שבת הקיימים בריכוזים שונים באירופה (כולל המערבית) ובארצות-הברית.

במאמר זה נעסוק בגרים ממש, שמוצאם מכיתות נוצריות ואשר אימצו לעצמם עיקרים ביהדות וסופם שהתגיירו. רוב ה'סובוטניקים' דומיהם נשארו נוצרים; אנו נתרכז במיעוט שהתגייר, ובתוכו — גרי הגליל.

ההתגיירות בפלך אסטראכאן

תנועת ההתגיירות היתה המשכן הטבעי של הכיתות הנוצריות 'שומרות השבת' לסוגיהן. המקורות השונים מעידים על מעבר מ'סובוטניקיות' ליהדות מלאה. אם הנצרות הולכת בעקבות היהדות — מדוע לא נקיים את המקור עצמו, את מצוות תורת משה? כך שאלו עצמם רבים, שהתגיירו לבסוף. אברהם קוסטיצקי מצטט לעניין זה את אברהם קורקין, ראשון הגרים במשפחה:

למה לנו להאמין בדת שווא ותפל, אם-קדושה ובנה הנולד לה מרוח הקדוש, אשר זה נגד מציאות הטבע? ... פתאום נברא בן-אלוקים עם תורה חדשה שהיא מלאת סתירות. הוא בעצמו אמר בראשית דברו כי לא בא לגרוע מתורת משה אפילו כקוצו של יוד, ולבסוף באו הקדושים שלו וטישטשו כמעט כל תורת-משה, ביטלו מילה וחיללו שבת ועוד, כמעט כל מצוות תורת משה מחקו, רק עשרת הדיברות השאירו בתומם; ואתמה מאוד מדוע לא מחקו 'לא תנאף ולא תגנוב', הלא זה כל מעשיהם יום-יום!

שכלי הפשוט אומר כי אמונת הנצרות צצה וצמחה על ידי איזה מחלוקת שהיתה אז בין גדולי העם הישראלי בשביל השלטון, או איזו אי-הבנה בהנהגת הממשלה הישראלית עם עריצות רומי, ונתפלגו לשתי מפלגות. והוא, ישוע, היה בוודאי יהודי מלומד ובעל מרץ, ונעשה למנהיג

10 ראה א' שמאלי, שומר בישראל — אגדת אלכסנדר זייד, רמת-גן 1970, עמ' 12–18. בגלל הריחוק והפיזור לא היתה אחידות במנהגים ובמסורות של הגרים, שהבולטים מביניהם היו: זהירות מנישואי-תערובת, אך הקלה ביחס ל'שומרי-שבת' נוצרים, ורצון עז להתחתן ביהודים; השאת הילדים בגיל צעיר, גידול זקן, הקפדה בדיני טומאה וטהרה; אכילת בשר רק משחיטה עצמית; אין ריפוי בשבת; שליחת הילדים לשיבות. לכל אלה נמצא מקבילות גם אצל גרי הגליל.

11 'הדפים הכפולים' היו תופעה ידועה בגליל.

של אחת מהמפלגות, וכשנכשל באיזו עבירה נגד השלטון ששלט בעת ההיא בארץ, או המפלגה הנגדית הלשינה עליו, ודנו אותו למיתה, ותלוהו, נעשה לקדוש; והאפוסטולים [השליחים] שגם הם היו יהודים הקדישוהו והעריצוהו, וסיפרו עליו נסים ונפלאות שלא היו ולא נבראו; ואחריהם האפיפיורים מרומא, וכך נתפתחה אמונה אליילית אווילית! כך התווכחנו כל שלושת ימי החג בינינו לבין עצמנו: כלומר משפחתי ועוד איזה משפחות הקרובים לנו וסתם שכנים וכך עשינו אגודה של דת ישראל. [ההדגשות שלי — י"ד].¹²

לדברי יוסף קלויזנר 'הגרים אלה הם אנשים רוסיים, שקיבלו עליהם דת יהודית, מתחילה רק למחצה, לשליש ולרביע — ואחר-כך אף בשלמות'.¹³ מדבריו של אברהם קורקין ניתן להסיק על שתי תופעות: על דרך התפשטותה של תנועת ההתגיירות, ועל הוויכוחים הדתיים שבהם היתה קשורה. אברהם קורקין היה מחוללה של תנועת ההתגיירות בפלך אסטראכאן. מכפרו, סלודניקי החל נודד ומטיף להתגיירות. השפעתו נבעה, בין השאר, מן העובדה שהיה הוגה דעות וידע קרוא וכתוב — תופעה לא-שכיחה בקרב הכפריים. דרך ההטפה אצל המשפחות הקרובות והשכנות, ואחר-כך במעגלים רחבים יותר, ידועה לנו לא רק מעדותו האישית של אברהם קורקין, אלא גם מאנשים מרכזיים, אנשי דת ורוח, כמרים וכד' כ'רוח החיה' בתנועות ההתגיירות השונות, על התקופות השונות, ברוסיה. אברהם קורקין היה גם הוא איש-דת¹⁴ ואיש-רוח.¹⁵ רבקה יפה, אשתו של ד"ר הלל יפה, מוסיפה עדות בעליפה על הגיורת, ששמרה עליה בלילות לאחר לידתה הראשונה, אשה רוסייה שהטיפה ליהדות בכפרה והוגלתה לסיביר יחד עם כל בני הכפר שהתגייירו בעקבותיה.¹⁶ הוויכוחים הדתיים היו קשורים בתהליך המעבר ליהדות. מספר אברהם קורקין:

ביום השלישי של החג בא אלינו איזה מיסינער, והתאספנו אצל הכומר והתווכחנו עמו כל הלילה בלי שום תוצאות: הוא לא ניצח אותנו ואנחנו לא ניצחנו אותו.¹⁷

12 ראה: אברהם קוסטיצקי, זכרונות על יבנאל (בכתב-יד), עמ' תח; הזכרונות שמורים אצל נכדו, יונתן קוסטיצקי, ביבנאל, ושימשו את עברי-הדני בכתיבת ספרו 50 שנות הגליל התחתון. בכתב-היד מצוי חומר מפורט יותר מזה שהובא בספר (ראה עמ' תה, תז-תיא, מו-מו, רצז). בהבאת הדברים תוקנו רק טעויות סגנון וכתוב בעברית שבמקור. בעניין 'המקור עצמו' סיפר בן-ציון מיכאלי בעדות בע"פ מה שסיפר לו המשורר דוד שמעוני ז"ל: 'פעם הלכתי ברגל בדרכי הגליל. במעלה ההר הדביק אותי איש אחד, נושא מקל ותרמיל על שכמו, וביקש רשות להתלוות אלי. תוך כדי שיחה נתברר כי האיש הוא גרצדק מרוסיה. שאלתי: איך זה שאדם כמך עוזב את הדת הפראבוסלבית הקדושה ואת רוסיה הגדולה והולך להיספח על דת ישראל כשהוא בא לכאן, לארץ שוממה? ענה האיש: אישי הצעיר, אמשיל לך משל למה הדבר דומה. כשאתה הולך בשדה ורוצה להרוות צמאונך מן הנהר הזורם, לא תשתה מן הגדה האחת כי המים עכורים בה, ולא תשתה גם מן השנייה כי גם שם עכורים המים. אם באמת צמאת למים, חזקה עליך שתיכנס אל אמצע הנהר, שם תשתה מים חיים, מים טהורים. כך, אישי, גם הגיור שלי: המוסלמים — יום מנחתם הוא יום שישו בשבוע; הנוצרים — ביום ראשון בשבוע; ואילו היהודים — באמצע, ביום השבת. ביום זה החיים טהורים הם, משום שהם באמצע כמו אותם המים באמצע הנהר ...'.

13 י קלויזנר, עולם מתהווה — רשמי מסע בא"י, אודסה תרע"ה, עמ' 147 (להלן: קלויזנר, עולם מתהווה).
14 יש אומרים שהיה כומר ויש אומרים שהיה דיאקון, דרג נמוך יותר בהירארכיה הכנסייתית, ויש אומרים שהיה בתפקיד כנסייתי בכיר, וראה להלן.

15 כעדותו בע"פ של צבי לבנון, שהיה פועל אצל אליהו (אליק) קורקין בנו של אברהם, שהתגורר עם אביו 'דידושקה'.

16 רבקה יפה, 'הגרים', מתוך ארכיונו האישי של ד"ר הלל יפה, ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים, תיק A31/37.

17 ראה: קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תט.

לאחר שניסיון-שכנוע זה לא הצליח, פנו אנשי הכפר והחזירו את תמונות הקדושים לכומר, כסמל לעזיבת הנצרות. גם אפרים אבידן (גרודניאנסקי) מספר, מפי אביו ראובן, על ויכוחים בין הכמרים, נציגי הכנסייה, שנשלחו להחזיר את המתייהדים לדת הנוצרית ולהתגרות ביהודי הסביבה שגרמו לכך.¹⁸

ד"ר ברנשטיין-כהן מסכם את מניעי הפונים להתגיירות, על אף שגם הוא מספר שהתקשה להסביר את התופעה המשוונה. זו נבעה, לדעתו, מ'פסיכולוגיה משונה של מחאה דתית ואנטי-ממלכתית', משום שהחיים ברוסיה לא ישרו ביניהם, בתנאים האכזריים של משטר הצאר ש'דרך ודיכא כל מחשבה חופשית' ו'מתוך רגשי מחאה עברו ל"כת המתייהדים" ואחר-כך לגרות גמורה [...] הגרים האלה היו אידיאליסטים גדולים עד אין שיעור'.¹⁹

היסוד האידיאולוגי שבהתגיירות בא לידי ביטוי גם בעובדה שהגרים באו ממעמדות שונים. לא הניעו אותם לכך שום מניעים חומריים או אנוכיים מכל סוג שהוא, שכן בני כל המעמדות שהתגיירו נרדפו, נדדו ממקום למקום וחייהם הורעו בעקבות צעדם זה. היו ביניהם, מצד אחד, כפריים פשוטים (הנלווים לקורקין בנדודיו ועלייתו; הכפריים שגלו לסיביר) ומצד אחר בעלי אמצעים ומכובדים כדוברובין, שהיה בעל אחוזה גדולה בערבות הוולגה, ואיוואן פיליפוב איליאצ'וב, מגרי חבל הוולגה, שעליו מספר ד"ר ברנשטיין-כהן שהיה 'בעל בוסתן גדול על-יד ניקולייב'.²⁰

בהקשר מעמדי זה מתעורר עניין חשוב ושנוי במחלוקת, והוא מוצאו של אברהם קורקין עצמו. אהרון אבן-חן מציין, ש'האיש היה בן למשפחת בעלי אחוזות עשירה בחבל אסטרך ברוסיה. בילדותו מתה עליו אמו, והאב הכניס את הנער למנזר, להכשירו לכמורה. לימים נעשה קורקין ראש המנזר'.²¹ חיוק לסברה זו מצאנו ב'מילון הביבליוגרפי הרוסי',²² המכיל ערכים רבים תחת השם 'קורקין', כולם אצילים, שרים, אנשי-דת, קצינים וכד' במשך מאות שנים אחדות. נכדיו גם הם שמעו סיפורים מפי אברהם ומפי בניו (יצחק ומשה קורקין וחנה יצחקי, למשל) על מוצאו האצילי של הגר הזקן.²³ אחת הסברות היא, שאביו של אברהם נזכר ב'מלחמה ושלום' של טולסטוי (בשם

18 מנחם בן-אריה (מתעד), שיחה עם אפרים אבידן (גרודניאנסקי) ב"ר ראובן גרוד ממטולה. מתוך ארכיונו האישי של מנחם בן-אריה, ראש פינה — קורות המשפחה שהתחתנה במשפחת דוברובין (שתייהן משפחות גרים, שהתחתנו זו בזו עוד ברוסיה).

19 ספר ברנשטיין-כהן, דברי הערכה, זכרונות, אגרות, תל-אביב תש"ו, עמ' 161 (להלן: ספר ברנשטיין-כהן).
20 שם, עמ' 152.

21 א' אבן-חן, ספר העתונאים, תל-אביב תשל"א, עמ' 161.

22 הערך 'קורקין' במילון הביבליוגרפי הרוסי (ברוסית), בכרך שבין הערכים, ק.ג-ק. יו., עמ' 558-583, פטרבורג 1903. וכן נמצא חיוק נוסף למוצא האצילי בספרו של אלכסנדר הרדן (1812-1870), זכרונותיו של מהפכן רוסי, א, תל-אביב תש"ו, המספר על פקיד בכיר באחד הפלכים ברוסיה בשנות השלושים (ימי הצאר ניקולאי הראשון), שהיה אציל רוסי בשם קוראקין. גם י' חיסין, בספרו היהודים ברוסיה, וילנה תרע"א (1910), מזכיר את הגנרל פרוקורור קוראקין, שעמו בא בקשרים הצאר פאול הראשון (מלך בשנים 1796-1801).

23 הדברים נאמרו לכותב שורות אלה בשיחות עם גבריאל רונבלט, שמואל יצחקי ושושנה פייגין. גבריאל רונבלט מקרית-חיים הוא דור רביעי לאברהם קורקין, בנה של חיה בת יצחק קורקין, נצר לשתי משפחות הגרים קורקין ואיסקוביץ (יצחקי); שמואל יצחקי, מיבנאל, דור שלישי לאברהם קורקין, בן לחנה ובנימין יצחקי, נצר לשתי משפחות הגרים; שושנה פייגין, מקרית חיים, היא דור שלישי לאברהם קורקין, בת משה קורקין. גם לניניה של חנה יצחקי זכור, שהיתה מדברת על 'הדם הכחול' של המשפחה.

אנאטול קוראגין או הנסיך קאראקין²⁴) כמי שהוכנס למנזר עם מות אמו. לפי סברה זו בא שם המשפחה מ'קורה', חרב ברוסית, שכן סמל המשפחה היה חרבות מצטלבות. קורקין היה כומר אחראי על הכנסייה בחבל אסטראכאן, ובתפקיד זה החל בהטפותיו להתגיירות. בהיותו 'קניאז' (נסיך; תואר העובר בירושה) נשפט לפני הצאר ונצטווה להפסיק את הטפותיו. משלא הסכים גלה ממקומו, נדד והמשיך להיות נרדף על הטפותיו. כנגד זה מציגים אותו לבנה וקוסיצקי כ'דיאקון', היינו תפקיד שהוא נמוך מזה של כומר, בכפרו סולודניקי.²⁵ מכל מקום, מיעוט המקורות הכתובים, בעיקר בכל הנוגע לתקופה הרוסית, לא מאפשר לאשר גירסה כלשהי בנידון.

תהליך ההתגיירות

רוב גרי הגליל באו מפלך אסטראכאן ומקאווקאן. דוד בן-גוריון, בזכרונותיו על סג'רה, מספר על 'גרים מגדות הים הכספי';²⁶ קלוורסקי מספר בזכרונותיו על ניסיונו להביא קבוצת גרים מהכפר 'פונומריבו' שבקאווקאן.²⁷ אפרים דינארד מייחד פרק שלם בספרו ל'גרים בקרקז' ול'כת השובתים' או 'שומרי שבת' (סובוטניקי) בלב רוסיה וקרקז' ומציין את הכפרים פרישבי וביקוב שבאסטראכאן;²⁸ גרייבסקי מציין גרים משני האזורים.²⁹ במקורות נוספים מצויות עדויות גרים באזורים אחרים.

פלך אסטראכאן היה, כנראה, ריכוזם העיקרי של ה'סובוטניקים' המתיידיים. ב'השקפה' משנת תרס"ד מסופר על 'רוסים מתיידיים':

העיתון הרוסי של הסינוד הקדוש, 'מיסינרנייה אובשרנייה', מספר כי בפלך אסטראכאן רבים מתיידיים, ומתאמצים להידמות בכל ליהודים, עוזבים גם את הלשון הרוסית וקוראים את עצמם גולי מצרים, ואת רוסיה קוראים אשור [סירוס השם רשוא] ומיחלים לביאת הגואל שישב את היהודים לקדמותם.³⁰

מפלך אסטראכאן באו משפחות קורקין ודוברובין-גרודניאנסקי. בגלל מיעוט המקורות יש אי-בהירות באשר לתחילת תהליך ההתגיירות שם. כך, למשל, אין חיזוק לגירסה שמביא 'ההשקפה' במקורות נוספים. כמו כן יש גירסאות רבות וסותרות באשר לדוברובין: רובן גורסות שגיירו הרב

24 טולסטוי נהג לשנות רק במעט את שמות גיבוריו משמותיהם במציאות. לא מצאנו הוכחה ברורה במלחמה ושולם לקשר המשפחתי המתואר, לבד משני השמות, שהם קרובים מאוד ל'קורקין' (קוראגין והאציל קאראקין).

25 ראה: צ' לבנה-ליברמן, 'דידושקה' — גר הצדק אברהם בן אברהם קוריאקין מסג'רה — לדמותה של אישיות בעלת שאר רוח', ידע עם, ט, מס' 27 (תשרי תשכ"ד); וראה לעיל, הערה 15; קוסיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תח-טט.

26 ד' בן-גוריון, 'עבודה ושמירה בגליל', ספר הגליל, בעריכת אפרים ומנחם תלמי, תל-אביב תשט"ו, עמ' 39. בן-גוריון מזכיר את הגרים כבולטים בציבור הפועלים בסג'רה.

27 חיים מרגלית קלוורסקי, 'זכרונות' מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A113/1.

28 דינארד (לעיל, הערה 4).

29 פנחס בן צבי גרייבסקי, זכרון לחובבים, ט, עמ' 52, מזכיר את יצחק בן מרדכי בן אברהם מקאווקאן, אשר התגייר בכ"ז בשבט, תרמ"ב (1882); הג"ל, 'גרי הצדק בירושלים ובא"י שנתיהדו בבית החולים הצבורי, החרדי, הגדול והכללי של "בקר חולים הוספיתל"', מגזני ירושלים. גרייבסקי מציין את הגרים משנת תרצ"ב, וביניהם 'משפחות סובוטניקים מקאווקאן ומאסטראכאן, שם, עמ' יד-טז. מכאן שגם כעבור 50 שנה עוד הייתה קיימת תנועה של גרים, מה שמעיד על חוזקה של זו בקאווקאן.

30 'חדשות', 'רוסים מתיידיים', ההשקפה, שנה ה (תרס"ד), גיליון כח.

היהודי בצאריצין (סטאלינגראד-וולגהגראד של היום) הסמוכה לעיירה פרישים/ן שבה גר;³¹ לעומתם טוען ד"ר ברנשטיין-כהן, שהיה ידידו הקרוב, כי התגיר בסאלוניקי בדרכו לארץ.³² גם לגבי אפרים גרודניאנסקי, חתנו של דוברובין, יש מקורות המצינים שהתגיר עוד בדרום אוראל שממנה בא,³³ ויש הטוענים שעשה זאת בצאריצין, כאשר נשא לאשה את תמר, בתו של דוברובין.³⁴ גם על מקום הולדתו של יבדוקימוב (משה) חלוקות הדעות. בארכיון בית טרומפלדור שבתל-יוסף מצאנו ב'צורר מכתבים' של הקבוצה המאוחדת דאז את גירסתו של שמואל יזרעאלי בעניין: מוצא המשפחה — כפר רסקוזוב שבפלך סמבוב, ולאחר ההתגירות הוגלתה כל משפחתו, 'לעבר הקווקז, לפלך אריבין', שם נולד בכפר קונסטאנטינובקה.³⁴ ולעומתו מציין 'מחיינו', יומן משק תל-יוסף, שהוא בא מבאטום שברוסיה.³⁴

גם באשר למשפחת קורקין יש גירסאות שונות. קורקין הזקן מצוטט בדרכים שונות רק במקצת בכל הקשור להחלטתו הסופית לעבור ליהדות. צבי לבנה מספר על התלבטות שסופה היה בהסרת האקונין שבכנסייה.³⁵ קוסטיצקי מוסיף לכך גוון דתי יותר ומספר מפיו:

הלכתי לצלצל, עליתי על המדרגות ופתאום חשכו עיני ולא ידעתי לכוון את דרכי. עליתי וירדתי כמה פעמים והדרך לא מצאתי. עייפתי וישבתי על המדרגה והתחלתי לאמר בפרק צא של תהילים. אמרתי שלוש פעמים בזה אחר זה ואורי עיני. חפצתי לעלות ולצלצל — ועוד פעם חשכו עיני ולא יכולתי לעלות. שלח הכומר לראות, מדוע אני לא מצלצל [...] חולה אני, לא אוכל, עניתי והלכתי הביתה וסיפרתי לבני ביתי כל מה שקרה לי ואמרתי להם: [...] זה לא מקרה סתם, זה אצבע אלוקים הראו לי מן השמים, כי צריך אני לעזוב אמונה בנצרות כי אין בה ממש וצריך לחזור לאמונה הישראלית [...].³⁶

לעומת זאת מפורטת יותר עזיבת המקום אצל צבי לבנה,³⁷ המספר על חקירות ועינויים אצל שר-המחוז, החרמת הרכוש והרחקת קורקין ותומכיו על-ידי גירוש מהכפר. בשלבים אלה ובהמשכם עמדו המתגירים בוויכוחים דתיים עם הכנסייה, שאותם הזכרנו לעיל.³⁷ גם על משה יבדוקימוב מסופר בהקשר זה של נדודים ורדיפות:³⁷

- 31 בעיקר א' אבן-חן, 'גרים מתנחלים בגליל', ספר השנה של העתונאים, תל-אביב תשל"א, עמ' 153–163, על משפחות דוברובין, גרודניאנסקי וקורקין; הנ"ל, 'החוזה בעמק המוות', יונים על הגג, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 169–177 — קורותיה של משפחת דוברובין; וראה גם שיחתו של בן-אריה עם אפרים אבידן (לעיל, הערה 18). אשר למקום הולדתו מצויים שיבושים שונים בשם זה: פרישים, פרישוב, פרושים ועוד. אף ייתכן שהשיבושים נובעים מכך, שיואב דוברובין נשא לאשה בת ממשפחת הגרים גר י ש ין; משמחה נשא את אחותה רחל. גם בכך יש עדות להתפשטות ההתגירות.
- 32 ראה: ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 159.
- 33 ראה: אבן-חן, גרים מתנחלים בגליל (לעיל, הערה 31), עמ' 158.
- 34 ראה: בן-אריה (לעיל, הערה 18). ייתכן שהמקור לחילוקי-הדעות בכך, שנעשה מוהל בהכשרת הרב בצאריצין, וראה אבן-חן, גרים מתנחלים בגליל, שם.
- 34 צורר מכתבים, עלון הקבוצה המאוחדת, עין חרוד, כ"ז באלול תש"א (19 בספטמבר 1941).
- 34 'מחיינו', יומן תל-יוסף, 3.8.1941.
- 35 ראה: לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25).
- 36 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תז.
- 37 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25).
- 37 בעניין זה מספר דוברובין על התקפת גדוד קוזאקים על יישובו ומתייהדיו, בפיקוד שר-הפלך; יעקב הרוזן, ארץ ירדן וחרמונים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 63–71.
- 37 לעיל, הערה 34.

בעד חטא ההתגירות שילמו ביוקר [...] סבו [...] נאסר ועשה כשנתיים בכלא, וגם בשאר בני תנועת המתייהדים עשו שפטים. למעלה מאלף משפחות נושלו מבתיהן, גורשו והוגלו לפלך אמור, לעבר הקווקז, לפלך אריבן [...] גם במקום מגורם החדש לא הונח להם. רוב תושבי הכפר [באריבן — י"ד] היו בני כת המולוקנים, שגם הם לא השתייכו לעדה הפרבוסלבית, אך חיצו השנאה והרדיפות מצד שלטונות הכנסייה הפרבוסלבית והמיסיונרים שלה הופנו בעקב למשפחות המתייהדים [...] היו נסיונות לנצר את בניהם הרבים בכוח הזרוע. הכריחו אותם להוביל אבנים לבית היראה הפרבוסלבי בכפר ושיסו בהם באספות העדה הכפרית. כל איבת הגויים ליהודים ניחתה על ראש המתגירים, שכוננו בשם ז'ידים [...]

אשר לעצם ההתגירות של משפחת קורקין יש סתירות בין המקורות השונים, אך ייתכן מאוד שמקורות אלה אינם סותרים אלא משלימים זה את זה. עבר-הדני, בשניים מכתוביו,³⁸ וכן בן-ציון מיכאלי³⁹ מצטטים את קוסטיצקי, שהוא אף מקור בפני עצמו, המביא את דבריו של אברהם קורקין: קורקין וגאמניו, אנשי הכפר שהחליטו ללכת אתו להתגיר ולעלות לארץ-ישראל (37 משפחות, 163 נפש), הגיעו לכפר אחר בסביבה בו ישבו 'שומרי-שבת נוצריים' וגרי-צדק. בעיר הסמוכה היתה קהילה יהודית, ואל הרב בה, ר' ישראל פיבואר, פנה אברהם כדי שיגירם. תחילה סירב, אך אחר-כך החל להכשירם לכך על-ידי שיעורי-דת, יעוד בית-כנסת עבורם, מקווה, שוחט וכו'. בינתיים עלה לשלטון הצאר אלכסנדר השלישי, שלא היה סובלן בענייני דת כאלכסנדר השני קודמו ורדף שומרי-שבת וגרים. אין קוסטיצקי מפרט אם נשלם תהליך הגיור, אלא מספר מיד על הליכתם של קורקין ואנשיו לוויילנה, ירושלים דליטא, שבה שהו שנה וחצי כשמוקיימים בהם את מצוות 'ואהבת את הגר'. בן-ציון מיכאלי מוסיף ומעיד בעל-פה מסיפוריהם על התגירותם: הם התגירו כמבוגרים, תוך כבילה בחבלים (שהרי באותם הימים לא היו הרדמות למיניהן). רק אברהם הגר לא רצה שיכבלוהו, שכן לא רצה שתתפרש הכבילה כגיוור בניגוד לרצונו, ועמד בעיניו בגבורה ללא כבילה. צבי לבנה מדגיש את נדודיהם בין ערים וכפרים.⁴⁰ בפטרבורג הבירה ידעו על קיומה של תופעה זו ודאגו להצר את צעדי הגרים באמצעות השלטונות המקומיים. הליכתה ברגל של 'עדה' כזאת, על כל אנשיה ורכושה, היתה תופעה חריגה שאי אפשר להסתירה, ומובן שהערימו בדרכם קשיים. לא רק הגרים לא רצו לקבלם; גם היהודים, שחששו מרדיפות השלטונות, היססו מלקבלם. על כן, משהגיעו לקובנה שבליטא, ל'תחום המושב' של היהודים, שם היתה הסובלנות הדתית רבה יותר, הצליחו להתגיר בעזרת ר' יצחק אלחנן (ספקטור) מקובנה — רב וגדול בתורה. אהרון אבן-חן מאחד את שתי הגירסאות וטוען, שבעיר הסמוכה כבר התחילו תהליכי הגיור, אך הם הושלמו בקובנה והאב והבנים החלו ללמוד בישיבה.⁴¹ משום היעדר המקורות ואי היכולת לעיין בספרי הקהילה של אותם הימים, אין ביכולתנו לדעת אל-נכון כיצד התרחש התהליך. בסיפורים

38 א' עבר-הדני (פלדמן), 'ההתיישבות בגליל התחתון — חמישים שנות קורותיה' (להלן: עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון); הני"ל, 'הישוב כותב היסטוריה', כתבי עבר-הדני, ז, תל-אביב 1968, עמ' 185–187.

39 ב"צ מיכאלי, סג"ר — תולדותיה ואישיה — 75 ליסודה, תל-אביב תשל"ג.

40 לבנה-ליכרמן (לעיל, הערה 25).

41 אבן-חן, גרים מתנחלים בגליל (לעיל, הערה 31). בכתביו של ספקטור וכמה שנכתב עליו לא מצאנו אישור לגיור, אך ייתכן שזה נובע מן האיסור על ההתגירות.

הלל יפה

שהועברו לנכדיו ולניניו של אברהם, מבניו וממנו עצמו,⁴² הודגשו הנדודים, הלימודים בשיבה והגיוור בקובנה אצל ר' אלחנן ספקטור. קירבתן של הערים וילנה וקובנה (שתיהן בליטא) עשויה להצביע על פתרון הסתירה, כלומר שהיתה שהייה בשתייהן, או שמא נשתבשו גירסאות במשך הדורות בשל הקירבה הגיאוגרפית.

מכל מקום סביר להניח, על-פי שילוב המקורות השונים, שקורקין ועדת נאמניו אכן החלו בתהליכי גיוור בעיר הסמוכה, נדדו בערים ובכפרים, הגיעו לבסוף לליטא, לקובנה או לוילנה (או לשתייהן), ושם סיימו את תהליך גיוורם ולמדו בשיבה.

שני בנים של אברהם לא הסכימו להתגייס, היגרו לארצות-הברית ונשארו נוצרים. אביהם החרימם בשל כך, וסירב לימים לקבל מהם עזרה כספית כלשהי על אף קשייו הכלכליים בשלבי היקלטותו בארץ. בן נוסף, יעקב, עזב גם הוא את המשפחה בנדודיה, התגייס והיגר לאנגליה. שם הסב שם משפחתו ל'פרידמן', נפטר והובא לקבורה בלונדון כאיש קהילתה היהודית.⁴³

העלייה לארץ-ישראל בעזרת חובבי-ציון

ר' אברהם קורקין הגיע לאודסה ב-1897-1898 בראש משפחתו וחסידיו. שם פנה לעזרת חובבי-ציון, שאחד מראשיהם במקום באותה עת היה מאיר דיזנגוף, שישב בעיר בשנים 1897-1905.⁴⁴ דיזנגוף, וכן ד"ר הלל יפה, שהיה מגיע לאודסה מפעם לפעם, סייעו להם בעלייתם ארצה, וייתכן שכבר באודסה הפנו אותם לחדרה.⁴⁵

רוב המקורות, המעטים יחסית, לפרשה זו באודסה, שבכתובים ושבעל-פה, מציינים את חובבי-ציון באודסה, ודיזנגוף בראשם, שטיפלו בעלייתן של משפחות הגרים מרוסיה ארצה, ובכללן משפחת קורקין.⁴⁶ עם זאת מוזכרת גם יק"א. מי טיפל במה? כדי לפתור סוגיה זו נזקקנו למקורות אחדים, ובהסתמכנו על העובדה שמיד עם עלייתם ארצה נשלחו רבים מן הגרים לחדרה נראה לנו, שהדברים אמנם אירעו כפי שמציין עבר-הדני:

הועד הפועל ביפו של חו"צ, בשיתוף עם נציגיה של יק"א, שלח ב-1895 מהעולים הגרים לעבוד בחדרה. הגרים הוסיפו לעלות מרוסיה במשפחות ובחבורות, בתמיכתם הנלהבת של טובי חובבי ציון — מאיר דיזנגוף, ד"ר הלל יפה ולאחר מכן קלוורסקי.⁴⁷ [ההדגשות שלי — י"ד.]

42 גבריאל רחנבלט, שמואל יצחקי ושושנה פייגין (לעיל, הערה 23).

43 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תי.

44 חנה יצחקי מספרת, שהוא פנה גם לעצתו הרוחנית של ספקטור, וזה אמר שיש לעלות, שכן יהודים, ובפרט גרים, יהיו נתונים תמיד לרדיפות. וראה דוד שלי, 'על חנה יצחקי (קורקין)', גרים עולים מן הוולגה', בתוך: הגדת העליות, 'דבר' (תשכ"ב), מוסף-פסח על 'ציאת מצרים שלי' — על קורות הגרים, ובעיקר משפחת קורקין בחו"ל ובארץ, מפיה של חנה יצחקי (קורקין).

45 ד"ר יפה היה גם ראש ועד חובבי-ציון ביפו, כפי שיובהר בהמשך, ובמסגרת תפקידו הגיע לאודסה בענייני חובבי-ציון והיה מעורב בדבר. על נסיעותיו לאודסה ראה: "קולת, אבות ומייסדים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 144-165; על יחסו החם של ד"ר הלל יפה לגרים (אך לא על סיועו להם) ראה ה' יפה, דור מעפילים — זכרונות, מכתבים ויומן, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 372-375.

46 בעניין זה בולט מיעוט המקורות המצטטים ברובם את קוסטיצקי ולבנה, בפרט משום שדוברובין, שעליו מצוי חומר רב יחסית, מהווה חריג בעלייתו, לפי שעלה כבעל אמצעים ובכוחות עצמו.

47 ראה: עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 23.

מאיר דיזנגוף

רבקה יפה, בסיפורה על הגירות בחדרה, מציינת שזו עלתה בעזרת חובבי-ציון והופנתה לחדרה. על אף הימצאותה של ספרות ענפה בנושא חובבי-ציון, לא מצאנו את ה'פרשה' מוזכרת אצל דינבורג, יבנאלי או ישראל קלויזנר — מחשובי כותבי ההיסטוריה של חובבי-ציון. גם דיזנגוף והד"ר הלל יפה אינם מזכירים זאת בזכרונותיהם.⁴⁸ היחיד שמפרט את הנעשה אצל חובבי-ציון באודסה ומחזק בכך את העדות על עזרתם לגרים, הוא אפרים דינארד. אלא שדבריו חשודים בסובייקטיביות ובאי-דיוק, כפי שמתברר מתוך דבריו:⁴⁹ הוא מספר על מריבתו עם חובבי-ציון באודסה, ובפרט עם משה לייב ליליינבלום בקשר לגרים קאוקאזים ששלחם לעלות, ולא נסתייע הדבר בידו, וצריך היה לפנות לצדוק כהן בפאריז (המדובר בעיקר במשפחת אהרון בן שמואל נאסיראוו). יש להסתפק אפוא רק בעובדה הנלמדת כאן, שכנראה כבר חובבי-ציון באודסה ולא רק בארץ התייחסו בחשדנות לגרים ולמניעי עלייתם, על אף העובדה שסייעו בידיהם. חיוזק נוסף ליחס הדו-צדדי כלפיהם כקו בולט מכאן ואילך מצוי בדבריו בעל-פה של צבי לבנה, המספר שבאודסה השתתו הגרים לצורך עלייתם, ובשל הסידורים הביורוקראטיים סביבה עסקו בחטיבת-עצים ולא נתקבלו בהבנה מצד יהודי המקום (על כך שמע מפי אברהם קורקיין).

ב'המליץ' ו'המגיד' מאותן שנים מתפרסמות 'תוצאות מהפטיכל של ישיבות הוועד לחברת תמיכת בני ישראל עובדי האדמה ובעלי המלאכה בסוריה ובארץ הקדושה', הוא ועד חובבי-ציון באודסה. משום האיסור על ההתגיירות עד שנת 1905 אין נזכרת תנועה זו במפורש, אך הטיפול באנשי חדרה ככלל מוזכר פעמים רבות.⁵⁰

לעומת איזכורים אלה של חובבי-ציון בחוץ-לארץ אין יק"א מוזכרת אלא כמסייעת לפעולותיהם של חובבי-ציון בארץ. יק"א היתה החברה להתיישבות יהודים, שייסד הברון הירש, ואשר פעלה בארצות רבות פרט לארץ-ישראל. עד 1899 פעלה יק"א בנס-ציונה, חדרה ומשמר-הירדן.⁵¹ באותה שנה הועברו אליה מושבות הברון רוטשילד, ואז החלה להתרכז בפעולה היישובית בארץ עצמה. חובבי-ציון, כחברה ציבורית דלת-אמצעים, נזקקה לעזרתה לא בהפניית עולים מחוץ-לארץ, אלא במימון המתיישבים בארץ. זו היתה חלוקת התפקידים ביניהם בכלל, ולגבי הטיפול בגרים בפרט. מאודסה, דרך יפו עד חדרה, טיפלו בהם חובבי-ציון, ואילו יישובם, בגליל בעיקר, נעשה בידי יק"א, שכבר היתה מעורבת, כפי שציין עבר-הדני, בהעברתם לחדרה. בכך טיפל, כפי שנפרט בהמשך, קלוורסקי, נציג יק"א.

חיוזק נוסף לחלוקת הטיפול הגרים, כפי שציינו, מצוי בידיעה קצרה ב'המליץ' מיום 3.2.1898 — שלוש שנים לאחר שהגיעו ראשוני הגרים לחדרה:

48 דיזנגוף עצמו מיעט בכתובה, אף הפרשה לא נזכרה גם בדבריו שנכתבו עליו. למשל, בפרקי הזכרונות של דוד סמילנסקי, עם בני דורי, תל-אביב תש"ב, עמ' 89–93, ואף לא בביוגרפיה שלו שכתב 'יערי-פולסקין'. על ד"ר יפה ראה לעיל, הערה 45.

49 דינארד, דברי הימים לציון ברוסיה (לעיל, הערה 4), עמ' 50 המליץ, גיליונות שונים, בעיקר מן השנים 1894–1896. חדרה צוינה ברבים מן הגיליונות הללו. מוזכרים שמות איכרים, אך אין פירוט שמותיהם של הגרים. (ייתכן שגם זה קשור באיסור על ההתגיירות ברוסיה עד שנת 1905, והמליץ, שיצא באודסה, לא רצה לפגוע בהם ובמשפחותיהם, שחלקן המתינו לעלייה מרוסיה.)

51 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 11–12.

יהודית וראובן קורקין וילדיהם בשדות בית־גן (1926)

וגורל המושבה חדרה נגע עד לב חו"צ, וילך הד"ר יפה לפריז להשתדל לפני החברה יק"א כי תבוא לעזרת המושב הזה, וגם אמנם עשתה ההשתדלות פרי.⁵²

דרכם של הגרים עד העלייה לאוניה מאודסה ליפו היתה קשה, משום שרבים מהם נרדפו, כאמור, על-ידי השלטונות הרוסיים, דבר שהיקשה על היציאה. זו היתה כנראה הסיבה העיקרית מדוע התעכבה משפחת קורקין זמן כה ממושך באודסה.⁵³ קצתם של הגרים כיצחק, בנו של דוברובין הזקן היו עריקים מן הצבא הרוסי. בשל סיבות אלה לא היו בידיהם תעודות רוסיות. משום כך היו מהם שהעזו והתחפשו לצליינים רוסיים; מעידים על כך דוברובין ובני-ביתו⁵⁴ וכן חנה יצחקי (איסקוביץ

52 המליץ, גיליון 28, מיום 3.2.1898. שנה אחר-כך נמסר בהצפירה (גיליון 265, מיום 13.12.1899), שיק"א פרשה בשנה זו את חסותה על חדרה. בכך יש תמיכה לגירסה של חלוקת הטיפול, כשיק"א עוסקת ביישוב בארץ עצמה.

53 לדברי מ' טננבוים, עיתונאי שכתב על ראובן קורקין ועל המשפחה בכלל, התעכבו בני משפחת קורקין באודסה כמשך עשר שנים בערך. ראה: "חביב (עורך), בקעה זו ונערים אלה (ספר זיכרון לחללי יבנאל שנפלו במערכות הבטחון), 1967, עמ' 209 (להלן: בקעה זו ונערים אלה). אישור לכך קיבלתי גם מבני-המשפחה, ובעיקר מבני משפחת יצחקי.

54 ראה: מ' דוד שו"ב, יסוד המעלה, לנוער, ספרית א"י של הקק"ל, תל-אביב תרצ"א, עמ' 79 — על תולדות הדוברובינים ביסוד-המעלה; "יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ" (פרק מתולדות הישוב לחג השבועות), בוסתנאי לנוער, גיליון ה' (ו' בסיון תרצ"ו); גיליון ו' (י"ג בסיון תרצ"ו) — על דשברובין וקורותיו בגליל (להלן: יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ).

לבית קורקין). אמנם התחפשות זו עזרה לפתור את קשיי היציאה והכניסה, אך לא מנעה, כאמור, את עיכוב הגרים זמן רב באודסה או פיצול המשפחות בעלייתן.⁵⁵

הגרים ביפו

יפו שימשה תחנת מעבר הכרחית לרבים מן הגרים; רובם, כמשפחות קורקין ודוברובין, השתתפו בה תקופה קצרה, אך היו גרים שהתעכבו בה. חנה יצחקי מספרת, שבבואם ליפו התארחו אצל באפושקה (סבתא) רחל, נצר למשפחת גרים בנוה-צדק.⁵⁶

רבקה יפה, אשתו של ד"ר הלל יפה, מספרת: 'בזמן לידת בני הראשון, ביפו, בלילה, היתה יושבת לידי זקנה רוסית, גיורת'.⁵⁷ על גיורת ביפו מצאנו גם אצל יוסף קלויזנר המספר, ש'הגיורת ביפו הן המשרתות היותר טובות בבתי היהודים', והוא מפליג בשבח אדיקותן הרבה בדת.⁵⁸ יערי-פולסקין מביא את סיפורו של זלמן רובלינסקי, 'זלימן גוי', שהיה יהודי שהמיר דתו ברוסיה, חזר ליהדות והתגייר, עלה ארצה והתגלגל לבית-גן ואחר-כך ליפו.⁵⁹ בין היתר הוא מזכיר את מעמדו המרכזי בין גרי יפו לפני מלחמת-העולם הראשונה, ואגב כך נגלית לנו 'קהילת גרים' ששמרה על ייחודה החברתי והדתי בעיר זו: 'כהיותו לפנים נושא פנים בין שכניו האכרים הרוסיים, ואחרי כן בין הגרים אכרי בית-גן, היה נכבד מעתה גם בין גרי יפו. נהיה ליועצם ולראשם ולחונם במנין הגרים שלהם'. לא מצאנו מקורות נוספים על הגרים ביפו, אך ברור לנו גם מן המקורות שהובאו, שהיו גרים שהתעכבו ביפו ואף היוו בה יחידה נבדלת.

רוב הגרים הועברו למושבות של אותם הימים, רובם לחדרה ואחר-כך למושבות הגליל, ומיעוטם למושבות יהודה, כראשון-לציון, למשל. על אף איזכורן של מושבות יהודה בקשר לגרים שחיו בהן, לא מצאנו בנדון תיאורים מקיפים אלא זו בלבד שהיה ריכוז גדול ומכוון של גרים בחדרה ובמושבות הגליל.⁶⁰

חדרה והגרים

ב-1898 הגיעה משפחת קורקין לחדרה, שבה ישבו גרים כבר משנת 1895.⁶¹ קליטת הגרים בחדרה היתה קשה, ונכפתה על אנשי המושבה על-ידי ראשי הוועד הפועל של חובבי-ציון ביפו: יהושע

55 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24, המצטט זאת מפי חנה יצחקי. דוברובין הזקן עלה אחרי בנו יצחק; משה קורקין עלה, לפי בחו, בדרך היבשה מביירות.

56 ראה שליו (לעיל, הערה 44).

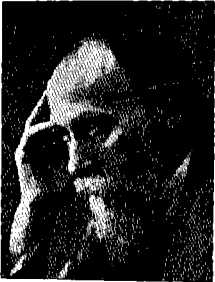
57 ראה לעיל, הערה 16.

58 קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 147.

59 יערי-פולסקין, חולמים ולוחמים, תל-אביב 1964, עמ' 143. בספרו של רבי-חובל זאביהם, ספינות מספרות, תל-אביב 1968, עמ' 41, מצאנו קטע נוסף על גרים ביפו, המתייחס אמנם לתקופה מאוחרת-מעט מזו שלנו, אך מוצא הגרים אחד הוא: 'בשנת 1913 עלתה לא"י קבוצה בת עשרה דייגים, בני דורות של דייגים, גרי-צדק רוסיים מהעיר אסטרכן, מקום השתפכות הוולגה אל הים הכספי. אנשי הקבוצה באו לכאן במטרה לעסוק במקצועם בחופי הארץ, אך בגלל אדישות המוסדות וחוסר עזרה כלשהיא נתיאשו ונתפורו. כתב על כך איתמר בן-אב"י: "הם באו מאסטרכן, אשר במזרחה של רוסיה האירופית, ליפו, ואין איש שם לב אליהם, ואין משרד מתעניין בהם, ובסוף החליטו כי אין מקום בארץ. איך אפשרי הדבר שמנהיגי ישובנו יעצמו עיניהם?"'.

60 בעיות, בספרות, ובפרט בספרי-היובל של המושבות, וכן בחוברות 'ספרית א"י' של הקק"ל לא מצאנו את הגרים מוזכרים, פרט לחדרה ולגליל. קורקין הזקן מספר על פנייתם של כמה מבני-המשפחה לראשון-לציון. ראה: קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' חי.

61 עבר-הדני (פלדמן), חדרה — תרנ"א-תשי"א — ששים שנות קורותיה, תל-אביב תשי"א.

יהושע איזנשטדט
(ברזילי)

איזנשטדט (ברזילי) ד"ר הלל יפה. בעיקר הורגשה השפעתו של האחרון, שהיתה רבה מאוד בחדרה משום שקודם שהיה לראש ועד חובבי-ציון ביפו בשנים 1896–1899 ישב בזכרון-יעקב, ולא רק שהיה רופא המושבה חדרה, אלא גם נתבקש, ב-1893, לקבל לידי בלבד את ניהול ענייני המושבה. יחסה החם של אישיות מרכזית זו, בחדרה וביישוב בכלל, לעניין הגרים, בא לידי ביטוי בשניים ממכתביו שכונסו בספר דור המעפילים. אמנם מכתבים אלה עוסקים בזמן מאוחר יותר, אך רוחם מאירה את גישתו הכללית של ד"ר יפה לגרים:

[...] הגרים הם שהצילו את המצב. הודות לעבודתם, התמדתם, מעוט צרכיהם וכוח סבלנותם הגיעו להצלחה. הגרים הם יהודים טובים מאד, המסורים בכל ליבם לדת, מוכנים להתבולל בין היהודים, לחיות ולמות בארץ זו [...] ראויים הם להיות למופת בהרחבת אחוזותיהם ומשקיהם באמצעים זעירים [...] יש להתייחס אליהם ביחס של כבוד. הם יהיו לתועלת רבה בעבודתם המופתית ובאורח חייהם החסכוני. אנשים כאלה דרושים לנו [...] ⁶²

חיים מרגלית קלוורסקי, שעליו נרחיב את הדיבור בהמשך, היה גיסו של ד"ר הלל יפה, ויש להניח שהשניים הושפעו זה מזה ביחסם החם לגרים. כדבריה של רבקה יפה:

ד"ר יפה וגיסו עמדו תמיד לצד הגרים והעמידו על נס את מעשיהם. ד"ר יפה גם אמר שלא יזיק בכלל לדם היהודי, החלוש מדורות של נישואים ביניהם, להתערבב קצת בדם נוצרי. ⁶³

נאמנים לגישה אוהדת-גרים זו של אנשי הוועד הפועל ביפו של חובבי-ציון, הביאו איזנשטדט ויפה, בסיועם של פקיד יק"א, ארבע משפחות של גרים (פטרונין, פיליפוב, סאפינקוב וסאזונוב) להתיישב בחדרה, בעיצומו של סכסוך בין הוועד ביפו ובין אנשי חדרה על בניית בתים במושבה. הגרים נתקבלו באי-רצון, מה עוד שנראו מחזרים בנהגיהם. הם לא ביקשו זכות לבניינים אלא רשות לבניית בקתות במורדיהם, תוך התחייבות לפינוי המגרשים בכל עת שיידרשו לכך.

אנשי חדרה, שהיו רגילים לבקשת הקצבות שונות מחובבי-ציון באודסה, ראו בעין רעה איכרים שאינם מבקשים דבר זולת חומרים לבתים וחלקת-אדמה לעבדה. ⁶⁴ הם חששו שהדבר יפגע בקצבאותיהם, ומכאן יחסם החשדני לגרים — תופעה שתלווה אותנו גם במושבות הגליל התחתון ובמטולה, למשל.

הגרים ניסו להעביר את נהגיהם החקלאיים מרוסיה לחדרה. הדברים נתקלו בהתנגדות אנשי חדרה, עד שחיים, פקיד יק"א, ד"ר הלל יפה, נאלצו להתערב לטובתם ולבקש מן הוועד להניח להם 'לזרוע כל שהם רוצים לזרוע, ובלבד שלא יאבדו זמן ישיבתם לבטלה'. ⁶⁵

הגרים בחדרה הקפידו על מצוות הדת, קלות כחמורות (למשל, הגיורת שרה היתה ממונה על המקווה), אך גם בנקודה זו התקשתה הסביבה היהודית הרגילה לקבלם. האשימו אותם שהם

62 יפה (לעיל, הערה 45).

63 ראה לעיל, הערה 16.

64 עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 102–103, 146–147, וראה גם דבריה של רבקה יפה בנדון (לעיל, הערה 16). רבקה יפה מציינת את ביקורו של אחד-העם, הזכור לה אישית, שבו הוכיח את אנשי חדרה על שהם מבקשים עוד ועוד מתכרה כה עניינה כחובבי-ציון.

65 עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 147.

'שבתים', שומרי שבת בלבד, כלומר 'סובוטניקים' נוצרים ולא יהודים והעלילו עליהם שהם רוצים לבנות בית כנסת רוסי — דברים שלא היו ולא נבראו. הם קיימו את כל המצוות והשתדלו להיכלל בין כלל היהודים. גם לנקודות האופייניות שהוזכרו בהקשר לחקלאות ולדת נמצא דוגמאות ומקבילות בהמשך חייהם בארץ, במושבות האחרות.⁶⁶

נסיים פרק זה על הגרים בחדרה בעובדה, המאפיינת את הקשיים בקליטתם הראשונית בארץ. רובם ככולם עזבו את חדרה. עבר-הדני, בספרו על חדרה, מונה ב'שער כבוד לראשונים' גם את משפחות הגרים שנוספו לארבע הראשונות:

[...] עמהם הגרים שהתיישבו במושבה מתרנ"ה, אך לא נשארו לשבת בה: סאפינקוב, פיליפוב, פוליבנוב, פטרונין, סאזונוב אחים, חיימוביץ פרץ, ראובן ופנחס קורקין, פאלינקוב פרץ. [ההדגשה שלי — י"ד].

מבין הגרים שנפטרו במושבה מונה עבר-הדני את פרץ פאלינקוב, פטרונין יוסף ואהרון?⁶⁷ (הגר). בארכיונו של איזנשטט-ברזילי מצאנו את רשימת האיכרים והפועלים ב-1901 בחדרה. מארבע המשפחות הראשונות, ומכל רשימת הגרים שצוטטה, מזכירים רק האחים פיליפוב ושרה פטרונין. גם משפחת קורקין אינה מזכרת. שהותה של זו בחדרה היתה, כנראה, קצרה מאוד, פחות משלוש שנים (1898–1901). גם האחרים, ברובם, שהו לא יותר משש שנים (1895–1901). בחדש שבט של שנת תרס"ב (1902) כבר נכלל אברהם קורקין ב'רשימת מספר הפועלים במושבות יהודה והגליל' של איזנשטט-ברזילי, בתוך 'פועלי עובדי אדמה במושבה סעדיירה'.⁶⁸

הגרים בסג'רה

משפחת קורקין הגיעה לחוות סג'רה, שהוקמה ב-1900, ומיד השתלבה, כמשפחות גרים אחרות, בניסיונות האריסות שהחלה בהם יק"א ב-1901, ביזמת קלוורסקי, מנהל החווה. קבוצה של ארבעה פועלים קיבלה 80 הקטאר אדמת-בעל (900 ד') עם כל האינפראסטרוקטורה והוצאות הזנת הבהמות, הזריעה והפרנסה בשנה הראשונה. תמורת כל אלה צריכה היתה הקבוצה להחזיר בסוף השנה את הוצאות הזריעה והזנת הבהמות, וכן 25% מהיבול. נוסף לקורקינים נכלל גם הגר פיליפוב בניסיונות האריסות בשנה זו. ניסיון האריסות בשנה הראשונה נכשל מבחינה כלכלית. קלוורסקי הועבר מתפקידו ונתמנה להקים את מושבות הגליל התחתון; קראוזה נתמנה ליורשו בניהול החווה.⁶⁹

על אף כשלונם של הניסיונות הראשונים, יזמו פועלי סג'רה תכניות חדשות של אריסות, ופנו בתזכיר מפורט בנידון, לקראוזה ב-1901 ולבארבייה ב-1902 (האחרון היה יועצם החקלאי של

66 שם, וכן אצל רבקה יפה (לעיל, הערה 16).

67 עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 348–351. לגבי השם פנחס רוחת ההנחה במשפחה שזו טעות, ולא הצלחנו לתקנה.

68 'רשימת מספר הפועלים במושבות יהודה והגליל בחדש שבט שנת תרס"ב', ארכיונו האישי של יהושע איזנשטט-ברזילי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A25/44; 'שמות האיכרים בחדרה ב-1901' (והפועלים), ארכיונו האישי של איזנשטט-ברזילי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A25/48.

69 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24–29. על שנת ייסודה של חוות סג'רה יש שתי גרסאות: זו של עבר-הדני (הגורס 1900) וזו של מיכאלי, סג'רה, תולדותיה ואישיה, עמ' 31 (הגורס 1899).

הברון ויק"א). בין החתומים על התזכיר הראשון לקראוזה היו משה, יוסף ויצחק קורקין (שלושה מבניו של אברהם), וכן הגרים סזונוב, איסקוביץ וביקוב. רובם של החתומים על התזכיר השני הם גרים: יצחק ויוסף קורקין, פרץ פיליפוב, אברהם סזונוב, איסאי ביקוב, בנימין איסקוביץ (יצחקי, לבית סזונוב, בעלה של חנה קורקין-יצחקי), משה סזונוב. הגרים השתלבו אפוא בצורה פעילה בניסיונות החקלאיים כבר בשנים הראשונות לבואם לגליל התחתון.⁷⁰

קלוורסקי המשיך בביסוס האריסות ונענה לבקשות הפועלים גם כשהיה מנהל מושבות הגליל התחתון (1901–1905) — תפקיד שקיבל לאחר ניהול חוות סג'רה. עד 1903 יושבו 13 אריסים על אדמת סג'רה, וב-1930 ניתנה אריסות על אדמת בית-גן ל-15 איש שהיו פועלי סג'רה — מדוות הרמתי ב'הצפירה' מאלול תרס"ד.⁷¹ הופנו גם אריסים לשמסין, אף היא ליד יבנאל. במקביל עסק קלוורסקי בהקמת המושבות יבנאל, מלחמיה (לימים מנחמיה) וכפר תבור, וגם בין בניהן היו גרים, כמשפחות מטביוב ואליאל בכפר-תבור.⁷²

אלא שאנו בסג'רה עסקינן, וזו היתה מרכז בגליל התחתון, מקום שממנו באו מיישבי יתר המושבות, בתחילת העשור הראשון למאה. וכך אירע גם למשפחת קורקין שהתפצלה: בסג'רה נשארו אברהם ובניו ואליהו ומשה, וכן צאצאיהם, נכדיו של אברהם (בניהם של בניו האחרים, שחיו בסג'רה בתקופות שונות: יעקב בן יצחק, חיה [בת יצחק] ואברהם רוזנבלט בעלה). לבית-גן עברו יצחק, יוסף וחנה (איסקוביץ-יצחקי, לאחר נישואיה לבית סזונוב).

משפחות-גרים אחרות עברו או נוספו לאריסי בית-גן ושמסין. בסג'רה נשארו, לאורך ימים, משפחות ניצ'ייב (עפרוני, בית-יוסף), פרוטופוב (שמואלי), מטביוב (יעקובי), סזונוב, וכמובן משפחת קורקין לענפיה.⁷³

גרי בית-גן ושמסין

בנובמבר 1903 הגיעו 21 האריסים הראשונים מחוות סג'רה לבית-גן ולשמסין. בשנה זו באו הרבה משפחות רוסיים, הקוראים את עצמם שומרי שבת (שבת'ניקעס) — מהם זרעו בשמסין ומהם

70 שם, עמ' 29–30.

71 שם, עמ' 115.

72 למשפחת מטביוב היתה נציגות, הן בכפר-תבור והן בבית-גן, ואחר-כך בעתלית.

73 ואלה שמות משפחות הגרים הידועים לנו מן המקורות השונים, ואשר רובם הוזכרו במאמר זה:

ב ס ג' ר ה : ניצ'ייב (עפרוני), משה ושרה; ניצ'ייב (בית-יוסף), יעקב וחנה; פרוטופוב (שמואלי), אליהו ומרים;

מטביוב (יעקובי), יוסף ודינה; סזונוב; קורקין לענפיהם; יבדוקימוב.

ב ב י ת - ג' : ניקרסוב; דוברובין; יגורוב; קלישוב; אליאב; פרץ; סזונוב; ביקוב; קורקין לענפיהם; פיבובארייב;

יבדוקימוב.

ב י ב נ א ל : איסקוביץ (יצחקי); סזונוב; יגורוב (גורן); ספונוב; קרביוב; יבדוקימוב (אבנר); קורקין לענפיהם.

ב מ ג ד ל : יבדוקימוב.

ב כ פ ר - ת ב ו ר : מטביוב; אליאל.

ב מ צ פ ה : פרוטופוב.

ב ר א ש - פ י נ ה : יבדוקימוב; דוברובין.

ב מ ט ו ל ה : גרודניאנסקי (אבדין).

ב י ס ו ד - ה מ ע ל ה : דוברובין; גבריאל פולין.

ב ע ת ל י ת : יגורוב; מטביוב.

כ מה מן הגרים עברו מושבות אחדות, ומכאן הכפילות.

עובדים כשכירים אצל אכרים (ביבנאל) — כותב שולמן, סופר 'ההשקפה'.⁷⁴ הגרים היו חלק נכבד באוכלוסיית האריסים של שתי המושבות, ביזמתו של קלווריסקי, מנהל מושבות הגליל התחתון, אשר הביאם מסג'רה והתחרה בכך עם קראוזה, מנהל חוות סג'רה, שביקש ליישבם בסג'רה. חייהם, בשמסין בעיקר, היו קשים ביותר. כל השירותים היו ביבנאל; לא רק המיילדת והרוקח, אלא גם אופה הלחם שאליו היו מביאים את הבצק על-גבי פרד לפני שלמדו לבנות את ה'טבון' (התנור). את המים נשאו בדליים. קיום מצוות הדת, שעליהן הקפידו, היקשה מאוד. המגורים בחושות ערביות, עזובות או חדשות, הכבידו ביותר. הקדחת הפילה בשמסין קרבנות בנפש: ילד ממשפחת יגורוב; רוב-רובה של משפחת הגר פיבובארייב, שמארבעה-עשר אנשים נותרו בחיים רק שניים.⁷⁵ קשיי החיים בשמסין גרמו לכך שכל אוכלוסייתה, ובכללה הגרים, התחלפה. אחדות מן המשפחות עזבו את המושבה, או את הגליל בכלל; היו אפילו גרים ששבו לרוסיה לאחר שנאשו מקשיי ההתיישבות בארץ. אפרים אבידן-גרודניאנסקי מספר, מפי סבו דוברובין, על הגר שיסטיורקה כדוגמה לגרים, שבאו לבקר בשמסין-בית-גן ב-1905 לערך במגמה להיקלט בהן, אך נואשו ממראה-עיניהם וחזרו לרוסיה. ואין צריך לומר מה היה המצב שם שנים אחדות לפני כן.⁷⁶ משפחות אחדות, כמשפחת יגורוב, נקלטו בבית-גן. במקום עוזבי המקום גויסו ליישוב שמסין בני המושבות הוותיקות. הם אמנם ראו ברכה בעיבוד הקרקעות, אך את בתיהם בנו ביבנאל. בכך פסקה שמסין להיות מושבה עצמאית.⁷⁷

בית-גן, לעומתה, התבססה אך נעשתה יותר ויותר חלק מהגוש בית-גן-יבנאל, כאשר יבנאל נעשתה בהדרגה למושבה המרכזית בגליל התחתון. ב-1905 הגיעה לבית-גן משפחת דוברובין-גרודניאנסקי. זה היה המצב עד ינואר 1906, שעה שהועבר קלווריסקי לגליל העליון ורוזנהק נתמנה במקומו למנהל הגליל התחתון מטעם יק"א. שלושה ריכוזים עיקריים של גרים היו אז במושבות הגליל התחתון: בסג'רה (הוותיק שבהם); בבית-גן (המתבסס והולך) ובשמסין (שהיתה 'מושבת-מעבר' לגרים רבים וכבר התאחדה למעשה עם יבנאל).

פיזורם של הגרים ביבנאל ובמושבות האחרות בינואר 1906, עם תחילת כהונתו של רוזנהק כמנהל מושבות הגליל התחתון, החלה מדיניות של יד קשה. רוזנהק היה פקיד עוד בתקופה הברון, ולא שינה ממנהגיו התקיפים גם בתקופת יק"א. הוא פסק הלכות ללא ערעור:

פרשת הגרים נראית תמוהה בעיניו, והוא רוצה 'להפטר' ממנה [...] האכרים 'הנחשלים' — מקומם לא יכירם במושבות, והם יסולקו, ומיד [...] לא תהיה התיישבות נוספת מחוסר מקום, מלבד כמה אריסים בבית גן.⁷⁸

74 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 126.

75 שם, עמ' 123–130.

76 מנחם בן-אריה, שיחה עם אפרים אבידן (לעיל, הערה 18).

77 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 129–130. קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' מו, מוסיף פרשה לא נודעת הנוגעת לשמסין: קבוצת 'שומרי שבת' נוצרים, עשרים במספר, קיבלו מקלווריסקי אדמה בשמסין מאחר שהצהירו שהם גרים, ולקלווריסקי היה, כפי שצוין, יחס חיובי ביותר לגרים. אלא שנוצרים אלה מגרוזיה נכשלו, ובכך הוסיפו את חלקם לעזיבת שמסין.

78 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 162–163.

מדיניות זו של רוזנהק, שמתאר עבר-הדני, הביאה לשינויים רבים, בעיקר ביבנאל, שממנה גירש רוזנהק איכרים שלא נראו לו חרוצים או מצליחים דים. בשיחה שקיימה חמדה בן-יהודה עם המהנדס רוגוב מספר האחרון:

[...] הפקיד רוזנהק [...] מפקח על ארבע המושבות, מנהיגן ביד חזקה, והאכרים מקשיבים לו. נעשתה טהרה גדולה, יותר משליש האכרים ממסחה וימה הלכו, ואותם אשר נשאו עובדים [...] וילכו באשר הלכו, ועל מקומם הושיב מיד הטובים והמוכשרים שבאכרי בית-גן⁷⁹ [...]

ה'טהרה' הגדולה שעשה רוזנהק חוללה שינויים רבים, והביאה לפיזור הגרים ביבנאל ובמושבות האחרות. ליבנאל הועברו משפחות קורקין וסזונוב (כולל איסקוביץ-יצחקי), שהיו בין אותם 'הטובים והמוכשרים שבאכרי בית-גן'. לבית-גן הועברו משפחות הגרים ביקוב ויגורוב, וכן הגיעו אריסים (וגרים ביניהם) נוספים, מהם שהועברו על-ידי רוזנהק ומהם שהגיעו עוד קודם-לכן, כמשפחות הגרים דוברובין-גרודניאנסקי ב-1905. צר היה המקום, ורוזנהק נאלץ לפזר את הגרים מחוסר חלקות: משפחת מטביוב עברה לעתלית; משפחת דוברובין ליסוד-המעלה, ומשפחת גרודניאנסקי למטולה.⁸⁰

פיזור זה של אוכלוסיה על-ידי רוזנהק, של יהודים בכלל וגרים בפרט, עורר סערת-רוחות עזה במושבות הגליל וביישוב כולו. במכתבו לרוזנהק מוחה ד"ר הלל יפה על צעדיו בקשר לגרים בבית-גן:

[...] אי-צדק מאין כמוהו יהיה להפריע אותם מעבודתם. אין זו הפרעה להם בלבד, כי אם לכל ההתיישבות העברית [...] בכלל מביאים אמצעים מעין אלו לרמורליזציה, כיון שהאכרים העובדים מתחילים לפקפק ביציבותם. כמה שזיק הדבר להתייחס במיוחד לקבוצה מיוחדת של יהודים [...] אל לנו ליצור כתות, קבוצות. אמנם טוב לפזר את הגרים במקומות שונים, אבל יש להתייחס אליהם ביחס של כבוד.⁸¹

ייתכן שלגבי פיזור גרי בית-גן חלוקים היו הגיסים ד"ר הלל יפה וקלווריסקי, שכן רוזנהק המשיך במדיניותו של קלווריסקי, אשר פיזר, כאמור, את הגרים בסג'רה, בית-גן ושמסין. קלווריסקי, כממונה מטעם יק"א באותה עת על מושבות הגליל העליון, גם סייע בפועל להמשך מדיניותו בעבר, בעת שהיה ממונה על הגליל התחתון, בקליטתן של משפחות דוברובין וגרודניאנסקי ביסוד-המעלה

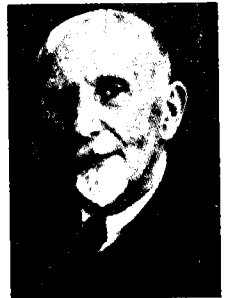
79 חמדה בן-יהודה, 'המושבות החדשות בגליל התחתון', ההשקפה, שנה ח (תרס"ז), גיליונות לג, לה. המובאה — בחיקוי לשון וכתוב קלים והכרחיים. ההדגשה במקור.

80 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 169–170. יש להדגיש שמשפחת דוברובין עברה תחילה ליסוד-המעלה, ליד 'ביצת דוברובין' הזכורה לשמצה, ורק לאחר שזו הפילה חללים הרבה פנתה המשפחה לראש-פינה, פרט לבן יצחק, שנותר ביסוד-המעלה עד יום מותו.

81 הלל יפה, דור מעפילים (לעיל, הערה 62), עמ' 169–170.

ובמטולה.⁸² פיזור הגרים, כדי ללמד את בני הגליל חקלאות מהי, התחיל בימי קלוורסקי ונמשך בימי רוזנהק בגליל התחתון.

לימים יתפזרו הגרים מאליהם, בגליל וביישוב בכלל, אם לרגל נישואיהם ואם מסיבות אחרות. כך נפגוש את פרוטופופוב ואת גד אביגדורוב שהתחתן במשפחת משה קורקין⁸³ במצפה; את הגיורת בת שבע במגדל;⁸⁴ את משפחות אליאל ומטביוב (שנישואיו השניים היו לבת משפחת סזונוב) בכפר-תבור ועוד. אולם ריכוזיהם העיקריים הוסיפו להיות בסג'רה, יבנאל, בית-גן ומושבות הגליל התחתון.

חיים מרגלית
קלוורסקי

חיים מרגלית קלוורסקי ועזרתו להתיישבות הגרים בגליל לסג'רה הובאו בני משפחת קורקין וכן גרים אחרים, ביזמתו של חיים מרגלית קלוורסקי. קלוורסקי היה דמות דומיננטית בגליל של אותם הימים. כיוון שהיה אדם פעלתן ועקיב בדעותיו, החליף את תפקידו בגליל פעמים אחדות. בשנים 1900–1901, במשך שנה וחצי, ניהל את חוות סג'רה. כגיסו של ד"ר הלל יפה וכמקורב לחובבי-ציון ולדיזנגוף, קיבל מהם, בתפקידו זה, את המלצותיהם של הגרים, הביאם לחוות סג'רה ועזר להשתלבותם בה בניסיונות האריסות ובדרכים אחרות. כאישיות מרכזית ביישוב בכלל ובגליל בפרט, היו לקלוורסקי דעות חיוביות משלו על הגרים, ואלה נצטרפו לקשריו הציוניים והמשפחתיים שנזכרו לעיל. גם בהמשך דרכו היה תומכם הנלהב של הגרים. עד שנת 1905 ניהל את מושבות הגליל התחתון, משהוחלף בסג'רה על-ידי קראוזה, ובתחילה 1906 הוחלף על-ידי רוזנהק בתפקידו בגליל התחתון ועבר לניהול מושבות הגליל העליון.

לגבי התקופה הראשונה והקצרה של קלוורסקי בחוות סג'רה אין עדויות רבות בנוגע ליחסו המיוחד לגרים, זולת העובדה שהוא הביא אותם לשם והתחיל לעסוק באריסות בכלל, ובגרים שביניהם בפרט. לעומת זאת מרובות התייחסויותיו שלו ושל אחרים לקשריו עם הגרים בתקופת היותו מנהל מושבות הגליל התחתון.

בראיון שנתן קלוורסקי לחמדה בן-יהודה הוא מצהיר בגלוי על מדיניותו כמנהל מושבות הגליל התחתון, ובאשר לגרים הוא אומר:

ישנן שמונה משפחות [גרים — י"ד] בסג'רה, ושבע משפחות בבית-גן, ואני מביט עליהם בעין יפה, מפני שהן, מבחינת ידיעת העבודה וחבת הטבע, ומידות טובות אחרות, היסוד היותר טוב ביישוב. הגרים האלה מתחתנים עם היהודים ומתבוללים בהם; בניהם מבקרים את בתי הספר ומדברים עברית. על ידי הגרים מתפשטת ידיעת עבודת האדמה וחובת הטבע גם

82 במקורות על דוברובין, מצטט של כותבים שונים, צוין קלוורסקי כמי שאחראי להעברתו של דוברובין ליסוד-המעלה. היתה זו פעולה לטובת דוברובין, שהכיר לקלוורסקי טובה על כך, שכן הוא שאף לחווה משלו, כפי שהיתה לו בערבות הוולגה, ומבקשו זה ניתן לו.

83 יפה בת משה קורקין מתה בצעירותה, וגד אביגדורוב נשא לאשה את אחותה רחל.

84 על-פי קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 101. על פיזור הגרים בגליל ובארץ כולה תעיד גם משפחת יבדוקימוב, שנודדה בין בית-גן, ראש-פינה, חוות מגדל, סג'רה ופתח-תקוה. ראה לעיל, הערה 34.

בין הפועלים היהודים. בקצור — אני מקווה לתוצאות טובות מאוד מהגרים לעתידות עבודת האדמה בקרב היהודים בארץ ישראל.

ועל נשי הגרים הוא אומר:

הגירות עובדת בשקידה גדולה בגן ובשדה על יד בעלה, ואם חלה בעלה או היא נתאלמנה איננה מתייאשת וצועקת לעזרה להפקידות כמו שעושות אלמנות אכרינו, אלא עובדת היא ביתר שאת במקום בעלה.⁸⁵

קראוזה, בתקופת היותו מנהל סג'רה, מסביר לרב יצחק ניסנבוים, שביקר בגליל, 'מדוע מבכרים [קרי: קלווריסקי, מנהל מושבות הגליל התחתון באותה תקופה] בסביבה זו את הרוסים המתייחדים, את הגרים, על אחינו בני אברהם, יצחק ויעקב'.⁸⁶ יק"א מבצעת את פעולותיה היישוביות בארץ בעזרת כספיו של הברון רוטשילד. כספיה שלה, מקרן הברון הירש, מנוצלים בחוץ-לארץ, שכן לטענת אנשי יק"א פלשתינה היא כאחת הארצות האחרות, וכל זמן שההתאכרות בה תעלה פי ארבעה מאשר בארגנטינה, יושקע הכסף בארגנטינה. על כן הכין קלווריסקי תכנית זולה, שלפיה תקבל כל משפחת גרים 2,000 פראנק ותעמוד ברושות עצמה (למשפחה עברית לא יספיקו אפילו כפלי כפליים מהסכום הזה). הוא מקווה, שעם הגשמת התכנית תנהל יק"א את ההתיישבות בארץ בכספיה היא. קראוזה מונה את שבחי הגרים, כפי שהם נראים לקלווריסקי:

הגרים הם אכרים מלידה, מסתפקים במועט שבמועט, רגילים להכנעה ולשפלות, מסורים לאדמת הקודש והם לא יתאוננו ולא יתלוננו.⁸⁷

בארכיונו האישי של קלווריסקי, השמור בארכיון הציוני, מצויות רשימות משלו ומשל אחרים עליו בנוגע למדיניותו זו. רשימות אלה מתייחסות בעיקר לתקופה שבה ניהל את מושבות הגליל התחתון:

[...] עוד לפני היות השמירה העברית בארץ ישראל, נהלתי משא ומתן עם קבוצת גרים מכפר 'פונומריבו' שבקווקז על עלייתם לארץ ישראל לשם שמירה והתיישבות [...] חשבתי להושיבם על הקרקע בתנאי שחלק מהם יעסוק בעבודת אדמה וחלק יהיה עסוק בשמירה. נהלתי אז משא ומתן עם משפחת פאהים מנצרת על קניית אחוזתם 'שרונה' בין סג'רה, כפר תבור, יבנאל ובית-גן למטרה זו. תכנית זו לא נתגשמה מטעמים שונים, והעקר מפני שסמוך לזמן הזה עזבתי את הגליל התחתון.⁸⁸

85 חמדה בן-יהודה, 'ח.מ. קלווריסקי והישוב', ההשקפה, שנה ו (תרס"ה–1905), עמ' 9–11 (ההדגשות במקור). הראיון נתפרסם גם בצורת חוברת. יש לציין, שהעובדה שלא היו תלונות ובקשות מיוחדות מאת הגרים, 'הסתפקותם במועט' וכד', בולטת גם במובאות הבאות. על הפרעתה ליחסים של הגרים עם שכניהם האיכרים היהודים נדון בנפרד.

86 י' ניסנבוים, עלי חלדי — תרכ"ט–תרפ"ט, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 251–258.

87 שם, עמ' 254.

88 חיים מרגלית קלווריסקי, זכרונות, מתוך ארכיונו האישי של קלווריסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A.113/1.

באותה רשימה מסביר קלוורסקי את מדיניותו כמנהל מושבות הגליל התחתון:

[...] מצאתי שאחת הסבות העקריות לאי הצלחת האכרים שלנו היא חוסר ההכשרה החקלאית. כדי שהאכר יצליח נחוץ להכשירו קודם שמושיבים אותו על הקרקע, בחווה חקלאית שתועד לשם זה [...] דרשתי מהמנהל החדש של החווה, מר קרוזה שבא במקומי [...] לשלוח לי יותר פועלים מנוסים — ולא יכול. העבודה בחווה סודרה בזמן ההוא באופן כזה שאי אפשר היה מבלי להכניס אנדרלמוסיה בעבודת החווה. לא ניתן היה [מלים אלה כתובות רוטית — י"ד] מהחווה גופה לשלוח יותר פועלים מנוסים ואחראיים. הייתי מוכרח, איפוא, למלא את החיסרון בגרים.

שתי התייחסויות אישיות אלה מעידות על יחסו החם של קלוורסקי לגרים בתקופה הנדונה כבאחרות. הוא מנסה להביא גרים מקאווקאז — ונכשל; הוא מיישב 'שומרי שבת' נוצרים מגרוזיה, שחשבים לגרים, בשמסין — ונכשל, כפי שתואר.⁸⁹ על אף כל אלה הוא ממשיך בניסיונותיו ומושיב גרים במושבות כאריסים, מקרב אלה שכבר היו בארץ.

בארכיונו של קלוורסקי יש גם התייחסויות לתקופה השלישית שלו בגליל — בעת שניהל את מושבות הגליל העליון, למן שנת 1906. בתקופה זו תמך, כאמור, בפזיור הגרים, ועזר לקליטתן של משפחות דוברובין (ביסוד-המעלה) וגרודניאנסקי (במטולה) וכן משפחות-גרים נוספות. פ' כהן ממטולה אומר ב'ההשקפה': 'קלוורסקי חפץ להביא גרים' למושבה.⁹⁰ יוסי עזר, המספר על 'קלוורסקי איש הגליל', מסביר את מדיניותו של האחרון: 'מטרתו האחת של קלוורסקי בבואו למושבות הצפונית — לחנך דור של אכרים עובדי אדמה, ע"י הושבת גרי-צדק בין אכרי הגליל'.⁹¹ וקלוורסקי עצמו במאמרו 'איך נוסדו הקבוצות בגליל העליון' אומר: 'הוחלט ליישב על הקרקע את כל האכרים והפועלים שהיו תלויים ועומדים ולא הגיעו לכלל התיישבות'.⁹² את ניסיונות-ההתיישבות השונים הללו של קלוורסקי סכם ד"ר י' נורמן, במאמרו 'על אחד הבונים', למלאות שלושים שנה לעבודתו הציבורית של חיים מרגלית קלוורסקי:

המאמצים ליצור בגליל התחתון טפוס של אכר זעיר (מיטייה) המסתפק בשטחי קרקע קטנים ובאשראי קטן; ניסיונותיו ליישב טשרקסים במחניים, גרים במטולה וביסוד-המעלה, לייסד בזמן המלחמה קבוצות בגליל העליון — מעידות על אדם חדור רצון כביר, ששפתנותו היחידה היא יצירה, ושאיפתו היתה ליצר את הטפוס של האכר העברי בארץ ישראל.⁹³

89 ראה לעיל, הערה 77.

90 פ' כהן, 'על מטולה' ההשקפה, שנה ז (תרס"ו), גיליון צ.

91 יוסי עזר, קלוורסקי איש הגליל (צורר זכרונות). מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A113/1.

92 "כיצד נוסדו הקבוצות בגליל העליון", מפי ח.מ. קלוורסקי, קרנו (פברואר 1938). מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי, ארכיון ציוני מרכזי בירושלים, תיק A113/1.

93 י' נורמן, 'על אחד הבונים למלאות 30 שנה לעבודתו הציבורית של חיים מרגלית קלוורסקי' (מתוך ארכיונו האישי של קלוורסקי כנ"ל). נורמן מסכם את שלוש התקופות 'הגליליות' של קלוורסקי ומראה מה עמד מאחורי ניסיונותיו השונים ליישב קבוצות שונות, ובהן גרים. עם זאת ברור, שעיקר פועלו למען הגרים היה בהיותו מנהל הגליל התחתון.

גם יחסו האישי של קלוורסקי לגרים היה חיובי ביותר. ניסנבוים, המספר על ביקורו אצלו בביתו בנצרת, כשישישם בתפקיד מנהל מושבות הגליל התחתון, מתאר את הגרים העובדים אצלו והנשלחים מטעמו בשליחויות שונות.⁹⁴ עגלוני המרכבה של קלוורסקי, בה נהג לבקר במושבות הגליל לרגל עבודתו, היו גרים.⁹⁵ מאחר שהיו קשיים בהשגת עבודה באותם ימים, בפרט לגרים, דאג קלוורסקי עצמו להעסקתם.

נסיים את הדיון בקלוורסקי וביחסו המיוחד לגרים בדברי הביקורת שעורר יחס מיוחד זה. על ביקורתם של האיכרים האחרים נרחיב את הדיבור בהמשך; הללו לא הסכימו עם העדפותיו, ובעיקר עם סיבותיהן: הגרים הובאו בשל מומחיותם בחקלאות ובשל הסתפקותם במועט, בניגוד לשאר האיכרים. לעתים נמתחה עליו ביקורת גם בנימה אישית חריפה, כדבריו של משה שולמן על 'ראשית ההתיישבות בגליל'.⁹⁶ יחסו של קלוורסקי עם אחדים מאיכרי יבנאל התערערו, לאחר שאחותו של ד"ר הלל יפה, שהיתה קרובת-משפחתו, קיבלה איכרות ביבנאל בדרך שלא נראתה לשולמן ולאחרים. ליחסים אלה נצטרפה גם 'פרשת' הגרים (בלי להבדיל מה קדם למה), ואין תימה ששולמן מתבטא בדרך זו:

[...] כוונתו היתה טובה [...] להרבות מושבות ע"י אכרים בעלי רמת-חיים נמוכים כדוגמת הפלחים; אבל המקרים והעובדות שלא השכיל לראות אותם מראש [...] באו והכזיבו תקוותיו ותכניותיו, לדאבון לב, לצרות ולסבל אין קץ של האכרים [...] ⁹⁷
[...] העביר מר ק. את הגרים ואחדים מהפועלים הוותיקים של סג'רה לביקורות שבבית-גן, עד שיבנו להם בתים, וחלק להם את האדמה. התקציב של ההתיישבות בבית-גן היה עוד יותר מצומצם מאשר ביבנאל. כנראה שקיווה כי האנשים האלה, המנוסים בעבודה קשה וברמת-חיים נמוכה, יתאימו יותר לתכניתו הקמצנית, ובוזו יוכל לשפר את מצבו בעיני הפקידות הגבוהה ובעיני אנשי הארץ, וגם שיהיו לו לכוח ולמשקל נגד האכרים של יבנאל המתלוננים והמתאוננים עליו [...] ועל אנשי בית-גן עברו התלאות בערך כמו על מתיישבי יבנאל.⁹⁸

פעולותיו של קלוורסקי גרמו גם לביקורת אצל הפקידות לדרגיה. העברתו המהירה מתפקיד בכיר למשנהו בעשור הראשון של המאה נבעה, כנראה, בין השאר ממדיניות העדפת הגרים, שעליה קמו עוררים, ומקנאה ומסכסוכים בין-פקידותיים הקיימים בכל מנגנון. עדות לכך אתה מוצא בביקורתו של המהנדס רוגוב, ידימינו של רוזנהק, שהחליף את קלוורסקי בניהול הגליל התחתון מטעם יק"א. משנשאל הלה, בראיון שהעניק לחמדה בן-יהודה,⁹⁹ האם 'כל אשר האדון קלוורסקי קיווה' מהגרים התקיים, הביע ביקורת חריפה עליהם:

94 ניסנבוים (לעיל, הערה 86), עמ' 251-252.

95 על-פי עדותו בעל-פה של ד"ר פנחס נאמן, מתוך זכרונותיו על חובבי-ציון באודסה ועל הגרים בגליל.

96 מ' שולמן, 'ראשית ההתיישבות בגליל (העליון והתחתון)', מתוך כתבי-יד שהועתק בארכיון הציוני ב-1955, תיק K13/27, עמ' 6, 13, 19.

97 שם, עמ' 6.

98 שם, עמ' 19.

99 לעיל, הערה 79, גיליון לג.

הם באמת עבדו טוב, אך לא שמו כלל את ליבם לתנאי האקלים — ולא נלחמו עם הקדחת; היו מהם שמתו בשל כך. השאר ברחו, התפזרו במושבות האחרות.

אכילתם הגסה ושתיית היי"ש הזיקה להם, לדעתו. שלא כקלוורסקי, המעיד על עזרתן של הגירות לבעליהן, אומר רוגוב:

בזה לא נעשה כל צעד קדימה [...] יותר מזה [עבודות הבית — י"ד] אינה עושה כלום. אין לה פנאי ואין לה חפץ להעבודות הצדדיות.

המהנדס רוגוב מתארם אפוא באור שלילי. כיוון שהוא חלק מהפקידות שהחליפה את פקידותו של קלוורסקי ברור מדבריו, שהראשונה חלקה על האחרונה בנוגע למדיניות כלפי הגרים. ייתכן שבמאבקים הפנימיים בתוך הפקידות היתה יד המתנגדים למדיניותו של קלוורסקי על העליונה, מכל מקום לאחר החלפתו, אך פעולותיו להבאת הגרים ולפזורם בגליל, בכל שלושת תפקידיו בו, לא ניתנו להימחק. עצם הישארותו בתפקיד פקידות בכירים, על אף המחלוקות באשר למדיניותו, מעידה על כוחו והשפעתו. אכן, פעולותיו בעניין הגרים טבעו רישומיהן על תולדות הגליל והיישוב בכלל, ואלמלא הוא אין לדעת אם עשויים היו הללו להשתלב במושבות הגליל ולהיות חלק אינטגרלי בחברה היהודית שלהן גם לאחר העשור הראשון למאה.

הגרים כחקלאים

עוד ברוסיה היו הגרים איכרים מצטיינים. כאמור, הביאם קלוורסקי לגליל, כדי שישמשו דוגמה לאיכרי המושבות ולפועליהן, שרובם לא היו חקלאים מדור־דורות כגרים. בשל כך, ומטעמים נוספים, היו דווקא להצטיינותם בחקלאות השלכות שליליות על היקלטותם בחברה היהודית במושבות.

על הצטיינותם בחקלאות העידו כל המספרים בעל־פה שהוזכרו כאן, וכך עולה גם ממקורות רבים בכתב.¹⁰⁰ ב'השקפה' משנת תרס"ז מתוארת החקלאות כיבנאל, לאחר שהועברו אליה אריסים חדשים, וביניהם גרים, מבית־גן וממושבות אחרות:

ובשנה זו מתקדמת עבודת החרישה במושבתנו הרבה יותר מבכל השנים שעברו, הן בטיב החרישה והזריעה, והן ברבוי הזריעה. אלו החדשים מבית־גן ומראש פינה שבאו במקום היוצאים בודאי חפצים להראות את חריצותם [...] ¹⁰¹

יוסי עזר, בזכרונותיו על קלוורסקי, אומר: 'הגרים ידעו את האכרות; הם בודאי יכלו לשמש דוגמא לאלה שלא הריחו את ריח האדמה זה מאות בשנים'.¹⁰² יוסף נחמני מתאר את משפחת קורקין

100 מתוך תיעוד בעל־פה וראיונות עם מרים דוד קורקין, גבריאל רזונבלט, שמואל יצחקי, שושנה פייגין, דוד גולדמן, שמואל שולמן, מרים ברנשטיין־כהן, צבי לבנה, בן־ציון מיכאלי, פרופ' יהודה סלוצקי, ד"ר פנחס נאמן, וכן בכתביהם של עבר־הדני, אבן־חן, ברנשטיין־כהן, מיכאלי ואחרים.

101 מ' שולמן, 'עד יבנאל', ההשקפה, שנה ח (י"א אדר תרס"ז), גיליון מז.
102 לעיל, הערה 91.

כמשפחת חקלאים, שהתנחלו במושבות הגליל ונמנו עם 'החקלאים הטובים והחרוצים ביותר'.¹⁰³ צבי לבנה אומר: 'הודות למסירותם לעבודה והצטיינותם בחקלאות, מתאכרים בניו [של אברהם קורקין — י"ד] ע"י יק"א במושבות הגליל העליון'.¹⁰⁴

יואב דוברובין היה איכר מצטיין עוד ברוסיה, הוא התחתן והשאיר את אשתו בביתו כדי לצבור כסף בעבודות החקלאות אצל איכרים אחרים. אחר חזר לשדותיו, ולאחר שהתמיד בעבודה מאומצת הגיע לעושר גדול ולחווה גדולה משלו. גם בארץ המשיך במסירותו לחקלאות ובהצטיינות בה — תחילה בבית-גן, ואחר-כך בחווה שהקים ביסוד-המעלה, על אף כל הקשיים והאסונות שפקדוהו. בניו נפטרו מהקדחת; מחלה זו פגעה גם בשאר בני המשפחה ופגיעתה היתה גדולה כל כך שביצת דוברובין נעשתה מושג במפות הרשמיות. הציקו שודדים ערבים ואף נגנב עדרו בבית-גן, ועוד. דוברובין העדיף להסתדר בעזרת כספו הפרטי ולא בעזרת יק"א. הוא הנהיג מחזור-זרעים משוכלל, נסע במיוחד לרוסיה, הביא ציוד חקלאי מודרני והיה למופת בהישגיו החקלאיים. בשנת תרפ"ב (1922) זכתה משפחת דוברובין, בתערוכה החקלאית שהיתה בראש-פינה, בתעודת הצטיינות על גידול שוורים.¹⁰⁵

לא בכדי נסע דוברובין לרוסיה כדי להביא ציוד חקלאי שהורגל לו. המעבר בתחום החקלאות מרוסיה לארץ-ישראל קשה היה לגרים. חנה ובנימין יצחקי היו מראשוני מגדלי תפוחי-האדמה ומלפפונים ביבנאל. במשך הזמן עברו לגידולים שהיו אופייניים אז לארץ: חומצה, שעורה ועוד. הם ידעו להסתגל לשינוי התנאים, אך הקשיים בעינם עמדו. גם אפרים אבידן, בזכרונותיו על משפחת דוברובין וגרודניאנסקי, אומר: 'קשה היה להם להסתגל לדיש במורגים השונה מן הדיש ברוסיה' שנעשה במעגילות וברגלי הבהמות.¹⁰⁶

אלא שאליה זו — קוץ בה. פ' כהן, בסדרת מאמרים על מטולה שפרסם ב'ההשקפה' אומר:

בימים האחרונים חפץ האדון קלוורסקי להביא גרים. את מי הביא אינני יודע לנכון. מה מציינת עובדה זאת! הנני בטוח כי לוא עבדו אנשי מטולה את כל אדמתם, כי עתה לא היה כל מקום להתיישבות אנשים זרים.¹⁰⁷

אכן, בדברים קצרים אלה מאת איש מטולה (מורה, מן הוותיקים בעת ההיא) שאינו גר, מתמצית כל הבעיה שנוצרה עם הבאת הגרים למושבות הגליל על-ידי קלוורסקי: הגרים נחשבו לאנשים

103 י' נחמני, 'ראובן (ראובקה) קורקין, טבריה, נדפס גם, בשינויים קלים, תחת הכותרת 'אשריו שזכה לה', בתוך: בקעה זו ונערים אלה (לעיל, הערה 53), עמ' 205–207.

104 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25). על הצטיינותם בעבודה מעידים גם דברי החברים בתל-יוסף לזכרו של משה יבדיקומוב, שבאחרית ימיו היה חבר בקיבוץ. ראה צרור מכתבים (לעיל, הערה 34א).

105 ראה מקורות שונים על דוברובין, ובעיקר א' אבן-חן, החווה בעמק המוות; הנ"ל, גרים מתנחלים בגליל (לעיל, הערה 31); מרים ברנשטיין-כהן, כטיפה בים — זכרונות, רמת-גן 1971, עמ' 30–31; וכן יעקב הרון, חזון ההתנחלות בגליל, ירושלים תשל"א, עמ' 281–285; ספר ברנשטיין-כהן; דוד שו"ב (לעיל, הערה 54); יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ (לעיל, הערה 54).

106 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24; מנחם כן-אריה, שיחה עם אפרים אבידן (לעיל, הערה 18). למען הדיוק יש לציין, כי שני מקורות חולקים על הקביעה הכללית בדבר הצטיינותם של הגרים. האחד הוא המהנדס רוגוב, שצוטט לעיל, ומניעיו הוסברו; השני הוא נ' בנארי, האומר: "הגרים" לא היו עובדי אדמה מעולם, אלא בנאים, והיו זקוקים אף הם ללמד כאן חקלאות וברצון קיבלו את התורה מפי הערבים" (בסג'רה בשנות המלחמה, ספר העליה השנייה, תל-אביב תש"ז, עמ' 379).

107 פ' כהן, 'על מטולה', ההשקפה, שנה ז (תרס"ו), גיליון צ.

זרים והצטיינותם בחקלאות עוררה קנאה, על אף שהמניעים להבאתם היו נכונים מבחינה אובייקטיבית.

הרב ניסנבוים הסביר, כפי שצוטט בפרק הקודם,¹⁰⁸ את הפוליטיקה של קלוורסקי ברצונו לייסד כפרי-גרים בסג'רה ובבית-גן. ההסתפקות במועט איפיינה את הגרים בכל אשר היו, למן חדרה שבה עבדו בחקלאות לראשונה בדרכם בארץ. יוסף קלויזנר מגדיר זאת בבירור:

[...] הם עובדים חרוצים ואינם מתאוננים על מצבם, ודבר זה מרגיז את האכרים העבריים המתאוננים, שהרי פקידי יק"א מראים להם על הגרים העובדים והמרוצים. על זה עויינים האכרים היהודיים את הגרים ביותר, והגיע הדבר לידי כך, שאף הגרים התחילו להתאונן, כדי להסיר מעליהם את חמת היהודים. כדבר הזה ראיתי במטולה [...] ¹⁰⁹

קלויזנר מוסיף ומתאר את פגישתו עם רוסיה, גיורת ממטולה, המסבירה לו שהיא מתלוננת בגלל לחץ היהודים. על שאלתו 'כלום ברוסיה היה לך יותר?' היא משיבה: 'לא ... אבל שם מסתפקים במה שיש ... כאן לא ...'. היא גם מתלוננת שהבית גדול מדי, מביא להעסקתו זמן רב מדי בבית — דבר המקשה על עבודתה בשדה. על כן קובע קלויזנר: '[...] היהודים אינם אוהבים את הגרים כלל וכלל' [...].

משה שולמן מייטיב לתאר את השילוב שבין חריצות, הסתפקות במועט וקנאה במדיניות המועדפת כלפיהם מצד קלוורסקי. כבר הסברנו את סיבות מחלוקתיו עם 'מר ק.' של אותם הימים; דבריו על הגרים מדברים בעד עצמם:

מר ק. משך לחוותו [...] את הגרים שבאו לא"י מקווקז וערבות רוסיה, אנשים אמיצים ובריאיים שמהם היו גם חקלאים מלידה בכפריהם ברוסיה, וגם במטרה שבני ישראל ילמדו מהם את עבודת האדמה, הסתפקות במועט והכנעה לפקידים, כפי הרגלם בממשלת רוסיה הצארית.

נימת הביקורת על קלוורסקי מתגלה גם בסיום הדברים. מדיניותו בהעדפת הגרים גרמה 'לדאבון לב, לצרות ולסבל אין קץ של האכרים' ¹¹⁰. חשוב לציין, שבמרצת השנים הוקעה עוקצה של הבעיה. האיכרים האחרים למדו אף הם פרק בהלכות חקלאות, ובני הגרים שגדלו מילדותם עם בני שאר היהודים היו כמותם לכל דבר. כשהקימו את 'משמר השלושה', מושב הבנים ליד יבנאל, היו כמייסדים בני הגרים כבני היהודים האחרים, בלא כל הבדל. חשוב לזכור שגם בתקופה הראשונה לא היתה התמונה חד-צדדית, על אף הבעיות שהוזכרו. המספרים בעל-פה שאינם צאצאי הגרים ולפיכך אובייקטיביים, ואשר חיו תקופות ממושכות עם הגרים (שלא כמתארים בכתב, שרובם באו לביקורים חד-פעמיים ולתקופות קצרות) סבורים שהיתה עזרה הדדית; הגרים נקראו לעזרה בעניינים חקלאיים וטכניים, והשתלבותם בעבודה החקלאית של כלל הציבור במושבות החלה עוד בדור הראשון, כלומר בעשור הראשון של המאה.

108 לעיל, הערה 86, עמ' 253–254.

109 קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 148, 224–225.

110 שולמן (לעיל, הערה 96), עמ' 6.

בנוסף לחקלאות, עסקו אחדים מן הגרים גם בעגלונות, או בשירותים קרובים נוספים. לקלוורסקי היו, כאמור, עגלונים גרים. דוברובין, בהיותו בבית-גן, התפרנס גם מעגלונות והוביל נוסעים מחיפה למושבות.¹¹¹ יגורוב חזר מן הגליל ליפו כדי לקחת את משפחתו לשמסין — בעגלת קורקין.¹¹² על-פי טננבוים היה קורקין אפסנאי אצל יק"א ומדריך לחקלאות בראשית שהותו בסג'רה,¹¹³ וקוסטיצקי מגדירו כ'פקיד האורווה'.¹¹⁴ העגלונות, כמוה כשמירת השדות ועבודות נוספות אצל הפקידות או בשירות הציבור, היתה מקור-פרנסה נוסף לקצת מן הגרים. משה יבדוקימוב עבד בחוות מגדל כחבתן וכעגלון; גם בתל-יוסף עבד בעגלונות.^{114א} בעשור הראשון למאה היו בעיקר שני סוגי חקלאים: איכרים רגילים או אריסים, המתאכרים בתנאי אריסות, ופועלים העובדים בחוות או אצל שני סוגי האיכרים הראשונים. יש לזכור שבשנותיהם הראשונות בארץ, היו הגרים פועלים בחוות בעיקר, ולאחר-מכן התאכרו, לרוב בתנאי אריסות. הגרים נתברכו באריכות ימים, ואפשר שעבודתם הפיסית הקשה סייעה לכך. אברהם קורקין, למשל, נפטר זקן ושבע-ימים בשנת 1927, והוא בן 107,^{114ב} וכמוהו האריכו ימים גרים אחרים. מצבות הגרים בבתי-הקברות במושבות הגליל מעידות על כך. ב"צ מיכאלי בספרו על סג'רה מרחיב על כך את הדיבור.

השתלבות הגרים בשמירה

הגרים השתלבו בשמירה ובחיי הביטחון של היישוב כבר בשנותיהם הראשונות בארץ, חרף קשיי קליטתם בתחומים האחרים, ולא עוד אלא שגם התבלטו בתפקידים אלה. עוד בתקופה שרבים מהם היו בחזרה הם הוצבו לתפקידי שמירה ונשאו עמם נשק, ומקרה הגר סאפינקוב, שירה ב' 1901 בערבי והרגו,¹¹⁵ יוכיח. בני קורקין שמרו עוד בחוות סג'רה,¹¹⁶ ואין פלא שנטלו חלק פעיל בשמירת המושבות לאחר-מכן.

בשנים הראשונות למושבות הגליל, עד לתקופה שבה הופקד 'השומר' על שמירתן ב' 1909–1910, לא היתה בהן שמירה יהודית מאורגנת. השומרים היו בעיקר צ'רקסים ובדווים, אך גם איכרי המושבות שמרו בתורונות, לאחר שעות עבודתם. סבל רב נגרם בשל כך למושבות. גם הגרים היו בין הנפגעים. סמוך לגמר תקופה זו, ב' 1910, נגנב בבית-גן העדר של דוברובין. הגר אהרון ביקוב מבית-גן נרצח במאי 1909 על-ידי צ'רקסי מן השומרים.¹¹⁷

111 ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 159; מרים ברנשטיין-כהן, כטיפה בים (לעיל, הערה 105), עמ' 31.

112 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 128.

113 בקעה זו ונערים אלה, עמ' 209.

114 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תז.

114א צורר מכתבים (לעיל, הערה 34א).

114ב הגירסאות על גילו המדויק בעת מותו חלוקות. צבי לבנה (לעיל, הערה 25), טוען שנפטר בגיל 95, ומיכאלי (לעיל, הערה 39) — בגיל 105.

115 על פרשת סאפינקוב ראה המליץ, במדור 'באה"ק' (אוקטובר 1901), גיליון 216; עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 160–162. המקרה עצמו יפורט בהמשך, בפרק העוסק בקשרים עם הקונסוליה הרוסית.

116 בקעה זו ונערים אלה, עמ' 12.

117 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 170. יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ, מספר על רצח אהרון, בנו של דוברובין, בידי צ'רקסי. כיוון שאין דבר זה נזכר בשום סיפור מן הסיפורים הביוגראפיים על דוברובין, סביר להניח שיערי-פולסקין טעה וסיפר על רצח אהרון ביקוב.

הגרים לא רק שנפגעו אלא היו גם בין הנוטלים חלק בשמירה עד בוא 'השומר'. יצחק קורקין, בעזרת בנו ראובקה, ארגן את השמירה בבית-גן ודאג להביא שומרים ספרדים מטבריה, נוסף על הבדווים והצ'רקסים.¹¹⁸ הוא היה ראשון השומרים בבית-גן. את הירצחו של פנחס שמידט באפריל 1940, מסבירים כניסיון-שוד או כנקמה, על שיצחק קורקין ירה ופצע גנב ערבי בשמרו בשדות בית-גן. ב-1909, עם הירצחו של הגר ביקוב, הצטרפו ליצחק קורקין צעירי בית-גן ויבנאל, שהכינו עצמם לשמירת-שדות מאורגנת ולהוצאת הערבים והצ'רקסים מהשמירה. ביניהם היה גם פרץ פיליפוב הגר. במקרה אחד נגנב העדר של אדלר. השומרים, וביניהם יצחק קורקין, לא הצליחו לתפוס את הגנבים, אך עצם העובדה ששמו בלילה מארב על הירדן עשתה רושם עז בסביבה. הסיפור על רצח הגר אהרון ביקוב מלמד על השתלכות הגרים בהתארגנות להעברת השמירה לידיים היהודיות. יערי-פולסקין מסביר את הרצח בכך, שהגר הצעיר לא הסכים לשמירה לא-יהודית, וניסה להשפיל את ערכו של הצ'רקסי בעיני האיכרים שמסרו לו את השמירה, כדי שיפטרוהו משמירתו. בשל התגרויותיו אלה נרצח.¹¹⁹

הגנבות וההיתקלויות עם הערבים, ובעיקר עם שכטי הבדווים בסביבה, החריפו. ב-1910 הוחלט שלא ניתן עוד לשמור בעזרת 'השמירה העצמית' שאורגנה, ויש לפנות ל'השומר'. 'השומר' הסכים לשמור בתוך יבנאל ובית-גן ולהשאיר את שמירת השדות בידי איכרי המושבות. לצורך זה התארגנו ארבעה שומרי-שדות, ויצחק קורקין ביניהם. לאחר שנה נטל 'השומר' את האחריות על השמירה כולה, ובכללה שמירת השדות ביבנאל ובבית-גן.

אף-על-פי כן היו מתחרים על השמירה מקרב אנשי המושבות. הגרים יצחק ויוסף קורקין וכן האחים יגורוב הציעו עצמם ב-1912 כשומרים במקום אנשי 'השומר', שכן הם ראו את עצמם שומרים בעלי ניסיון וראויים לתפקיד. ועד המושבות דחה את ההצעה, אך אחדים מן הגרים, ובעיקר יצחק קורקין, המשיכו גם להבא בתיגבור 'השומר' ובשמירת השדות, בעיקר כשהיה הכרח בכך.

ראובן קורקין, למשל, קיבל את השמירה הרכובה (מוחאדריה) ביבנאל בתרפ"ב.¹²⁰ תהליך דומה בהשתלכות הגרים בשמירה שבחורנות ובשמירת השדות היה בסג'רה ובמסחה. כבר ב-1908 העבירו את השמירה ל'השומר', ואולם באותן השנים לא היו אירועים בולטים שבהם נטלו הגרים חלק, ועל כן לא מצאנו סיפורים מיוחדים הקשורים בכך.

ניתן לומר, שהגרים השתלבו בשמירה ובביטחון היישוב, ולימים מדינת ישראל, בלא שימת-לב למוצאם הגרי. נציין כאן רק עובדות אחדות באשר למשפחת קורקין: ראובן (ראובקה) קורקין, נכדו של אברהם, התקבל כחבר ב'השומר', דבר שלא היה מקובל לגבי בני המושבות. 'מעטים מבני המושבות, כיגאל בן מטולה וראובן קורקין, בן בית-גן, מצאו דרכם ל"השומר"'.¹²¹ עוד בשנות מלחמת-העולם הראשונה, 1914-1918, עם הידלדלותו של כוח-האדם ב'השומר' סייעו יוסף

118 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 169.

119 יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ; וראה גם לעיל, הערה 117.

120 בנושא השמירה ראה עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 234-250; וכן עבר-הדני, '100 שנות שמירה', תל-אביב 1954, עמ' 44-47. על קבלת השמירה על-ידי קורקין בתרפ"ב, ראה שם, עמ' 456; וכן בקצה זו ונערים אלה, עמ' 11-16.

121 ספר תולדות ההגנה, א, תל-אביב תשט"ו, עמ' 239.

קורקין בשמירה בשדות ויצחק קורקין בשמירה על העדרים. ראובן קורקין היה, לאחר הכיבוש הבריטי, מראשוני השוטרים העבריים בנפת טבריה, שכן אנשיהם גויסו מאנשי 'השומר' ומפעילי הביטחון בגליל.¹²²

הגרים כנתינים רוסיים סוגיה מעניינת היא קשריהם של הגרים עם רוסיה, שהקראה אותם מתוכה ורדפה את אנשי הכיתות הדתיות השונות שבה במשך שנים רבות. יואב דוברובין לא הצליח, עם עלייתו ארצה, להשיג רשיון-שהייה בארץ אלא לאחר התערבותו של יהושע חנקין, ולאחר משא-ומתן בין האחרון ובין השלטונות התורכיים, שאסרו את דוברובין. הוא היה חשוד בעיני השלטונות, שכן עלה כנתיין רוסי, בקרב עדת צליינים רוסיים-פראבוסלבים, ובעיני התורכים נחשב נתין רוסי זר. כזכור, היו אלה ימי הממלכה העות'מאנית בארץ-ישראל, שבה שרר משטר הקאפיטולאציות וכל ארץ זרה היתה אחראית על נתיניה בארץ.¹²³ משפחת קורקין נתקלה בבעיות דומות, כשביקשה לרדת בחוף יפו וירידתה עוכבה.¹²⁴ אלה היו הבעיות הראשונות של נתינות, שבהן נתקלו מקצת מן הגרים בבואם ארצה, ולהוציא מקרים חריגים היו אלה גם האחרונות. הקונסולים בערים היו מעורבים מעט בחיי הגרים, שכן בדרך-כלל היו תפקידיהם ייצוגיים בלבד.¹²⁵ כדוגמה לחריג ישמש מקרה הגר סאפינקוב, שהרג בחדרה ערבי שניסה לשדדו. ב'המליץ' מאוקטובר 1901 מסופר:

הפקיד [התורכי — י"ד] לקחהו ויובילהו לחיפו, ויען שהוא נתין רוסיא, מסרהו להקונסול הרוסי שם [...] הקונסול ענה כי עליו לשלחהו לרוסיא, שיעמוד שם במשפט, אחרי שהנהו איש צבא — כי איש צבא משוחרר הוא האיש, וגם היה במלחמת פלעונה — ושלחהו באניה הרוסית לרוסיא.¹²⁶

ממאסרו היפנה סאפינקוב בקשה לצאר, ועניינו הגיע עד לציר הרוסי שבקושטא, הבירה העות'מאנית. התורכים, שלא רצו להסתבך במריבה עם הרוסים, העבירוהו מחיפה, מקום מאסרו, לרוסיה. בספרו על השנים הראשונות של המושבה מצפה מציין עבר-הדני בקשר עם נתיני רוסיה והגרים בכללם:

[...] והקונסול הרוסי יושב טבריה תמך ב'נתיני' (יוצאי רוסיה) ובחסותו 'הרכיזו ולא חסו' על גנב, ואפילו בשוטר הממשלה היתה פגיעתם רעה [...] ¹²⁷

122 בקעה זו ונערים אלה, עמ' 12, 14.

123 יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ.

124 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 24; שליו (לעיל, הערה 44).

125 על הייצוגיות שבתפקיד הקונסול הרוסי ראה: מ' בן הלל הכהן, 'הקונסול הרוסי האחרון', עולמי, ספר חמישי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 176. וכן שמעתי על כך בעל-פה מפייהם של מרים ברנשטיין-כהן, שמואל שולמן, בן-ציון מיכאלי ואחרים.

126 המליץ (אוקטובר 1901), גיליון 216. על הפרשה ראה גם עבר-הדני (לעיל, הערה 61), עמ' 160-162.

127 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 218.

בחסות הנתינות הרוסית, שיוצגה על-ידי הקונסולים בערים, יכלו הגרים, כשאר היהודים נתיני רוסיה, להיחלץ ממצבי-מצוקה, בעיקר ביחסיהם עם הערכים ועם השלטונות התורכיים. הנתינות הרוסית של הגרים, על קשריה הפאסיביים עם הקונסולים בערים, לא נתקלה בקשיים עד מלחמת-העולם הראשונה. כיתר אנשי המושבות היו גם גרים שהתעתמנו, אך רובם נשארו בעלי נתינות רוסית. בפרוץ מלחמת-העולם לחצה הממשלה התורכית על כל הנתינים הזרים, וביניהם הרוסים, להתעתמן. ואמנם בדרך-כלל התעתמנו גרים, דבר שגרר גם לעתים השתלבות בעבודת הצבא התורכית ועזיבת המושבות. פבריקנט, איש סג'רה, מספר על הליכת בני המושבה לעבודות הצבא בבאר-שבע, וביניהם היו גם הגרים ניצ'ייב (עפרוני) פרוטופופוב (שמואלי) וקורקין.¹²⁸ אין הוא מציין אותם בנפרד משאר בני המושבה. וזו נקודה שמן הראוי להדגיש: בתחום זה היתה השתלבותם של הגרים במושבות מלאה (יש לזכור, שמדובר בשנים 1914–1918 לאחר העשור שבו עיקר דיוננו). בחילוקי-הדעות על ההתעתמות וההשתלבות בעבודות הצבא התורכית, היה מעמדם של הגרים כזה של שאר הנתינים הלא-עות'מאניים ולא כקבוצה נפרדת ומיוחדת של גרים.¹²⁹ ולא רק בעניין הנתינות הרוסית היו הגרים קרובים לרבים אחרים במושבות, אלא גם בהוויה-החיים הרוסי; קטעי הווי זה נשתמרו בארץ, ובהיותם מוכרים לגרים כלאיכרים ולפועלים רבים שמוצאם מרוסיה, תרמו הללו הרבה לקירוב הגרים לאנשי המושבות. חתונתו של גד אביגדורוב עם יפה, בתו של משה קורקין, מתוארת לפרטיה בידי המורה יכנאי,¹³⁰ ובתיאור מודגשת השירה הרוסית, שירת הוולגה והדון. נחום בנארי¹³¹ מדגיש אף הוא את 'הרוסיות' שבמנהגים ובשפה הרוסית, שבהם היו הגרים שותפים לשאר שכניהם. ומספר על כך יגאל אלון (פייקוביץ'): '[...] אבי, שגם הוא מוצאו היה מרוסיה, קשר עם גרים אלה קשרי ידידות ועבודה הדוקים במיוחד'.¹³² לא ייפלא אפוא שהסאמובאר, פרטי הלבוש, השפה הרוסית ומאפיינים אחרים היו משותפים לגרים ולשכניהם היהודים שבאו מרוסיה, והדבר מוצא את ביטויו במקורות אלה ובאחרים.¹³³

דבקותם של הגרים ביהדות

הגרים הצטיינו בדבקות רבה ביהדות. ואמנם תופעה זו של כניסת אלמנט דתי לחברה חילונית ביסודה יצרה קשיים לשני הצדדים, והכבידה על קליטתם של הגרים בסביבה היהודית הרגילה. כבר בראשית דרכם בארץ ניכרה אדיקותם הרבה של הגרים במצוות. על קיומם של חיידות נפרדים בידי הגרים ביפו כבר עמדנו בתיאור של 'זלימן גוי' בפרק על יפו.¹³⁴ על תיאורן של הגירות ביפו, שנזכר באותו פרק, מוסיף יוסף קלוזנר שהן מתרעמות על בעלי-הבתים ובעלות-הבתים שלהן,

128 שם, עמ' 358.

129 על חלקה של נקודה זו בהשתלבותם של הגרים בחברתם היהודית — ראה להלן. העיד על כך גם בעל-פה שמואל שולמן.

130 ראה: ספר תולדות ההגנה (לעיל, הערה 121), א, עמ' 268; וכן ספר העליה השנייה, עמ' 379.

131 נ' בן-ארי, 'בסג'רה בשנות המלחמה', ספר העליה השנייה, עמ' 379.

132 י' אלון, בית אבי, תל-אביב תשל"ד, עמ' 10.

133 בעיקר בתיאוריהם של יעקב ברנשטיין-כהן, ניסבובים, קלויזנר ומרים הרי, *Springtide in Palestine*, לונדון 1924.

עמ' 43–44, 103.

134 ראה לעיל, עמ' 46, יערי-פולסקין, חולמים ולוחמים (לעיל, הערה 59), עמ' 143.

יהודית קורקין, בית־גן (1920)

היהודים מלידה, שאינם זהירים במצוות — מחללים שבת, אוכלים בימי צום וכד' — בניגוד להן, שבאו במיוחד לארץ-ישראל, הארץ הקדושה.¹³⁵ בחדרה הוטלה על הגירות שרה האחריות על המקווה, ו' [...] אל נכון שימשה על הצד היותר טוב'.¹³⁶ אף-על-פי שהחברה היתה חילונית ביסודה, נותר עדיין יחס-כבוד מיוחד למוסדות-הדת השונים. ואכן, הטלת ענייני המקווה על גירות מעידה, שסמכו על הגרים בענייני דת. רבקה יפה מוסיפה ומספרת:

[...] הגרים היו אמנם בורים, אך את מנהגי היהדות הם למדו ומלאו באהבה ובמסירות. הם מלאו את כל הדינים שאפילו היהודי הטוב ביותר לא היה מדקדק בהם. אמנם, בהתחלה הם נקראו [בפי היהודים — י"ד] 'שבתים', משום שמלאו רק את מנהג שמירת השבת, אבל תוך שהותם בין היהודים הם למדו, ומלאו יפה את כל הדינים, והפכו יהודים לכל דבר.¹³⁷

יחסם ליהדות מצא ביטוי גם בהסבת שמותיהם הרוסיים לשמות עבריים; ספונוב פנה לוועד חובבי-ציון בחדרה וביקש להסב את שמו לאברהם.¹³⁸ מאפיינים אלה של דבקות הגרים ביהדות, המתייחסים לראשית שהותם בארץ, ניכרים ביתר הרחבה גם בהמשך דרכם בארץ. נפרטם אחד לאחד:

(א) לימוד המצוות על אף הבורות התחילתית. עניין זה מוזכר גם ב-1907. ד"ר ברנשטיין-כהן, ש'התענין במיוחד בגרים' בשבתו בבית-גן, כותב:

[...] לגרים אין שום מושג על תפילות ישראל ומנהגיו [...] הרבה אפיזודות עם-ארציות אפשר לשמוע בספורי הגרים [...] אף על פי כן השתדלו ללמוד ולהקפיד במצוות, וכשם שברוסיה, בה גרו בכפרים הרריים [...] לחג הפסח היו מזמינים איזו יהודיה זקנה, שילמו לה סכום הגון כדי שתערוך הכל בבית ברוח החג ולא ישאר, חלילה, חמץ בבית [...] והיא הסבירה להם חוקים ומנהגים עבריים [...] כך גם היו מזמינים מטבירה יהודי בעל תורה שישמש אצלם 'חזן' בבית-גן.¹³⁹

בפסח המתואר כאן ניצל ה'חזן', שלא היה אלא 'מומוס' בקרקס נודד, את בורותם של הגרים, וניהל את התפילה בנעימות לא מתאימות וללא הכשרה כלשהי.

(ב) ההקפדה על קיום המצוות. ר' בנימין, בספר זכרונותיו מ'זכרונות ועד כנרת', מתאר את גרי יבנאל העובדים בהקמת חוות כינרת:

[...] לפנות בוקר, לפני התחלת העבודה, הם אומרים תהילים ברוב רגש, גם בבכי, בתחנונים. לאחר כך הם חובשים תפילין, טליתות, עורכים תפילה, סועדים פת שחרית ומתחילים לעבוד.¹⁴⁰

135 קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 147.

136 עבר-הדני, חדרה, עמ' 147.

137 רבקה יפה, הגרים (לעיל, הערה 16).

138 שם, בהמשך.

139 ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 160-161.

140 ר' בנימין, מזכרונות עד כנרת, ספורי זכרונות, תל-אביב תש"י, עמ' 235.

אברהם קורקין וכן מטביוב הזקן מוזכרים כיוצאים בעל-פה את התנ"ך ומצטטים ממנו. צבי לבנה מצטט מאמרותיו של קורקין הזקן, המתבסות על התנ"ך: 'זכות חייו של האדם היא רק בעבודה'; 'הגדופים והקללות הם מהמידות הכי גרועות. חייב אדם להזהר מהם'.

לבנה מוזכר את אברהם קורקין בהערכה רבה, כהוגה-דעות המשמש דוגמה אישית, ובסיס תורת חייו, שעליה נהג לדבר בלילות, הם התנ"ך ועיקרי היהדות.¹⁴¹ אברהם קורקין, מי שהיה איש-דת נוצרי בצעירותו, נעשה איש-דת ואיש-רוח יהודי, משהתגייר ודבק ביהדות ובעיקריה, משום שהאמין שהמקור הוא התנ"ך היהודי, כתבי הקודש. מסופר על דוברובין ובניו, שמחשש חמץ ישבו בתענית כמעט גמורה בעלותם ארצה בפסח.¹⁴² ארון-הקודש בעתלית נבנה בהתנדבות על-ידי הגר מטביוב, משום שראה בעבודתו מצווה גדולה מאוד. בקרבות מלחמת-העצמאות, כשעזבו את סג'רה אנשיה שלא לחמו, נטלה עמה הגירות מרים פרוטופוב (שמואלי) את אוזייה ואת ספר-התורה — מעשה המעיד על החשיבות הרבה שמייחסים הגרים לדת, שנתקשרה בעבודתם בחקלאות, בעבודת-האדמה של ארץ-הקודש.¹⁴³ ב"צ מיכאלי מספר בהרחבה כיצד שאף משה קורקין בכל מאודו לקיים 'מצוות פטר חמור'.¹⁴⁴

שלושה מבניו של דוברובין הזקן ואחד מחתניו מתו בצעירותם. ככל אבל נוסף היה דוברובין מנחם את המשפחה בגאולת-הארץ העתידה לבוא ומציין, שבשום פורענות לא עלתה מעולם על דעתו המחשבה לעזוב את הארץ. אשתו של אחד מבניו שנפטרה בקדחת היתה נוצרייה, שהתגיירה בגללו ועזבה את הוריה ברוסיה. מששמעו ההורים על מות בעלה ביקשו לחזור לרוסיה. דוברובין הזקן הסכים לכך, לטובתה של האלמנה, אך זו סירבה, מתוך דבקות בדת ישראל ובארץ-ישראל. דוברובין הזקן גם לא רצה לעבד במשותף את האדמה בבית-גן עם הערבים, שכן, לדבריו, הוא בא לכאן לא אליהם, אלא אל ה'יביריים' (היהודים), הסובלים בגלל הדת האמיתית. הוא נשא את נפשו לבית-ספר יהודי, שבו ילמדו בניו עברית וכד'.¹⁴⁵

(ג) אידיאליזם יהודי. המורה יכנאי, בתארו את 'קסמי הגליל', מספר על הגירות הזקנה מסביבות הדון שגרה בחוות סג'רה עם נכדה יונה. בעת שביתת הפועלים בתרע"ד הם הועברו, על חפציהם, מן החווה. הדבר היה בפסח. הזקנה צעדה עם יונה לעבר בית דודתו, בתה של הגירות, כשהיא 'עמוסה סל גדול מלא כלי פסח וחבילת מצה. רציתי לעזור לה, להקל עליה משאה — אך היא סרבה. בלכתה כפופה אחרי נכדה אמרה: "ומה בכך, בגלל מולדת כדאי לסבול מעט ...".'¹⁴⁶ [ההדגשה שלי — י"ד.]

141 לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25); וכן צבי לבנה בעל-פה.

142 יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ.

143 שתי עדויות אלה נמסרו מפי דוד גולדמן, איש כפר-תבור, שעוסק בתולדות הגליל, בן-ציון מיכאלי. ראה ב"צ מיכאלי (לעיל, הערה 39), עמ' 105–109.

144 שם. אליעזר שמאלי כתב סיפור לילדים על הגר צ'דוב, שחרש בחורשת הברון, אף על פי שלא נמצא יהודי 'רגיל' שיעשה זאת, בשל דבקותו הרבה במצוות יישוב ארץ-ישראל. אמנם אין זו עובדה היסטורית אלא סיפור, אך 'מוסר ההשכל' שבו מלמד יפה על תכונה זו של הגרים שהזכרנו. ראה: א' שמאלי, אור בגליל, רמת-גן חש"ד, עמ' 102–115.

145 אבן-חן, החווה בעמק המוות (לעיל, הערה 31); ספר ברנשטיין-כהן; יערי-פולסקין, מעשה בגר ובגירות בארץ.

146 יעקב מאיר (המורה יכנאי-יכנובין), 'קסמי הגליל', ספר העליה השניה, עמ' 377. על-פי עדותו בעל-פה של ב"צ מיכאלי, מדובר בבני משפחת פרוטופוב-שמואלי.

(ד) מעבר מן התרבות הרוסית אל העברית. מעבר זה, שמצא ביטוי בשילוב הרוסית והעברית בספרי הדת, היה בעל משמעות מעבר לעניין הלשוני.¹⁴⁷ את הקשרים עם ההווי הרוסי הראינו בפרק הקודם, וכן נתייחס לבעיית המעבר הזה בפרק האחרון של המאמר, הן בהשתלבותם של הגרים בסביבה היהודית. כאן נתאר את ביטויי של מאפיין זה בתחום חיי הדת. מרים הרי, בספרה *Springtide in Palestine*, מתארת את פגישתה עם 'מאטוסקה' (Matouska), גיורת זקנה בסג'רה, ששמה שרה ושם בעלה אברהם. הגיורת הראתה למרים הרי את הסידור, שצדו האחד ברוסית וצדו השני בעברית, כדי להוכיח לה את דבר היותה 'יהודיה טובה'. שלוש פעמים ביום היא מתפללת תפילת שמונה-עשרה, אבל אלוהים מנע ממנה את חסדו — היכולת לדבר עברית. היא מאוד אורתודוקסית, 'מזרחי', בדת.¹⁴⁸ בפסח היא הולכת לירושלים, לנשק את אבני הכותל המערבי ולהשתטח על קברות האמהות.

תיאור דומה מצוי באותו ספר על דוברובין בראש-פינה, שאליה עבר מיסוד-המעלה. דוברובין טען בקנאות להיותו בן הגזע השמי, בן לשבט יהודי שהוטבל לנצרות בכוח, והוא מציין שהוא מתפלל שלוש פעמים ביום לפי הסידור בחלקו הרוסי, וה' קורא מעבר לכתפו בחלקו העברי ... גם הוא התנחם בעובדה שבניו מדברים עברית, והם מנעימים לו בחגים מספר השירים 'כנור ציון', בעברית, כשהוא עצמו קורא בתרגומו הרוסי.¹⁴⁹

אשר לאי-הצלחתו של אחד האכירים בניהול חנות ביבנאל, מזכיר קוסטיצקי בזכרונותיו שהגרים נוהגים היו לומר ברוסית, ולהצדיק זאת: 'עלי בייק, עט אנאש בק' (זה אלוקינו). אף בביטוי זה ובלשון אמירתו יש משום סמל לעניין הנדון כאן.¹⁵⁰

(ה) 'שאריות' נוצריות. על אף הדבקות ביהדות, קשה היה לגרים להיפטר מכמה נוהגים נוצריים שדבקו בהם, ובעיקר מנוהג ההצטלבות. מרים הרי מתארת בספרה את דוברובין, מפי אחד האכירים שפגשה, כמי שמשתמש בביטוי 'יהודי מלוכלך' בשעת כעסו.¹⁵¹ בעת ביקורו של הברון רוטשילד בכפר-תבור, ב-1914, רצה פרנק, הפקיד הראשי של יק"א, להראות לו בית מסודר והכניסו למשפחת גרים. האשה, שראתה את הברון והכירה אותו על-פי התמונות, התרגשה מאוד והצטלבה מרוב התרגשות ...¹⁵² בעת שהעביר דוברובין הזקן את ד"ר ברנשטיין-כהן הקודח בעגלה מבית-גן לצמח, בדרכו ליפו, היה עליו לעבור את הירדן הגועש בעונת החורף. הסוסים סירבו לחצות את הנהר. דוברובין עשה אפוא תנועת צלב על ראשיהם, ב'צלב רחב, פראבוסלבי, והם עברו את הירדן. לא ייפלא אפוא, שמרים הרי מתארת אותם כמערבבים ביטויים ערביים בדיבורם ומסבירים ש'אללה' הוא האלוהים היחיד ...¹⁵³

147 לנקודה זו לא מצאתי מקבילה ביפו או בחדרה, להוציא, אולי, עניין הסבת השמות. אך סימוכין לכך היו כבר במושבות הגרים בסיביר, ראה לעיל, עמ' 35.

148 מרים הרי (לעיל, הערה 133), עמ' 43-44. 'מטוסקה' — כינוי או שיבוש למלה 'אמא' (ברוסית). ייתכן שאלה היו אברהם ושרה קורקין (שמותיהם המקוריים: אלכסנדר וקתרין). שכן היו היחידים בין גרי סג'רה שאלה שמותיהם הפרטיים; השם 'מזרחי' — כציון לתמיכה בחרדים, לאדיקות.

149 שם, עמ' 103. וראה גם דוד שו"ב (לעיל, הערה 54).

150 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' רצו.

151 מרים הרי (לעיל, הערה 133), עמ' 103.

152 מפי ד"ר פנחס נאמן.

153 מרים הרי (לעיל, הערה 133), עמ' 103; ספר ברנשטיין-כהן (לעיל, הערה 19), עמ' 159; כטיפה בים (לעיל, הערה 105), עמ' 31.

(ו) הבדלי-דורות. בני הדור הראשון של הגרים הקפידו בענייני דת הרבה יותר מבני הדור השני והשלישי, שכבר באו אל המוכן, גדלו עם ילדי האיכרים היהודיים במושבות וקיבלו את היהדות החילונית. בני הדור הראשון עשו כל שביכולתם כדי להתקבל בקרב היהודים, אך בני הדור השני נולדו כיהודים, או שהתגייירו בגיל צעיר מאוד ולפיכך לא נזקקו למאמצים אלה. השימוש בלשון הרוסית אצל הדור הראשון הוא סמל למעברם מתרבות לתרבות ומשפה לשפה: בעוד שהדור השני כבר נזקק לעברית, עדיין נזקק הראשון לברכה ברוסית כשעלה לתורה; לא כן בני ובני-בניו.¹⁵⁴

(ז) שמות עבריים במקום רוסיים. אחדים מן הגרים שהגיעו ארצה הסבו את שמותיהם לעבריים, כחלק מהשתלבותם בחברה היהודית. נזכרים בקצרה: בית יוסף; עפרוני (ניצ'ייב); שמואלי (פרוטופופוב); יעקובי (מטביוב); יצחקי (איסקוביץ-סזונוב); גורן (יגורוב); אבנר (יבדוקימוב); אבידן (גרודניאנסקי). אלה הם השינויים הידועים לנו בדור הראשון והשני של הגרים, אך סביר להניח שהיו שינויי-שמות גם בדורות שלאחריהם.

(ח) שאיפה לנישואין עם יהודים שאינם גרים. נישואין מסוג זה נחשבו בעיני הגרים למביאי-מזל ולמבשרי קליטה בחברה היהודית. דוברובין הביא לבנותיו חתנים מבחורי הישיבות בטבריה. 'האחים מטביוב השיאו את אחותם האלמנה ליהודי, חייט בטבריה, קבצן ושכור, ורק משום שהיה ידוע כבר-אוריין' — מספר ברנשטיין-כהן.¹⁵⁵ עם זאת היו לגרים קשיים לבוא בקשרי נישואין עם שאר היהודים, בעיקר בדורות הראשונים. על קשיים אלה נרחיב את הדיבור בהקשר של קליטת הגרים בסביבתם.

לסיים פרק זה נדון בהשלכותיהם של המאפיינים השונים לדבקתם של הגרים ביהדות על יחסיהם עם סביבתם היהודית.

אפרים קינן מתאר בזכרונותיו פגישה עם דוברובין הזקן, שבא לקנות אצלו דירות לשני בניו שעברו לתל-אביב. משנשאל דוברובין מדוע הוא מקפיד לגדל זקן ופיאות שלא קינן וכשותפו, שגם הם יהודים, השיב:

כיצד אשווה לכם ואני כבן חורג לגביכם, הבנים האמיתיים של האומה? עמכם ינהג, איפוא, הקב"ה כנהוג אב בן סורר — יעניש ויסלח לכם על כל חטאיכם. מה שאין כן בן חריג, שהוא עתיד ליתן את הדין על כל דבר עבירה, כקטן כגדול, ולפיכך עלינו להקפיד שבעתים.¹⁵⁶

אומר בעניין זה אברהם קורקינ:

הכל עשיתי בחיי כדי לחדור ליהדות, משתדל לקיים את כל המצוות, זוכר בע"פ את כל התנ"ך, אולם בכל זאת אינני מזרע אברהם. כל נחמתי — שנכדי, אשר יבואו בברית עם בני ישראל, יזול בהם גם דם של אברהם.¹⁵⁷

¹⁵⁴ כך מסופר על דוברובין, שעלה לתורה כשמלאו לו מאה שנה; ראה אבן-חן, החווה בעמק המוות (לעיל, הערה 31). עמ' 171. גם אחדים מן המספרים בעל-פה סיפרו שהיו מתפללים ברוסית ועולים לתורה בעברית. כך טוען גם דוד גולדמן במבוא לספר כפר תבור, תשל"ו.

¹⁵⁵ ספר ברנשטיין-כהן, עמ' 160.

¹⁵⁶ א' קינן, במעגלי דורי, תל-אביב תשי"ב, עמ' 101-102.

¹⁵⁷ לבנה-ליברמן (לעיל, הערה 25).

דברים אלה, מפי אומריהם, לא זו בלבד שמדגישים את אדיקותם הרבה של הגרים, אלא מבהירים גם את כניסתו של אלמנט דתי מאוד לחברה שהיא ביסודה חילונית. כך נוצר אפוא קיטוב בין יהודים, המרשים לעצמם 'זלזול במצוות וחטא', שכן הם יהודים מלידה, ובין יהודים שהקריבו מולדת ישנה, קרובים ורכוש, סבלו סבל רב בנדודיהם — והכול כדי להגיע לארץ הקדושה ולזכות לקיים את המצוות בה.

זליג שטורמן מספר על נשי הגרים בסג'רה, שבאו בשבת אחת למניה וילבושביץ' (שוחט), שהיתה גזברית חוות סג'רה ומן המנהיגות הבולטות שם, בטרוניות על הבחורים. הסיבה לכך היתה שהבחורים ירו מסיבה כלשהי יריות-שמחה באוויר, ובכך הפריעו את מנוחת האלוהים וחיללו את קדושת השבת בפרהסייה; והלא באו לארץ כדי לקיים בה את המצוות!¹⁵⁸ סיפור קצר זה יש בו כדי להבליט את הבעיה המרכזית בנושא הדתי, המלווה מתיחות בין גרים ויהודים. אומר קלויזנר:

היהודים אינם אוהבים את הגרים כלל וכלל, הם מלגלים עליהם, חושבים אותם לטפשים ומטומטמים, ומתרחקים מהם [...] דבר המוכיח [...] כאילו חדלו היהודים מלחבב ולהעריך את אמונתם [...] כאילו היהדות היא להם משא כבד, ולמה יטענוה גם על אחרים? [...] כאילו שטות היא להדבק ביהדות.¹⁵⁹

אמנם אין בקביעה מוחלטת זו כדי ללמד על יחסי הגרים עם שאר היהודים, עם זאת מצטייר ממנה קיטוב, שנוצר על רקע דתי, בחברה שהתלבטה מאוד בקביעת יחסה לדת, ואשר אצל רבים בה זוהתה הדת עם הגולה השנואה. עצם ההבדל הבין-דורי בשמירת הדת אצל הגרים, כשהיסוד הדתי נחלש והולך במידה בולטת במרוצת הדורות, מעיד על הקושי שיצרה דבקותם בדת.

קליטת הגרים בסביבתם היהודית והשתלבותם בה בדברים הבאים של יוסף קלויזנר, מצד אחד, ושל יצחק בן-צבי, מצד אחר, יומחש לעינינו ההבדל בקליטתם של הגרים בסביבתם היהודית: על שאלתו של קלויזנר עונה העגלון ממטולה:

זהו 'גר', רוסי בן רוסי, מן הפלכים הפנימיים של רוסיה, שקיבל עליו את דת ישראל. במחולה למד לדבר מעט ז'רגון. כמובן, מדבר הוא כ'גוי המדבר יהודית'.¹⁶⁰

מדובר כאן בגר בן הדור הראשון, השונה בדתו ובשפתו. ואילו יצחק בן-צבי מתאר את ראובקה קורקין, שנאסר לאחר 'מאורע מרחביה':

טפוס מיוחד במינו הוא ראובקה קורקין. מוצאו מגרי רוסיה, שהתאחזו בין אכרי הגליל. אך הוא בעצמו כבר נולד ונתחנך בארץ. ע"פ דבורו העברי והיהודי אי-אפשר כמעט להכיר כי מוצאו סלבי, אלמלא רשומי פניו ושערותיו הבהירות, המגלים במקצת את הסוד. אבותיו נתייהדו לשם דת-ישראל, והוא — לידתו וחנכו כבר היו ביהדות.¹⁶¹

158 ד' שטורמן, דפים פזורים, תל-אביב תשל"ה, עמ' 9-11.

159 קלויזנר, עולם מתהווה, עמ' 147.

160 שם, עמ' 221.

161 בן-צבי, רשמי דרך, ירושלים תשל"ב, עמ' 187.

כאן מדובר בכך הדור השלישי, שהיה חבר ב'השומר', נולד בחברה יהודית והיה מלכתחילה כאחד ממנה.

יש לציין שרוב המקורות הכתובים מזכירים את היחס הקשה לגרים, נוסח 'קשים גרים לישראל כספחת'. לעומתם ציינו רוב המספרים בעל-פה כמאפיין דומיננטי את הקליטה — היחס לגרים כאל שווים לכולם. הסיבה להבדל בהדגשת המאפיינים השונים נעוצה במידת הקירבה ובמימד הזמן: המקורות הכתובים הם פרי-עטם של 'אורחים לרגע', נוסעים ומבקרים למיניהם, שתיארו את השנים הראשונות והדורות הראשונים. לעומתם, המקורות שבעל-פה הכירו מקרוב ובמשך זמן רב את הגרים. הללו מתארים אפוא את התהליך, ולא-דווקא בשנים הראשונות; הם עצמם מקבילים בגילם לבני הדור השני והשלישי שבמשפחות הגרים, ועיקר זכרונותיהם — מבני גילם. ניתוח זה של המקורות משמש הוכחה לשני מאפיינים בולטים לגבי קליטת הגרים בסביבתם היהודית: על-אף קשיי הקליטה היתה בכך אמביוואלנטיות: (א) יש להבדיל בין התחומים שבהם היו חריג בולט ואשר היקשו על קליטתם (הצטיינות בחקלאות; דבקותם בדת) לבין אלה שבהם השתלבו מיד (שמירה וביטחון; ההווי והנתינות הרוסיים); (ב) קליטתם בסביבה היהודית היתה תהליך ממושך. ככל שהתארך זמן שהותם קרה עוקצם של התחומים החריגים והם היו ככולם.

נביא עתה ארבעה תחומים כלליים, נוספים על אלה שנדונו, ואשר בהם מומחשת אמביוואלנטיות זו בתהליך קליטתם של הגרים.

(א) חיי היום-יום. מצד אחד נתקלו הגרים, בעיקר ילדיהם, בהזדמנויות שונות, בכינויי-גנאי: 'גרים' ו'גויים'. היו פעמים שגם המורים בבית-הספר התבטאו בצורה מעליבה זו בכיתות. לרבים מילדי הגרים נודע דבר היותם יהודים 'מיוחדים', לאחר שילדים אחרים הציקו להם בכינוי 'גרים' ו'גויים', והם שאלו את הוריהם לפירושן של מלים מוזרות אלה.¹⁶² זליג שטורמן,¹⁶³ קושניר,¹⁶⁴ הרב ניסנבוים¹⁶⁵ ואחרים מזכירים את קשיי הקליטה של ילדי הגרים, שנבעו ביסודו של דבר מקשיי השפה והתרבות החדשים בדור השני, בעיקר, לעומת זאת מצויות עדויות על יחסים יפים וקרובים בין הגרים לסביבתם כבר בדור הראשון והשני. קוסטיצקי מספר על אברהם קורקין כעל מכניס-אורחים, שהיה מעורה בחיי סביבתו:

[...] ליצחק [קורקין — י"ד] אב זקן בסעדשרא [סג'רה — י"ד] אברהם בן אברהם, איש ישר וטוב לב, מכניס אורח ושמח לעשות טובה לזולתו [...] ובכל פעם שהיינו באים היה מקבל אותנו באהבה ובחיבה, ולא הרפה מאתנו, עד שהיינו מוכרחים להכנס לביתו ולשתות טי,

162 כשאנו מציינים 'מעידים בעל-פה' אנו מתכוונים בקטע זה למה שאמרו על המשפחה אחרים, שאינם גרים. יחד עם החלוקה הברורה, פחות או יותר, לדורות, יש לזכור שהתמונה הכללית היתה כזו המתוארת, אך בשום פנים לא היתה חלוקה דיכוטומית ברורה. גם בדורות הראשונים קשיי הקליטה ניכרו סימנים חיוביים, וגם בדורות השלישי והרביעי עוד ניכרו סימני יחס שלילי. כך, למשל, מזכירה שושנה פייגין (קורקין), בת הדור השלישי, התנגשות חריפה עם מורה שאמר לה בכיתה 'הגויה מפריעה' ו'גויה נשארה גויה'. ומלכה דרור (קורקין), בת הדור הרביעי, מזכירה גם היא שמות-גנאי דומים, שנאמרו בין חבריה הילדים.

163 דפים פזורים (לעיל, הערה 158).

164 ש' קושניר, אנשי בזלת — השטורמנים, תל-אביב תשל"ה, עמ' 27-28.

165 לעיל, הערה 86.

ובעת הצורך היה משתדל ליתן מקום ללון, והיה יושב עד זמן מאוחר בלילה ומספר לנו כל מיני מעשיות מחיי האכרים מקוקו, וכל מטרת ספורו היה לחבב עלינו עבודת האדמה!¹⁶⁶

ברוך צ'ציק מספר ביומנו כי 'רושם גדול עושה עלי הזקן ק' [ורקין]'. וכן 'כשבאו לסג'רה הכנים אותם לבית קורקין. הזקן והזקנה היו אנשים פשוטים וחביבים וקבלו אותנו בסבר פנים יפות. וקוסטיצקי מוסיף ומספר כיצד סייע אברהם קורקין לו עצמו, בעת שוד בהמותיו.¹⁶⁷ המספרים בעל-פה העידו גם על סיועם של הגרים בתחום החקלאות והעגלונות לשכניהם שאינם גרים.¹⁶⁸ כאן בולט רצונם העז של הגרים להיקלט בין אחיהם היהודים; הסיפורים על חיי היום-יום, מפי המספרים בעל-פה, מעידים על קשרים חברתיים הדדיים.¹⁶⁹

(ב) בתחום התעסוקה. דוברובין, שעוד ברוסיה נשא גיורת לאשה, העדיף להעסיק גרים, כאפרים גרודניאנסקי וגבריאל פולין.¹⁷⁰ משפחות קורקין וסזונוב, ביושבן בבית-גן, סייעו לקליטתם בעבודה של בני דוברובין-גרודניאנסקי כביטוי ל'אחוות גרים'. לעומת זאת, אברהם קורקין ובנו אליהו (שנחשב, לקראת סוף העשור, אחד האיכרים האמידים בסג'רה¹⁷¹) וכן בנימין יצחקי (איסקוביץ) ובני גרים נוספים העסיקו, משנתבססו בחקלאות, פועלים יהודים שאינם גרים. וכאילו נתערבבו היוצרות: במקום יהודים לעומת גרים — איכרים לעומת פועלים.¹⁷²

(ג) קשרי הנישואין של הגרים. ידועים מקרים אחדים, שבהם סירבו אנשי המושבות, ובכללם גם 'כלי קודש', שלכאורה היה עליהם להעדיף את הגרים ולקרבם, להשיא את בנותיהם לבני גרים. על כן רבו מקרי הנישואין של גרים בינם לבין עצמם: ראובן גרודניאנסקי התחתן עם תמר דוברובין; בנימין איסקוביץ (יצחקי, לבית סזונוב) נשא לאשה את חנה בת אברהם קורקין; שני בנים נוספים של אברהם קורקין, משה ויצחק, נשאו נשים ממשפחות גרים (רבקה וחנה); מטביוב מכפר-תבור נשא, לאחר שהתאלמן, אשה שנייה ממשפחת סזונוב; משה סזונוב התחתן במטולה עם רבקה גרודניאנסקי (אבידן). דוברובין, לדוגמה, השיא לבנותיו אברכים מטבריה, ולא מבני בית-גן שבה ישב. אך גם בנקודה זו יש צדדים לחיוב. ברבות השנים נישאו רוב צאצאי הגרים, בעיקר בני הדור השלישי ואילך, עם יהודים שאינם גרים. מעשהו של דוברובין, יותר משבא בשל יחסיו עם שכניו בבית-גן, היה בו משום אדיקות יתרה בדת, והוא הדין למקרים דומים. גם השאיפה להינשא ליהודים שאינם גרים, שהוזכרה כמאפיין לדבקותם של הגרים ביהדות — שאיפה שאמנם נתגשמה במרוצת הזמן — מעידה על תהליכי הקליטה. אכן, בתחום זה בולטים בכירור הבדלי הדורות.¹⁷³

166 קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תה.

167 שרה צ'ציק, ברוך בנתיבותיו, תל-אביב 1965, עמ' 14, 91; קוסטיצקי, עמ' תיא, וכן עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 160.

168 עדותם בע"פ של מרים דוד קורקין, גבריאל רזנובלט, שמואל יצחקי ושושנה פייגין.

169 עדותם של דוד גולדמן, שמואל שולמן, מרים ברנשטיין-כהן, צבי לבנה, ב"צ מיכאלי, פרופ' יהודה סלוצקי וד"ר פנחס נאמן. ב"צ מיכאלי מדגיש במיוחד את היחס הלבבי של פולין. העלייה השנייה, במיוחד אצל אלה שעלו מערבות הדון, אל משפחות הגרים. וראה עוד י' ידלביץ, 'על הגרים', מתוך: זכרונות ורשמים על איש העלייה השנייה, עמ' 157-159.

170 א"מ חריזמן, נחשוני החולה — תולדות יסוד המעלה ומייסדיה, ליובל השבעים, ירושלים תשל"ח, עמ' 73-75.

171 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 191.

172 שם, עמ' 147; לבנה (לעיל, הערה 25).

173 בעיקר על-פי עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון; ד' גולדמן, כפר-תבור (לעיל, הערה 154); מנחם בן-אריה (לעיל, הערה 18). מטעמים אישיים לא ננקוב בשמות בני הגרים שאנשי המושבות סרבו להתחתן בהם. בעדויות בעל-פה נמסרו הללו.

(ד) חיי הציבור. ביפו היתה, כאמור, 'עדת גרים' נפרדת. בחדרה התקשו הגרים להיקלט בחיי הציבור, ולא בכדי לא נשאר מהם איש במושבה. לעומת זאת הגיעו הגרים בשנים שאחר-כך לפעילות בחיי הציבור. יצחק קורקין היה השומר הראשון בבית-גן וממארגני השמירה; בנימין יצחקי היה 'מוכתר' יבנאל שנים רבות; אליהו (אליק) קורקין היה מוכתר סג'רה; שולמית קורקין היתה בין הפעילות בארגוני הנשים ביבנאל ובכירות ל'אסיפת הנבחרים' הראשונה. באסיפות איכרי המושבות נטלו הגרים בני הדורות הראשונים חלק פעיל, ברוסית, ובניהם — בעברית.¹⁷⁴ צבי לבנה מתאר את ההתכנסויות החברתיות הבלתי-פורמאליות, של איכרים ופועלים, בביתם של אברהם ואליהו קורקין, בערבי החורף בעיקר. על הסיפורים והווי האירוח מספר, כאמור, גם קוסטיצקי.¹⁷⁵

השתלבותם של הגרים במאמץ הביטחוני, בתקופת היישוב ולאחר הקמת המדינה, משמשת הוכחה חותכת לקליטתם בחברה היהודית כשווים בחלופ השנים. ראובקה קורקין, חבר 'השומר', השתתף ב'מאורע מרחביה' — הקרב עם הערבים בשדות מרחביה ב-1901, משניסו הללו לקצור בשדות לא-להם. יחד עם יגאל ושומרים אחרים ישב בכלא נצרת.¹⁷⁶ אברהם אביגדורוב, בנם של רחל (קורקין) וגד אביגדורוב (חבר 'השומר'), נעטר ב'עיטור הגבורה' על עצירת שיירת-נשק ערבית ליד קריית-מוצקין במלחמת-העצמאות. מנחם קורקין, נכדו של אברהם, יצא עם הכ"ג בסירה 'ארי-הים' לסוריה ועקבותיו נעלמו אתם. רפאל כהן (בן דבורה קורקין) נפל בקרב על לוביה שבגליל במלחמת-העצמאות. הללו, וכן אחרים שנודעו פחות, מעידים על כך ששאיפתו של אברהם קורקין; מחוללה של תנועת הגרות בפלך אסטראכאן, נתקיימה: נכדיו וניניו באו בברית עם בני ישראל.¹⁷⁷

174 עבר-הדני, ההתיישבות בגליל התחתון, עמ' 479.

175 צבי לבנה בעדותו בע"פ: קוסטיצקי (לעיל, הערה 12), עמ' תה.

176 ראה בן-צבי (לעיל, הערה 161); וכן מרדכי יגאל, עלי אוקף, תל-אביב תשט"ז, עמ' 62-75.

177 צבי לבנה (לעיל, הערה 25).

עיתונות יידיש בארץ-ישראל מתחילתה ועד הופעת 'ניוועלט' (1934)*

אריה ל' פילובסקי

לזכרו הברוך של משה גולדווסר ע"ה
שנקטף בדמי ימיו

העיתונות היהודית בארץ-ישראל עד גלי העלייה הגדולים במאה העשרים היתה ברובה המכריע עברית, וכידוע היא משמשת מקור ראשון-במעלה לתולדותיו של היישוב היהודי. ברם בצדה של עיתונות זו היתה גם עיתונות ביידיש ובג'ודזמו.

המחקר בארץ הסתמך עד עתה על העיתונות העברית, ולא בחן בדיקה של ממש את העיתונות היהודית האחרת. תפקידה הבלבדי-כמעט של העיתונות היידיש בתקופה הנידונה היה מתן מידע על הנעשה והמתרחש כאן. לפנינו אפוא מקור נוסף, אף כי מצומצם בהיקפו, לתולדות היישוב בדורות האחרונים. התעלמות מגורם זה גורעת מאיתנו עוד זווית-ראיה, העשויה להוסיף להכרת קורותיו של היישוב בארץ.

מאמר זה בא לסקור את העיתונות היהודית ביידיש¹ בארץ מתחילתה ועד הופעת בטאונם של פועלי ציון שמאל, 'ניוועלט', בסוף 1934, העיתון הראשון בין הפרסומים הפריוניים ביידיש בארץ, שהופעתו נמשכה ברציפות שנים רבות.

כיוון שלאחר גמר מלחמת-העולם הראשונה נשתנה אופייה של העיתונות היידיש בארץ נחלק את דיוננו לשניים: (א) עיתונות יידיש עד שנת 1914; (ב) עיתונות יידיש למן גמר מלחמת-העולם הראשונה עד שנת 1934. כפי שנראה להלן, הוצאת 'דער אָנפֿאנג' בקיץ של שנת 1907 על ידי פועלי ציון, משמשת ציון-דרך חשוב מאוד בתולדות התרבות ובתולדות תנועת הפועלים בארץ. לפיכך נבחין בתקופה הראשונה בין העיתונים שראו אור עד להופעת 'דער אָנפֿאנג' ובין אלה שיצאו לאחר-מכן.

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בקונגרס השביעי למדעי היהדות (ירושלים, אב תשל"ז).

1 אשר לעיתונות המיסיונרית ביידיש בארץ, שהיא נושא בפני עצמו, ראה: מ' אונגער, 'ביבליאָגראַפֿיע פֿון דער ייִדישער פרעסע אין ארץ ישראל', בתוך זאמלבוך לכבוד דעם 250סטן יובל פֿון דער ייִדישער פרעסע, ניריורק 1937, עיולים 96, 133, 134, 137, 202. הביבליאוגראפיה המוערת של אונגער חשובה מאוד להכרת העיתונות היידיש בארץ-ישראל. וראה גם: א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 332-333.

עיתונות יידיש בארץ-ישראל עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה

עיתונות יידיש עד להוצאת 'דער אָנפֿאנג'

העיון בתקופה זו מציג לפני החוקר בישראל בעיה שקשה לגבור עליה. חלק מן העיתונים שראו אור באותם הימים אינם בנמצא בארץ,² וגם בקטלוגים של הספריות החשובות באמריקה אין להם זכר. ידיעותינו על אודותיהם מקורן בחוקרים ועיתונאים שכתבו עליהם. עובדה זו מחייבת זהירות רבה כלפי החומר הנידון, משלושה טעמים: (א) הכותבים לא תמיד הקפידו על בדיקה מדוקדקת בעיתונים שתיארו; (ב) יש שהם הזכירו עיתונים שלא היו כלל לנגד עיניהם; (ג) כתיבתם הושפעה בחלקה, במידה זו או זו, מן הפולמוסים הסוערים ורומטיים המתח שנתגלעו במשך עשרות בשנים בעניין מעמדה הציבורי של היידיש בארץ-ישראל.

העיתון הראשון ביידיש שהופיע בארץ הוא 'שערי ציון',³ אשר נדפס עד גיליונו השמונה-עשר במתכונת דו-לשונית: עברית בצדו הימני, יידיש בשמאלו, ובתווך הסכמתו של הרב הספרדי הראשי, הרב אברהם אשכנזי.⁴ כל הגיליונות הנ"ל הכילו שמונה עמודים שמספורם עוקב.⁵

הגיליון הראשון ראה אור ביום כ"ה באייר תרל"ו (19 במאי 1876). בעמ' 4 ניתן הסבר משכילי מתון על שום מה יוצא העיתון חציו ב'זשארגאן': יש דברים הטעונים תיקון בבית ישראל בארץ הקודש, ולפיכך אין 'למנוע טוב מאחינו... אשר אינם מבינים את לשוננו הקדושה לדעת מה העת דורשת מאתם כי עת לעשות היא'.⁶ אמנם הסבר זה נראה פשוט והגיוני, אך אין בו תשובה מלאה ומספקת לחזיון שלפנינו.

אחד מסימני-ההיכר לעיתונות העברית בארץ באותה עת הוא זיקתה ההדוקה ביותר לחוץ-לארץ, הן מבחינת מימונה הן מבחינת קהל צרכניה.⁷

פרופ' חנא שמרוק העיר את שימת-לבי לעובדה, כי כאשר 'שערי ציון' התחיל בהופעתו לא היה קיים במזרח-אירופה שום עיתון ביידיש, שיופץ בעת ובעונה אחת בתחומיהן של שתי הקיסריות הגדולות ששלטו שם. נסיונם של גולדפאדן ולינצקי לייצא לרוסיה את עיתונם 'ישראל' שנדפס בלמברג, הוכשל על ידי הצנזורה הרוסית 'ישראל' חדל להופיע בפברואר 1876,⁸ כלומר שלושה

- 2 חיפוש נערכו בבית הספרים הלאומי, באוניברסיטת תל-אביב, בספריית שער ציון בתל-אביב, בארכיון הציוני המרכזי, באוניברסיטת חיפה ובספריית מוסד הרב קוק. גם בארכיון בן-צבי לא מצאתי את העיתונים החסרים. על הקשיים הכרוכים בדפוס ירושלים ראה שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' ח-ט.
- 3 על 'שערי ציון' ביידיש עיין: אונגר (לעיל, הערה 1), עמ' 171-174; א"ר מלאכי, ברוקלינער יידישע שטימע, 2 (1930), גליון 4, עמ' 14-10; ג' קרעסעל, גאלדענע קייט, 11 (1952), עמ' 216-244. על 'שערי ציון' בעברית ראה: מ"ד גאון, קבץ מאמרים לדברי ימי העיתונות בא"י, ב, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 145-146; ישעיהו פרס, שם, עמ' 52-61; גליה ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל..., תל-אביב תשכ"ט, עמ' 87-94. גיליונות העיתון משנותיו האחרונות נדירים מאוד, והידיעות עליהם דלות ביותר. עיין: הלוי (לעיל, הערה 2), עיול 283.
- 4 על הרב אברהם אשכנזי ראה: *Encyclopedia Judaica*, III, pp. 722-723. ירדני (לעיל, הערה 3), עמ' 343, הערה 249.
- 5 ולא ארבעה כפי שציינה ירדני (לעיל, הערה 3), עמ' 88.
- 6 נוסח זה שונה במידת-מה במדור ביידיש. על כך יוער להלן.
- 7 ראה לדוגמה, ירדני (לעיל, הערה 3), עמ' 56-57, 63, 66-65, 96, 99, 109, 236, 247-248, 268. וראה 'שערי ציון', גיליון 1, עמ' מא וכן פרס (לעיל, הערה 3), עמ' 55.
- 8 ראה: ז' רייזען, לעקסיקאָן פֿון דער יידישער ליטעראַטור, ב, עמ' 171.

ישראל דוד פרומקין

חודשים לפני שהוחל בהדפסתו של 'שערי ציון'. ישעיהו פרס מעיר כי אביו עשה ברוסיה בשליחות 'החבצלת' כשלוש שנים, ושב ארצה סמוך להוצאת 'שערי ציון'. אין ספק כי בעת שהותו בחוץ-לארץ הכיר פרס את מעמדה של העיתונות היידית באירופה המזרחית. יתירה מזו: בגיליון יב, עמ' 3, מובאת רשימה של סוכנות העיתון באירופה המזרחית, וכלולה בה קשת רחבה של ערים, ביניהן למברג, ורשה, אודיסה, חרסון, ברדיצ'ב, פינסק וקרמנצ'וג.

מן האמור לעיל ומן העובדה כי יתר העיתונים ביידיש בארץ עד סוף המאה יצאו לאור בעוד לא היה קיים באירופה המזרחית עיתון מרכזי ביידיש, מתחזקת הסברה כי הכרת מצבה של עיתונות יידיש במזרח-אירופה היא שהולידה, בראש-וראשונה, את ההחלטה להוציא את המדור הלא-עברי ב'שערי ציון'. אם כי שמו של עורך העיתון, חיים פרס, אינו נזכר בעמוד הראשון של הפירסום,⁹ אין איש מטיל ספק כי אכן הוא שערך אותו.¹⁰

בגיליונות ב' וג' נתפרסם החומר היחיד בעיתון, שאינו כרוך כלל במתן מידע שוטף. זהו עיבודו של א"מ 'אין הורדנא' ל'דיא פאנטאזיע רייזע' לא' ברנשטיין.¹¹ מדובר כאן במדע עממי, שהוגש לקורא בצורה מעין סיפורית, כדי להקנות לו ידיעות בסיסיות בידיעת הארץ, במטאורולוגיה, בבוטאניקה וכיו"ב. יש לציין כי 'מסע דמיוני' זה לא נכלל בחלק העברי של העיתון.¹² עובדה זו מחייבת השוואה מדוקדקת בין המדור העברי לבין אותו מדור, אשר לדברי המחקר כתוב ביידיש. חלק זה איננו עשוי מעור אחד¹³ וקטעים רבים בו מגורמנים עד כדי כך, שבלא בדיקה בלשונית יקשה לומר האם לפנינו יידיש או גרמנית. ניתן להסביר את הגירמון שב'שערי ציון' בכך, שתופעה זו שכיחה בעיתונות היידית, ברם אין זו אלא תשובה חלקית בלבד.

לפיכך אין להוציא מכלל אפשרות כי המדור הלא-עברי בעיתון נכתב ביידיש 'מגורמנת' כדי לעשותו מובן גם לתומכי היישוב באירופה המערבית. שאלה נוספת המתבקשת מאליה היא, האם פרס הוא שערך את שני מדוריו של 'שערי ציון' או שמא מצביעים ההבדלים הלשוניים בחלק הלא-עברי של העיתון על כך שפרס נסתייע בעורך-משנה. זאת ועוד אחרת: פרס מעניין מאוד לתולדות התרבות של היישוב הוא, כי ידיעות רבות שנתפרסמו ב'שערי ציון' על תורכיה בתרל"ו תורגמו מן העיתון היהודי 'לה איספיראנסה'.¹⁴ אין לדעת האם פרס שלט בג'ודומו, דבר שהוא בגדר של אפשר, או שמא נערכו הידיעות מ'לה איספיראנסה' על-ידי מישהו אחר.

בין שניתן יהיה בעתיד לפתור את השאלה האם פרס היה עורך יחיד ל'שערי ציון' בתרל"ו ובין שלא ניתן יהיה לפתרה, מן הדין לעמת בדייקנות את שני מדוריו של העיתון. בדיקה מעין זו תעמיד

9 לעומת זאת נרשם שמו של המו"ל, יצחק גושציני. א"ר מלאכי טוען, כי גושציני לא היה מסוגל לערוך עיתון. ראה: די צוקונפֿט, 33 (1928), עמ' 357. על גושציני ראה מלאכי (לעיל, הערה 3), עמ' 10, והלוי (לעיל, הערה 2), עמ' לו-לח.

10 ראה לדוגמה: פרס (לעיל, הערה 3), עמ' 55; ירדני, שם, עמ' 87; אונגר (לעיל, הערה 1), עמ' 173; מלאכי (לעיל, הערה 3), עמ' 11-12. על ציון שמו של פרס לאחר-מכן ראה: הלוי, שם, עמ' 283.

11 לא עלה בידי לפענח את ראשי-התיבות א.מ. א' ברנשטיין הוא אהרן דוד ברנשטיין. ראה עליו *Encyclopedia Judaica*, IV, pp. 682-683.

12 גם הפרקים בתולדות עם ישראל בימי קדם שנדפסו בעיתון אינם זהים. והשווה לעיל, הערה 6.

13 מלאכי העיר על כך במאמר שהוזכר בהערה 3.

14 עיתון הנקרא בשם זה לא היה קיים כלל באותם הימים. יש להניח כי הכוונה היא ל'לה בואינה איספיראנסה', שיצא לאור באיזמיר. ראה: מ"ד גאון, העיתונות העברית בלאדינו, ירושלים תשכ"ה, עיולים 17 ו-44.

מיכל הכהן

לרשותנו ידיעות על נושאים שהסעירו את הרוחות בירושלים, כגון ביקור מונטגיו ואשר¹⁵ ענייני חינוך, ייסוד חברת עבודת האדמה באה"ק¹⁶ ותקנות של חברות שונות. השוואת חומר זה למידע שיש בידינו ממקורות אחרים עשויה להוסיף עוד נקודת תצפית לגבי הנעשה ביישוב אז. כאמור לעיל נתבטל המדור הלא-עברי בעיתון למן גיליון 19. בגיליון זה, בעמוד הראשון, נאמר: 'למורת רוחנו לא מצא עוד מהלכים רבים בארץ רוסיה מנסיבות שונות. לזאת אמרנו אמר לבטל את השפה הנשחת הזאת'.¹⁷ זמן קצר לאחר-מכן, ביום ב' באייר תרל"ז (16 באפריל 1877) הוציאו פרומקין ומיכל הכהן¹⁸ את 'דיא ראזע' ('החבצלת') ביידיש. לעומת 'החבצלת' בג'ודזמו, שממנו ראו אור כ"ה גיליונות, יצאו מ'דיא ראזע' שני גיליונות בלבד. מ' קוסובר, שהוא החוקר היחיד שתיאר את 'דיא ראזע' בפרוטרוט, ראה את גיליונו הראשון בלבד.¹⁹ יש להדגיש שכבר לפני יותר מארבעים שנה הטעים קוסובר כי אין להשיג את 'דיא ראזע', ממנו שרד עותק אחד ויחיד, באוסף פבזנר.²⁰

מתיאורו של קוסובר ומן הפאקסימיליה של העמוד הראשון של 'דיא ראזע'²¹ ניתן לעמוד על כמה קווים חיצוניים, המשותפים ל'שערי ציון' ול'דיא ראזע':
א. הנימוק להוצאת 'דיא ראזע' אף הוא משכילי-מתון. ארץ-ישראל ויהודיה משולים לחולה הזקוק למרפא. מאחר שהרופאים מצויים במרחקים והדיווחים אליהם אינם מהימנים, הרי שיש סכנה שהתרופה שהם שולחים תזיק תחת להועיל.
ב. מרבית החומר בשני העיתונים דומה בהרכבו: ידיעות על מזג-האוויר בארץ, על המתרחש בכוללים, על תורכיה, כרוניקה על אירועים יוצאי דופן וסיפור מתורגם מגרמנית.²² בניגוד ל'שערי ציון' נאמר ב'דיא ראזע' במפורש, כי העיתון מיועד הן לחוץ-לארץ והן לארץ.

15 ראה גיליון ה, וראה ירדני (לעיל, הערה 3), עמ' 49-50.

16 השווה ירדני, שם, עמ' 51.

17 הלוי (לעיל, הערה 2), מביאה בעיול 283, ידיעה שנתפרסמה בהמגיד מיום י"א בחשוון תרמ"ה, עמ' 358, שבה נאמר בין היתר: 'בעוד שבועיים יופיע מהרעדאקציאן הזאת [דהיינו שערי ציון] גם מכ"ע בשפת יהודית אשכנזית <זשארגאן> נקוב בשם "בת ציון" <די טאכטער ציוניסט> למען אחינו ואחיותינו אשר לא יבינו במכ"ע בשפת עבר... יש להעיר כי המחקר לא ידע עד עתה מאומה על פרסום זה. ככל הנראה, 'בת ציון' לא יצא מעולם לאור.

18 על מיכל הכהן ראה: ירדני (לעיל, הערה 3), עמ' 82-86.

19 עייין: מ' קוסובר, 'חבצלת: "דיא ראזע"...' בתוך קבץ מאמרים (לעיל, הערה 3), ב, עמ' 118, הערה 7. נוסח ביידיש, שבו הוסיף החוקר חומר על ההשכלה הירושלמית, נדפס בליטערארישע בלעטער, 13 (1936), גיליונות 20, 21. אשר לפרטים על העיתון אין הבדל בין שני המאמרים. יש לציין, כי בעקבות רשימתו של ב' קורלניק 'אידיש אין א"י', צוקנפֿט, 33 (1928), עמ' 137-138, יצא א"ר מלאכי בהתקפה מוחצת עליו על שתיאר דברים שלא ראה. מלאכי טוען (שם, שם, עמ' 357), כי יצאו 6-8 גיליונות של דיא ראזע. במאמרו 'נסיונות שלא הצליחו ולא יצליחו', הדאר, 14 (תרצ"ה), כותב מלאכי, כי 'יצאו 5 או 6 גיליונות' של דיא ראזע. בשני המחקרים הוא כותב את שם העיתון: די ראזא. אברהם פרומקין, בנו של בעל 'החבצלת', מספר בזכרונותיו (אין פֿרילינג פֿון יידישן סאָציאַליזם, ניריורק 1940, עמ' 19) על 4 גיליונות.

20 ראה: מ' קאסאָווער, 'דער ארץ ישראל יוד', בתוך זאמלבוך (לעיל, הערה 1), עמ' 216 (התאריך שנקב שם משוכש). וראה הנ"ל, קבץ מאמרים (לעיל, הערה 3), עמ' 116, הערה 6. אוסף פבזנר הועבר לאוניברסיטת תל-אביב. דיא ראזע איננו שם.

21 ראה: קבץ מאמרים, ב, עמ' 115.

22 גבריאֵל זיס מאת שלמה כהן מפראג. על כהן ראה Encyclopedia Judaica, X, p. 1147. והשווה לעיל, עמ' 74, ולהלן, עמ' 78, 80, 86, 87. על התרגומים מן הספרות היהודית הכתובה גרמנית בעיתונות העברית בארץ במאה התשע-עשרה ראה: ירדני (לעיל, הערה 3), עמ' 78-80, 154-158, 310.

שמואל רפאלוביץ
(רפאלי)

כמ־כֶּן כולל 'דיא ראזע' פליטון שעניינו 'מכת הממונים'.²³ לבסוף יש לשוב ולהדגיש, כי 'דיא ראזע' ראה אור בשעה שבמזרח-אירופה לא היה קיים עיתון בידיש בעל תפוצה סדירה.²⁴ אשר לשנות השמונים של המאה ה־ט רמז המחקר כי ב'עמוד היראה' לר' עקיבא יהוסף שלזינגר נדפסו מאמרים בידיש. אונגר מציין, כי א"ר מלאכי הוא שהודיעו על כך. מלאכי עצמו הטעים כי לא ראה את הדברים במו עיניו. 'עמוד היראה' הוא פרסום נדיר ביותר, ברם מן המהדורה השנייה של מחקרה של שושנה הלוי אכן למדים, כי חלק מן החוברות הללו נכתב יידיש.²⁵ בהקשר ל'עמוד היראה' יש להעיר, כי אונגר רשם עיתון הנקרא בשם 'קול מציין'. בהסתמכו על מלאכי הוא כותב, כי חברת 'עזרת נידחים' הוציאה שני גיליונות של הפרסום ב־1883, חציים בידיש, חציים בעברית.²⁶ מלאכי באמרו על י"מ פינס ומלחמתו במיסיון²⁷ אינו מזכיר כלל שחברת עזרת נידחים הוציאה את הפרסום הנ"ל. עלינו להעיר כי באחד משערי של עמוד היראה כתוב, 'קול מציין שטיממע פאן ציון'.²⁸ סביר להניח כי ידיעות עמומות על שער זה הביאו לרישומו של אונגר שהוא, ככל הנראה, שיבוש ותו־לא.

בין י"ב באייר תר"ן (21 במאי 1890) וכ"ח מנחם־אב אותה שנה יצאו שמונה גיליונות של עיתון ששמו 'דער ארץ ישראל יוד'. קודם הוצאתו של 'דער ארץ ישראל יוד' הודפס קול קורא ובו תוארו מטרות הפרסום ותורצה עריכתו בידיש. עורכי העיתון היו: שלמה אפשטיין ושמואל רפאלוביץ (רפאלי).²⁹ כמה מאפיינים המשותפים לעיתון זה ולאחרים בידיש שקדמו לו בארץ, בולטים לעין: (א) זמן הופעתו חופף תקופה, שבה אין עיתון מרכזי בידיש במזרח-אירופה. 'יידישעס פֿאַלקסבלאַט'³⁰ חדל להופיע בפטרבורג בתחילת 1890 ומתקבל מאוד על הדעת שהמו"לים של 'דער ארץ ישראל יוד' ידעו על כך;³¹ (ב) ל'דער ארץ ישראל יוד' אופי משכילי-מתון. המשל על

- 23 ראה: קוסובר (לעיל, הערה 19), עמ' 117, 118.
24 עיין לעיל, עמ' 73. ל'דיא ראזע' היו סוכנים באנגליה וברוסיה-פולין. ראה: קוסובר (לעיל, הערה 19), עמ' 119.
25 עיין שם, עיולים 434 ו־521. והשווה שם, עמ' 1. וראה התנצלות בידיש שהרב שלזינגר כתב בפתח ספרו, 'קונטרס שמו משפט', ירושלים תר"ס.
26 ראה: אונגר (לעיל, הערה 1), עיול 201.
27 ראה: מלאכי (לעיל, הערה 1), עמ' 332-335.
28 ראה: הלוי (לעיל, הערה 2), עיול 521.
29 פרטים על השניים ראה במאמרו של מ' קוסובר על 'דער ארץ ישראל יוד', קבץ מאמרים (לעיל, הערה 3), עמ' 119-126. נוסח בידיש ובו יותר פרטים על תוכן העיתון פורסם בתוך זאמלבוך (לעיל, הערה 1), עמ' 212-232. תיאור ביבליוגרפי מלא של העיתון ראה: הלוי (לעיל, הערה 2), עיול 696. בהקשר זה יש להעיר, כי גיליונות 3, 5 ו־6 יצאו כשבועון.
30 על 'יידישעס פאלקסבלאַט' ראה: ש"ל ציטראן, די געשיכטע פֿון דער 'יידישער פרעסע, וארשה [?] 192, עמ' 117-172.
31 עם הפצת הקול-קורא על 'דער ארץ ישראל יוד' שלל א' צדכובים הוצאת עיתון בידיש בארץ. אפשטיין ורפאלוביץ השיבו לו ב'החבצלת'. ראה הדברים במלואם: קוסובר (לעיל, הערה 20), עמ' 219-224. וראה גם: ארץ-ישראל יוד, עמ' 8. קוסובר לא עמד על כך, שבתשובה ב'החבצלת' התייחסו השניים לפולמוס שנתפרסם ב'המליץ' על אודות ספרות יידיש, בעקבות הופעת 'די יידישע פֿאַלקסביבליאָטעק' של שלום-עליכם. על ויכוח זה ראה: ג' קרעסל, 'א' היסטאָרישע פֿאַלעמיק וועגן דער 'יידישער ליטעראַטור', די גאַלדענע קייט, 20 (1954), עמ' 338-355. והשווה א' נאָווערשטערן, 'שלום-עליכם און זיך שטעלונג צו דער שפראַכן פֿראַגע' שם, 74 (1971), עמ' 171-183, והקבל את מאמר-המערכת של צדכובים לדבריו הקודמים על יידיש וארץ-ישראל, כפי שמביאם רייזמן (לעיל, הערה 8), ג, עמ' 343-344.

אין פירקאיי 2 1/2 מעדיי
 רוסלאנד 4, 50 רובעל
 ענגלאנד 10 שללינג
 אמעריקא 3 דאלאר
 אנדערע לאנדער 10 פראנק
 אדרעסס
 Salomon Epstein &
 Samuel Rafalovich
 Jerusalem (Palestina)

HAZEWI

פרייז פיר ירושלים
 אין נאנט און ירושלים 1 1/2 מעדיי
 אין ירושלים 23 פראנק
 אין נוסטער 20 פראנק
 אין קאן דע אפגאנירן האלב אין
 פירטעל יאָרטיג און עס נאָ
 פאראייניגט בעזעלס ווערן.
 מודעות
 פאר יעדע טורה 1 גרש

הַצֵּהוּ

אוןפארטייאישע צייטונג ערשיינט וואָכענטליך אין ירושלים ת"ז. ערשטער יאָהרגאנג

Jerusalem 13 Juni 1890

№ 5

פרייטאג כ"ה סיון תר"ן.

פערשטעמטעס מען וואס פאר א אינדיק דאס איז, ווי עס שיינט,
 איז ער כמבע אנרויסער שניידער פינגר ... מילא! ער איז אפשר
 פאר זיך גערעכט, אבער איהר ווערסטו ערדאקטארען זענט
 דאס בשום אופן נישט כחויב, צו מאכען אייער בלאט פאר א
 נידעריגען ווילדעריי פלאטץ ... איהר דארפט זעהען בכבוד
 האלטען דעם, אבן מוב" מיט וועלכען אייער בלאט שטאלצירט,
 און איהם נישט לאזען פערדונקעלע ווערען, דורך די הענד פון
 אייערע מאכקייטעס פינגר *.

בריק צום ארץ ישראל יוד.

ווערסטו הערען רעדאקטאר!

איך וואָל איך בענטשען פאר אייער המצאה וואס איהר האט
 אויסגעטון מיט אייער ארויסגעבען איין זשאנגאן בלאטט פאר
 אונזערע ארץ ישראל וועלכע, מיין איך, זאָ אָהן מיין ברכה קענט
 איהר זיך איך באנענען; נחמץ לזה איז דאס נאר נישט מיין צוועק.
 וואס איך וויל איך דא אין מיין ברויזעל פאָרלענען, איך האב נאר
 אָנאָנג אנדערע מיינונג. עס קען איר זיין, אָ איהר וועט אפילו
 נישט שטארם צופרידען זיין פון מיין מיינונג, נאָר וויס איך? עפעס
 אזוי ווי אייער בלאט פראנט אויף זיך דעם בנד פון אמת, און איהר
 אליין האט איך פאָרענטשטען אונפארטייאיש צו זיין, ע"ב מיין איך
 אז איהר וועט דעם אמת מקבל זיין ממי שאמרו, און וועט נעמען
 אשטיקלע פלאטץ פאר מיין ברויזעל, אין אייער זעהער נעמליכען
 בלאטט "דער ארץ ישראל יוד".

אצי"ש שרייבט: וואָכענטליכע אָרער טאָגענבלאטט, האט דיא
 מעלה אין זיך, נישט נאָר דעם עולם בעקאנט מאַכען מיט אַלעל חרשות,
 וואָס אויף דער ווענט פאָסירט; אָבער אויך דעם עולם זיין אַפאָרשטער
 אַביסעל אויס צו בילדען. איבערהויפט איז אַז בלאַטט ווי דער
 ארץ ישראל יוד, זייער נוס און פאָסער דער צו. וואָרנט אין אמת
 נידערשט, פארען פראָסמען עולם וואָס נוסצט אַ צייטונג מיט פאָליטיקע?
 איהם איז גענוג די נייעס, וואס ער הערט פון ר' ורח"ק, פרייטאג אין
 באָר, אָדער שבת פריה אין מקוה. די פיינערע קלאַסע, ווייסט איהר

און ערשטען און א' לעוויטריד פאר נאנט פרייטאג אין מיר האלטען אויך
 דעם יעדע זאכען, נאָר ביי דעם שניידער האט ער מאַכן באַפֿת נאָר קיין
 דער.

סיג לחכמה לנתיקה.

האכנערהעטע רעדאקטארען!

גלייך ווי אייער צייטונג מיט איהרע אונפארטייאישע
 שטראהלען האט אנגעפאנגען אריין צו שיינען אין די פענסטער
 פון אונזער הייליגע שטאדט, האב איך זי גלייך אייג געזאגט צו
 בעהרען מיר מיט איהר וואכענטליכען וויזש, און באמת
 האב איך מאַכן פון די ערשטע דריי נומערען גרייס פערנעניגען
 געהאט, מהאט מיר שטארק געפרייט צו זעהען אזא נוצליכע
 זאך, א צייטונג וואס איז אונפארטייאיש
 עקסיטאנט אין א שטאדט וועלכע איז פערשטויבט אין
 פערשידענע פארטייען, און משונה'דיגע חברות מיט מאדנע
 אידעען ... און ווידער האט זי ביי מיר אויסגענומען מיט איהר
 ריינע שפראך, מיט איהר פראסטע סאמע לשון אהן פאלשע
 חז'רעלאך, אהן אויסגעבלאזענע פהלאזאפיע, מיט וועלכע אנדערע
 שווארנאנטישע ווינען איבערפולט, און איך האב
 שמעניג געהאפט אז ווי וועט מיט דער צייט פיל נוסצען בריינגען
 פיר אונזער ארעמען המון.

ליידער איז אבער מיין נאנצער פערנעניגען געשטערט
 געווארען לנזענדיג דעם ארטיקל "עשו סיג לתורה" אינעם 4 №
 וועלכער איז געקומען כחריב צו דין דעם איידעלען ווארט
 "אונפארטייאיש", דורך א מרקענע פילאזאפיע וועלכע מיין
 פשוט'ער מוח וויל באן אופן נישט פערשטעהן. אויף צו
 ווינען ווי דער פאפול איז פאלש רעכען איך פאר איבעריג,
 הייל יעדער פארשטענדיגער לעזער פיהלעט געוויס, ווי זייער די
 ווערטער ווינען. נאר נישט דאס בין איך אויסען, מיר פערדריסט
 נישט מעהר, וואס ער איז אנגעפאלען מיט אזא אכזריות אויף דעם
 ארעמען שניידערלי און א מיטען רשות הרבים, און האט
 איהם געמאכט צו דער בלאטע גלייך, אומזיסט, אומנישט. לאמיר
 האמטשע וויסען, וואס האט דא דער שניידער, חסא בענל' געווען?
 וואו איז זיין חוצפה? פאר וועלכע ער איז ווערס אזוי
 בעהאנדעלט צו ווערען? א פלא! דער שרייבער פונעם ארטיקל

פילט זיך דאס דיימליך אונס צו שרייבען — פאר וואס
 אפילו נישט, נאר די וועלט זאגט א ווערטיג, נאך דעם וואס

ירושלים
 ירושלים
 ירושלים

היהודי הארץ-ישראלי החולה זהה כמעט לחלוטין לזה שב'דיא ראזע';³² (ג) הויקה אל חוץ-לארץ ניכרת במיוחד בקול קורא. העורכים מסבירים בו, כי ימכרו את העיתון בארץ בפחות ממחיר הקרן שלו. ההפסדים שייגרמו מכך יכוסו על-ידי המנויים בחוץ-לארץ;³³ (ד) ב'דער ארץ ישראל יוד' מתפרסמות כמובן ידיעות על הנעשה בארץ.³⁴ כמרכן נדפס בו סיפור המתורגם מן העיתונות היהודית בלשון הגרמנית.³⁵

יש לציין כי העיתון בנוי בחלקו העיקרי של תחבולה ספרותית, והיא השימוש במכתבים למערכת מאת קוראים בדויים, פשוטי-העם שאינם יודעים עברית. תכליתם של מכתבים אלה היא מתן תימוכין להוצאת עיתון ביידיש בארץ. סגנון של האגרות הללו הושפע בלא ספק מן הספרות היידיית של המאה ה-19. ואולם מכתבים אלה לא באו רק להצדיק את לשון העיתון; מובלעת בהם גם ביקורת חברתית חריפה על הנעשה בקרב יהודי ירושלים.

עם המכתבים הנ"ל נמנים אלה החתומים בשמות: 'א געבוירענער שנידער' (חייט מלידה), 'א פשוטער בעל הבית' (אדם מן השורה), 'א שרייבער' (מושך בעט), 'א שנידער פריינד' (ידיד החייט).³⁶ לעומת העיתונים שקדמו לו יש 'בארץ ישראל יוד' אידיאולוגיה להסברת חועלתה של לשון יידיש בירושלים כמכשיר להקניית השכלה כללית לתושביה וכאמצעי שיסייע להם לרכוש, בבוא העת, את השפה העברית.³⁷ ניתן להוסיף כי במתכונת התחבולה האפיסטולארית הוסיפו העורכים רובד חברתי חשוב למחברי המכתבים: יושב בית-מדרש, החותם 'א בית מדרשניק'.³⁸ איש זה טוען, כי העיתון רצוי לא לעמית-הארצות בלבד, שכן הוא מקובל גם על תלמיד-חכמים. בעל האיגרת מתרעם על יחס הבוז ליידיש. לדעתו, כשם שהתנאים והאמוראים כתבו בשעתם את התורה שבעל-פה בלשון העם, כך היו נוהגים גם עתה.

מכתב זה יש בו עניין רב לחקר תולדות התרבות בארץ, כיוון שתוך כדי טיעון לתועלתה של היידיש, מושמעת בו ביקורת קשה נגד ההברה 'שפה ברורה'.³⁹ בעניין הנהגת ההברה הספרדית בעברית

32 ראה לעיל.

33 המחיר למנויים בחוץ-לארץ ננקב בארבעה מטבעות: תורכי, אוסטרי, אנגלי ואמריקאי. לעיתון היו סוכנים בצרפת, באנגליה, באמריקה ובעיר קניגסברג. ראה: ארץ ישראל יוד, עמ' 24. בתוך הארץ היו סוכנויות בצפת וביפו.

34 ראה לדוגמה מדור קבוע לידיעות מקומיות, כתבותיו של א"ב גראווער, 'כתבים פון אן עולה רגל', ומכתב על הנעשה בכול וולין (גיליון 8, עמ' 29-31).

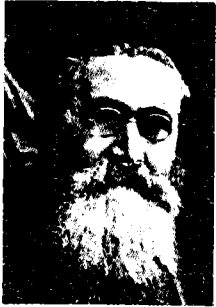
35 'גערעטעט', בתרגום חופשי מן ה'איזראליט' (גיליונות 2, 3, ר-5 עד 8). והשווה לעיל, הערה 22.

36 ראה גיליון 1, עמ' 3-4, גיליון 2, עמ' 5-6, גיליון 6, עמ' 21-22, גיליון 2, עמ' 6-7, גיליון 3, עמ' 9-10, גיליון 5, עמ' 17. עד כמה כתובים הדברים בצורה 'אותנטית' תלמד העובדה, שישאל לוי, לשעבר עורך ה'יידישעס פאלקסבלאט', יצא חוצץ נגד 'החייט הבור' ודרש מן המערכת הקפדת-יתר על החומר שהיא מדפיסה. ראה: גיליון 4, עמ' 13 וגיליון 5, עמ' 17. קוטובר, שם, עמ' 229. לא זיהה את לוי. דבריו של הלה ב'דער ארץ ישראל יוד' והידיעה על בואו ארצה (שם, גיליון 1, עמ' 4) אינם מותירים ספק לגבי זהותו. על לוי ראה: לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, גיריווק, ה, עמ' 251-253.

37 העורכים נתנו דעתם על עניין היידיש כל כך, שביטאו תודעה אינטרדיאקטיבית ערה ביחס לגרמניזמים ולרוסציזמים ביידיש. ראה: גיליון 1, עמ' 4 וגיליון 5, עמ' 18.

38 ראה: גיליון 5, עמ' 18-19.

39 העיתון מלא איזכורים על 'שפה ברורה'. תחילה נכתבו ברוח פייסנית (הכרח וגיליון 1, עמ' 1) ולאחר מכן בביקורתיות ובלעג (עמ' 7, 11, 15). בעל המכתב מזכיר דרשה שר' חיים הירשנזון, ממיסדי החברה בתרמ"ט, החל לשאת בהברה ספרדית וסיימה ביידיש, משום שדבריו לא הובנו על-ידי הקהל (השווה 'דער ארץ ישראל יוד', עמ' 11). ייתכן, כי האיזכורים מבטאים את המתיחות שבין ר' הירשנזון, אחיו של ר' חיים ובין א' בן-יהודה. הירשנזון היה מבעלי הרישיון להוצאת 'הצבי'. בעקבות מתיחות זו פסק 'הצבי' לצאת לאור בתר"ן. ראה: הלוי, שם, עמ' 688.

חיים הירשנזון

חנה הירשנזון

המדוברת בארץ. אין האשכנזים מבינים הברה זו, דבר אשר יגרום פירוד מיהודי חו"ל, ולא עוד אלא שגם התימנים אינם מבינים אותה.⁴⁰

ניתן לציין כי בגיליון האחרון של הפרסום העירה המערכת (עמ' 29), שרבים מן המכתבים המגיעים אליה מעידים כי העיתון מקובל על הקהל, אם כי רבים דורשים שלא להוציאו ב'זשארגאן'. העורך⁴¹ הבטיח לתקן את לשון העיתון אולם בהדרגה, משום שאם יחלו מיד לעורכו בגרמנית, רוב הקוראים לא יבינוהו.

בין ג' אייר תרנ"ב ל"ב אייר תרנ"ג יצא לאור בירושלים דרשבועון ששמו 'בית יעקב'.⁴² 11 גיליונות נדפסו בתרנ"ב ואילו 13 בתרנ"ג. בבית הספרים הלאומי מצוי הגיליון האחרון בלבד של העיתון. תיאור של כתב עת זה, ממנו ניתן ללמוד פרטים על אופיו ותוכנו, פרסם י' וורצמן, ב-1904.⁴³ כותרתו של 'בית יעקב' לא השתנתה, כפי הנראה שינוי מהותי, בכל 23 הגיליונות. יש להעיר שלוש הערות לגבי כותרת זו:

(א) התוספת 'הצבי' ל' לשמו של העיתון היא משום רשיונו של ר' י' הירשנזון להוציא פרסום ששמו 'הצבי';⁴⁴ (ב) נאמר בה כי העיתון נערך ויוצא לאור על-ידי 'הא' חיה בן יעקב'. אף כי אין ספק שפירוש הדבר הוא האדונים חיים ויצחק הירשנזון, בנוי של רב יעקב מרדכי הירשנזון,⁴⁵ ייחסו רבים את עריכת העיתון לרבנית חוה, אשתו של ר' חיים;⁴⁶ (ג) בנוסף לשם 'בית יעקב' גופא ולשם המטעה חיה היה בכותרת עוד סממן שנועד להסוות את 'בית יעקב' כפרסום לנשים כביכול. נאמר שם, כי העיתון יוצא לאור ב'עברי טייטש', כלומר הלשון המסוגנת ששימשה לתרגום ספרי הקודש ליידיש.⁴⁷ מאמר-המערכת הראשון של העיתון והחתימה 'העורכת' במאמרים והערות שונים,⁴⁸ נתכוונו לחיזוק התדמית של 'בית יעקב' ככתב-עת לנשים. ראוי לציין כי 'בית יעקב' נועד כקודמיו, להפצה בחוץ-לארץ. אנו למדים על-כך מהסכם ההנחות

- מכאן שטענת מלאכי, שם, עמ' 358, כי בן-יהודה תקף את הוצאת 'דער ארץ ישראל יד' מעל דפי 'הצבי' חסרה יסוד. 'דער ארץ ישראל יד' נדפס על-ידי הירשנזון. בשער העיתון כתוב – Jüdisch-Deutsche Ausgabe der Hazevi. בסוף כל גיליון מוזכר J. Hirschensohn כ-Gerant, וראה להלן על 'הצבי' לבית יעקב'.
40 בהסתמכו על ברכות טו, מתריע בעל המכתב על תקלות חמורות באמירת התפילות בהברה ספרדית.
41 לאחר הופעת הגיליון השישי פרש ש' רפאלי מעריכת העיתון.
42 ראה: די יידישע צוקונפֿט, 1 (1904), עמ' 121-124. וורצמן חתם בשמו הבדוי בן אדם. ראה עליו: לעקסיקאָן (לעיל, הערה 36), ג, עמ' 307-308.
43 על רישיון זה ראה: מ' אליאב, הישוב היהודי בארץ ישראל בראי המדיניות הגרמנית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 61-62.
44 על ר' י' הירשנזון ראה: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב, ד, עמ' 1619. והשווה לעיל, הערה 39.
45 על ר' חיים הירשנזון ראה: אליאב, שם, עמ' 259-260, וראה גם: מלאכי (לעיל, הערה 1), עמ' 296-297. על ר' יעקב מרדכי הירשנזון ראה: מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 84.
46 ראה לדוגמה: תדהר (לעיל, הערה 43), 1620; אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ב, עמ' 94; ד' יחיילוביץ, קבץ מאמרים, ב, עמ' 127. עם זאת אין להוציא מכלל אפשרות שחוה הירשנזון, אשה משכלת שתמכה בהחייאת הלשון העברית, סייעה בהוצאת העיתון.
47 על כך שבית יעקב משמעו נשים, ראה פירוש רש"י לשמות יט ג. פניית העיתון לכאורה אל נשים בלבד מדגימה מסורת של מאות בשנים בספרות יידיש ישנה. למעשה, לא רק נשים אלא גם גברים בעלי השכלה מצומצמת היו צרכנים של ספרות זו.
48 ראה: שנה ב, גיליון ג, עמ' נו. וורצמן מביא ציטאטים ממאמר-המערכת הראשון של העיתון, שבו מוסבר כי מטרתו היא לסייע לנשים בחינוך ילדיהן. יש לציין כי מאמר-המערכת חתומים פעמים העורך ופעמים העורכת. ראה: וורצמן (לעיל, הערה 42), עמ' 122.

הדדיות לחותמים בארץ ובחור"ל על 'ידישע גאזעטן' האמריקני ועל 'בית יעקב'.⁴⁸ יש בהסכם זה כדי ללמד הרבה על האפשרויות לקיום עיתונות יידית בארץ ועל הקשרים ההדוקים שלה עם חוץ-לארץ. ניתן להוסיף כי מדורו הקבוע של 'בית יעקב', 'מכתבים', מחזק את הטענה ש'דער ארץ ישראל יוד' השתמש בז'אנר האפיסטולארי כתחבולה ספרותית להצגת עמדותיו.⁴⁹ החומר הכלול ב'בית יעקב' דומה בהרכבו לעיתונים שקדמו לו. יש בו, בין היתר, ידיעות מן הארץ (בגיליון י"ג על גזרת איסור רכישת קרקעות בארץ ועל הצורך בתעשייה יהודית בארץ-ישראל) וסיפורים שתורגמו, קרוב לוודאי, מכתבי-עת יהודיים בלשון הגרמנית.⁵⁰ 'בית יעקב' נבדל מן העיתונים בידיש, שיצאו לפניו בארץ, בשני נושאים: (א) הוא עסק במוצהר בהסברה למען החייאת הדיבור העברי בארץ. כותרות רבות, תת-כותרות והערות, כתובות עברית.⁵¹ במדור ששמו 'הוספה לבית יעקב' נדפסו שירים בעברית או בעברית ובידיש במעורב, שביקשו להשפיע על הבריות ללמוד ולדבר עברית. להלן דוגמה לבית של שיר מעורב:

ליבע ברידער, לאמיר לערנען העברעאיש,
לא מעבר לים היא, לא תאמרו נואש⁵²
אויב איר ווילט נאר קענען די שפראך,
דברו עברית וקראו תנ"ך.

(ב) הנושא השני, המאפיין את 'בית יעקב' הוא מגמתו המוצהרת לעורר את רוח הלאומיות והחיבה לציון.⁵³

מעניינת העובדה כי בגיליונות ו'ד' משנת תרנ"ג הציג 'בית יעקב' לייסד מושבה גדולה באפריקה שבה ייהנו היהודים מעצמאות. לשם כך יש להקים חברה יהודית על-מפלגתית באמריקה (אליאנס). באליאנס זה 'טמון אושרו של עמנו'. במאמר-מערכת בגיליון י"ב נאמר, כי אין פירושה של 'התכנית האפריקאית' ביטול הרעיון של חיבת ציון, שכן יש להבחין בין לאומיות וחיבת ציון. לפיכך, הואיל ואפריקה היא ברובה

48 ראה: וורצמן (לעיל, הערה 42), עמ' 123. על 'ידישע גאזעטן' ועל רשת העיתונים של בעלי, כ' שרהזון, ראה: מ' שטארקמאן, 'די שרהזון' — זכרונות וועגן דער יידישער פרעסא אין אַמעריקע, יאַרבוך פֿון אַמאָפּטייל, ניריורק 1938, עמ' 273–294.

49 מחברי האיגרות כאן הם: 'א געבילדעטע שול גבאיתע, מאַדמאַזעל טיפישאַווסקי, אַ נאַר פֿון באָד אַרויס'. ראה: וורצמן (לעיל, הערה 42), עמ' 122. והשווה לעיל, עמ' 78.

50 שם הסיפורים: 'פריער א פופס אין רום נאך דעם רבינו אלחנן ו'קאמינדאנט אין פראנקרייך אונד משיח אין אמעריקא'. הסיפור השני החל להתפרסם בגיליון האחרון של 'בית יעקב'. והשווה לעיל, הערה 22.

51 העורכים אף ביקשו להשגיר מלים עבריות שלא נקלטו באוצר המלים בידיש. ראה לדוגמה: 'די מטרה פון אונדזער בלאט', וורצמן, שם, עמ' 121. והשווה עם חידושי של לוי בעריכת בידישעס פאלקסבלאט, כפי שמביאם ש"ל ציטרן (לעיל, הערה 30), עמ' 162. על לוי ראה לעיל, הערה 36. והשווה דרכו של מנדל לפין בתרגום משלי לידיש, במאמרו של ח' שמרוק, 'וועגן עטלעכע פרינציפן פֿון מ' לעפֿינס משלי איבערזעצונג', יידישע שפראך, 24 (1964), עמ' 41–42.

52 בידיש של משפחת הירשזון, שמקורה בפּינסק, נִהְגָה החולם כצירה. מכאן החרוז המעניין העברעאי-נואש. בית זה מובא על-פי וורצמן (לעיל, הערה 42), עמ' 122.

53 ראה: שם, עמ' 123.

שטח-הפקר, ניתן לרכוש באמצעות 4,000–5,000 'אנשי חיל' ובחסות אמריקה או ארץ אירופאית, ישות לאומית עצמאית באפריקה.

בעל המאמר מתפלמס עם כתב-העת 'הפסגה'⁵⁴ וטוען, כי לא זנח את רעיון חיבת ציון: 'מיר זיינען חובבי ציון כבתחלה און נאמני הארץ כבראשונה'. לדעתו, על-פי רעיון חיבת ציון יש להושיב יהודים בארץ 'תחת מחסה ממשלת אדונינו השולטן ר"ה... נאר די תולדה פון דעם רעיון איז דער רעיון הלאומיות'. רוצה לומר, עצמאות באפריקה.

בין תרנ"ג לתרנ"ו יצאו שש חוברות של כתב-עת לענייני חקלאות, 'דער קאלאניסט'. אין ספק כי קהל צרכניו של פרסום זה הוא שהכתיב את לשון עריכתו.⁵⁵ החוברות כתובות יידיש מגורמנת. למן חוברת ג' נכללו בהן גם מאמרים בעברית. הזיקה לחו"ל מודגשת ב'דער קאלאניסט'. לדוגמה, בחוברת ג' נאמר כי העיתון מיועד גם ל'אחינו חובבי ציון אשר בחו"ל'.⁵⁶ לבסוף ניתן להעיר הערות מספר לגבי שני עיתונים, אשר לדעת החוקרים נכתבו יידיש. מדובר ב'ירושלים' וב'הייליגער אנצייגער'.

'ירושלים' יצא לאור בינואר 1882. אונגר הסתמך על מאמרו של מלאכי משנת 1928 וכתב, כי המו"ל של 'ירושלים' היה 'י' גושציני ועורכו מיכל הכהן. במאמרו מ-1935 חזר מלאכי וקבע, כי המדובר בעיתון יידי. אונגר אף הביא אסמכתא נוספת: ה-*Revue des Etudes Juives*, 5 (1882) עמ' 158.⁵⁷

הרישום הביבליוגרפי שם, עמ' 156–159, מדויק מאוד וכולל כתבי-עת יהודיים חדשים. תחילה מסודרים אלה הכתובים באות עברית, תוך ציון מפורש של לשון עריכתם: עברית, ג'ודזמו (Judéo-Espagnol) או יידיש (Judéo-Allemand), ולאחר-מכן רשומים כתבי-עת הכתובים בלועזית. 'ירושלים' נרשם במדור העיתונים בלועזית. נאמר עליו כי הוא מוצא-לאור על-ידי גושציני ו-E. Cohen, ולא מיכל כהן כפי שכתבו מלאכי ואונגר.⁵⁸

ב-1968 חזר בו מלאכי מקביעתו הקודמת והעיד כי מימיו לא ראה את *Jerusalem*, ברם ידיעה ב'המגיד' תוכיח בעליל, כי המדובר בכתב-עת בלשון הגרמנית. ואמנם ב'המגיד', שנה כו (תרמ"ב) גיליון 4, עמ' 31 נמסר כי העיתון (ירושלים) *Jerusalem* 'יוצא לאור בירושלים פעמיים בחודש בכתב ולשון אשכנז... כנראה עיקר מטרתו היא להגן על אלה שנתיישבו [בא"י] מכבר ולא על החדשים מקרוב יבואו. על כל פנים גם זה מאותות הזמן כי אחינו היראים בעה"ק מוציאים אור מכה"ע בשפת עם לועז, אף אם את למוד שפת עם נכר יאסרו על בניהם'.⁵⁹ העיתון השני המתואר כעיתון יידי הוא 'דער הייליגער אנצייגער'. קוסובר כותב, כי היה זה 'ירחון קצרי-ימים שהוציא יצחק גאשציני בתרמ"ח–1887'. אונגר מסתמך על מלאכי, והאחרון טוען, בלי

54 השנתון תרנ"ג של הפרסום, שראה אור בשיקאגו, איננו בבית הספרים הלאומי. הדברים מובאים על-פי וורצמן, שם, עמ' 123–124.

55 עורכי 'דער קאלאניסט' היו מ' מאירוביץ וא"מ לונץ.

56 ראה שם, עמ' [1], וראה חוברת I, עמ' VI.

57 ראה: אונגר (לעיל, הערה 1), עיול 126; מלאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 357 והערה 19, עמ' 204.

58 בעל הרשימה ב'רבי' (איזידור לב, ככל הנראה) מטעים, כי אין הוא יודע אם יצאו לאור יותר משני גיליונות של *Jerusalem*.

59 ראה: א"ר מלאכי, 'עיתונים לועזיים ראשונים בירושלים', למרחב, 31 במאי 1968, עמ' 12.

יצחק בן-צבי (1908)

להביא ראיות לכך, כי פרומקין כתב ב'חבצלת' ב-1887 שיש פרסום, 'הייליגער אנצייגער' שמו, המופיע בירושלים כפעם בפעם, בלא שאיש ראה אותו. מלאכי מוסיף כי 'דער הייליגער אנצייגער' היה פאסקוויל (כתב-פלסטר). כמקור לכך הוא מביא את ה-Jüdische Presse של הרב הילדסהיימר, בלי לציין באיזה שנתון או גיליון מדובר. מלאכי ביטל את האפשרות שגושציני ערך את העיתון, כיוון שהלה 'לא ידע את מלאכת העריכה'. בהסתמכו על איזידור לב קובע מלאכי כי גושציני היה מנהלו האדמיניסטרטיבי של 'דער הייליגער אנצייגער'.⁶⁰ מסתבר שלב רשם את הפרסום ב-*Revue des Etudes Juives*, וכלל לא הזכיר את גושציני.⁶¹ לב הצביע על-כך, ש'דער הייליגער אנצייגער' נכתב באותיות עבריות, 'גרמנית פחות או יותר נכונה'. תאריך הגיליון הראשון הוא אב-אלול תרמ"ז. העובדה שהוצאת-הספרים הנודעת M. Poppelauer בברלין הוצרכה ככתובת למנויים, מוכיחה את אמינות קביעתו של לב. ניתן להוסיף, כי במאמרו ב'הדאר' כתב מלאכי כי חיים אליעזר הויזדורף הוא שערך את 'הייליגער אנצייגער'.

במאמרו מ-1968⁶² חזר בו מלאכי מטעון זה והעיר, כי אין הוא יודע מי מקרב היישוב הישן יכול היה לערוך עיתון בגרמנית בשנות השמונים של המאה הקודמת.

עיתונות יידיש למן הוצאת 'דער אנפאנג'

כאמור לעיל, משמש 'דער אָנפֿאַנג' ציון-דרך בתולדות התרבות ובתולדות תנועת הפועלים בארץ. המדובר בפרסום בתבנית של 16°, ממנו ראו אור שני גיליונות, והשני היה מעורב: יידיש ועברית. הגיליון הראשון יצא בט"ו תמוז תרס"ז, והשני כעבור חודש ימים. יצחק בן-צבי מעיד כי תוכנו להוציא גיליון שלישי, בתשרי תרס"ח, אך הוא לא הושלם.⁶³ העיתון נדפס ביפו באורח בלתי-חוקי, ובשל כך נרשמה אלכסנדריה של מצרים כמקום הדפסתו.

'דער אָנפֿאַנג' נערך בידי י' בן-צבי⁶⁴ והכיל חומר פוליטי בלבד, החשוב להכרת השקפותיה של מפלגת פועלי ציון בראשית דרכה בארץ.

הוצאת העיתון עוררה ויכוחים עזים בקרב פועלי ציון בארץ, ושימשה מטרה לחיצי 'הפועל הצעיר'. בגילוי לב וביושר אינטלקטואלי מבחין י' בן-צבי בין יחסו ל'דער אָנפֿאַנג' בדיעבד ומלכתחילה.⁶⁵ בדיעבד סבור הוא, כי הפרסום נכשל בשל הלשון שבה נכתב. העיתון, לדעתו, צריך היה להדפס בעברית, בשביל ש'ילכד את בני העליה החדשים עם בני המקום'. מלכתחילה, מוסיף הוא, היידישיות ברוסיה והעובדה שחברי המפלגה טרם היכו שורשים בארץ השפיעו על ההחלטה להוציא את בטאון המפלגה ביידיש.

60 מלאכי לא הסביר היכן כתב לב על 'הייליגער אנצייגער'. ראה: מלאכי (לעיל, הערה 9), עמ' 357 (ולעיל, הערה 19), עמ' 204; ראה אונגר, שם, עיול 95; ראה קוסובר, קבץ מאמרים, ב, עמ' 119. הרישום אצל הלוי, עיול 616, משובש.

61 ראה: שם, 16 (1888), עמ' 317.

62 ראה לעיל, הערה 59. על ח"א הויזדורף ראה: תדהר (לעיל, הערה 43), ת, עמ' 2555-2556.

63 ראה: י' בן-צבי, 'פועלי ציון' בעליה השניה, תל-אביב תש"א, עמ' 39. גיליונות 1 ו-2 של 'דער אָנפֿאַנג' ושני דפים מן הגיליון השלישי, המתוכנן, מצויים בארכיון יד בן-צבי, תיק 1/4/14/20. תודתי לארכיון על הרשות שניתנה לי לעיין בפרסום.

64 ראה: ד' אשור, 'דער אנפאנג, עתון הפועלים הראשון בא"י, אסופות, 4 (תשי"ד), עמ' 66.

65 ראה: י' בן-צבי (לעיל, הערה 63), והשווה: זכרונות ורשומות מאת יצחק בן-צבי, ירושלים תשכ"ו, עמ' 90.

דער אָנפֿאַנג

כותרתו של העיתון 'דער אָנפֿאַנג'

בן-צבי מדגיש, כי היו חברים אשר היססו בעניין⁶⁶ ואחרים שהתנגדו לו לחלוטין. עם האחרונים נמנה דוד בן-גוריון, אשר 'התנגד להוצאת עיתון לא-עברי בארץ-ישראל'.⁶⁷ בן-צבי מנמק את קיצו של 'דער אָנפֿאַנג' כ'מחסור בכוחות ואמצעים'. אולם מזכרונותיו ומן העדויות שהוזכרו לעיל ברי, כי שאלת הלשונות היא שהכריעה בראש-וראשונה את הכף בגורלו של העיתון. בן-צבי מחזק קביעה זו, כאשר הוא מתאר את 'הויכוח על הלשון' בעת ועידת הצירים של פועלי ציון בכ' תשרי תרס"ח. אז נתקיים דיון כדי לקבוע 'עמדה ברורה, עקרונית, בנוגע ללשון הארגון המפלגתי' ... לאחר 'ויכוח ארוך ונרגש' הוחלט ברוב של 11 בעד ו-5 נגד להוציא את העיתון בעברית.

בן-צבי רואה בהחלטה זו 'אחד השלבים החשובים שהיו לו תוצאות נכבדות לא רק לגבי גורלה של מפלגת "פועלי ציון" אלא גם לגבי גורלה של תנועת הפועלים כולה. הנני אומר כולה בהדגשה מיוחדת, דוקא משום שבאותה ועידה עוד ניסיתי להגן על השימוש באידיש לשם שמירה על הקשרים עם חו"ל ובכדי שרוב הפועלים בארץ יוכלו לקרוא את העיתון'.⁶⁸ כאמור לעיל גרמה הוצאת 'דער אָנפֿאַנג' להתקפות חריפות מצד מפלגת 'הפועל הצעיר'. מפלגה זו יצאה במחאה פומבית בעניין זה בירושלים,⁶⁹ ואהרון טורקניץ קיטרג נגד הפרסום מעל דפי הגיליון המודפס

66 בן-גוריון מביא דוגמה של הססן: 'היו חברים הססנים. כפי שאחד מהם אמר לי: אני כמוך בעד עברית, אבל אינני יכול לבסס זאת על-ידי המטריאליזם ההיסטורי'. ראה: 'הסולל נתיב חדש', 'הפועל הצעיר', נ (תשי"ז), גיליון 39, עמ' 7.

67 ראה: אשור (לעיל, הערה 64), עמ' 67. ישראל שוחט כותב: 'דוד בן-גוריון ואני משכנו את ידינו ממפעל זה'. ראה: 'שליחות דרך', ספר השומר, תשי"ז, עמ' 12.

68 ראה: בן-צבי (לעיל, הערה 63), עמ' 50, 53. המפלגה חזרה וקבעה עמדה חד-משמעית בעניין העברית בסוכות תרע"א. ראה: האחדות, 2 (תרע"א), גיליונות 2-3, עמ' 13-14, 27-31.

69 ראה: אשור (לעיל, הערה 64), עמ' 67. אשור מוסיף, כי בזמן המחאה נשאל ש' צמח מה טעם בהפגנה כאשר מפלגת 'הפועל הצעיר' עצמה ערכה לא מכבר את ועידתה ביידיש. צמח השיב, כי מה שמותר ל'הפועל הצעיר' אסור ל'פועלי ציון'. על ניהול 'האסיפה השלישית' של 'הפועל הצעיר' ביידיש ראה: ג' קרסל, 'הפועל הצעיר', אסופות, 4 (תשי"ד), עמ' 47.

הראשון של בטאון המפלגה, 'הפועל הצעיר'.⁷⁰ יצויין כי מאמריו של טורקניץ פותחים למעשה את הדיון על אודות מעמדה הציבורי של היידיש בארץ-ישראל.⁷¹ ואמנם 'הפועל הצעיר' תתקוף במשך שנים את 'פועלי ציון' באשמה של חוסר נאמנות ללשון העברית. אם נזכור כי תחיית העברית הוצבה בסולם הערכים של המנהיגים הציוניים בארץ כשוות-ערך לתחייתה של ארץ-ישראל, יובן איזה משקל והד היו לקטרוגיה של 'הפועל הצעיר'.⁷²

יש להדגיש כי מאמריו של טורקניץ נדפסו שלושה חודשים לאחר ש'דער אָנפֿאַנג' פסק להופיע. לא ייתכן אפוא שטורקניץ, שהיה שכנו של בן-צבי וניהל עמו משא-ומתן להוצאת 'הפועל הצעיר' בדפוס המאולתר של 'פועלי ציון', לא ידע על כך.⁷³ עובדה זו יש בה כדי לאפיין את מלחמתה של 'הפועל הצעיר' ב'פועלי ציון' באמצעות שאלת מעמדן הציבורי של העברית והיידיש בארץ.⁷⁴ אף זאת: כאשר הוצאה בפעם הראשונה חוברת של ספרות יידיש מודרנית בארץ — באוגוסט 1928 — כינוה עורכיה ביוזעין 'אָנהייב',⁷⁵ כשם נרדף ל'אָנפֿאַנג'.

ב־3 במאי 1909 החל המו"ל שלמה ישראל שיריזלי להוציא עיתון ששמו 'דער פרדס'. לפי עדותו של מלאכי היה זה עיתון עלוב, שממנו יצאו 15 גיליונות.⁷⁶

נראה כי שיריזלי ביקש להפיץ את עיתונו בחו"ל ועל כן קבע גם את מחירו, בנוסף למטבע המקומי, ברובלים.

בשל היעדר העיתון ניתן לייחד מלים ספורות לגבי שני נושאים הקשורים ב'דער פרדס'.

א. בפרסום זה נכתבו כמה מאמרים כדי לגייס את תמיכת העדה האשכנזית לטובת הרב אליהו משה פאניג'יל, במחלוקת שהתעוררה סביב מעמדו כראשון לציון.⁷⁷

ב. המיפנה שחל בארץ לאחר הופעת 'דער אָנפֿאַנג' בעניין מעמדה הציבורי של היידיש בא לידי ביטוי עם הוצאת 'דער פרדס'. מתגבשת והולכת תפיסה, השוללת את השימוש ביידיש בחיי התרבות והציבור בארץ.

- 70 ראה: הפועל הצעיר, חשון תרס"ח, עמ' 5, עמ' 14–15]. וראה: מפתח להפועל הצעיר, עמ' 246, 26.
- 71 על הנושא כולו ראה בעבודת הגמר שלי, יידיש בארץ-ישראל, 1907–1921, שנכתבה בהדרכת פרופ' חנא שמרוק.
- 72 על מלחמתה של 'הפועל הצעיר' ב'פועלי ציון' על רקע עברית-יידיש בארץ-ישראל, ראה שם, עמ' 4–15; 52–58; 76–78.
- 73 ראה: בן-צבי (לעיל, הערה 63), עמ' 41. טורקניץ שיחק ב־1904 ביפו את התפקיד הראשי בהצגת 'צעזפרייט' לשלום-עליכם. ראה: ג' טלפיר, 'ראשית המודרניזם בארץ', גזית, כא (כסלו-אדר תשכ"ד), עמ' 15.
- 74 ראשי 'הפועל הצעיר' שבו והזכירו את עניין 'דער אָנפֿאַנג' כעבור שנים. ראה: 'אהרונוביץ, הפועל הצעיר, ז (תרע"ד), גיליון 38, עמ' 4. וראה: ב' טברסקי, שם, כ"א אדר א תרע"ט, עמ' 4.
- 75 הביבליוגראפיה של אונגר, אחד מעורכי 'אָנהייב', הוכנה בשנות העשרים. אין ספק, כי אונגר הכיר היטב את 'דער אָנפֿאַנג'. וראה: איינס, תל-אביב 1929, עמ' 67.
- 76 א' יידישער רעדאקטאָר און קען ניט קיין יידיש, ליטערארישער חודש (ניריווק), 1 (1930), עמ' 5–7; 2 (1931), גיליון 1, עמ' 2–4; 15; גיליון 2, עמ' 12–13. גיליון 3, ובו סוף המאמר, חסר בבית הספרים הלאומי. 'דער פרדס' איננו בבית הספרים, ודברי מסתמכים על מלאכי.
- יש להעיר, כי שיריזלי הוציא בעת ובעונה אחת את 'הפרדס' בעברית, בג'ודזמו וביידיש. על שיריזלי ראה תדהר, (לעיל, הערה 43), ב, עמ' 834–835.
- 77 ראה: מלאכי (לעיל, הערה 76), גיליון 2, עמ' 12; תדהר (לעיל, הערה 43), א, עמ' 64.

שיריזלי ומי שערך את עיתונו⁷⁸ חשו כי הופעתו של העיתון תעורר תגובה נועזת, ועל כן פרסמו בגיליונו הראשון מאמר ראשי ובו התנצלות על החטא 'נגד שפתנו הלאומית' שבעצם הדפסת 'דער פרדס'. המאמר מצדיק מראש את ההסתייגויות כלפי העיתון ועם זה מטעים, כי זכות קיומו היא בכך שהוא יספק לשכבות רחבות של ההמון, שאינן יודעות עברית, את הידיעות על הנעשה בארץ ובחוץ, להן זקוקות הן מאוד.

ואכן עורר 'דער פרדס' בגין לשונו, מחאות חריפות ביותר. במאמר ראשי ב'הצבי'⁷⁹ כתב בין היתר, ק"ל סילמן על שיריזלי, כי הוא 'מזהם ומגואל'. מעשהו מעורר 'חפץ אדיר למללו כאשר ימוללו את הפשפש'. שיריזלי, המסוגל להוציא עיתון ב'ז'רגון אשכנזי', מסוגל גם לסחור ב'נפשות אדם'.⁸⁰ שיריזלי 'שולח חיצים בלב האומה' ו'דינו הוא דין מתנקש בנפש האומה'. למחרת היום פרסם 'קרניאל'⁸¹ ב'הצבי' מאמר-מערכת תחת הכותרת 'ה"סמרטוט"'. קרניאל מסכים, כי 'דער פרדס' הוא 'בגידה לאומית', ברם אין לכנות את שיריזלי כפי שסילמן כינהו. שיריזלי איננו אלא יהודי פשוט, שאינו שולט לא ב'ז'רגון ולא בעברית. באו 'בריות קטנות ... מהחברה הצ'רנוביצית'⁸² הידועה בשם "שלום אש עט קומפ" ופיתוהו להתעשר מהוצאת עיתון ביידיש. חוש הסוחר של שיריזלי הביאו להסכים 'לעצת מסיחיו הבוגדים בעמם', ואכן לעומת 30 גיליונות של 'ה'פרדס' בעברית מכר הוא 200 גיליונות ביידיש. קרניאל מאיים ברמז על מי שכותבים בשביל 'דער פרדס', ומביע את בטחונו שהחברה 'עבריה'⁸³ תשתדל להמית את ה'סמרטוט' 'ה'ז'רגוני בעודנו באבו כי 'הקטן הזה גדול יהיה'. יצויין כי גם אהרונוביץ וגם י"ח ברנר הזכירו את 'דער פרדס' לשלילה.⁸⁴ בשנת תרס"ט הוציא אלתר לאזינסקי⁸⁵ חוברת שנייה של פרסום קטן בתבנית 8° הנקרא 'השופר'. בשער של פרסום זה נאמר: 'חוברת יוצאת בזמנים בלתי מוגבלים בעברית, ב'ז'רגון או בשתייהן גם יחד'. 'השופר' 2 עוסק כולו בביקורת על הוועד הכללי.⁸⁶ קרוב לוודאי שיצאו שתי חוברות של 'השופר', וייתכן שבראשונה יש דברים ביידיש.

78 אונגר (לעיל, הערה 1), עמ' 163, המסתמך על מלאכי, מציין כי אלתר לוי (ראה עליו אצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית, ב, עמ' 196-197) וחיים מיכל מיכלין (שם, שם, עמ' 348-349) היו קשורים לעריכת 'דער פרדס'. פרופ' דב סדן סיפר לי, כי שאל בשעתו את ש"י שיריזלי מי ערך את הפרסום. לפי עדותו של שיריזלי, עשה זאת יצחק לופבן, לימים עורכו של 'הפועל הצעיר'. על לופבן ראה קרסל, שם, ב, עמ' 222. גם קוסובר ידע שלופבן ערך את 'דער פרדס'. ראה: 'מאטעריאלן צו דער געשיכטע פֿון קאמף קעגן יידיש אין א"י, ארץ ישראל שריפטן, תל-אביב 1937, עמ' 158. על-פי קוסובר, שם, קדם ללופבן בעריכת 'דער פרדס' ש' רפאלוביץ. על רפאלוביץ ראה לעיל, הערה 29.

79 'הנשחק?', שם, 25 (תרס"ט), גיליון קסח, עמ' א-ב. על סילמן ראה: קרסל, שם, כרך ב, עמ' 495-496.

80 בקטע זה מאזכר סילמן גם את פועלי ציון.

81 על 'קרניאל ראה: תדהר (לעיל, הערה 43), ב, עמ' 751-752.

82 רישומה של ועידת צ'רנוביץ על ההבראיסטים בארץ היה עז ביותר. האזכורים על צ'רנוביץ חחרים ונישנים במשך עשרות בשנים. ראה, לדוגמה, להלן, הערה 100.

83 נוסדה בהאג לאחר הקונגרס הציוני השמיני. ראה *Encyclopedia Judaica*, IV, p. 1328.

84 ראה דברי אהרונוביץ הנוגעים ליידיש בהפועל הצעיר, גיליון 14 (תרס"ט), עמ' 13. וראה דברי י"ח ברנר (חתם: יוסף חבר), שם, גיליון 16, עמ' 13. אף ברנר מכנה את העיתון 'סמרטוט ז'רגוני', אך לדעתי כיוון לתוכנו ולא ללשונו.

85 לא עלה בידי למצוא פרטים ביוגרפיים על אלתר לאזינסקי, 'מפרחי המשכילים בירושלים'. לאזינסקי כתב ב'הצבי' (ראה: ירדני [לעיל, הערה 3], עמ' 267) וב'בית יעקב' (ראה שם, גיליון יג, עמ' נו-נז).

86 ארגון-הג של הפרושים והחסידים בירושלים, בהנהגת ראשי הכללים.

בין מאי ליוני 1911 הוציאו שני בחורים ירושלמים, שלום ירמיה כהן וחיים גולדברג שבועון, 'שולמית' שמו. הואיל ושבועון זה איננו בנמצא ניתן להעיר מספר הערות עליו על סמך מאמר של א"ר מלאכי.⁸⁷

מלאכי הכיר את העורכים, ויש בדבריו עליהם⁸⁸ ועל הפרסום חומר מעניין לתולדות התרבות ביישוב הישן בירושלים.

א. השבועון יצא בעת המשבר שפקד את יהודי ירושלים מחמת פשיטת-הרגל של ישיבת 'תורת חיים' ו'מושב זקנים הכללי', והוא משקף משבר זה.

ב. באשר לשאלת הלשונות ניסה גולדברג לגשר על פני המחנות היריבים. הוא הטעים כי תועלתה המעשית של היידיש רבה היא ויש בה סיפורים יפים, אותם אמר להדפיס בעיתונו.⁸⁹

ג. החומר שב'שולמית' דומה לזה שנכלל בעיתונים שקדמו לו. בתחום הספרות פורסמו שם תרגומים מן הספרות הגרמנית והעברית.

בפעם הראשונה בעיתונות היידיש בארץ הדפיסו כהן וגולדברג סיפורים שנדפסו בעיתונות היידיש באמריקה.⁹⁰

יש להוסיף כי גרמניזציה, פיליפ קיפרנדורף, שהתערה ביהודים וחי בשכונה יהודית בירושלים, פרסם ב'שולמית' פליטון ובו ביקורת על חנה לנדאו, מנהלת בית-הספר אוולניה דה רוטשילד.⁹¹

בין ה' בסיון תרע"א⁹² לבין ניסן תרע"ב ראה אור בירושלים העיתון החרדי 'אונדזער ברודער'. הגיליון האחרון של פרסום זה המצוי בבית הספרים הלאומי, הוא גיליון 45 מיום כ"ה ניסן תרע"ב.⁹³ גיליונותיו של 'אונדזער ברודער' הכילו ארבעה עמודים בתבנית פוליו, להוציא את שני הגיליונות האחרונים, שנדפסו בתבנית מוקטנת. עורך הפרסום היה שמואל אפרים טיקטין.⁹⁴ ניתן

87 שולמית, אַלמאַנאַך ייִדיש (ניר־יוֹרֶק), תשכ"ב-1961, עמ' 307-317.

88 עם זה חסרים אנו פרטים ביוגרפיים מלאים עליהם.

89 ראה: מלאכי, שם, עמ' 311. מלאכי כותב, כי גולדברג 'ניסה לפתור את שאלת הלשונות שכלל לא היתה קיימת אז'. לדעתו, ידע גולדברג על התגובות שעורר 'דער פרדס' בשעתו ועל-כן ציפה לגינוי אפשרי בעקבות הוצאת 'שולמית'. ואכן 'הפועל הצעיר' יצא בביקורת חריפה נגד 'שולמית'. ראה שם, 4 (תרע"א), גיליון 16, מדור 'מאורעות ומעשים'. קוסובר הביא את הדברים במלואם במאמר שהוזכר בהערה 78, עמ' 162-163.

90 אחדות מן הדמויות שבסיפורים אלה עוצבו כדמויות ירושלמיות. דוגמה לכך הוא 'המשורר נחמני' ממאה שערים, שכדי להגביר את תפוצת ספרו 'רוצח הילדים', הפריח את השמועה כי הוא רוצח ילד כל בוקר. ראה: מלאכי (לעיל), הערה 87, עמ' 316.

91 'מיס לאנדוי און דער יקרות אין ירושלים'. ראה מלאכי, שם, עמ' 317. קיפרנדורף פרסם פליטון נוסף על חנה לנדאו בעיתון אונדזער ברודער, גיליון 8, עמ' 31-32 ('מיס לאנדוי — מילך און פוטער חברה'). מלאכי אינו מביא פרטים ביוגרפיים מלאים על קיפרנדורף ועל כן אין לדעת אם הלה שלט ביידיש כדי כתיבת פליטון. היידיש של הפליטון שב'אונדזער ברודער' מצוינת. מחברו בקי בעיתונות העברית בארץ ובעיתונות היהודית הלועזית בחוץ-לארץ. על חנה לנדאו ראה: תהדר (לעיל, הערה 43), עמ' 802-803.

92 דהיינו, כשעדיין יצא 'שולמית'. ראה: מלאכי, שם, עמ' 312-313.

93 התאריך אצל אונגר (לעיל, הערה 1), עיול 10, משובש. מלאכי (לעיל, הערה 19), שם, כותב, כי יצאו 47 גיליונות, האחרון שבהם בב' אייר תרע"ב. אם תאריך זה נכון, משמע שהופיעו 46 גיליונות של 'אונדזער ברודער', כיוון שמתכונתו של זה היתה, ללא שינוי, מתכונת של שבועון.

94 טיקטין נולד בירושלים ב-1878. הוא השתתף בעיתונות העברית בארץ ובחוץ-לארץ. בתרגום הוציא בעברית ספר סיפורים, משול ומשל אחרים. ושמו 'צורר המור' הוא היגר לארצות-העברית ב-1912. על טיקטין ראה: קרסל (לעיל, הערה 78), ב, עמ' 20, לעקסיקאן (לעיל, הערה 36), ד, עמ' 84-85. מו"ל העיתון היה ברוך רוהלד, ו'סוכנו הכללי' — יעקב הורוויץ. לא עלה בידי למצוא פרטים ביוגרפיים על רוהלד והורוויץ.

להניח כי בגיליון הראשון הציג טיקטין את מגמת עיתונו.⁹⁵ ל'אונדזער ברודער' קווים משותפים לעיתונים מן היישוב הישן שקדמו לו: (א) יש בו מדורים קבועים על הנעשה בארץ ובארצות הסמוכות לה, וחומר ספרותי המתורגם ומעובד על-פירוב מן הגרמנית;⁹⁶ (ב) הקשר ההדוק עם חוץ-לארץ. קשר זה מומחש בגיליון 3, עמ' 10, במכתבו של יהודי מבוגר אשר עלה לירושלים מאמריקה. באמריקה צמאים לדעת מה מתרחש בירושלים. מעתה ואילך פטור הוא מלדווח במכתביו על כך, כיוון שהוא קונה חבילת גיליונות של 'אונדזער ברודער', שולח אותה לאמריקה ו'אל ראיט!'.⁹⁶

הישענותו של העיתון על חוץ-לארץ מתחזקת עוד יותר מתוך מכתב שטיקטין שלח לאונגר בעקבות פנייתו של הלה בדבר פרטים על אודות 'אונדזער ברודער'. טיקטין הטעים באיגרתו, כי חוגים אורתודוכסיים באמריקה הצטערו מאוד על הפסקת הופעתו של העיתון. חוגים אלו אכן התכוונו להגיש סיוע כספי לטיקטין על מנת להבטיח את המשך קיומו של 'אונדזער ברודער'.⁹⁷ מאמרי המערכת שטיקטין נהג לכתוב לכבוד חגי ישראל מדגישים אף הם את זיקתו של העיתון לחוץ-לארץ. ניתן לאמר כי מכל העיתונים ביידיש שיצאו בארץ עד קום המדינה, התבלט 'אונדזער ברודער' ברמתו הטיפוגראפית. כמרכן יש בעיתון זה — לראשונה בעיתונות יידיש בארץ — מודעות מסחריות מודרניות.⁹⁸

הידיעות הפנים-ארציות אינן מצטמצמות לירושלים בלבד, אלא מקיפות גם את יפו, צפת וחברון. כמרכן יש ידיעות קבועות על המתרחש באלכסנדריה ובקושטא. המידע על הנעשה בארץ עיקרו בנושאים שעניינו את הציבור החרדי. דוגמה לכך הן הידיעות על הוועד הכללי.

ניתן לומר, כי בניגוד לעיתונים שקדמו לו, נמתחת ב'אונדזער ברודער' ביקורת ציבורית לא רק באמצעות הז'אנר האפיסטולארי, אלא גם בעזרת חרוזים ופליטונים החתומים בידי אנשים שניתן לזהותם. מתמיד במיוחד בביקורת זו בעל הכתבות מיפו, א"מ קיזור, החותם גם בשם 'הקיסר'. חיצו של קיזור כווננו כל העת נגד ועד העיר יפו.⁹⁹ צריך להוסיף כי במכתבו אל אונגר כתב טיקטין

95 לא עלה בידי למצוא אותו גיליון. הגיליון הראשון של 'אונדזער ברודער' המצוי בבית הספרים הלאומי הוא מס' 3.

96 ראה לדוגמה הסיפור 'דיא בלוס' (גיליון 6, עמ' 24). אין לדעת אם ה' ברגר המוזכר שם הוא המעבד-מתרגם או מחברו של הסיפור. והשווה לעיל, הערה 22.

ראה גם כן 'דער געגנטער אוצר אדער די געהיימניססע פון אילדיו הויף אין קאנסטאנטינאפעל', שהחל להתפרסם בגיליון 14 בעיבודו של מ"ה יונבסקי. לא עלה בידי למצוא פרטים ביוגרפיים על מ"ה יונבסקי. כמו כן ראה גיליון 11, עמ' 43.

97 ראה: אונגר (לעיל, הערה 1), עמ' 141. אין לדעת אם נסגר העיתון בתרע"ב מחמת קשיים כספיים ומה הקשר בין סגירת העיתון ובין הגירתו של טיקטין.

98 השווה למודעה שב'ארץ ישראל יחד', גיליון 3, המובאת גם במאמרו של קוסובר (לעיל, הערה 20), עמ' 228.

99 ראה: גיליון 17, עמ' 67 (בלא חתימה); גיליון 19, עמ' 2 (חתום: הקיסר); גיליון 24, עמ' 3 (בלי חתימה); גיליון 38, עמ' 2 (מקום החתימה קרוע).

הסגנון בפליטונים ובחרוזים זהה. הוא הדין לגבי הפליטונים של 'דער פשעמישלער זיידע' (גיליון 29, עמ' 1-2 וגיליון 30, עמ' 2). לדעתי, מ' כהן-קיזור, מחבר-הפליסטר 'דער באגייט אין ירושלים אדער דער מאכער פון ווארשעווער פולל', שיצא ב-1912, הוא א"מ קיזור. לא עלה בידי למצוא פרטים ביוגרפיים על קיזור-קיסרי. פרופ' דב סדן העיר לי, כי האיש היגר ללונדון, שם נפטר לפני שנים מעטות. בגיליון 41, עמ' 1 ובגיליון 43 עמ' 2-3, פרסם פליטונים מי שחתם בשם הבדוי זקן קטן. לא יכולתי לגלות מיהו בעל כינוי זה. כמרכן נדפסו, בגיליון 22, עמ' 3, חרוזיו של 'משה ניימן בבירוש'.

כי שלום-עליכם פרסם בעיתונו 'מספר סקיצות'. למעשה שלח טיקטין שלום-עליכם את הגיליונות הראשונים של 'אונדזער ברודער' וביקש ממנו, ככל הנראה, כי יחוזה את דעתו עליהם. הסופר השיב לו במכתב-נימוסין פרטי שטיקטין הדפיסו.

מכתבו זה של שלום-עליכם עורר את תגובתו ההבראית-משכילית של 'ישראל', הוא ישראל צ'רבינסקי. שלום-עליכם נאלץ להגיב על דברי 'ישראל' באיגרת, בה חזר והציג את השקפתו הפלוראליסטית בשאלת הלשונות.¹⁰⁰

יוער כי ב'אונדזער ברודער' נדפסו בעברית, במשך כמה גיליונות, האשמותיו של אברהם אלשיך נגד אחיו 'סאלים, הנקרא בשם רב לתימנים'.¹⁰¹

לבסוף יודגש, כי הוצאת 'אונדזער ברודער' לא עוררה תגובות עבריות פומביות. ניתן להסביר תופעה זו בכך שאנשי העלייה השנייה נמנעו בדרך-כלל מלנהל דיונים בעניין מעמדה הציבורי של היידיש בארץ-ישראל עם אנשי היישוב הישן.¹⁰²

בשנת תרע"ג, החלה 'פועלי ציון' להוציא חוברות ששמן 'דאָס לאַנד'. חוברות אלו מכילות מאמרים פוליטיים בלבד, אשר תורגמו לרוב מבטאון המפלגה 'האחדות'.

אונגר, אשר ככל הנראה ראה שלוש חוברות של 'דאָס לאַנד', מציין בסימן שאלה כי יצאו שש חוברות ממנו. בבית הספרים הלאומי מצויות ארבע בלבד, וזה המספר הידוע ליצחק בן-צבי.¹⁰³

מהמודעות שב'דאָס לאַנד' למדים אנו, כי כתב-העת היה מיועד למכירה בחוץ-לארץ. מחירו נקב בשלושה מטבעות: רוסי, אוסטרי ואמריקני. יצחק בן-צבי מדגיש כי 'דאָס לאַנד' נפוץ בחוץ-לארץ בלבד.¹⁰⁴ החוברת האחרונה של כתב-העת זה יצאה, קרוב לוודאי, ב-1914.¹⁰⁵

הדפסת 'דאָס לאַנד' בשביל חוץ-לארץ מלמדת על תהליך שיימשך ברציפות מראשית שנות העשרים ועד שנות הארבעים של המאה: כל המפלגות הציוניות בארץ, לבד מפועלי ציון שמאל, פוסלות מכל וכל הוצאת פרסומים ביידיש לשם הפצתם בארץ. לעומת זאת מקובל היה עליהן, כי לצרכי הסברה בחוץ-לארץ ניתן להדפיס בארץ חומר ביידיש.

לבסוף יוער כי גם לגבי תקופה זו מזכיר המחקר מספר פרסומים שהידיעות עליהן קלושות ביותר. אונגר רשם גיליון אחד ויחיד של 'ארץ ישראל בלאט', תוך הזכרת שני תאריכים סותרים 'תרע"ב-1902' (!) כמרכן כלל אונגר שבועון ששמו 'שושנה', שאפשר שיצא ב-1908.¹⁰⁶

100 ראה: 'אונדזער ברודער', גיליון 12, עמ' 1; גיליון 14, עמ' 54; גיליון 15, עמ' 58 וגיליון 16, עמ' 62. ישראל מאזכר בין היתר את ועידת צ'רנובין. השווה לעיל, הערה 82. בגיליון 44, עמ' 4, פרסם ישראל עזר פליטון ברוח אלה שהזכרו קודם-לכן. שמו: 'דער חכם פון דער מה נשתנה'. מ' קוטובר הדפיס את מכתביו של שלום-עליכם בשנייה בליטערארישע בלעטער, 11 (1934), עמ' 242-243. וראה: א' נאָווערשטערן (לעיל, הערה 31), עמ' 185-186. על ישראל צ'רבינסקי (צורבא) ראה: תדהר (לעיל, הערה 43), א, עמ' 184-185 רד, עמ' 2062. יש לציין כי צ'רבינסקי שימש כתב ארץ ישראלי של מאָרגן זשורנאַל, דער אַמעריקאַנער ועיתונים יהודיים אחרים בארצות-הברית.

101 הדברים נתפרסמו ב'אונדזער ברודער' משום ש'החרות' סירב להדפיסם. ראה שם, גיליון 5, עמ' 19-20; גיליון 6, עמ' 24; גיליון 7, עמ' 28; גיליון 8, עמ' 32. בגיליון 9, עמ' 36, פורסם פסק-דין לרעת אברהם אלשיך. הלה שב והדפיס כרוז בנידון בגיליון 13, עמ' 44.

102 ראה אצל אונגר (לעיל, הערה 1), עמ' 141, על תגובתו הפרטית של בן-יהודה. והשווה לעיל, הערה 89.

103 ראה בן-צבי (לעיל, הערה 63), עמ' 136 ועמ' 65.

104 על מידת תפוצתו של הפרסום ניתן ללמוד מן הרשום בשער של חוברת א': 'צווייטע אויפלאגע, די פערטע טויזנט'.

105 א' חשין מזכיר שם, במאמרו 'דער קאמף קעגן "עזרה"', את התאריך "ג כסלו תרע"ד.

106 ראה: אונגר (לעיל, הערה 1), עמ' 73 ועיול 218.

קוסובר כותב, כי ב-1914 יצא גיליון אחד של העיתון המסחרי 'דער פערמיטלער'. אונגר, המסתמך על קלעי-פרובסט, מצביע על-כך שהיה זה פרסום חציו עברית חציו יידיש שיצא ב-1924.¹⁰⁷ קוסובר אף טוען כי שלום אש רצה להוציא בירושלים עיתון ביידיש, במימונו של המלונאי קמניץ, ברם אין הוא מביא אסמכתה לכך ואינו מצביע על איזו שנה מדובר.¹⁰⁸ כן הטעים קוסובר, כי נסיונו של יהואש להוציא עיתון ביידיש בארץ 'ידוע היטב'. הקטעים בספרו של המשורר, 'פון ניריארק ביז רחובות און צוריק', שעליהם הסמך קוסובר את טיעונו, סותרים אותו מכל וכל.¹⁰⁹

עיתונות יידיש בארץ-ישראל למן גמר מלחמת-העולם הראשונה

ועד להוצאת 'ניוועלט'

תקופה זו נבדלת מקודמתה, מבחינת כמות הפרסומים הנדפסים והן מבחינת מהותם. יותר מתשעים אחוזים מכלל הפרסומים הפריוניים ביידיש עד שנת 1934 מופיעים בפרק-הזמן שבין 1919 לבין הוצאת 'ניוועלט'. כ-4% מתוך פרסומים אלה הוצאו על-ידי מוסדות וארגונים פוליטיים ציוניים, והם נועדו להפצה בחוץ-לארץ. כ-6% הן חוברות המייצגות את הספרות היידיה ההולכת ונוצרת בארץ.

העיתונות הקשורה ביישוב הישן, שהיתה רוב מכריע עד שנת 1914, היא מעתה כ-1% מכלל העיתונים שראו אור בתקופה דנן. כל יתר הפרסומים, דהיינו כ-89%, מקורם במפלגה הקומוניסטית ובפועלי ציון שמאל. יותר מ-50% מכלל העיתונים שנדפסו בעת הזאת, הוצאו על-ידי המפלגה הקומוניסטית, על פלגיה וכינוייה השונים.

החברות שהדפיסו בארץ מוסדות וארגונים פוליטיים ציוניים, כגון הקרן הקיימת וקרן היסוד נועדו במפורש לפעולות הסברה בחוץ-לארץ. חשיבותם של הפרסומים הללו, שנרשמו בביבליוגרפיה של אונגר,¹¹⁰ מצומצמת ביותר. עם זאת יש בשניים מהם חומר היסטורי וספרותי מעניין.

האחד הוא מאסף ראשון על הרדיפות של נוער ציוני ברוסיה הסובייטית, שיצא ב-1927 בדפוס של הפועל הצעיר. נושא זה החל אז להעסיק הרבה את דעת הקהל בארץ, והוא הוסיף עוד נופך לדין סביב מעמדה הציבורי של היידיש בארץ.¹¹¹

הפרסום השני הוא 'קפא' ידיעות'. כתב-עת זה, שנועד לחוץ-לארץ בלבד, הוצא על-ידי ההסתדרות הכללית. היו בו ידיעות וכתבות אופטימיות וחיוביות על הנעשה בארץ, אשר בחלקן תורגמו מן העברית. מטרת 'קפא' ידיעות' היתה לספק דברי הסברה לתומכי ההסתדרות בחוץ-לארץ.¹¹²

107 ראה: אונגר, שם, עיול 164, וקאסאָווער (לעיל, הערה 78), עמ' 158–159.

108 ראה: 'די יידישע פרעסע אין פאָלעסטינע', ליטעראַרישע בלעטער, 4 (1928), עמ' 891. קוסובר חתם בשם הבדוי מאָטל פֿייגעס.

109 ראה בספרו של יהואש, א, עמ' 156: ב, עמ' 56. והשווה קוסובר, שם, שם.

110 ראה: אונגר, שם, עיולים, 18, 31, 83, 123, 125, 155, 207, 208.

111 ראה במאמרי, 'די פאָלעמיק אַרום דעם פלאן צו שאַפֿן אין 1927 א קאָטעדע פֿאַר יידיש און ירושלים', די גאָלדענע קייט, 93 (1977), עמ' 189.

112 'קפא' ידיעות' הופיע בין 1926 ל-1930, ואחר כך בין 1936 ל-1937. קופת ארץ-ישראל היתה בשעתה לקרן למען פועלי-ציון בארץ. ב-1925 הוחלט להעבירה לידי ההסתדרות הכללית. קדם להופעת 'קפא' ידיעות' ויכוח עקרוני בשאלה, האם על ההסתדרות להוציא כתב-עת ביידיש. ראה: י' גורני, אחדות העבודה, 1919–1930, תל-אביב תשל"ג, עמ' 435.

אורי צבי גרינברג (1929)

מתברר כי בין שבת תרפ"ט לבין י"א אדר תר"ץ פרסם אורי צבי גרינברג ב'קפא' ידיעות חמישה משיריו ביידיש, שאותם כתב בארץ.¹¹³

קבוצה ייחודית של עיתונים ביידיש היא זו של כתבי-עת המוקדשים ליצירה הספרותית המקורית בארץ.¹¹⁴ בניגוד לשיריו של גרינברג ולכתבים של סופרים אחרים, כאהרון ראובני ומ' סטבסקי, שהדפיסו באותה עת את דבריהם ביידיש בחוץ-לארץ בלבד, התרכזה סביב כתבי-עת הנ"ל חבורה של סופרים שביקשה ליצור ספרות יידיש ארץ-ישראלית, שתופץ בארץ ותכה בה שורש, במקביל לספרות העברית. רבים מן הסופרים הללו היו מקורבים מבחינה אידאולוגית לפועלי ציון שמאל ולקומוניסטים, ברם עובדה זו לרוב אינה משתקפת בחבורות. הללו מורכבות ברובן מדברי ספרות. הידיעות והתגובות הפולמוסיות שבהן נוגעות בראש-וראשונה ליחס ליידיש בארץ-ישראל. מן הראוי להצביע על-כך שהופעת כתבי-העת הנ"ל, שתבניתם היתה קטנה (שני הגדולים שבהם מכילים 68 ו-80 עמודי 4°)¹¹⁵ ונדפסו בקשיים מרובים, עוררו תגובות מתגובות שונות בציבוריות הארץ-ישראלית. כך, לדוגמה, משיצאה 'איינס', באפריל 1929, כתב 'דאר היום' במאמר-מערכת מיום כ"ב אדר תרפ"ט, כי זהו 'צעד...מעשה אנשים בלתי אחראיים, מחוסרי טעם ודלי רוח ציבורית. התנקשות זאת באחד התחומים בהם שולטת העברית...בעיתונות, הינה סימן נוסף...של ירידת המוסר הציבורי המרעיל את חיינו'. גם חיים נחמן ביאליק נדרש לעניין 'איינס'. בהופעת כתב-עת זה ראה המשורר דוגמה נוספת ל'רשלנותנו'. 'החוצפה של הבחורים האלה, של הז'רגוניסטים—יונקת מתוך רשלנות זאת. הם לא היו מתחצפים לעשות נסיון כזה בא"י אילו היו רואים כי היחס אל התרבות העברית הוא רציני כיחס לכל המפעלים הממשיים בא"י'.¹¹⁶ כאמור לעיל, מהווים שני העיתונים שאנשי היישוב הישן הוציאו בתקופה דנן, 'מחזיקי הדת' ו'אידישע שטימע', כאחוז אחד מכלל העיתונים ביידיש שראו אור אז בארץ.

'מחזיקי הדת' היה בטאונה של עדת החסידים בירושלים, שבהנהגת הרב אברהם צבי שור.¹¹⁷ העיתון נדפס עברית עד גיליונו השלושה עשר. לגיליונות 14 ו-15 צורפה הוספה ביידיש. למן גיליון 17 הופיע העיתון לסירוגין בעברית וביידיש.¹¹⁸

113 ראה: 'דער שבט חלוצים', גיליון 114, עמ' 2; 'אונזערע קינדער', גיליון 118, עמ' 6; 'מיר זענענן...', גיליון 123, עמ' 3; 'א בריוו פון דער מאמען', גיליון 126, עמ' 9; 'געזאנג פון בונטארץ', גיליון 164/5, עמ' 9-10. באיגרת אל כותב שורות אלה מיום כ"ח ניסן תשל"א, הטעים המשורר, כי אינו זוכר אילו מן השירים הנ"ל כתב תחילה ביידיש. בסוף השיר שבגיליון 164/5 צוין: 'תורגם ע"י המשורר מתוך ספרו הגברות העולה'. מן האמור לעיל יוצא, כי הדעה הנפוצה, כאילו פסק המשורר מלכתוב יידיש אחר עלייתו ארצה, איננה נכונה. ראה על כך לדוגמה, קרסל, לכסיקון, א, עמ' 507.

114 הכוונה היא לעיולים 29, 190, 191, 89, 163, 136, 111, 34, 37 ו-132 בביליוגרפיה של אוגנר. כפי שצויין לעיל עמ' 84, שמה של החבורה הראשונה, 'אנהייב', לא נבחר באקראי. גם שמותיהן של חמש החבורות שלאחריה, איינס, צווישן צוויי און דריי, דריי, פֿיר, מסמלים רצף והמשכיות. עם זה יש לזכור, כי בשל הקשיים להשגת רישיונות לפרסום עיתונים בארץ יצאו עיתונים רבים כ'הוצאה חד-פעמית'. ראה על כך להלן, הערה 131.

115 המדובר הוא ב'איינס' ו'צוויי'.

116 ראה: דברים שבעל פה, ב, תל-אביב תרצ"ה, עמ' קלא.

117 מקצת פרטים ביוגרפיים עליו ראה במאמרו של שמואל אבידור הכהן, 'זכות בחירה לנשים', פנים אל פנים, יח כסלו תשל"ג, גיליון 698, עמ' 10-11.

118 הגיליונות הזוגיים נכתבו עברית.

כתב-יד אוטוגרפי של השיר 'דער שבט חלוצים' מאת אורי צבי גרינברג (בית-הספרים הלאומי, אוסף שבדרון)

אויף זיין גייט, ערשט, דער יידישער יאָרִיִּש.

א.

אויף דער יידישער היינט איז אַ צווייטער די שווערע מאַט.
אַרבעט אין הייליגן אַרבעטן די אַרבעטן איז
זי וועלכע עס זינט נישט צופֿיס, אַ צווייטער די הייל
אין וועלכע פֿאַרזיכערט וואָס די אַרבעטן רחמימ;
אין אַרבעטן איז עס פֿון זוכטן אַרבעט אין אַרבעטן
וואָס האט געווען דער ערשטער פֿון אלע, ווי ערשט דער מאַט;
אין סוף אונזער-אין אונזער פֿון אַרבעטן.
אונז דאָ איז העלפֿט זיין אויס ווי די אַרבעטן ערשט
דער איינציג-אונזער;
אין שווערע פֿון אַרבעטן ~~אין אַרבעטן~~ זיין דאָ זיין די שווערע;
אין אַרבעטן פֿון קיין דייטש נישט דאָ וועלכע זיין
פֿון צווייטער איינציג פֿון אַרבעטן -
אַרבעטן פֿון אַרבעטן אין אלע אַרבעטן ווי
ווען אַרבעטן פֿון אַרבעטן פֿון אַרבעטן;
ווי די פֿון אַרבעטן פֿון אַרבעטן אין ווי דער אַרבעטן
וואָס איז אַרבעטן פֿון אַרבעטן -

אין אַרבעטן היינט איז אַ צווייטער דער קאַפֿאָלן אַרבעט
אין די אַרבעטן פֿון אַרבעטן אין פֿון אַרבעטן;
היינט, אַרבעטן פֿון אַרבעטן וואָס אין אַרבעטן
אין אַרבעטן אַרבעטן אַרבעטן אַרבעטן
אין ווען ווי דער נישט פֿאַרזיכערט אַרבעטן פֿון אַרבעטן;
וואָס איז ווי דער יידישער אַרבעטן, אַרבעטן אַרבעטן פֿון אַרבעטן;
וואָס אַרבעטן דער יידישער אַרבעטן אַרבעטן אין אַרבעטן
אויף אַרבעטן זיין אַרבעטן אַרבעטן היינט פֿון אַרבעטן;

'מחזיקי הדת' החל לצאת לאור בט"ו אלול תרע"ט. אחרון הגיליונות המצויים בבית הספרים הלאומי הוא גיליון 67. הוא נכתב יידיש ויצא בי"ז סיון תרפ"ד. הגיליון הראשון ביידיש השמור שם הוא מספר 15. מתוך שיש בו המשך לכעין סיפור ומאמר שבא להסביר על שום מה יוצא גם העיתון ביידיש,¹¹⁹ ניתן להניח, במידה רבה של ודאות, כי אכן בגיליון 14 החל 'מחזיקי הדת' להידפס במתכונתו הדרגתית. מחבר המאמר, המנמק את הוצאת העיתון ביידיש, מתרעם על הקאפריזה האווילית של ההבראיסטים המקומיים, המגנים את היידיש ושונאים אותה יותר מכל שפה אחרת. עיתון ביידיש נחוץ בארץ משום שלשון יידיש היא המגשרת בין רוב בני העם שאינם יודעים עברית, 'בפרט זייער פאבריצילטע העברעאיש'. רוב היהודים המסורים בלב ונפש לתורה ולעם הם אלו הדוברים יידיש ולא עברית. 'מחזיקי הדת' יפיץ ידיעות בשביל חוגים אלה, היושבים בארץ ובחוץ-לארץ, ויגונן על שומרי מסורת האבות לבל יולכו שולל על-ידי הלינקע חברה'.

מן האמור לעיל מתבלטים שני עניינים: (א) הוצאת 'מחזיקי הדת' ביידיש נעשית מתוך הישענות על קהל קוראים בחוץ-לארץ; (ב) העיתון מבטא פעמים רבות את יחסו השלילי לעלייה החלוצית. גם ממשרד הרבנות הראשית לא חסך העיתון את שבטו, כפי שנראה זאת להלן. אשר לנושא הראשון יש לשוב ולהדגיש, כי לפנינו תופעה שהיא מסימני-ההיכר לעיתונות יידיש בארץ מאז תחילתה. קול קורא שנדפס באותו גיליון 15 מדגים בבירור את מטרת אנשי עדת חסידים בפרסמם גם את 'מחזיקי הדת' ביידיש. מדובר בבקשה נרגשת לסייע בכספים להמשך הופעת העיתון, הנתון בסכנת כיליון. מכתב מחוץ-לארץ (מקום מושבו של כותבו לא הוזכר) ובו הבעת שביעות רצון מקיום עיתון חרדי ביידיש בארץ, נדפס בלא ספק כדי להוכיח את קשרי-הגומלין ההדוקים שבין 'מחזיקי הדת' לבין שלומי אמוני ישראל בחוץ-לארץ.¹²⁰

המידע על הנעשה בארץ הכלול ב'מחזיקי הדת', עסק בין היתר בהתנגדות לעליית יהודים להר הבית, הסתייגות מהשתתפותן של נשים באסיפת הנבחרים, ידיעות על חילול שבת מחמת 'משחקי כדור' ופרטים על ריכוז קטן של יהודים בבאר-שבע.¹²¹ ובאשר לעניין השני שהוזכר לעיל, כיוון 'מחזיקי הדת' את בליסטראותיו נגד העלייה החלוצית מכאן ומשרד הרבנות הראשית מכאן. הדוגמה הבולטת ביותר ליחסה של עדת חסידים כלפי העלייה החלוצית מצויה בגיליון 33.¹²² העיתון קרא להגיש בדחיפות עזרה חומרית לחלוצים נכזבים, שמספרם הולך ורב, על מנת שישובו לארצות מוצאם. בו במקום נמתחה ביקורת חריפה על 'אחדות העבודה' על שהיא מחללת שבת ומחזיקה מטבח טרף בירושלים.

יש לציין כי כעבור זמן קצר, בעת שמשלחת מטעם ההסתדרות ובראשה ברל כצנלסון שהתה

119 'דער נוצ פון די יידישע אפטיילונג פון די צייטונג מחזיקי הדת', שם, עמ' 10-11. על החתום מ' קאהן. לא עלה ביד לברר מיהו מ' קאהן. יצויין, כי כותרת המאמר ממחישה תכונה המתבלטת לעין ביידיש הירושלמית והיא, כי אן מטים את הא הידיעה ממין נקבה לאחר מלות-יחס.

120 ראה: גיליון 21 (סיון תר"פ), עמ' 3. למן גיליון כג. יש פניות חוזרות ונשנות לחוץ-לארץ, בעברית וביידיש, המבקשות סיוע לעיתון ולעדת חסידים, על מנת למנוע את הרס היישוב הישן.

121 ראה: גיליון כג (א' תמוז תר"פ). שלוש-עשרה המשפחות שהתגוררו שם החזיקו מקווה טהרה.

122 כ"א כסלו תרפ"א, עמ' 1.

ידיעות מירושלם

דירות אין ירושלים

די לעצמען צייט האט זיך געהויבען דער פרייז פון דירות אין ירושלים, ווייל עס זיינען חרוב געווארען פילע הייזער און קיין נייע בויט מען נישט. מענטשען קומען צו און הייזער ווערען וועניגער. עס וואלט שוין צייט געהען ירושלים זאל זיך בויען.

די אלגעמיינע לאגע.

פיעל פון די הינע איינוואוינער אין פון די וואס זיינען די לעצטע צייט צוריק געקומען פון חוץ לארץ געהען ארום זעהר פערזאנלעך ווייל זיי קענען נישט קרייזן דא קיין בעשעפטיגונג מיט וואס צו פערדינען אויף לעבענס מיטעל. פיעל האבן חרמה וואס זיי זיינען געקומען, אין זיי האפען אויף די געלעגענהייט זיי זאלען קענען פאדערען אין אסעריקע אדער צוריק פון וואנען זיי זיינען געקומען.

ועד אשכנז.

די יידיש אשכנזישע איינוואוינער אין ירושלים גרייסען זיך צו די וואהלען פון אניעים ועד. מע רעכענט אז ביז פורים וועלען מיר שוין האבען דעם נייעס ועד אויסגעוועהלט.

אויסער געוואוינליכער שניי אין ירושלים.

אבגעשמעלט דעם פערקעהר און צוגעמאכט פיעל געשעפטען.

מאנאטא, דעם צוואנציגסטן טאג אין שבט פארנאכט, האט אנגעהויבען צו שנייען און עס האט געשנייט איבער צוויי מעט לעת. און עס האט אזוי פיל פערשאטען די גאסען מיט שניי אז פון פיעל הייזער האט מען נישט געקענט ארויס געהן איבער צוויי מעט לעת, אין די וואס האבען נישט געהאט אנגעגרייט קיין שפיץ האבען געליטען הונגער, די גאסען זיינען געווארען אזוי פערשארט מען אז עס האבען נישט געקענט געהן קיין וואנענס און קיין אמאמאבילען, און פאר מענטשען איז געווען אנפאהר צו געהן. פיעלע קראמען זיינען געשלאסען געווארען אויף אייניגע טעג. און די וואס האבען געאלטען אפען האבן שטארק געהעכערט די די פרייען, איבערהויפט פון ברויט, די שכינות וואס זיינען ווייט פון מארק האבען געליטען שרעקליך. ווען חלילה אזא צושטאנד וואלט געהאלטען נאך אפאר טאג וואלטען מענטשען אויסגעהן פון הונגער.

אויפן דריטן טאג, אס דאנערשטאג, האבן שוין מעגלעך שוין אנגעהויבען בראדשען מיט אלע כחות און ווי עס איז, דער-

קראכען צום מארק צו קויפען שפייט, און דער ועד האט נע- שיקט ברויט אין דיא ווייטע שכונות פיר די נויטהעדרעפטען, פיעלע דעכער זיינען איינגעפאלען. די איינוואוינער האבען בעסערקט אז די דעכער האלטען איינצופאלען זיינען זיי ארויס פון די הייזער און גערעטעט זייער לעבען.

שבת איז געווארען א נייער טומעל, אין פיעל הייזער האט דורכגערוגען וואסער דורך די ווענט. און די איינוואוינער הא- בען זיך געמושטעט אויס צו שעפען די וואסער פון די הייזער. בכלל איז היינטיגער ווינטער זעהר א שווערער. און צו די ליידען פון די שלעכטע וועטערען האט מען וועט האבען צו נע- ריינקען אויף דורות, שטייגט נאך דער יקרות אז עס ווארפט א שרעק אויף די געמיינערע קלאסען פון פאלק. די פרייען הויבען זיך ניד און שרעקליך, און פאלען ווער ווייט ווען... וועט דער ארימער פאלק ווערען א מאל בעפרייט פון די מחרישע מיי- ראנישע הענד? דער אייבערשטער ווייט.

די הונגער ליידענדע אין ווען.

די צענטראל קאמיטעט פון אגודת ישראל אין שווייצאריע האט בעקומען א ערלויבניש צו צושטעלען מצה און אנדערע זאכען פאר די הונגער ליידענדע אידן אין ווען, וועגן דעם האט די קאמיטעט ארויס געלאזט א אויפגאבן צום אידישען פובליקום אין ענעם לאנד זיי זאלען בעשטייערען צו דעם צוועק.

די הילפס ארבעט נאך דעם שניי שטורם.

עס ווערט אונז געמיינט פון די רעגירונג די וויכטיגע ארבעט וואס עס איז געמאכט געווארען נאך דעם גרויסען שניי- שטורם, צו רייניגען די וועגען אין און ארום ירושלים, און צו אכטונג געבן אויף די הייזער וועלכע האלטען איינצופאלען, און צו ארבעטן די איינוואוינער זאלן זיך ארויסציהען פון יענע היי- זער וואו עס איז געפערליך צו וואוינען. אויך ווענען די הילף און שפיץ און דאס גלייכע וואס איז געגעבן געווארען צו די וועלכע האבען זיך גענויטהיגט אין דעם.

איינגעלעגט אויף זיכער.

דארום איז עס געשעהן אז די אלע הייזער וואס האבען זיך איינגעלעגט זיינען אלץ ביי אריבע און ערהיליכע לייט, און אז מע דארף איינלעגען געלד לייגט מען איין ביי גנדיס? דער תירוץ איז אז איינלעגען. לעגט מען נאר איין וואו עס איז זיכער, אין דאס איז זיכער, אז די איינגעלעגטע הייזער וועלען שוין דורך די זעלבע איינגענויטהיגער מיט ווערען אויפ- געשטעלט.

באמריקה, יצא חיים ז'יטלובסקי בתביעה פומבית שלא לסייע למשלחת בפעולותיה, משום שהיא נציגת 'האבסולוטיזם ההבראיסטי'.¹²³ כצנלסון התפלמס עם ז'יטלובסקי בסידרה בת שלושה מאמרים. עיקר טיעונו הופנה נגד ההאשמות שהידיש נרדפת בארץ-ישראל. כצנלסון הציג את 'מחזיקי הדת' כראייה ניצחת לחופש הגמור לידיש בארץ, בלא שעמד, ולו ברמז, על מהותו של 'מחזיקי הדת' ועל יחסו למפלגתו שלו עצמו.¹²⁴ המטרה השנייה לביקורתו של העיתון היתה הרבנות הראשית בארץ-ישראל, אשר הואשמה בעשיית יד אחת עם מחללי שבת. ביקורת זו באה לידי ביטוי הן בכרוניקה ובמאמר-מערכת והן בפליטון. פליטון זה מבוסס על תחבולה ספרותית של מתן פרסום ליומן, הכתוב יידיש ועברית, שאבד כביכול לבעליו.¹²⁵

בתרצ"ג הוציאו צעירי אגודת ישראל עיתון ששמו 'די אידישע שטימע'. הגיליון הראשון של עיתון זה ראה אור ביום ג' מרחשון תרצ"ג ושמו נקרא 'יהודית שבועון לדוגמא'. הגיליון האחרון שמספרו 8, 'יצא בכ"ג כסלו תרצ"ג'.¹²⁶ העיתון יועד לנשים, ומטרתו המוצהרת היתה 'לרכוש את האשה היהודיה למען עם ישראל'.¹²⁷ מרבית החומר שב'די אידישע שטימע' מבליט את תפקידן של הנשים בהיסטוריה היהודית ואת חובותיהן בחינוך הילדים ובשמירה על טוהר המשפחה. כמרכן היה בעיתון מדור לשאלותיה של בת לאמה ותשובותיה של זו, בעניין חובותיה של הראשונה כבת יהודית כשרה. בכתב-עת זה פורסמו מעט דברים מעין סיפוריים, אשר נועדו ברובם להציג את מקומה של האשה בחיים היהודיים.

למן גיליון 5 נדפס ב'די אידישע שטימע' סיפור של י"ל פרץ, במסווה של סיפור-עם. שם הסיפור הוסב מ'דער אַרענדאָר' ל'דער קמץ'. בנוסף לשמו של פרץ הושמטו מן הסיפור תתי הכותרות שלו, הממלאות תפקיד משמעותי ביצירה. ניתן להעיר, כי הסיפור עובד מבחינה לשונית, אך לא שונו בו מבנה העלילה ופיתוחה.

האחראי לעיתון היה, החל בגיליון 4, הרב עמרם בלוי. כאמור, מהווה העיתונות הפוליטית של המפלגה הקומוניסטית ושל פועלי-ציון שמאל את הרוב המכריע בפריודיקה ביידיש בארץ עד שנת 1934. שני פרסומים פוליטיים הם יוצאי-דופן בתקופה דנן, וזאת משום שלא הוצאו על-ידי שתי המפלגות הנ"ל.

הפרסום האחר הוא 'דאָס יידישע אַרבעטער וואָרט', שיצא באפריל 1919. עורכו היה א' הגלילי, שבא לארץ במסגרת הגדוד העברי מאמריקה. 'דאָס יידישע אַרבעטער וואָרט', אשר איננו עשוי

123 ראה: די צייט (נירירורק) (10 בדצמבר 1921), עמ' 5. על המשלחת ומטרת ביקורה באמריקה ראה: אגרות ברל כצנלסון תרפ"ב-תרצ"א, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 5.

124 ראה: די צייט (1 בינואר 1922). והשווה אגרות ברל כצנלסון, שם, עמ' 18, 25, 37.

125 ראה: מחזיקי הדת, גיליון 41 (ר"ח מנ"א תרפ"א) וגיליון 67 (י"ז סיון תרפ"ד), עמ' 2-3. במחזיקי הדת נדפסו עוד שני פליטונים, שניהם פרי-עטו של ישראל. ראה: שם, גיליון 37, עמ' 3-4, וגיליון 47, עמ' 3-4. והשווה לעיל עמ' 88 והערה 100.

126 ניסיון לחדש את העיתון נעשה בתרצ"ח. הפעם נקרא שמו 'די אידישע שטימע' ו'די' (!) אידישע (!) וועג'.

127 ראה: יהודית, עמ' 1.

מעור אחד, מכיל בין היתר פרטים מעניינים על הוועידה האחרונה של פועלי ציון בארץ, וגם על מפ"ס (מפלגת פועלים סוציאליים).¹²⁸

נושא אחר הקשור ל'דאָס יידישע אַרבעטער וואָרט' הוא עניין מעמדה הציבורי של היידיש בארץ-ישראל. הגלילי, ששב לאמריקה בתחילת 1921, כתב כי ילדיו של מדפיס הפרסום סולקו מבית-ספרם עד אשר התחייב אביהם, כי לא ידפיס עוד חוברות ביידיש. הגלילי הוסיף, כי בעטיו של לחץ שהופעל על המדפיסים בארץ לא היה מי שיסכים להוציא את הגיליון השני של 'דאָס יידישע אַרבעטער וואָרט'.¹²⁹

החבורת השנייה שהיא יוצאת-דופן בעיתונות הפוליטית ביידיש בארץ עד 1934, היא 'אונדזער אמת'. הוציאה ביפו, ב-1920, ה'סאָצ. [יאליסטישע] אַרב. [עטער] פאַרטיי אין א"י, פועלי ציון. יצוין כי שם זה הוא אחד מכינוייה של מפ"ס.

'אונדזער אמת' נועד בראש-וראשונה להפצה בחוץ-לארץ. בעמ' 32 הוער, כי בשביל החברים בארץ יוצא לאור גם מדור עברי. ואכן מדור מעין זה, ובו עשרה עמודים, צורף לחלק מן החוברות של הפרסום.

'אונדזער אמת', וכפי שנאמר לעיל גם 'דאָס יידישע אַרבעטער וואָרט', מהווים מקור חשוב ביותר להבנת מהותה של מפ"ס. מפ"ס הפך בארץ לשם נרדף לקומוניסט, ברם כפי שמתברר משני הפרסומים הנ"ל ומחומר אחר שנדפס באמריקה, היתה מפ"ס מפלגה סוציאליסטית ראדיקאלית שנוסדה על-ידי חברים ממפלגת פועלי-ציון בארץ וכן מיסודות אחרים אשר סירבו להצטרף אל אחדות העבודה. מן המקורות הנ"ל ברי, כי חילוקי-דעות אידיאולוגיים מפליגים בתפיסת-עולמם של ראשי מפ"ס ואחדות העבודה הסתם שהביאו ליסודה של מפ"ס. עניין מעמדה הציבורי של היידיש בארץ רחוק היה מלשמש גורם מכריע בהקמתה של מפ"ס, והוא הועלה על-ידי מנהיגיה הן מטעמים של טקטיקה מפלגתית והן כאמצעי לגיוס כספים בחוץ-לארץ.¹³⁰

אשר לעיתונות הקומוניסטית וזו של פועלי-ציון שמאל, סימן-ההיכר שלהן הוא חוסר רציפות והמשכיות. דבר זה נובע בראש-וראשונה מן הקשיים שהציב השלטון המאנדטורי להשגת רשיונות להדפסת עיתונים בארץ. כתוצאה מכך נדפסו רוב-רובם של העיתונים המפלגתיים ביידיש בארץ כ'הוצאה חד פעמית'. באורח פאראדוקסאלי, עיתונים שראו אור בלא רשיון הגיעו לשיעור

128 ראה שם, עמ' טו, ג ריד.

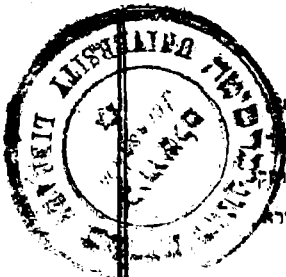
129 השווה לטיעונו של מאטל פייגס [מרדכי קוסובר] בליטערארישע בלעטער, 4 (1928), עמ' 891, כי השבועון 'די וואָך' שד' זילברצווייג וז' פיאטרושקה תכננו להוציא ב-1927, לא יצא מעולם לאור מחמת איומי החרם שהופעלו נגד המדפיסים בארץ. שם, 7 (1930), עמ' 726, העיר זילברצווייג על דברי קוסובר כי כלל לא נקבע שם לפרסום שאותו תכנן להוציא יחד עם פאטרושקה. העורכים המיועדים לא אספו חומר כלשהו בשביל כתבי-העת. אשר להדפסתו, ניהלו משא-ומתן עם בית-דפוס אחד בלבד, עם זה של 'דואר היום', 'הפשיסטי קיצוני'. תכניתם של זילברצווייג ופאטרושקה לא יצאה אל הפועל, משום התנגדות משפחותיהם, אשר חששו ש'צעירים תומכי מוח' יתנכלו לחיי העורכים. ראה את דברי הגלילי, די צייט, ניו-יורק (20 באפריל 1921), עמ' 5-6.

130 על התהוותה של מפ"ס ועל התפקיד המשני של היידיזם בכך, עיין בעבודת-הגמר שלי (לעיל, הערה 71), עמ' 88-94. על השימוש שעשתה מפ"ס במעמדה של היידיש בארץ תוך-כדי מאבקה נגד אחדות העבודה, ב-1921, ראה, שם, עמ' 102-103. על מפ"ס ראה: אלקנה מרגלית, אנטומיה של שמאל, תל-אביב תשל"ו, עמ' 65-94.

פראגראפער פון ארע: ענדער פאראייניגט אייך!

אונזער הערץ

א.י.נ.ה.א.ל.ט.

אפריל 1920

ניסן תר"פ.

יפו א"י.

פון דער רעדאקציע.
צו דער רעלעגאנטן פארזאמלונג.
זענען אונזער פאלעסטינע ארבעט.
דער פולס פון דער צייט.
ברית זענען ארץ-ישראל.
אין און ארום רוסלאנד.
די געשעהענישן אין ארץ-ישראל.
פון דער פראג. באזענענע אין פאל.
א פארשווייגענע קאנפערענץ.
פון אונזער באזענענע.

קל. ליבקובט.
א-ד ברה.
ש. שברוני.

אחרות.
דרכי עבודתנו.
שאלה ל" המשבר "

סאז. ארב. פארטיי און א"י (פועלי ציון)

בערוקט ביי ז. וואלפערט עט קאס.

כלשהו של המשכיות.¹³¹ רישומה של עיתונות פוליטית זו ושמירתה עוררו מלכתחילה בעיות סבוכות, משום אופיה המחתרתי. בשל כך אבדו עיתונים לא מעטים מן הסוג הזה.¹³² הביבליוגרפיה של אונגר, שהסתייע במודיעים עלומי-שם, מלאה מאוד בתחום הזה, ועם זאת ניתן לצרף אליה פריטים נוספים.¹³³

אין זה מתפקידו של מאמר זה לנתח כל אחת מן החוברות של המפלגה הקומוניסטית ושל פועלי-ציון שמאל, שהן 150 לערך. מספר עמודיהן מועט (על-פירוב 16 בתבנית 4°) ותוכנן ספציפי מאוד: היחסים בקרב ההסתדרות הכללית; הגישה לתנועה הציונית ולקונגרסים הציוניים; המאבק נגד אחדות העבודה; הקשר עם ברית המועצות; בעיות הכרוכות באיגודים המקצועיים למיניהם; תעמולת בחירות; היחסים עם גודד העבודה; הקרן לעזרת אסירים (רויטע הילף) ועוד. מהותה המקוטעת והספציפית של העיתונות הפוליטית ביידיש בארץ-ישראל עד שנת 1934 מחייבת, שהדיון בה יהא מיוסד על עיקרון כרונולוגי-ענייני. מאליה עולה השאלה האם עיתונות זו נכתבה ביידיש מתוך ידישים או מתוך זיקה ערכית ליידיש. מסתבר שבחוברות הנ"ל יש איזכורים מועטים לעניין הלשוניות. מן הדין לבדוק אותם על-פי הבחנה בין המפלגה הקומוניסטית לבין פועלי-ציון שמאל. כאמור לעיל, הרבתה המפלגה הקומוניסטית יותר מכל גורם אחר בארץ בהוצאת פרסומים ביידיש. בכל העיתונים ביידיש מטעם מפלגה זו, המצויים בבית הספרים הלאומי, יש שלושה איזכורים בשאלת הלשוניות.

שני הראשונים כלולים בחוברת 'ארבעטער וואָרט' שפראקציית הפועלים הוציאה בירושלים באוגוסט 1923.¹³⁴

העיקרית שבתקירות הנסקרות שם ארעה, כאשר אנשי אחדות העבודה והפועל הצעיר בוועד הפועלים בזכרון-יעקב מנעו את רשות הדיבור מאיש הפראקציה במקום, ששלט ביידיש בלבד. שתי המפלגות הגדולות ניצלו את המהומה שקמה במקום, ודחקו את רגליה של הפראקציה מן הוועד. האיזכור השלישי, שהוא משנת 1926,¹³⁵ תוקף ברמז את אחדות העבודה, הקושרת עצמה לבורגנות בפראזות, כגון 'תחית העברית', ומתכחשת ל'מלחמת המעמדות'.

יצוין כי קריאת-תגר כלפי אחדות העבודה על רקע שאלת הלשוניות בארץ לא היתה תופעה חדשה. בתחילת 1921 מיקדה מפ"ס את ביקורתה נגד אחדות העבודה בחוץ-לארץ בעניין רדיפת היידיש

131 כך יצאו לדוגמה, 9 הגיליונות של 'רחובותער אַרבעטער וואָרט' עד שהעיתון נסגר על-ידי השלטונות. ראה: אונגר (לעיל, הערה 1), עיול 214. יצוין, שכדי לעקוף את ההגבלות מטעם השלטון נהגו להדפיס פרסום מסוים בשמות שונים וכך נשמרה רציפותו. כך, למשל, יצאו 14 הגיליונות הראשונים של כתב-העת 'לספרות' 'כתובים', שבעריכת שטיינמן ושלונסקי, בארבעה-עשר שמות שונים.

132 העיתונים המצויים בבית הספרים הלאומי הם ביחס של 7 ל-3 לערך, לעומת אלה החסרים שם.

133 לדוגמה: פועלי-ציוניסטישע דיסקוסיע-העפֿטן, תל-אביב, גיליון 1 (15 במאָרס 1934); דער שניידער אַרבעטער, תל-אביב (אוקטובר 1935).

134 עמ' 23-24 ו-14-15. פראקציית הפועלים היא אחד הגלגולים של המפלגה הקומוניסטית בארץ. ראה: אונגר, שם, עמ' 137.

135 ראה: פראָלעטאַרישע שטימע, בהוצאת פראָלעטאַרישע פֿראַקציע, עמ' 15.

בארץ.¹³⁶ הואיל ומשקלה הרגשי והפוליטי של שאלת הלשונות היה רב, היא חזרה ושימשה וחזרה מוליך רווי-מתח למחלוקות אידיאולוגיות בקרב תנועת העבודה הציונית.¹³⁷ מן האמור לעיל ניתן להסיק כי שאלת הלשונות הועלתה על-ידי המפלגה הקומוניסטית בראש-וראשונה כנשק פוליטי נגד אחדות העבודה והפועל הצעיר, וזאת בראשית התגבשותה בארץ בלבד. כמרכן ניתן לומר כי המפלגה הקומוניסטית הוציאה חלק מפרסומיה בארץ ביידיש, משום שראתה בה מכשיר להצפת תעמולה פוליטית המובנת לקהל שעליו ביקשה להשפיע. אף זאת: יחסה המימסדי של המפלגה הקומוניסטית בארץ אל היידיש כאל מכשיר העשוי לשרת את פעולותיה, מתיישב עם היחס הרשמי שהיה נהוג כלפי שפה זו בברית-המועצות ובמקומות אחרים.¹³⁸

גם בעיתונות ביידיש של פועלי-ציון שמאל — המפלגה הוציאה פרסומים רבים אף בעברית — מעטים מאוד האיזכורים על יידיש. בחוברת 'די אַרבעטער פֿרוי', שהמפלגה הוציאה ב-1926, נאמר¹³⁹ כי יש להעניק לפועל את נשק המדע. היסודות להשכלת הפועל הם המטריאליזם ההיסטורי, הכלכלה המדינית ותולדות הסוציאליזם היהודי והבינלאומי. על הפועלים לתבוע שוויון-זכויות לעברית וליידיש בארץ, כדי לסכל את כוונותיה של הבורגנות, המעוניינת להשתיק חלק גדול של הפועלים ולהחליש את מאבקם החברתי באמצעות ריב הלשונות. האיזכור השני כלול במאמר 'נאָכן שרעק', הדן בדחיית ההצעה להקים קתדרה ליידיש באוניברסיטה העברית, בתחילת 1928.

מחברו האנונימי של 'נאָכן שרעק' כתב, בין היתר, כי מן הדין להקים גנים, בתי-ספר וספריות לאלה בארץ החשים 'אנשים יהודים בתכלית היותם' בנהלם את חייהם ביידיש.¹⁴⁰ האיזכור השלישי מאיר עיניים בעניין הקשר שבין שאלת הלשונות ומעמדה של פועלי ציון בארץ. בחוברת 'איינהייט', שהודפסה בתל-אביב ב-1925, עמ' 12, דווח על-כך שנמנע מושר¹⁴¹ לשאת את דבריו ביידיש בעת קיומה של מועצת ההסתדרות. הידיעה מוסרת במפורש, כי סיבת התקריט לא היתה לשון היידיש ('ניט די הגדה') אלא סתימת פיה של האופוזיציה בהסתדרות ('די קניידלעך'). מן

136 ראה על-כך בעבודת-הגמר שלי (לעיל, הערה 71), עמ' 102–103.
137 מאידך גיסא ניהלה אחדות העבודה מאבק של שנים (1922–1925) עם 'פועלי ציון' בחוץ-לארץ על ההגמוניה בברית העולמית של פועלי ציון ימין. הביטוי החריף והבלתי-אמצעי למאבק זה היה עניין הלשונות, אשר חיפה על חילוקי-דעות מרחיקי-לכת שאיימו לפלג את הברית. פרשה זו תידון במחקר לגופו.
138 על הגישה אל היידיש כאל אמצעי לסובייטיזאציה של היהודים ראה: ח' שמרוק, 'תרבות יהודית בברית המועצות', האומה, ד (תשכ"ה), חוברת 13, עמ' 27–31. ביטוי להתייחסות ליידיש כאל מכשיר לפילוגו של העם היהודי ראה במאמרו של ש' אפשטיין, 'די נייע רעטער פֿון דער יידישער שפראך און ליטעראַטור', פֿרייהייט (27 בנובמבר 1927), עמ' 6. על ש' אפשטיין, מראשי הקומוניסטים באמריקה באותה עת, ראה: לעקסיקאָן (לעיל, הערה 36), ז, עמ' 26–28.
139 שם, עמ' 16. החוברת נרשמה בעיול 61 בעבודתו של אונגר.
140 הרמו הוא לקטע מתוך מאמרו של ברל כצנלסון, 'קתידרת המריבה', על 'קתידרת המריבה' ועל 'נאָכן שרעק' ראה במאמרי (לעיל, הערה 111), עמ' 204–208.
141 על ישראל ושר (רייכר), מראשי פועלי-ציון שמאל בארץ עד 1937, ראה: תדהר (לעיל, הערה 43), ד, עמ' 2029 ולעקסיקאָן (לעיל, הערה 36), ד, עמ' 503–504.

האמור לעיל יוצא, שיש הפרזה רבה בחשיבות שיוחסה ליידיש בנוגע לפועל-ציון שמאל בארץ.¹⁴² אין ספק כי לגבי חלק מחברי המפלגה שצמחו בפועל ציון בפולין-רוסיה היתה יידיש מכורסת התרבותית וערך בפני עצמו.¹⁴³ ברם, כידוע, מפלגה קטנה זו היתה מורכבת משני אנשים שנתפלגו תכופות: קבוצת ארם-ניר והיצחקיסטים.¹⁴⁴ אלה האחרונים היו ברובם מצדדי העברית או בעלי יחס נייטרלי כלפי יידיש.

על סמך המובא לעיל ניתן לומר, כי שאלת מעמדה של היידיש, שהיתה קרובה ללבם של חלק מאנשי פועל-ציון שמאל, שימשה בעיקרו של דבר זירה למאבקים אידיאולוגיים מהותיים בין פועל-ציון שמאל ומפלגות הרוב, 'הקונסטרוקטיביסטי-ציוניות'. שאלת היידיש היתה ביטוי סוער להתרוצצות הזאת, אך בשום פנים ואופן לא היתה היא הסיבה למחלוקות הפוליטיות, שנתגלעו חדשות לבקרים בקרב תנועת העבודה.

החוברות לספרות יידיש מקורית בארץ, שהחזירו לעיל, שימשו אפיק למאוייהם של היידישיסטים בלב ונפש בתוך פועל-ציון שמאל, כדוגמת דניאל לייבל ול' חייך-שמעוני.¹⁴⁵ כפי שצויין קודם-לכן, היתה היצירה המקורית עיקר בחוברות הללו והתגובות היידישיסטיות שבהן — עניין משני.

בבואנו אפוא לסכם את העיתונות היידיש בארץ-ישראל מראשיתה ועד להוצאת 'ניוועלט', אנו מבחינים בה שתי תקופות מוגדרות היטב.

עד מלחמת-העולם הראשונה קשורה מרביתה של עיתונות זו ביישוב הישן, והיא משמשת מקור להכרת תולדותיו. עיתונות זו נועדה בראש-וראשונה להפצה בחוץ-לארץ, ותופעה זו היא מסימני ההיכר לכלל העיתונות היהודית בארץ באותה עת.

הוצאת 'דער אָנפֿאַנג' חוצה את התקופה ומהווה ציון-דרך בתולדות התרבות ובתולדות תנועת הפועלים בארץ. העיתונות הפוליטית ביידיש מייצגת בכמותה את הרוב המכריע של העיתונים, אשר הופיעו בתקופה השנייה ובשתי התקופות גם יחד. אופייה המקוטע נובע במידה ניכרת מהקשיים שהשלטון הציב בפניה. מן הדין אפוא לעסוק בה על יסוד אמת-מידה עניינית-כרונולוגית. יצויין, כי בניגוד לעיתונות שקדמה לה היתה העיתונות הפוליטית ביידיש מיועדת בעיקרה לקהל מקומי.

142 ראה: א' מרגלית (לעיל, הערה 130), עמ' 129 וטענתו בעמ' 130, כי 'הקנאות לאידיש בידדה את פועל-ש' במשך עשרות שנים מרוב הציבור בארץ והפכה אותם לכת חיצונית'. הניתוח של מרגלית שם הוא ברובו נכון, אך הוא לא הביא בחשבון כי גם פועל-ציון ימין בחוץ-לארץ גילו יחס אוהד מאוד ליידיש. נימוקיהם בנידון זה היו דומים מאוד לאלה של פועל-ציון שמאל. על החיכוכים שבין פועל-ציון ימין ובין אחדות העבודה בעניין מקומה של היידיש בארץ-ישראל ראה לעיל, הערה 137. ולא זו אף זו. בנוסף לזיקה הרגשית של פועל-ציון ליידיש היה גם גורם אובייקטיבי שחייב את פועל-ציון במזרח-אירופה לפנות אל הקהל הפוטנציאלי שלו ביידיש, והוא הצורך של המפלגה לעמוד בתחרות הקשה עם ה'בונד' והמפלגה הקומוניסטית.

143 ראה בעניין זה את העדויות המאלפות, השמורות בחיק 89 במדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות ומגו שליד האוניברסיטה העברית בירושלים.

144 סקירה קצרה על הפילוגים ראה: אונגר, (לעיל, הערה 1), עמ' 137. על ההבדלים בין שתי הקבוצות ראה: מרגלית (לעיל, הערה 130), לפי מפתח העניינים, 'יצחקיסטים'.

145 על דניאל לייבל ראה: תהר (לעיל, הערה 43), ד, עמ' 1881, ולעסיקאן, (לעיל, הערה 36), ה, עמ' 104-105. על ל' חייך-שמעוני ראה: לעסיקאן שם, ד, עמ' 734-735.

אשר ליתר הפרסומים בידיש, שראו אור אחרי מלחמת-העולם הראשונה, יש בהם חומר הנוגע ליצירתו של א"צ גרינברג, לעדת החסידים ולחקר ספרות יידיש בארץ. שנת 1934 חותמת עבודה זו משום שבה החל לצאת לאור, מטעם פועל-ציון שמאל, 'נְיִוְעֵלֶט', העיתון הראשון בידיש בארץ, שהופעתו היתה רצופה ונמשכה שנים רבות. לבסוף יש לתת את הדעת על השאלה שהעלה המחקר, על שום מה לא הצליחה העיתונות בידיש בארץ להאריך ימים עד 1934. על קושיה זו ניסו להשיב, איש איש ומגמתו, מרדכי קוסובר וא"ר מלאכי.

קוסובר מרמז במאמרו,¹⁴⁶ כי הדבר נעוץ במאבק נגד היידיש בארץ. אליבא דא"ר מלאכי הסיבה לכך היא, כי 'אין הקהל בארץ ישראל רגיש צורך בעיתון אידי'. העיתונות היידיה התפתחה בחוץ-לארץ 'בעיקר בזכות הקורא ההמוני, אולם בא"י, אין קורא כזה'.¹⁴⁷ על סמך העובדות שהוצגו בעבודה זו נראה לומר, כי אין בהסבריהם של קוסובר ומלאכי כדי לפתור את שאלתם. אשר לרמזיו של קוסובר, הרי שעד להוצאת 'דער פרדס' לא ידוע לנו על עוינות כלפי עיתונים על-מפלגתיים בידיש. תגובותיהם של סילמן, קרניאל-עזמות, 'הפועל הצעיר', יוסף אהרנוביץ, ביאליק ו'דאר היום', ככל שהן מאפינות את היחס ליידיש בארץ, לא היה בהן כדי למנוע המשך הופעתם של עיתונים בידיש.

מאידך גיסא, מופרך טיעונו של מלאכי על-ידי מאמרו שלו על 'שולמית',¹⁴⁸ על-ידי עדותו של יהואש, המספר כיצד היו נחטפים העיתונים בידיש שנשלחו אליו מחוץ-לארץ.¹⁴⁹ ועל-ידי ידיעה שברוך סטופניקר פרסם בכתב-העת 'כתובים' ב-1928.¹⁵⁰ סטופניקר כותב כי מתוך 850 גיליונות של יומונים מחוץ-לארץ הנמכרים בתל-אביב, 450 כתובים יידיש. אשר לשבועונים מחוץ-לארץ, 700 מתוך 985 העותקים הנפוצים בתל-אביב, לשונם יידיש.¹⁵¹

כל ניסיון להבין את חופעת מיעוט העיתונים בידיש בארץ והפסקתם המהירה עד שנת 1934, מחייב דיון בעיתונים אלה לסוגיהם.

עיתונות יידיש המיסדית נועדה להפצה בחוץ-לארץ בלבד. לפיכך ניתן לכנותה ארץ-ישראלית אך ורק על-פי מוצאה ואילו העיתונות הפוליטית הופנתה לקהל ולמטרות מוגדרים, והיא יצאה לאור על-פי צרכי השעה של המפלגה הקומוניסטית ושל פועל-ציון שמאל. החוברות לספרות יידיש ארץ-ישראלית הופצו בארץ ובחוץ-לארץ ושמרו על המשכיות כלשהי, על-אף הקשיים המרובים שבהם נתקלו. קשיים אלו נבעו, מצד אחד, מן היחס הסבוכ ליידיש בארץ, ומצד אחר מן העובדה שספרות יידיש בארץ-ישראל היתה אז שולית לעומת זו שבחוץ-לארץ.

146 ראה: קאסאווער (לעיל, הערה 78), עמ' 158–164, וליטעראַרישע בלעטער, 4 (1928), עמ' 890–891.

147 ראה במאמרו של מלאכי (לעיל, הערה 19), עמ' 205.

148 ראה לעיל (הערה 87), עמ' 307.

149 ראה: פון ניריאָרק ביו רחובות, ב, עמ' 56.

150 ראה: גיליון עג (ב' אדר תרפ"ח), עמ' 3.

151 סטופניקר הטעים, שהפועלים אינם רוכשים עיתונים מחוץ-לארץ והוסיף: 'האם אין אנו צריכים לטכס עצה נגד השטפון הלועזי הזה? האם לא הגיעה השעה להוציא עיתון עברי קל, מחנך ומקרב את ההמונים?' סטופניקר העיר, כי אומדנו אינו כולל עוד 20% של גיליונות המתקבלים הישר לבתי מנויים. על סטופניקר ראה קרסל, לכסיקון, ב, עמ' 490.

העיתונות של היישוב הישן ביקשה ברובה למלא תפקיד של עיתונות כללית, ואולם, כיתר העיתונים היהודיים בארץ-ישראל לא יכלו הפרסומים ביידיש להתקיים בלא מימון של ממש מחוץ-לארץ. הישענות זו על חוץ-לארץ, אשר היתה כורח המציאות נוכח האוכלוסיה היהודית המצומצמת שבארץ, משקפת בועיר-אנפין את יחסי-הגומלין שבין היישוב לבין הגולה.

מספר העמודים בעיתוני היישוב הישן ביידיש לא עלה על-פי-רוב על ארבעה עמודי פוליו. פרסומים אלה הופיעו, בשעה שתדירותם היתה סדירה, אחת לשבוע. המידע שבהם היה לוקאלי, דל ודומה מאוד בהרכבו. בעוד מדורי הספרות בעיתונות היידית בחוץ-לארץ היו מגוונים ומשכו קהל קוראים רב, היו מדורים אלו בארץ קלושים והחומר שבהם — תרגומים מן העיתונות היהודית-הגרמנית על פי רוב.

העיתונות של היישוב הישן ביידיש לא יכלה בשום פנים להתמודד עם זו שבחוץ-לארץ, אשר התפתחה והתפשטה בפרק זמן קצר ביותר במאה העשרים. אף זאת: קהל צרכניהם של העיתונים ביידיש בחוץ-לארץ יכלו לקרוא בהם על הנעשה בארץ במאמריהם של כתבים ארץ-ישראליים. ראינו לעיל,¹⁵² כי 'ישראל' הוא צורבא-צ'רבינסקי, השתתף בעיתוני יידיש באמריקה. הוא הדין לגבי גד פרומקין,¹⁵³ בנו של בעל ה'חבצלת'. בשנות העשרים של המאה היו ליומונים גדולים בחוץ-לארץ מדורים קבועים על ארץ-ישראל, שהופקדו בידי כתבים אשר ישבו דרך קבע בארץ.¹⁵⁴ העדויות שראינו לעיל: ההסכם שבין 'יידישע גאזעטן' הניו-יורקי לבין 'בית יעקב',¹⁵⁵ מאמרו של מלאכי על כתב-העת הירושלמי 'שולמית', דבריו של יהואש וידיעתו של סטופניקר, מצביעות בבירור על כך שצרכיה של האוכלוסיה בארץ שנזדקקה לעיתונות יידיש סופקו לה בראש-וראשונה באמצעות עיתונים יידיים מחוץ-לארץ.

עובדה זו והגורמים הנוספים שנמנו קודם לכן, הם-הם שעיצבו את דמותה ומעמדה של עיתונות יידיש בארץ-ישראל עד שנת 1934.

152 הערה 100.

153 ראה: א"ר מלאכי, 'גד פרומקין', הדאר, כו (תש"ז) עמ' 969. על גד פרומקין ראה: קרסל (לעיל, הערה 78) ב, עמ' 654.

154 מדורים מעין אלה היו לדוגמה ל'ה'נינט' ול'מאמענט' הווארשאים.

155 ראה הערה 48.

מייסנר פחה: חלוץ הרכבות בארץ-ישראל ובשכנותיה האיש, מסילותיו וקורותיהן

פנחס פיק

הקדמה

שמו של מהנדס הרכבות הגרמני היינריך אוגוסט מייסנר אינו ידוע אצלנו, אף שעשה לקידום ארץ-ישראל ולמען המזרח התיכון בכללותו, בתפקידו כמומחה לבניית מסילות ברזל, לא פחות מאישים רבים שזכו לפרסום ולתהילה. אולם איתרע מזלו והוא השתייך לצד המפסיד במלחמת-העולם הראשונה ושקע שמו. כוונת מאמר זה לתאר את האיש ופועלו, ככל שהוא מהווה פרק בתולדות הארץ.

הקיסרות העות'מאנית היתה עסוקה במחצית השנייה של המאה ה-19 בפיתוח מואץ של רשת מסילות-הברזל שלה. היינריך אוגוסט מייסנר, סטודנט בטכניון של דרזדן, בגרמניה, גילה עניין רב במפעלי האימפריה, ואף למד את השפה התורכית. כשהיה בן 24 בלבד עזב את מולדתו והשתקע בתורכיה, ואתה נשאר קשור, להוציא תקופות קצרות, יותר מחמישים שנה.

משנת 1886 במשך 14 שנה בנה מסילות-ברזל בבולגריה הדרומית, באנטוליה, במקדוניה ובתראקיה, כולם חבלים בתחום שלטון הסולטן.¹ הוא מילא תפקידים מנהליים בכירים, לרבות יועץ לפיתוח תחבורת הרכבת בקיסרות הנרחבת.

באביב 1900 הכריז הסולטן על בניית מסילת עולי-הרגל מדמשק למדינה ולמפה. מסילה זו, שנודעה אחר-כך בשם 'מסילת חג'אז', עתידה היתה להיות המיבצע החשוב ביותר של הסולטנות. היינריך מייסנר, בעל נסיון מקיף ובקי באורחותיהם של אזרחי הקיסרות ובשפת המדינה, הוזמן לנהל את בניין המסילה.

בשמונה שנים בלבד הצליח מייסנר להשלים את בניית המסילה הראשית, דמשק-מדינה, וכן גם את השלוחה חיפה-דרעה (אדרעי), ולפתוח אותן לתנועה. מדובר היה בקו באורך 1,463 ק"מ, שעבר ברובו דרך אזורים שוממים ובחלקם מדבריים וחסרי מים. על הישגיו, שתרמו ליוקרת הקיסרות העות'מאנית, העניק לו הסולטן תואר פחה כבר ב-1904, משהושלם הקטע דמשק-מען; אחרי כן נוספו לו עוד עיטורים גבוהים. בניית מסילת חג'אז תתואר בהמשך סקירה זו.

הקטע המתוכנן של המסילה ממדינה למפה, שמייסנר ריכז בשעתו ציוד וחומרים לבנייתו, לא הושלם מעולם. עקב עליית 'התורכים הצעירים' לשלטון, והדחת הסולטן, דעך בקושטא העניין

1 ייתכן מאוד שמייסנר היה אחד ממהנדסיו של הברון מוריס דה-הירש, שהרבה לבנות מסילות ברזל בתורכיה. לרבות הקו הראשי לקושטא. ראה: ב' קטינקא, מאז ועד הנה, ירושלים 1961, עמ' 155.

היינריך אוגוסט מייסנר פחה
(1862–1940)

במסילת הצליינים, שכונתה 'אתונו של הסולטן' ונחשבה לתחביבו הפרטי. השלטון החדש אף דחה כמה תכניות בנייה אחרות של מייסנר, ובשנת 1909 בערך עזב את מסילת חג'אז והצטרף למסילת-הברזל האנטולית, היא מסילת בגדאד.

מסילת בגדאד, שהיתה הולכת ונבנית דרך צפון-סוריה לעבר מסופוטמיה והעיר בגדאד, בלא שים לב לשגיונותיהם של 'התורכים הצעירים', נוהלה ומומנה בידי גורמים גרמניים. ב-1910 נתמנה מייסנר למנהל קטע-הבנייה סביב העיר חלב. שנתיים אחרי כן ניהל את הבנייה בקטע שמבגדאד צפונה, לעבר מוסול וחלב; כאן היתה החברה הגרמנית מעוניינת להפגין פעילות תכליתית, שפן באיזור זה הורגשה השפעה בריטית, שהוקרנה מהודו. תכנון המסילה והנחתה, דרך הערבות השוממות והלוהטות של ארם-נהריים, היה מעשה-ידיו של מייסנר. עד לפרוץ מלחמת-העולם הראשונה כבר נסעו בקטע זה רכבות לאורך כ-80 ק"מ, עד לסמרה; ועוד 40 ק"מ עד לבייג'י, עמדו בבנייה.

בתקופת פעילותו זו שלח מייסנר ידו גם בדיפלומטיה, וחומרי בנייה שהיו דרושים למסילתו קנה בהודו, בתקווה להחליש את התנגדות הבריטים למסילה הממומנת בידי גרמנים. בעת שהותו

בבגדאד התיידד עם המושל המקומי, ג'מאל ביי, שתמך בבניית המסילה מתוך שיקולים צבאיים. ידידות זו עם ג'מאל עתידה להיות בעלת חשיבות רבה לגבי קדמת-אסיה בשנים שלאחר-כך. משפרצה מלחמת-העולם הראשונה שוב העמיד מייסנר את שירותיו לרשות התורכים, שהפכו עתה בני-ברית לגרמניה הקיסרית. הוא נשלח לסוריה והועמד — כנראה לא במקרה — תחת פיקודו של המפקד הראשי בסוריה, ארץ-ישראל וחג'אז, ידידו הגנרל ג'מאל פחה, שמקום מושבו היה בדמשק. במשך כשלוש שנים שיתף מייסנר פעולה גם עם פרידריך קרס פון קרסנשטיין, המפקד-למעשה של הגייסות התורכיים שבראשות ג'מאל.² עתה הוטל על מייסנר לממש את אחת התכניות החביבות ביותר של ג'מאל — בניית מסילת-ברזל שתאפשר לתגבר ולאספק את כוחות תורכיה בדרום ואף להנחית מתקפה לעבר תעלת סואץ ומצרים. התוצאה היתה בניית מסילת סיני, שתתואר להלן. מלבד מסילה ראשית זו, בנה הפחה הגרמני-סכסוני שלא ידע לאות עוד כמה מסילות קצרות יותר, בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, שהיתה להן משמעות צבאית ניכרת. עקב התמוטטות הקיסרות העות'מאנית, בסוף 1918, עזב מייסנר, והוא בן 56, את מולדתו השנייה ושב לגרמניה. להוציא שהייה קצרה באלבניה, חי בעיר נעוריו דרוזן. בשנת 1924 הזמינו הממשל של כמאל פחה לחזור לתורכיה הרפובליקנית בתפקיד יועץ לבנייה ולתחזוקה של מסילות-ברזל. מייסנר נענה להזמנה, ועתה השתתף בשיקום המסילות שנפגעו במלחמה. בערוב ימיו היה מרצה לבניית רכבות בטכניון של איסטנבול. הוא מת בראשית 1940, באיסטנבול. ככל הידוע, אין ביוגרפיה מפורטת של מייסנר. דומה שהיה איש צנוע וסלד מהתבלטות. הוא אף לא השאיר אחריו חומר בכתב, לא זכרונות ולא כתבים טכניים. עובדות מעטות על אודות חייו הפרטיים של מייסנר ניתן למצוא בחוברת צנומה, שהופיעה בגרמניה ב-1958,³ בצד סיכום קצר בדבר פעילותו במזרח התיכון במלחמת-העולם הראשונה; הסיכום לא תמיד מדויק, ונראה כי המחבר לא הכיר אישית את האזורים שמייסנר פעל בהם. מייסנר מוזכר בדרך אגב גם בספרו של המהנדס היהודי ברוך קטינקא, שעבד במסילות-הברזל התורכיות במלחמת-העולם הראשונה.⁴ פרטים על פעולות מייסנר בארץ-ישראל ושכנותיה מצויים במקורות רבים ושונים — תקופונים מקצועיים, טכניים וגיאוגרפיים; כתבים לתולדות ארץ-ישראל והמזרח התיכון; תיאורים רשמיים ובלתי-רשמיים בדבר מהלך מלחמת-העולם הראשונה במזרח התיכון; זכרונות מלחמה; ומפות, בייחוד מפות המתארות מאורעות צבאיים.⁵ מידע חשוב ופרטים סטטיסטיים מובאים גם בספרות

2 קרס מרבה להזכיר את מייסנר בזכרונותיו על הלחימה בחזית ארץ-ישראל והם מהווים מקור חשוב. ראה: F. Kress, von Kressenstein, 'Kriegführung in der Wüste', in: Th. Wiegand, *Sinai*, I, Berlin 1920; idem; *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin 1938

3 H. Pöncke, *Die Hedschas und Bagdadbahn, erbaut von Heinrich August Meissner Pascha*, Dortmund 1958

4 קטינקא (לעיל, הערה 1).

5 מלבד כתבי קרס (לעיל, הערה 2) וספרו של קטינקא (לעיל, הערה 1), שימשו ספרים וכתבי-העת האלה מקורות עיקריים למאמר: C. Auler Pascha, *Die Hedschas-Bahn*, in: Petermann's Geographische Mitteilungen, Gotha, Ergänzungsbände 1906 & 1908; M. Hartmann, *Die Mekka-Bahn*, Berlin 1908; M. Blanckenhorn, *Die Hedschas-Bahn auf Grund eigener Reisestudien*, Berlin 1907; M. Hecker, *Die Eisenbahnen der asiatischen Türkei*, in: Archiv für Eisenbahnwesen, Leipzig 1913-1914(?); B. Moritz, *Bilder aus Palästina, Nordarabien und dem Sinai*, Berlin 1916; H. Guthe, *Die Hedschas-*

ארץ-ישראל, ובמיוחד היהודית-הגרמנית, משני העשורים הראשונים של המאה הנוכחית, ובה התקופונים הציוניים משמשים מקור עשיר וחשוב ביותר. משקיפים ציונים עקבו אחר פעולות מייסנר בארץ-ישראל בעניין מיוחד, שכן בעיניהם היתה לעבודת המהנדס הגרמני משמעות לא רק מעשית אלא גם סמלית: בניית מסילות-ברזל פירושה היה קידמה, והשתלבות ארץ-הקודש המזוהה בהתפתחותו של העולם המודרני. אכן, חשיבותו ההיסטורית של מייסנר מבוססת על פעילותו בארץ-ישראל, בעבר-הירדן, בסוריה, בערב הצפונית ובסיני, ולתיאורה יוקדשו הטורים הבאים.

מסילת חג'אז

ב-1 במאי 1900, לרגל יובל ה-25 לעלותו על כס המלוכה, הכריז הסולטן עבדול חמיד השני על בניית מסילת-ברזל מדמשק דרך מדינה ועד מפה, כדי שתשמש להסעת עולי-הרגל המוסלמים אל הערים הקדושות. כמשימה עות'מאנית-מוסלמית טהורה בלא תקדים, נועדה בניית המסילה לתקן את דימוים של התורכים, שבאותם הימים של ראשית המאה היה בשפל המדרגה הן בעיני עצמם והן בעיני העולם, עקב תבוסות מדיניות וצבאיות בזו אחר זו. אולם מטרתה של המסילה החדשה היתה לא רק להקל על מסע החאג' למכה, וייעודה לא רק להאדיר את שם הסולטן. למסילה נודעה גם חשיבות כלכלית מסוימת, שכן קטעייה הצפוניים עשויים היו להביא לידי פיתוח ייצוא יכולי החיטה מהחורן; ויש להניח כי קיוו שקטעייה הדרומיים יותר של המסילה יתרמו לפיתוח כלכלתם של חבל הגלעד ומואב ועבר-הירדן בכלל. אולם אין ספק כי מלבד מניעים דתיים וכלכליים, היתה לבניית המסילה גם משמעות מדינית וצבאית-אסטרטגית רבה בשביל הקיסרות העות'מאנית.

עבדול חמיד היה לא רק סולטן התורכים; הוא שימש גם כח'ליף וכמנהיגו הדתי של העולם המוסלמי כולו. לכן היה מעוניין לקשור קשר הדוק בין שתי עריו הקדושות של האיסלאם למרכז השלטון העות'מאני במערב אנטוליה. כמרכן ביקש אל-נכון להטיל את מרותה של הקיסרות העות'מאנית על הדרוזים המרדנים בחורן; על שבטי הבדווים בצפון חצי-האי הערבי הנתונים במלחמות פנימיות; ועל תימן הרחוקה, שהיתה עצמאית למעשה. בדומה למסילת בגדאד, שהיתה אז בשלבי בנייה ראשונים ונועדה לקשר בין מסופוטמיה וקושטא הבירה, היתה איפוא תכליתה של מסילת חג'אז לאפשר קשר יעיל בין הבירה וחצי-האי ערב. זאת ועוד, יש להניח שמסילת חג'אז נועדה לשמש לתורכים קו תחבורה שישחררם מתלות בלעדית בתעלת סואץ, ומעיניהם הפקוחות — וממסי המעבר הגבוהים — של הבריטים.

Bahn von Damaskus nach Medina, Leipzig 1917; A. Rupp, *Syrien als Wirtschaftsgebiet*, Berlin 1920; Djemal Pasha, *Memoirs of a Turkish Statesman*, New York 1922; P. Dieckmann, 'Die Hedschasbahn und die syrischen Privatbahnen im Weltkrieg und ihre gegenwärtige Lage', in *Zwischen Kaukasus und Sinai*, Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer, II, Berlin (1922); W. Steuber, *Jilderim, Deutsche Streiter auf heiligem Boden*, Oldenburg 1922; G. McMunn & C. Falls, *Military Operations in Egypt and Palestine*, I-II, 1928-1930; A.P. Wavell, *The Palestine Campaigns*, London 1928; P. Range, *Vier Jahre Kampf ums Heilige Land*, Lübeck 1932; Y.N. Karkar, *Railway Development in the Ottoman Empire, 1856-1914* N.Y., c.1972; Gt. Britain, *Admiralty Handbook Arabia*, London 1917; idem., *Foreign Office Handbook: Syria and Palestine*, London 1920; *Palestine Exploration Fund Quarterly*, London 1869-; *Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins*, Leipzig 1878-; *Geographic Journal*, 1893-; *Palästina*, Berlin/Wien 1902-; *Altneuland* (continuation of foregoing under different title), 1904-

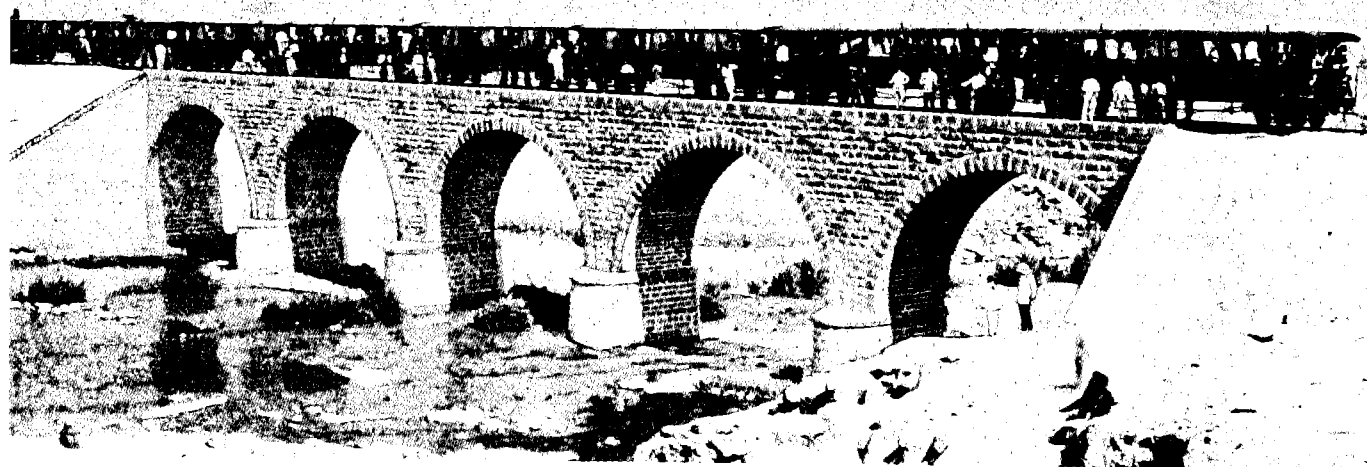
התורכים נחלצו בהתלהבות לעבודת הבנייה, אך עד-מהרה נוכחו לדעת שחסרים להם הנתונים הארגוניים והטכניים לביצוע המשימה. מהנדס איטלקי שהועמד בראש המפעל נכשל כבר בצעדיו הראשונים,⁶ ועתה הוחלט לגייס לביצועו את היינריך אוגוסט מייסנר, בעל הנסיון הדרוש. עבודת הבנייה הועמדה, לפחות להלכה, תחת פיקוחו של הוויזר הגדול בקושטא.⁷ מייסנר נתמנה, כנראה לקראת סוף 1900, למנהל הטכני של ועדת הבנייה המקומית, שמושבה הקבוע בדמשק. על הקורפוס התורכי ה-5, שחנה בסוריה ומפקדו היה קיאזים פחה, הוטל לספק כוח עבודה לשימוש של מייסנר. זו היתה החלטה נבונה. החייל התורכי התייחס להעסקתו בבניין המסילה כאל עבודת-קודש, כתרומה להרמת קרנו של האיסלאם. גישה חיובית זו של פועליו איפשרה למייסנר למצות עד תום את כישוריו הארגוניים, ולהגיע בהמשך לשיאי-מהירות בבנייה. כאמצעים כספיים, תחילה עמדו לרשותו של מייסנר 13.5 מיליון פרנקים זהב בערך, ובמשך השנים הגיעו לכדי 74 מיליון פרנקים זהב בערך.⁸ סכומים אלה נצטרפו מתרומות מוסלמיות שנאספו ברחבי העולם, ממסים, ממתנות ועוד; התורם הראשון לבניין המסילה היה הסולטן עצמו, שנידב 50 אלף לירות תורכיות. מסילת חג'אז עתידה להיות מסילת-הברזל היחידה בתחום הקיסרות העות'מאנית שבנייתה הושלמה בלא כל חובות. מייסנר השכיל לנצל את הנסיבות לטובת מסילתו, והפכה למיבצע הטכני והארגוני הגדול ביותר שהושלם אי-פעם בתורכיה של הסולטנים. אולם נראה כי מעל לכל קידם את מייסנר בעבודתו כושרו הנדיר בתכנון, ארגון וביצוע. עד כמה שניתן ללמוד, אף היה נוח לבריות, ותכונה זו היתה לו לעזר במיוחד ביחסיו עם קיאזים פחה; חייל זקן וחסר גמישות, ובקשריו עם הבירוקרטיה התורכית, שבלעדי שיתוף פעולה לא היה יכול לפעול מאומה. במאבקו הממושך בחוסר-המעש של התורכים גילה מייסנר רצון ברזל ודבקות במטרה. ואכן הצליח במשך השנים להיעשות עצמאי במידה רבה מהוועדה העליונה לבניית המסילה, ששקטה על שמריה בקושטא הרחוקה. מראשיתה איפוא היתה בניית מסילת חג'אז, מבחינת התכנון, הביצוע וקבלת ההחלטות העקרוניות, מפעלו הבלעדי של מייסנר. מבין המהנדסים הזרים שהשתתפו בבניית מסילת חג'אז, ידוע שמו של מייסנר בלבד,⁹ ועובדה זו מוכיחה את חשיבותו כאחראי למיבצע. בראשית עבודתו לא היו למייסנר כל נקודות-אחיזה כיצד והיכן לתכנן את תווי המסילה. יש סיבות להניח כי סייר ברכיבה ברוב האזורים שהמסילה החדשה נועדה לחצות. את קטעי הבנייה העתידיים חילק כל אחד לשלושה תת-קטעים, לאיתור מדויק של התווי, למדידתו, ולבניית המסילה. החלטות סופיות-ביחס לקביעת התווי ומתקניו, וביחס למיקום התחנות — קיבל מייסנר לבדו. אותם חבלים בחג'אז שנוצרים לא הורשו להיכנס לתוכם, נמדדו בידי מהנדסים תורכים-מוסלמים מפקודי מייסנר. ביניהם בלט עוזרו הנאמן מוכתר ביי, שמדי יום ביומו היה שולח למנהלו שבעורף מפיות של השטח בו עבר; לפי מפיות אלה החליט מייסנר על תווי הסוללה שם.

6 השווה: Z.H. Zaidi, 'Hidjaz Railway', *Enc. of Islam*, Leiden 1973, p. 364.

7 לאחר השלמתה הועברה המסילה לרשות מיניסטריין ההקדשים. בהיותה רכוש דת: למעשה נעשה הדבר כדי למנוע את נפילתה בידי הצרפתים, שניסו להשתלט עליה בדרכי לחץ.

8 ביחס למשאביה הכספיים של מסילת חג'אז ראה, למשל: אולר (לעיל, הערה 5); הקר (לעיל, הערה 5).

9 נראה כי מספרם הגיע לכמה עשרות אירופים, רובם גרמנים. בשנת 1905 עבדו עם מייסנר גם 17 מהנדסים תורכים. בשנת 1906 עבדו בהשלמת המסילה 25 מהנדסים תורכים ו-10 אירופים. ראה: אולר (לעיל, הערה 5), עמ' 25; Guthe (לעיל, הערה 5), עמ' 316; כן ראה: *Altneuland* (1904), עמ' 348.

גייסר אל-מגיאמי ועליו רכבת של מסילת חג'אז (Petermann's Mitteilungen, Ergänzungsheft, 1906)

שלב הבנייה הראשון של המסילה, בתחום עבר-הירדן, סומן על-ידי מתיחת קו טלגרפי, שנועד לקיים קשר עם הצוותים בשטח ועם אתרי הבנייה. שעה שעדיין עסקו במדידות ובמיפוי התווי הסופי של הקו כבר ארגן מייסנר את כוחות העבודה שהועמדו לרשותו — גדודי חי"ר ויחידות הנדסה וכן גם קבלנים פרטיים על עובדיהם. משנכנסה עבודת הבנייה לשגרה, הנהיג מייסנר חלוקת עבודה יעילה: חיילי החי"ר עסקו בעבודות העפר, דהיינו בהקמת הסוללה; גדודי הרכבת (הראשונים בצבא התורכי) הכינו את תשתית המסילה — אדנים ועליהם הפסים; ויחידות ההנדסה הלכו בראש, סימנו את התווי ודאגו לתקינות הקשר הטלגרפי. קבלנים פרטיים מקומיים, בעיקר ערבים, יוונים ואיטלקים, היו אחראים לבניית מעבירי-המים בוואדיות והקימו את התחנות. אלה מהן ששרדו בולטות בתכנון הפשוט והמעשי.

משהחלה המסילה להתקדם לשממת דרום עבר-הירדן סירבו הקבלנים הפרטיים להמשיך בעבודה, שכן באזורים אלה שלטו התורכים להלכה, ופושטים בדווים למעשה. אלה מלכתחילה לא ראו בעין יפה את חדירת המסילה לתחומיהם. הופעת הרכבת עתידה היתה לגזול מהבדווים את דמי-החסות שגבו משיירות עולי-הרגל למכה, וכן גם עוררה את חששם כי התורכים ישלחו ברכבת צבא לדיכוי אזורים מתמרדים. כך איפוא ניסו הבדווים להפריע, ככל שעמד להם כוחם, להתקדמות המסילה. מייסנר הקים פלוגות-בנאים צבאיות מיוחדות כדי שימשיכו בבניית גשרים ותחנות. על מחלקות רוכבי גמלים הוטל לשמור על המודדים והבנאים, וכן גם על קטעי המסילה שהושלמו, מפני התקפות בני-המדבר.

לא ידוע כמה פועלים אזרחים עסקו בבנייה, אך מספר החיילים התורכים שגויסו לעבודה במסילת חג'אז הגיע במשך השנים ל-9,500 איש. בשלבי הבנייה הסופיים עבדו התורכים בשתי קצות

המסילה בעת אחת — ממען דרומה וממדינה צפונה, עד שחברו אי-שם במדבר. מחנות-עבודה גדולים הוקמו לאכסון הפועלים, ועל מייסנר מוטל היה לדאוג למחיתם ולאספקתם. באזורים צחיחים, שבימי הקיץ מגיע בהם חום אף עד 55 מעלות, היו המים בעיה ראשונה-במעלה, שהלכה והתמירה ככל שהתקדמה המסילה דרומה ממען, וחדרה לאזורים שלא ניתן למצוא בהם ולו טיפת מים בטווח 100 ק"מ ויותר מאתרי הבנייה, וסערות חול עזות הגבירו את מצוקת העובדים. מייסנר הוצרך לדאוג אף לשירותי עזרה רפואית. לאחר שנספו יותר מ-100 פועלים במגיפת חולירע, בשלבי הבנייה הראשונים, פותחו אמצעי-מנע רפואיים ברמה גבוהה. סך-הכל האבידות בבניית מסילת חג'אז היה מועט יחסית למה שנרשם במיבצעים דומים אחרים. במועד מאוחר יותר נבנו ליד המסילה בתי-חולים קבועים, במען ובטפוג (חג'אז).

כבר בראשית עבודת הבנייה דאג מייסנר לנייד של הרכבת ולציוד הטכני של הקו החדש. הוא הזמין קטרים, קרונות-נוסעים, קרונות-מטען ודואר וקרונות-משא שונים. כמרכזן הזמין פסים ואדנים, ציוד לבתי-מלאכה ותחנות, לרבות משאבות-מים מונעות ברוח. בכל השטח העצום שבין דמשק למדינה לא היו דרכים לשינוע מטענים כבדים, ואת הציוד לבניית המסילה החדשה ניתן היה להוביל רק באמצעות אותה מסילה עצמה ככל שהתקדמה.

בלי ספק היה מייסנר אחראי גם לאספקת המים לצורך הפעלת הרכבות; קטרי דיזל, שאינם צורכים מים, עדיין לא היו אז. במשך שנות הבנייה יום מייסנר קידוחי מים רבים, מהם לעומק של יותר מ-100 מ'. במקום שניתן היה, ניצל המהנדס הגרמני לצרכיו מעיינות טבעיים, אותם ניקה וויסת. הוא תיקן והחזיר לשימוש מאגרי-מים פתוחים שבצד דרך החאג', שלאורכה נבנתה המסילה, ואף חיקן וניקה בורות-מים עתיקים שניטשו. נאמר על מייסנר שגילה מקורות-מים על-יד מֶסְה־נַחֶשׁ. אולם באזורים שלא היו בהם מים, גם מייסנר לא היה מוכשר למצאם. במקומות בהם הועלו מים מעומק רב, התקין מייסנר משאבות-רוח. מבנים גבוהים ובולטים אלה, ומכלי המים שהוצמדו אליהם, הפכו סמל למסילת חג'אז. עובדה מרשימה היא כי לא עבודת הבנייה, ולא תפעול המסילה אחרי השלמתה, הופסקו אי-פעם בשל מחסור במים.

את התחנות הגדולות המעטות — בדמשק, בדרעה, במען, במדינה ובחיפה — הקים מייסנר לפי מתכונת אירופית. את התחנות הקטנות, ובמיוחד התחנות שבמדבר, בנה בצורת מצדים, כדי שישמשו להתגוננות מפני התקפות הבדווים ולחיפוי על מקורות המים היקרים. בזכות תחנות מבוצרות אלה נמנע מהבדווים לחבל משמעותית בתנועת הרכבות במסילה. זה היה טיבן של הבעיות העיקריות שעמדו לפני מייסנר בבניית מסילת חג'אז, ויש בתיאורן כדי להצביע על הישגיו בהשלמת מיבצע ענק, בתנאים קשים ובמציאות של ארץ מזרחית מפגרת.

מסילות-הברזל שבנה מייסנר בבלקנים ובאנטוליה היו בעלות מְרוּח־פסים תקני, דהיינו 1,435 מ"מ. לעומת זאת היו המסילות שנבנו אז בידי גורמים צרפתיים בסוריה ובארץ-ישראל בעלות מרווח 1,000–1,050 מ"מ, כלומר צרות. מייסנר החליט לבנות גם את מסילת חג'אז כמסילה צרה. החלטתו גורמת היום קשיים תעבורתיים בסוריה ובעבר-הירדן, אולם כשהיא לעצמה היתה מוצדקת.

בניית מסילה צרה זולה הרבה יותר, אף ניתן לבנותה במהירות רבה יותר. היות וחשיבותה של מסילת חג'אז היתה בעיקר מדינית, צבאית ודתית — ואילו חשיבותה הכלכלית מוגבלת לפייחוס

— חשב מייסנר שמסילה צרה תוכל לענות על הצרכים. סיבה חשובה אחרת להחלטתו היתה העובדה כי בשלבי הבנייה הראשונים יכול להעביר קטרים וקרונות מחוף הים התיכון, דרך הר הלבנון והר חרמון, לפנים הארץ, רק תוך שימוש במסילה הצרפתית ביירות-דמשק-מזריב; מסילה זו היתה בת מרווח 1,050 מ"מ.

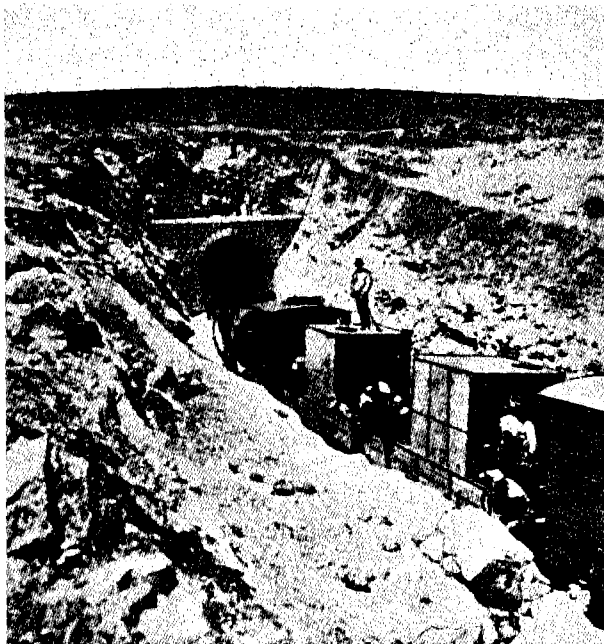
את תורי מסילת חג'אז הכתיבו למייסנר אילוצים גיאוגרפיים והיסטוריים. ככל שניתן היה, נקבע התווי במקביל לדרך השיירות ועולי-הרגל עתיקת-הימים מדמשק לחצי-האי ערב. דרך זו, שנודעה בפי הערבים בשם 'דארב אל-חאג', או 'דארב א-סולטן', נתמסכה מצפון לדרום לאורך הגבול בין ארץ-המזרע לבין ישימון המדבר הסורי, ולמעשה לא היתה אלא שביל שהתאים למבנה הטופוגרפי.

בדמשק מצא לפניו מייסנר את המסילה הצרפתית דמשק-מזריב, באורך 101 ק"מ, שנבנתה במרווח צר, במקביל לדרך עולי-הרגל לחג'אז ואתריו הקדושים. טבעי איפוא שבשביל מייסנר היתה המסילה הצרפתית המוכנה הקטע הצפוני הראשון של מסילת חג'אז התורכית המתוכננת. המסילה הצרפתית למזריב, שנקראה גם 'מסילת חוורן', שימשה להובלת דגנים מהחוורן ומעולם לא היתה רווחית. אל-נכון בעצתו של מייסנר, עתה ניסו התורכים לקנותה.

המשא-ומתן בין הצדדים נמשך כנראה כמה שנים. הצרפתים תבעו 7 מיליון פרנקים זהב תמורת מסילתם הבלתי-רווחית ולא היו מוכנים למתן את דרישתם. בעוד המיקוח נמשך, החל מייסנר בונה את מסילתו, אך בשל אי-הוודאות ביחס לקטע הראשון החלו העבודות במזריב, בכיוון לדרעה. הקטע הראשון של מסילת חג'אז שהושלם חיבר איפוא את התחנה הסופית של מסילת חוורן הצרפתית, במזריב, עם דרעה השכנה. משם המשיך מייסנר בבניית הקו הראשי דרומה לעבר זרקא ועמץ. הצידוד וחומרי הבנייה לצורכי המסילה התורכית החדשה פורקו מאניות בנמל ביירות, והובלו במסילה הצרפתית דרך דמשק למזריב; מכאן נשלחו בקטע החדש לדרעה, ומשם לאתרי הבנייה. יש סיבות להניח כי הצרפתים הרוויחו סכומי-עתק משינוע הצידוד והנייד בשביל המסילה התורכית. נראה ששנות הבנייה הראשונות של מסילת חג'אז היו השנים היחידות בהן היתה מסילת חוורן רווחית.

כשנכשל סופית המשא-ומתן עם הצרפתים בדבר קניית הקו למזריב, החליט מייסנר לבנות את הקטע הראשון של מסילת חג'אז במקביל למסילה הצרפתית. ייתכן כי בהחלטתו הנועזת השפיעו עליו גם מניעים גרמניים-לאומניים, אך בלי ספק בא לידי מסקנה שבניית מסילה חדשה תעלה פחות מקניית המסילה המוכנה במחיר שדרשו הצרפתים. כך איפוא בעת אחת היה בונה את המסילה הראשית מדרעה דרומה, לחג'אז, וצפונה לדמשק. בשטח ניתן לראות תופעה משעשעת: מסילת חוורן הצרפתית היתה מובילה דרומה, למזריב, צידוד וחומרים לבניית הקטע לצפון, שעתיד להתחרות בה.

כך נוצרה ושררה במשך עשר שנים ויותר מציאות מגוחכת ובה החוורן דל-האוכלוסים נחצה בשתי מסילות-ברזל פעילות ומקבילות מצפון לדרום; ובכפרים הנידחים באיזור היו לפעמים שתי תחנות-רכבת. משהחרימו התורכים, ב-1915, את הרכוש הצרפתי, ניתנה למייסנר הזדמנות לנקום ביריביו הצרפתים. הוא פירק את פסיה של מסילת דמשק-מזריב והשתמש בהם כדי לבנות את המסילה הצבאית התורכית לסיני. בסוף 1918 עתידה הסוללה חסרת-הפסים לשרת את שרינויותיו של הקולונל ת"א לורנס בדרך לדמשק.

מנהרת מסילת חג'אז,
דרומית לעמאן. בתמונה —
רכבת עבודה כשמאחורי
הקטר נראה קרון שטוח עם
מיכלי מים (Petermann's, 1906)

תעריפי התובלה בקו הצרפתי היו כנראה כה גבוהים, ותלותה של המסילה התורכית המתוכננת בחסדי המסילה ונמל ביירות שבשליטת הצרפתים כה מוחלטת, שמייסנר הגיע, כנראה כבר בסוף 1902, לידי החלטה שעתידה היתה להיות מכרעת מבחינה היסטורית: להקנות למסילת חג'אז, ואגב כך לקיסרות העות'מאנית, מוצא נפרד ובלתי-תלוי אל הים התיכון. מוצא עצמאי זה החליט לפתוח על-ידי בניית שלוחה של מסילת חג'אז מדרעה לחיפה, כלומר מסילה שתפעל במקביל למסילה הצרפתית ביירות-דמשק אך מדרום לה, דרך ארץ-ישראל.

הקו החדש תוכנן לחצות בדרכו מחיפה את עמק יזרעאל הפורה, לרדת לבקעת הירדן ולעלות משם לרמת עבר-הירדן כדי להתחבר עם הקו הראשי בדרעה. מעיקרה לא היה במסילה זו משום חידוש. מייסנר אימץ את תפיסותיהם של שוחרים קודמים של ארץ-ישראל, החל מקלוד קונדר, שחזה מסילת-ברזל בתווי זה בשנות השבעים של המאה ה-19, ועד אוליפנט ושומכר, והאנגלי היל, שביקש לבנות ב-1892 מסילה מחיפה לירדן והלאה לדמשק. אולם היתה לו למייסנר גישה משלו לבעיית העלייה מבקעת הירדן אל הרמה שבמזרח.

הבדל הגובה בין איזור שפך הירדן מהכנרת לאיזור דרעה שעל הרמה היה 700 מ' בערך; המרחק ביניהם בקו אוויר היה 50 ק"מ בערך. התכניות המקוריות לבניית מסילת הברזל מבקעת הירדן מזרחה חזו תווי לאורך הגדה המזרחית של ים כנרת, חציית אדמות המושבה היהודית בני-יהודה (מצפון לעין גב דהיום) ומשם עלייה לרמת התווך דרך ואדי סמך ובמקביל לדרך רומית ששרדה שם. ייתכן כי לדעת מייסנר היה התווי הזה תלול יותר מדי, בהתחשב בכושר הסחב של הקטרים בני-זמנו, ואפשר כי חשש שלא ימצאו בו מקורות-מים לאספקת דודי הקטרים. לכן החליט להנחות

את השלוחה החדשה של מסילת חג'אז דרך עמק נהר הירמוך. לעלייה במקביל לירמוך היה שיפוע נוח לפייחם וניתן היה להכשירה לתנועת רכבות בעזרת מבנים מלאכותיים; יתר כל כן, עלייה זו היתה עשירה מאוד במים.¹⁰

תווי המסילה בעמק הירמוך נמדד ומופה בשנת 1902–1903 בידי עובדיו של מייסנר, והוחל בבניית הקו. תכנון הקו היה בעצמו הישג מבריק, אך בנייתו היה מיבצע מסובך ביותר, באיזור קשה לגישה. השלמת המסילה חייבה הקמת מספר רב של חתכים, סוללות, מנהרות, גשרים ואף ויאדוקטים גבוהים.

בבניית השלוחה חיפה–דרעה הוחל ב־1903, לאחר שהממשלה התורכית רכשה זכיון של חברה בריטית שהכשילו הצרפתים כמה שנים קודם לכן.¹¹ חברה זו החלה לבנות, ב־1892, מסילה תקנית לדמשק אך הספיקה להניח פסים רק בין חיפה (ואדי רושמיה) ליגור באורך 8 ק"מ, וכן גם השלימה סוללה של עוד 5 ק"מ. מייסנר השתמש בתווי הבריטי לצורך בניית המסילה החדשה. בסוף מאי 1904 הגיעה המסילה, דרך עפולה ובית-שאן, לג'יסר-אל-מג'אמי (ליד קיבוץ גשר דהיום) על הירדן, בעומק 246 מ' מתחת לפני הים; זו היתה הנקודה הנמוכה ביותר על כדור הארץ שאליה הגיעה רכבת אי-פעם. משם נמשכה המסילה צפונה לעבר צמח, ומכאן פנתה מזרחה ועלתה לרמת עבר-הירדן במקביל לנהר הירמוך. עבודת הבנייה שובשה לעתים קרובות בשל מפולות אדמה מצלעי ההרים ושטפונות עזים באפיק הנהר. באוקטובר 1905, פחות משלוש שנים מאז תחילת המיבצע, הגיעה המסילה החדשה לדרעה. אורכה, לרבות הקטע הראשון מזריב–דרעה, היה 161 ק"מ.

מינהלת התנועה של רכבת חג'אז הועברה עתה לחיפה, ושם פעלה שנים אחדות. אגף אחד של התחנה המקורית חיפה בחיפה, שפוצצה בתקופת המנדט בידי המחתרת העברית, שרד עד היום. עם השלמת השלוחה לחיפה נפתח למסילת חג'אז מוצא לים. בחיפה בנה מייסנר מזח מוצק למעגן סירות ודוברות; מזח זה היה גרעין ראשון לנמל הגדול שהוקם במקום כעבור 30 שנה. המזח צויד במנופים, ודרכו יבא מייסנר, בלא הוצאות פריקה גדולות, את הציוד והחומרים שנוקק להם להמשך בניית הקו הראשי מדמשק לחג'אז. כך, בזכות מרצו ותושייתו של מייסנר, שוב לא היו התורכים תלויים בחסדי נמל ביירות ובמסילת חוורן. כעבור זמן פירק מייסנר את הסוללה באורך 2 ק"מ שחיברה בין התחנה הצרפתית במזריב ובין מסילת חיפה–דרעה והמסילה הצרפתית נשארה תלויה על בלימה בקצה הדרומי.

השלוחה לחיפה היתה הרבה יותר מאמצע-עזר לקידום מסילת עולי-הרגל. היא גרמה שינויים מסוימים במבנה הכלכלי של סוריה-רבותי, בשל ההפחתה במשקלה המסחרי של ביירות, ואף איפשרה לתורכים לפעול בשטחים כלכליים בלא שיהיו נתונים ללחץ הצרפתים. במלחמת-העולם הראשונה עתיד הקו להשפיע השפעה צבאית חשובה ביותר על הפעולות בחזית מצרים.

10 מפלי הירמוך היו כה עשירים במים עד כי בשנת 1908 הועלתה הצעה — שלא מומשה — להפעיל את הרכבות באיזור זה בכות הידרו-חשמלי. ראה: הקר (לעיל, הערה 5). עמ' 1314; רופין (לעיל, הערה 5), עמ' 355.

11 על התחרות בין הצרפתים לבריטים בבניית מסילות-ברזל בארץ-ישראל–סוריה ראה: M. Hartmann, 'Das Bahnnetz Mittelsyriens', *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1894), pp. 57 et seq.; V. Cuinet, *Syrie, Liban, Palestine, géographie administrative*, Paris 1896, pp. 42 et seq.; *Palästina* (1903–1904), p. 240; *Altneuland* (1904), p. 23; *Palestine Exploration Fund Quarterly* (1914), p. 190. הקר (לעיל, הערה 5), עמ' 788, 798, 1065; רופין (לעיל, הערה 5), עמ' 304.

תנופת ההתפתחות של העיר חיפה החלה עם השלמת המסילה, שהפכה את עיר הכרמל לנמל המוצא של דמשק והחווירן וצפון ארץ-ישראל בתקופת התורכים. הקטע המערבי של השלוחה היתה מסילת העמק, שנתפרסמה ככלי התחבורה של החלוצים בראשיתו של המפעל הציוני.

בצד בניית השלוחה אל חוף הים התיכון לא זנח מייסנר את הקו הראשי של מסילת חג'אז ודחף את ראש הפס קדימה בעקשנות המיוחדת לו. ב-1 בספטמבר 1904, ביום החג לציון עלייתו של עבדול חמיד לכס המלוכה, נפתחה חגיגת כל המסילה מדמשק ועד מען. עתה הגיעה המסילה הראשית לאורך 459 ק"מ, הישג שמשקיפים ציניים לא ציפו לו. מייסנר פחה בעצמו נהג בקטר, שגרר קרונות גדושים אורחים נכבדים, ובהם משלחת מקושטא.

בחג'אז פרצו הבדווים במרד והמשך בניית המסילה נעשה משימה בעלת דחיפות-יתר. מכאן ואילך היא נבנתה בקצב כה נמרץ שצוותות מגיחי הפסים הקדימו את העובדים בבניית מעבירי-המים והתחנות. כדי שלא לעכב את רכבות-המשא, האמצעי היחיד למשלוח חומרי-בנייה קדימה, החליט מייסנר בכמה מקרים להניח פסים היישר בוואדיות, בצד גשרים שעמדו בבנייה. העלייה מתוך האפיקים היבשים קשתה על הקטרים, ולעתים קרובות היו העובדים עדים למאמציו הנואשים של קטר עמוס לעייפה, כולו נושף ונושם, בנסיונו לעלות ולטפס מתוך הוואדי. מלבד קשיים טופוגרפיים, הקשו על המלאכה ככל שהעמיקה דרומה מחסור מתמיד במים ואף בעובדים אזרחיים, שלא חשקו לסכן את חייהם בערבות דרום עבר-הירדן ובמדבר. מייסנר עצמו, שבנה לעצמו בית במען, נאלץ לנהל את בניין המסילה מתחנת אל-עולה דרומה בהנחיות-מרחוק, שפן בהיותו נוצרי לא הורשה להיכנס לתחום חבל חג'אז. עם זאת הלך קצב הבנייה וגבר, וב-1 בספטמבר 1908 נפתחה המסילה עד לתוככי מדינה, ואף הוקם שם בניין תחנה מרשים.

בשנת 1908 תפסו 'התורכים הצעירים' את השלטון בקושטא וכעבור זמן הודח הסולטן. לשליטים החדשים היה רק עניין מועט במסילת חג'אז, ומייסנר, שהיה מזוהה עם המימשל שהודח, נטשה והעביר את פעילותו למסילת בגדאד.

המשך מסילת חג'אז ממדינה למפה לא נבנה מעולם. התווי המשוער של קטע-המשך זה מופיע בכמה מפות: הוא מוליך ממדינה אל חוף הים האדום, בסביבת המעגן רביע, ומשם פונה מזרחה אל מפה; היה גם תווי משוער שני, המוליך היישר ממדינה למפה. חומרי בנייה, ובעיקר פסים, שמייסנר הורה לרכוש בעיר מדינה לקראת המשך העבודה, נשארו מוטלים בחג'אז; במלחמת-העולם הראשונה שימשו לבניית מסילת סיני, לאחר שהובלו בחזרה, במצוות מייסנר, מרחק של כ-1,200 ק"מ ויותר. מותר לשער שאילו היו התורכים ממשיכים בבניית המסילה עד מפה — והיו יכולים לשגר דרכה תגבורות לבירת חג'אז — ייתכן שהמרד הערבי בראשות השריף חוסיין לא היה פורץ, ביוני 1916, ואפשר שההיסטוריה של המזרח התיכון היתה שונה.

הסיבות שבגללן נטש מייסנר את ומסילה 'שלו' לא הובהרו כל צורכן. עם זאת, ניתן לשער כי נקט צעד זה היות ושוב לא היתה אפשרות להוציא אל הפועל תכניות פיתוח שחזה למסילתו. נראה כי כבר בשנת 1906, ואולי לפני כן, הגה מייסנר רעיון לבנות עוד שלוחה למסילתו, בנוסף לשלוחה מחיפה לדרעה, הפעם לעבר הים האדום. המסילה המתוכננת נועדה לקשר את מען, על הקו הראשי למדינה, עם המעגן בעקבה על גדות מפרץ אילת הדיוס. בהתחשב במרחק הגדול מחיפה, שממש הובלו חומרי בניין וציוד אל ראש הפס בחג'אז, יתרונותיה של השלוחה החדשה בולטים. עם זאת, שיקולי אספקה לבטח לא היו המניע העיקרי בתכניתו של מייסנר. סביר להניח כי ראה

בשלוחה החזויה אמצעי יעיל לעקוף את תעלת סואץ ולכן גורם כלכלי אפשרי שאינו נתון להשפעה בריטית. שלוחה כזאת אף תאפשר לתורכים, ששוב לא יהיו תלויים בלבדית בתעלת סואץ, להשתחרר מפקוח בריטי על תנועות צבאם לעבר חצי-האי ערב. זאת ועוד, להלכה לפחות ניתן יהיה להאריך את מסילת עקבה לתוך חצי-האי סיני, עד לעיר סואץ, כדי לקשור איזור זה השנוי במחלוקת, בין מצרים שבשלטון הבריטי לבין הקיסרות העות'מאנית, קשר הדוק יותר לתורכיה. תכניות לבניית מסילת-ברזל לרוחב חצי-האי סיני כבר נדונו פעמים אחדות במשך המאה ה-19,¹² אולם הבריטים חשבו כמנוגדות למגמתם להשאיר את סיני כאיזור-חיץ בין תעלת סואץ ומצרים גופה לבין האימפריה העות'מאנית.¹³ כך גרמה השלוחה מעץ-עקבה של מייסנר, אף שהיתה תכנית ערטילאית בלבד, את משבר עקבה של 1906, בין בריטניה לתורכיה.¹⁴ כוחות צבא נשלחו לטבח, על הגדה המערבית של מפרץ אילת, לא רחוק מעקבה וכמעט מולה, ובלחץ האנגלים נאלצו התורכים לבטל את תכנית המסילה שחזה מייסנר.

החלטתם הנחושה של הבריטים שלא להרשות בניית מסילת-ברזל תורכית בכיוון חצי-האי סיני הביאה לתיחום הסופי של מה שהיה אחר-כך גבול 1906 בין תורכיה למצרים. גבול זה, המתמשך מטבה לרפיח, היה ברבות הימים גבול בין מצרים לארץ-ישראל המנדטורית, ולבסוף נעשה גבולה הדרומי של מדינת ישראל.

בראשית ספטמבר 1914 חזר מייסנר והעלה את הצעתו לבנות מסילת-ברזל ממען לעקבה. על הצעתו זו ניתן ללמוד ממברק ששלחה 'חברת מסילת בגדאד' אל שגרירות גרמניה בקושטא. נראה כי מייסנר סבור היה כי כשרה השעה להחיות את תכניתו המקורית משנת 1906; ייתכן אף כי הגה רעיונות תוקפניים כלפי אנגליה ומצרים, שכן בניית הקו המוצע בעתות מלחמה יכולה היתה לשמש אך ורק למטרות צבאיות. הפעם סיכל את תכנית המסילה לעקבה המפקד הכל-יכול של המשלחת הצבאית הגרמנית לתורכיה, הגנרל אוטו לימן פון זנדרס. המסילה לעקבה עתידה היתה להיבנות רק כעבור יותר מ-60 שנה, במימון גרמני ובידי חברה גרמנית.

בשנת 1908 בערך הציע מייסנר לתורכים בניית מסילה נוספת. מדובר היה בתכנית, שכבר העלה בסוף שנות השבעים של המאה שעברה הקצין הבריטי וחוקר ארץ-ישראל הנודע קלוד קונדר, לבנות מסילת-ברזל מחיפה לירושלים. לפי תכנית מייסנר, היה קו זה אמור להסתעף בעפולה מקו חיפה-דרעה, לפנות דרומה ולהגיע, דרך ג'נין ושכם, לאורך רכס הרי אפרים ויהודה, אל ירושלים. גם תכנית זו של מייסנר לא נתקבלה.

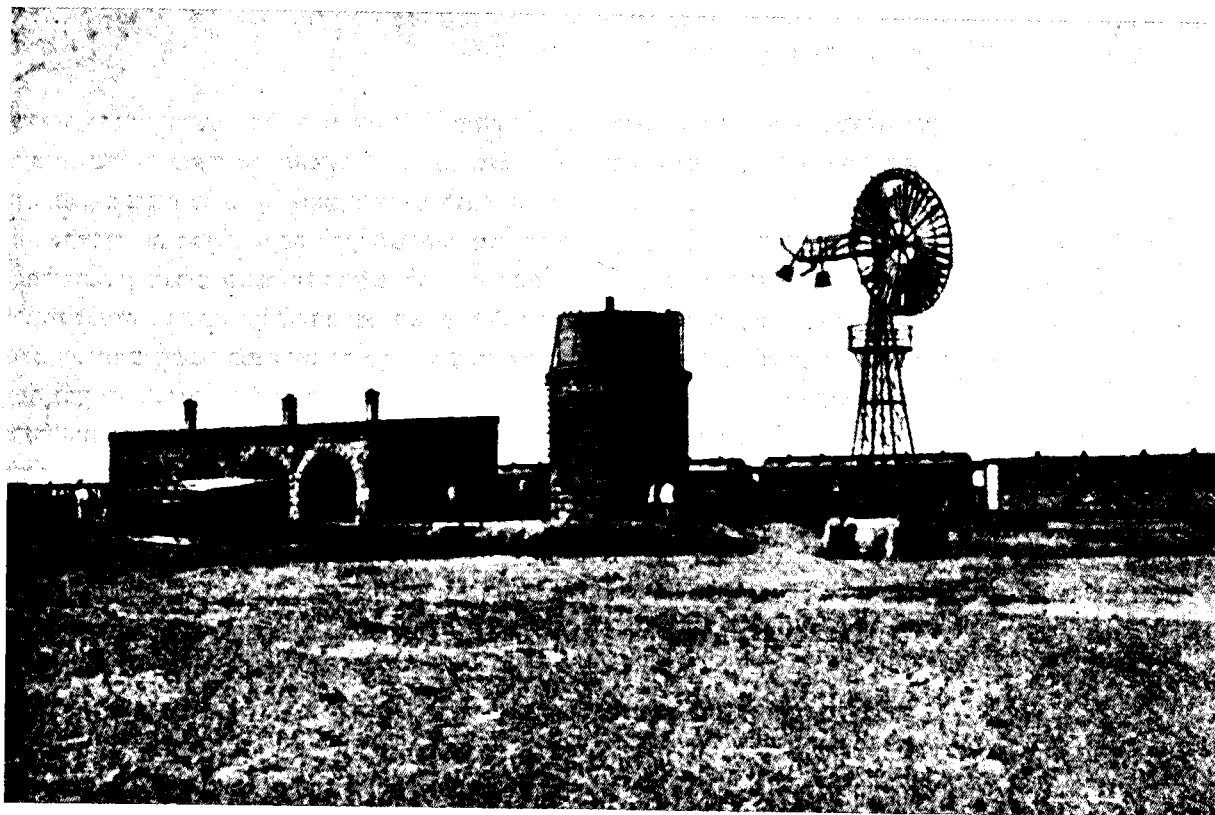
12 ראה: H.C. Woods, 'The Baghdad Railway and its Tributaries', *Geographic Journal*, London (July 1917), p. 23

תכניות דומות נזכרות אצל: V.L. Cameron, *Our Future Highway*, II, London 1888, p. 301; הרטמן (לעיל, הערה 5), עמ' 9; וראה גם: אנצ' עברית, ו, עמ' 522-523.

13 I. Friedman, *The Question of Palestine 1914-1918*, 1973, pp. 1-4

14 ראה:

Altneuland (1905), p. 57; *ibid.*, (1906), pp. 55, 118 et seq., 153, 239; Auler (5 הערה), p. 56 et seq.; Hartmann (5 הערה), p. 14; P. Rohrbach, *Die Bagdadbahn*, Berlin 1911, p. 27; Hecker (5 הערה), p. 1066 et seq.; G.C. Gooch & H. Temperley (eds.), *British Documents on the Origins of the War 1891-1914, The Near East*, London 1928, pp. 189-195; Pönicke, (לעיל, הערה 13) Friedman, p. 14; (לעיל, הערה 3)

בניין תחנה של מסילת חג'אז, לידה מגדל מים ומשאבת מים מונעת על-ידי אור (Petermann's, 1908)

הסיבות לסירוב התורכים לבניית מסילת חיפה-ירושלים אינן ידועות; ההגיון היה מחייב את 'התורכים הצעירים' לתמוך דווקא בהארכת מסילת-הברזל העות'מאנית הממשלתית האחת והיחידה, וכך לעודד ביקורם של עולי-רגל בעיר הקדושה השלישית לאיסלאם. על-כל-פנים, בשנת 1912 בערך החליטו התורכים לבנות בכל זאת את השלוחה המוצעת. מה גרם שינוי בעמדת הממשל בקושטא נשאר בבחינת חידה. אך ידוע כי באותו הזמן נבנו שתי שלוחות נוספות של מסילת חג'אז.

בשנת 1912 נבנתה המסילה דרעה-נסיב-בוסרה-אסקי-שם, באורך 33 ק"מ, שנועדה לפתוח את מרחב החוורן לפני התרבות ובעיקר לשמש לייצוא החיטה מחבל זה. באוקטובר 1913 נחנכה המסילה מבלד א-שייח' (כיום תל-חנן) שליד חיפה, לעכו, באורך 17 ק"מ. בכך נתקשרה עכו עם המסילה הראשית ונעשה נסיון להחזיר לה מקצת חשיבותה הקודמת כעיר המרכזית בצפון הארץ. בראשית 1913 נפתח לתנועת רכבות קטע בן 17 ק"מ. מעפולה לג'נין, והומשך בבניית המסילה, דרך הכפרים ערבה וסילת-א-דהר, לעבר סבסטיה ושכם. כאן, כמו בחוורן כעשר שנים לפני כן, שוב התנגשו האינטרסים של התורכים והצרפתים. ממשלת צרפת כפתה על התורכים הסכם, לפיו על המסילה החדשה להסתיים בשכם.¹⁵

15 התווי המדויק של המסילה חיפה-עפולה-שכם, לרבות הקטע שכם-ירושלים שלא נבנה, מופיע במפה בכתב-העת של 'החברה לחקירת ארץ-ישראל' משנת 1914; ראה: (1914) Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, pp. 267-269

אין ספק כי ממשלת צרפת מנעה את בניית השלוחה לירושלים כדי שלא לפגוע בענייניה, ובהכנסותיה, של החברה הצרפתית שהפעילה את מסילת-הברזל הצרה יפו-ירושלים.¹⁶ נשאלת השאלה אם לא היתה יד גורמים צרפתיים בהכשלת תכניתו של מייסנר כבר בשנת 1908. כדי להעריך נכונה את פעולותיו של מייסנר בשנים 1901–1908, רצוי לפרט כמה עובדות סטטיסטיות ביחס למסילות שבנה. כפי שכבר נזכר לעיל, היתה מסילת חג'אז צרה — המרווח בין הפסים היה 1,050 מ"מ. היא היתה בעלת נתיב אחד, הן בקו הראשי והן בשלוחתו. משקל הפסים היה 21.5 ק"ג למטר. האדנים היו רובם אדני-עץ; אך בכמה מקומות שהאקלים שם חם במיוחד, בעיקר מדרום למען, היו עשויים פלדה. שיא הגובה אליו העפילה המסילה היה 1,168 מ' מעל פני הים (בצפון-חג'אז). המקום הנמוך ביותר אליו ירדה המסילה — והנמוך ביותר אליו הגיעה מסילת ברזל מעולם — היה ליד ג'יסר-אל-מג'אמי (גשר) בבקעת הירדן — 246 מ' מתחת לפני-הים. הקטעים הארוכים ביותר במקומות שלא היו בהם כל מקורות מים, החיוניים להתנעת קטרי-הקטור, היו בין מען למדוורה (113 ק"מ) ובין תחנת מועד'ם לבין מדין צאלח (127 ק"מ) בחג'אז. המשקל המירבי של הרכבות היה 168 טון. הן כללו בדרך-כלל 5–6 קרונות-נוסעים וקטר, או 10–12 קרונות-משא וקטר. המהירות הממוצעת היתה 23.5 קמ"ש — עם מינימום של 15 קמ"ש (ליד עמק) ומכסימום של 30 קמ"ש. מספר הגשרים והגשרונים בקו הראשי לחג'אז היה 1,532. אורך הגשר הארוך ביותר, אך לא הגבוה ביותר, היה 143 מ'; אך הוויאדוקט הדר-קומתי ליד עמק התנשא לכדי 20 מ'. בקרבת מקום, מדרום לעמן, נחצבה גם מנהרה באורך 140 מ', היחידה בקו הראשי. מבחינה הנדסית היתה בניית השלוחה מחיפה לדרעה מיבצע קשה הרבה יותר מבניית הקו הראשי, שחייב בעיקר תכנון מעולה. לשלוחה זו, באורך 161 ק"מ, היו בסך-הכל 443 גשרים קטנים וגדולים. מאלה נבנו 329 בקטע הקשה ביותר של השלוחה — בעלייה בת 73 ק"מ מצמח (173 מ' מתחת לפני-הים) לדרעה (529 מ' מעל לפני הים). בין הגשרים בקטע זה היו שנים באורך כולל של 110 מ', עם קשתות אבן באורך 30 מ' בכל צד וביניהן קונסטרוקצית-פלדה באורך 50 מ'. רוב הגשרים נבנו מאבן, אך הארוכים יותר ממתכת.¹⁷ החלקים שנועדו לבניית הגשרים שהובאו ברכבת לקרבת מקום, ואחר גררו אותם הפועלים בדרך-לא-דרך לאורך הירמוך. הם הורכבו באתר הבנייה. לאורך עמק הירמוך נחצבו 8 מנהרות, באורך כולל של 1,100 מ'. אחת המנהרות נבנתה בתוך ההר בצורת עיקול. רובן של 96 התחנות של מסילת חג'אז היו קטנות, והיו בהן בדרך-כלל שניים-שלושה נתיבים מקבילים, כדי לאפשר מעבר רכבות אחת על פני רעותה. 12 מהתחנות היו יותר גדולות, עם

16 מסילה זו, שפעלה מאז 1892, נבנתה בידי יוסף נבן והוא מכרה לגורמים צרפתיים. על כך ראה: K. Grunwald, 'The Origins of the Jaffa-Jerusalem Railway', in: K.H. Manegold, *Wissenschaft und Technik*, München 1969

17 גשר הברזל הנוכחי ששרד ליד אל-חמה כנראה אינו הגשר המקורי שבנה מייסנר, אלא גשר שהקימו הבריטים במקום הגשר המקורי, אחד שפוצצוהו בטעות בשלהי 1918.

חצרות-עיתוק בעלות נתיבים רבים. לרוב התחנות היו צמודים מחסני-סחורות, לכולן היו חדרי-לינה למפעילים, ולעתים גם לנוסעים, שכן בתי-מלון לא היו ביישובים בהם עברה המסילה. ב-44 מהתחנות היו מתקנים לשאיבת מים לשימוש הקטרים.

מייסנר הקים בתי-מלאכה לקרונות ולקטרים בדמשק, דרעה, מען, וחיפה. שטחם של בתי-המלאכה בדמשק-מייסנר הגיע לכ-10,000 מ"ר בקירוב. בתי-מלאכה אלה ביצעו גם תיקונים ושיפוצים יסודיים, ועתידים היו לבצע משימות טכניות קשות במלחמת-העולם. מכונותיהם הופעלו באמצעות תחנת-חשמל מיוחדת משלהם.

המספרים הסטטיסטיים ביחס לנייד של מסילת חג'אז לוקים בחסר, כיוון שהמצאי נשתנה תכופות. עד כמה שניתן לקבוע, עמדו לרשות המסילה ב-1905 30 קטרים, 25 קרונות-נוסעים, ו-366 קרונות-משא. כעבור שמונה שנים, דהיינו בהיעדרו של מייסנר, היו 96 קטרים, 103 קרונות-נוסעים ו-1,065 קרונות מטען ומשא.

עולי-הרגל למפה הוסעו ככל הידוע, חינם. הם הובלו בקרונות-משא שצוידו במכלי מים ובבתי-שימוש מזרחיים. נוסעים רגילים ותיירים נאלצו לשלם, לפחות בשנותיה הראשונות של המסילה, היטל-ביטחון מיוחד, בעבור שמירת המסילה. תחילה היו ברכבות רק מחלקה ראשונה ושלישית, אך אחר-כך נתוספה גם מחלקה שנייה. תעריפי הנסיעה היו זולים במקצת ממחירי הרכבות שהפעילו בתורכיה גופה חברות פרטיות. המחירים לקילומטר בסנטימים צרפתיים היו: מחלקה ראשונה — 11.5; שנייה — 8.5; שלישית — 5.7 סנטימים.

תדירות הרכבות הרגילות היתה פחותה מאשר בחבלים אחרים של האימפריה העות'מאנית, כנראה מפני שהמסילה עברה בחלקה הגדול באזורים דלי-אוכלוסים או שוממים כליל. בקו הראשי, דמשק-מען-מדינה, נעו, בכל כיוון, שלוש רכבות בכל שבוע בשנים הראשונות בהם פעלה המסילה; לא ידוע אם מספר הרכבות גדל אחר-כך. רכבות-משא נסעו לפי הצורך, אך קרונות-משא שולבו תכופות ברכבות-הנוסעים. בקו דמשק-חיפה נסעה רכבת אחת בכל יום, בכל כיוון. שנים אחדות פעל במסילת חג'אז גם ספינת קיטור על הכנרת, כדי לקיים קשר בין צמח וטבריה לנוחיות הנוסעים. תדירות הרכבות עלתה מאוד בעונת העלייה לרגל. בתקופה זו יצאו מדמשק בדרך אל מדינה שלוש-חמש רכבות ליום במוצע. לכל רכבת כזו היו בדרך-כלל 10 קרונות ובהם כ-350 נוסעים. המסע בן 1,300 הק"מ מסוריה לחג'אז ארך בדרך-כלל, לרבות שהייה בתחנות, 55–60 שעות; לעתים התמשכה הנסיעה אף ארבעה ימים. זה היה צמצום ניכר בשעות הנסיעה לעומת המצב קודם להשלמת המסילה, שאז נהגו שיירות הצליינים לרכוב 12–13 שעות ביממה במשך 27–30 (ואפילו 40) ימים — דהיינו לפחות 325 שעות רכיבה. מחיר העלייה לרגל קודם שנפתחה המסילה לתנועה היה כ-1,200 פרנקים צרפתיים בממוצע לאיש. הובלת הצליינים חינם ברכבת צמצמה את מחיר החאג' לכדי 200 פרנקים — מחיר המסע על-גבי גמלים מהעיר מדינה לתוככי מפה. מספר עולי-הרגל גדל ממוצע שנתי של 10,000–15,000 איש, לכדי 50,000–70,000 בשנת 1914.¹⁸ הובלת מטענים לצרכים אזרחיים לא היתה כנראה גדולה בשנים הראשונות, ותנועת המשאות הסתכמה בעיקר בהובלת חומרי בנייה להמשך המסילה. ממוצע המטענים השנתי הגיע ל-75,000 טון בערך.

18 מספרי הצליינים שהובלו במסילה חושבו על-פי: אולר (לעיל, הערה 5, 1906), עמ' 23, 54, 64; הקר (לעיל, הערה 5), עמ' 1315, 1550; גותה (לעיל, הערה 5), עמ' 6 ואילך; זייד (לעיל, הערה 6).

מבחינה אחת נהנה מייסנר מיתרון בולט על מהנדסים אחרים ועל גופים פרטיים שעסקו באותם הימים בבניית מסילות-ברזל בקיסרות העות'מאנית — לא היו לו כלל בעיות מימון. כספי המסילה, שנותרו במידה רבה בידי המאמינים, נחשבו למעות של הקדש, היו אולי הכספים היחידים ברחבי הקיסרות המסואבת שנוהלו ביושר, ופקידים מושחתים לא נגעו בהם. האמצעים שנאספו למען בניית המסילה, מתרומות, ממסים וטובין, הגיעו לשווי כולל של 74 מיליון פרנקים זהב. הוצאות הבנייה נאמדו בשעתן ב־95 מיליון פרנקים. את ההפרש בין שני הסכומים כיסו כנראה בהכנסות המסילה והשתתפות הממשלה.

בניית קילומטר 1 של המסילה, לרבות ציוד ובניינים, עלה בממוצע 63,000 פרנקים, אך ההוצאות באזורי הבנייה השונים לא היו אחידות. בניית קילומטר אחד במדבר עלתה כ־58,000 פרנקים, וגם פחות; אך הנחת המסילה בעלייה הקשה שבעמק הירמוך עלתה כ־175,000 פרנקים לכל קילומטר. מפעלו של מייסנר זכה לפרסום בשל מחיר-ביצועו הנמוך-יחסית לבניית מסילות אחרות בתורכיה, והנמוך לאין שיעור ממחיר בניית מסילות-ברזל באירופה. זאת, בשל העובדה כי בהכנת המסלול ובהנחת הפסים הועסקו בהיקף רחב חיילים, שקיבלו שכר זעום, מן הצבא התורכי וקופת המדינה; מעבר לתשלום חודשי זעיר קיבלו החיילים גרוש אחד עבור חפירת ממ"ק אדמה, ו־3 גרושים בעבור חפירת ממ"ק אבנים.¹⁹ הקרקע לבנייה היתה ממשלתית, הופקעה או הוחרמה. משהושלמה הבנייה סופית לא היו למסילת חג'אז חובות, ולכן לא היה עליה לשלם רבית לגורם כלשהו. הוצאות התפעול כוסו, ככל שידוע, על-ידי הממשלה. רווחים, אם היו, הושקעו בתיקונים ובפיתוח. בשנת 1911–1912 היה הרווח הנקי של המסילה 1.7 מיליוני פרנקים, ובשנת 1914 — 3 מיליונים.

מסילת חג'אז ושלוחותיה במספרים

שלבי הבנייה של מסילת חג'אז

הקטע	האורך (ב"מ)	תאריך הפתיחה
מזריב-דרעה	12 (+2 ק"מ חיבור עם המסילה הצרפתית)	1 בספטמבר 1901
דרעה-זרקה	80	1 בספטמבר 1902
דרעה-דמשק	123	1 בספטמבר 1903
זרקה-קטרני	124	1 בספטמבר 1903
חיפה-בית-שאן	59	14 בינואר 1904
בית-שאן-ג'יסר-אל-מג'אמי (גשר)	17	27 במאי 1904
קטרני-מען	132	1 בספטמבר 1904
מען-מדוורה (גבול חג'אז)	113	1 בספטמבר 1905
ג'יסר-אל-מג'אמי-מזריב	73	15 באוקטובר (?) 1905
מדוורה-טבוק	120	1 בספטמבר 1906
טבוק-אל-עולה	287	1 בספטמבר 1907
אל-עולה-מדינה	323	1 בספטמבר 1908
סך-הכל	1,463 ק"מ	

19 ביחס לתשלום לחיילים, ראה: אולר (לעיל, הערה 5, 1906), עמ' 51.

בניית מסילת סיני ומסילות אחרות במלחמת-העולם הראשונה

בניית מסילת חג'אז התנהלה בימי שלום ומקורות רבים ומגוונים עוסקים בה. קשה הרבה יותר לשחזר את פעילותו של המהנדס הגרמני בארץ-ישראל ובסיני בשנות מלחמת-העולם הראשונה; בתקופת מאבק-איתנים עולמי אין בניית מסילות ברזל זוכה לעניין רב. כמקורות משמשים בעיקר מפות ותצלומים; זכרונות, צבאיים בעיקר, של אישים ששירתו בארץ או ביקרו בה באותה תקופה; וכן גם דו"חות ותיאורים רשמיים.²⁰

זמן קצר לאחר כניסת תורכיה למלחמת-העולם הראשונה הגיע מייסנר לסוריה והועמד שם תחת פיקודו של המפקד הראשי של הארמיה ה-4 התורכית, ג'מאל פחה. לצורך תכניותיו למיתקפה על מצרים, וגם למקרה שיידחק למצב התגוננות, זקוק היה ג'מאל לבסיסים בארץ-ישראל ובסיני. אולם אזורים אלה היו ראויים לשימוש צבאי רק במידה מוגבלת מאוד, שכן לא היו בהם די קווי תחבורה כשרים.

ג'מאל דרש מהמהנדס הגרמני רב-המוניטין בניית מסילת-ברזל שתאפשר התקפה על מצרים. בה-בעת נועדה מסילה זו לפתור גם בעיה לוגיסטית קשה שהתחבטו בה התורכים — חוסר קשר יעיל בין צפון ארץ-ישראל ודרומה.

מאז פרוץ המלחמה היה חוף הים התיכון חסום בציי בנות הברית, והאספקה לדרום הארץ, הצבאית והאזרחית כאחד, היתה מנותקת במידה רבה. היה הכרח למצוא תיקון למצב זה. בלי ספק הבינו התורכים את חשיבותה הרבה של מסילת חג'אז להובלת אספקה לעבר-הירדן המזרחי ולצפון חג'אז, אולם לא היתה כל תועלת במסילה זו לאספקת דרום ארץ-ישראל וסיני, שכן חסר היה נתיב-רוחב שיחצה את עמק הירדן ממזרח למערב. ג'מאל החליט איפוא כי יש לבנות מסילת-ברזל מקבילה למסילת חג'אז לאורך ארץ-ישראל המערבית מצפון לדרום, הרחק לעומק מדבר סיני. עד כמה שידוע, ביקש להניח את המסילה, לפחות בשלב ראשון, עד לביר-גפגפה (רפידים) דהיינו עד למרחק של כ-90 ק"מ מתעלת סואץ, ומהבסיס והמוקד הבריטי החשוב באיסמעיליה. משימתו של מייסנר היתה לבצע ולסיים במהירות האפשרית את בנייתה.

כשהגיע מייסנר לסוריה היתה בידו ברירה בין שני קצותיה של מסילת חג'אז בתחום ארץ-ישראל, ששתייהן יכלו לשמש נקודות-מוצא להמשך המסילה לסיני. קצה המסילה האחד היה בחיפה, שם נסתיימה השלוחה שבנה מייסנר בשעתו מדרעה. בניית המסילה לאורך החוף דרומה עשויה היתה להיות קלה לפי-יחס מבחינה טכנית, אולם מסילה כזאת תהיה חשופה להפגזות ולפשיטות מן הים; חיפה עצמה היתה חשופה להפגזות ולא תוכל איפוא לשמש בסיס עורפי תורכי. הקצה השני של מסילת חג'אז בארץ-ישראל המערבית היה בהרי שומרון, בשדה פתוח על-יד סילת א-דהר. כאן נסתיימו אז הפסים של המסילה עפולה-ג'נין-שכם. זו היתה המסילה שנועדה להגיע לירושלים

20 להלן כמה מן המקורות העיקריים ביחס למסילת סיני:

קרב (לעיל, הערה 2, 1920), עמ' 30; שם (שם, 1938), עמ' 75, 124, 133, 166; רופין (לעיל, הערה 5), עמ' 299; מקמון-פולו (שם, הערה 5), א, עמ' 85 וכן כרך המפות, מפה 23; פִּנְיָקָה (לעיל, הערה 3), עמ' 30 ואילך; וייזל (לעיל, הערה 5), עמ' 12, מפה 1. מפה יפה של דרום ארץ-ישראל וסיני, לרבות המסילות באזורים אלה, מצויה אצל: H.S. Gullett, *Australia in Palestine*, Sydney 1919. מפות רבות המראות את רוב השלוחות של מסילת סיני מצויות אצל: H. Pierie-Gordon (ed.), *A Brief Record of the Advance of the Egyptian Expeditionary Force*, London 1919.

ואשר הצרפתים אילצו את התורכים לחדול מבנייתה כדי שלא תתחרה עם המסילה שלהם מיפו לירושלים.

מייסנר החליט, בהתייעצות עם ג'מאל פחה וקרס פון קרסנשטיין, לבנות את מסילת סיני מסילת א-דהר דרומה. ושוב עמד, כמו בימי בניית מסילת חג'אז 14 שנה לפני-כן, לפני המשימה של בניית מסילת-ברזל דרך ארץ שוממה ברובה ובחלקה מדברית וחסרת מים. הפעם היו הקשיים גדולים הרבה יותר. הקיסרות העות'מאנית לחמה עתה על קיומה. ארץ-ישראל היתה מבודדת, בלי קשר עם אנטוליה או עם אירופה, שכן הים היה חסום, וביבשה לא הושלמו עדיין המנהרות החיוניות של מסילת-הברזל הבגדאדית דרך הרי הטאורוס והאמנוס. הובלת פריטי רכבת כבדים בכבישים התורכיים הרעועים לא היתה מעשית. כך היה איפוא על מייסנר להתמודד עם מחסור תמידי בציד טכני חיוני לבניית המסילה, ולאחר אף חומרי הסקה וסיכה. חלפים ופריטי ציד לרכבות היה צורך לייצר, ככל שניתן, בייצור מקומי. מעל לכל היה לחץ רב על מייסנר להתקדם בבניית המסילה במהירות האפשרית. השימוש בקטעי המסילה החדשים, שנבנו בלי גימור מתאים, עתיד היה להיות סלע-מחלוקת בין מייסנר, שהיה זקוק להם להפעלת רכבות-עבודה, לבין שלטונות הצבא, וקרס בראשם, שנזקקו להם להובלת גייסות.

פרידריך קרס פון קרסנשטיין היה אולי היחיד שיכול להעריך נכונה את הקשיים העומדים לפני מייסנר. הקולונל הבווארי עתיד היה למלא, מ-1915 ואילך, תפקיד מכריע כמפקד הגייסות התורכיים בדרום ארץ-ישראל ובסיני, ובמשך שלוש שנים, ועל אף חילוקי-דעות לעתים מזומנות, שיתף פעולה עם מייסנר. מייסנר ראה את עיקר תפקידו בקידום מסילותיו בכל מחיר, ואילו קרס ראה את עיקר משימתו בהספקת ציד, מזון ותחמושת לחייליו, ובהנהגתם נגד האויב; הובלת חומרי בנייה לצורך הנחת המסילה היה שיקול משני בעיניו. עם זאת בא להכיר בעובדה כי אספקתה של כל החזית המצרית תלויה בלבדית במסילת-הברזל של מייסנר. בזכרונותיו מתקופת המלחמה לא שכח קרס להביע את הערכתו למרצו והישגיו של מהנדס הרכבות הסכסוני.

בהיעדר אסמכתות, קשה להעריך במלואם את הישגיו הארגוניים של מייסנר בשנה הראשונה של המלחמה בארץ-ישראל. על-כל-פנים, ידוע כי גם כאן השתמש מייסנר לצורך הבנייה במגויסים תורכים, וסביר להניח כי הועסקו גם תושבים מקומיים, במסגרת זו או אחרת. לכן היה מחיר בניית המסילה נמוך.²¹ כמו במסילת חג'אז, נבנו גם הגשרים והתחנות החשובות של מסילת סיני לפי תכנונו של מייסנר; התחנות הקטנות לא היו אלא אוהל, או קרון נייד.

פסים עמדו לרשות מייסנר בכמויות מספיקות, והובלו לאתרי הבנייה בנייד של מסילת חג'אז, לעתים ממרחק 1,200 ק"מ ויותר: הוא השתמש בפסים שאוחסנו בחג'אז לקראת המשך בניית המסילה ממדינה למפה; בפסים שהורה לפרק, ממסילת חוורן הצרפתית, באורך 101 ק"מ, בין דמשק למזריב; בפסים מפורקים מהשלוחה, בת 17 ק"מ, מבלד א-שייח' אל עכו, ומקטע המסילה הצרפתית יפו-לוד, באורך כ-20 ק"מ. מייסנר סירב לפרק את המסילה מלוד לירושלים, כדי שלא

21 נראה שהמסילה החדשה עלתה כ-130,000 לירות זהב תורכיות בלבד; לירה תורכית היתה שווה אז לירה סטרלינג אחת ומכאן שהמחיר לא היה גבוה. ראה: קרס (לעיל, הערה 2, 1920), עמ' 30; שם (לעיל, הערה 2, 1938), עמ' 133. המחיר מתייחס רק לקטע סילה-באר-שבע.

להקשות עוד יותר על העברת אספקה לאוכלוסיה הרעבה בעיר. פסים היו איפוא תחילה בכמות מספקת; הקושי היה בהובלתם ממרחקים גדולים אל אתרי הבנייה.

בעייתו החמורה ביותר של מייסנר בעת הבנייה היה מחסור באדנים. תחילה הביא לארץ כמות של אדנים מהמצאי של מסילת בגדאד, אחר שנוסרו בדמשק כדי להתאימם למסילה צרה. אולם כמות זו לא היתה אלא קומץ שלא השביע את הארי. כדי למלא את המחסור באדנים היה הכרח לכרות עצים ויערות במקומות שונים בארץ-ישראל ובעבר-הירדן. צעד זה הבאיש את ריחם של התורכים בעיני יושבי הארץ. נראה כי מייסנר בנה שלוש או ארבע מסילות צדדיות קצרות בארץ-ישראל וסוריה אל

תוך אזורים מיוערים, על-מנת שישמשו להובלת עצים למנסרות שהפיקו אדנים.²² קושי שהלך וגבר ככל שנתמשכה המלחמה היו חומרי הסקה. מלאי הפחמים אול ושוב לא ניתן היה לחדשו, בהיעדר קשר ישיר עם מכרות הפחם באנטוליה; נתיבי הים היו סגורים בפני אניות מובילות פחמים. הקטרים התורכיים הותנעו איפוא בעצים;²³ באותם האזורים שסיפקו אדנים כרתו כנראה גם עצים להסקה. הכוח שהופק בשיטת הסקה זו היה נמוך ב-30 אחוז מאשר בהסקת פחמים, ואף היתה סכנה חמורה לשדות בשל הגיצים הנוצרים שהועפו ממעשנות הקטרים. מייסנר ואנשיו ניסו להשתמש להסקת הקטרים גם באבני-צפחה רוויות שמן,²⁴ אך נתברר ששיירי האבנים סותמים את הדוודים. ככל שגדל בלאי הקטרים והקרונות, בשל השימוש האינטנסיבי, כך הלך והכביד גם המחסור בשמני סיכה. כדי למנוע שריפות בנייד הופקו בייצור מקומי, ובקשיים גדולים, שמני סיכה עשויים מזייתים.

לקראת סוף 1918 נראָה כי הקשיים שהתלבטו בהם מייסנר ועוזריו במשך ארבע שנים עומדים להגיע לקצם. עם השלמתן של המנהרות דרך הרי הטאורוס והאמנוס, הוקם קשר ישיר בין קושטא ואנטוליה לבין רייק בלבנון, ומשם לארץ-ישראל. אך אז כבר היה מאוחר.

באוקטובר 1915 הושלמה המסילה החדשה עד באר-שבע. במשך 11 החודשים שחלפו בנה איפוא מייסנר מסילת-ברזל באורך כולל של 165 ק"מ בקירוב, מסילת אידהר ועד באר-שבע. הקטע הראשון של המסילה הונח דרך מנהרה שנפרצה בהרי אפרים, היא מנהרת רומן, באורך כ-200 מ' או פחות. לאחר חציית המנהרה הגיעה המסילה לתחנת מסעודיה, מרחק קצר מצפון לחורבות

22 מסילות צדדיות אלה הן: (1) מסילה באורך 16 ק"מ בקירוב מטול-כרם אל ליקטרה (כיום חדרה), שם היה יער איקליפטוסים גדול (מסילה זו שימשה אחר-כך גם בסיס תורכי עורפי גדול שבמקום); (2) מסילה באורך 15 ק"מ בערך, שנסתעפה מהמסילה טול-כרם-ליקטרה צפונה אל פניר (כיום רגבים), במורדות הדרומיים-מזרחיים המיוערים של רכס הכרמל; (3) מסילה בדרום ערב-הירדן המזרחי, באורך כ-22 ק"מ או יותר, שהסתעפה מערבה מהמסילה החג'אזית הראשית בתחנת קלעת ענייה, ובהמשך פנתה דרומה אל תוך יער הישן באזור שמצפון לפטרה; (4) מסילה (או רכבל) מהעיירה קוצייר שבלבנון אל המורדות הצפוניים-מזרחיים של רכס החרמון בקרבת הרמל (לא רחוק מגבול סוריה-לבנון דהיום). שלוש המסילות הראשונות נבנו כמעט בוודאות בידי מייסנר; המסילה האחרונה (או הרכבל) נבנתה ביחזמת מייסר, או בידי הגרמני דיקמן, ששימש כמנהל התנועה במסילת חג'אז במלחמת-העולם הראשונה. כל המסילות הללו חיברו את מסילות-הברזל הראשיות עם אזורים מיוערים שסיפקו אדנים.

23 ראה: קטינקא (לעיל, הערה 1), עמ' 164-165. בין ספקי העצים היה אברהם קרניצי לימים ראש עיריית רמת-גן.
24 לפי קרס (לעיל, הערה 2), 1920 עמ' 38, נמצאו מרבצי אבני-צפחה באפיקו העליון של נהר הירמוק, ליד תחנת מקריין. לפי קטינקא (לעיל, הערה 1, עמ' 164), נמצאו צפחות ראיות להסקה גם ליד נבי מוסה, במדבר יהודה(?). אך השימוש בהן לא השתלם.

שומרון.²⁵ במסעודיה התפלגה המסילה. סעיף אחד שלה, באורך 12 ק"מ בקירוב, הוליך לשכם ונסתיים שם; פסיו הונחו על התווי של מסילת-הברזל שנועדה להגיע מהצפון לירושלים ובנייתה סוכלה בידי הצרפתים. קו זה, ממסעודיה לשכם, הושלם, ככל הידוע, בראשית 1915. אף שנשארה קטועה, היתה שלוחה זו לתועלת לתורכים וב-1918 הגיעה דרכה אספקה לכוחות בפקודו של מוצטפה כמאל פחה (אחר-כך אתא-תורכ), שהחזיק זמן-מה בקו החזית לדחב גב-ההר, מדרום לשכם, לאחר כיבוש ירושלים בידי אלנבי.

מסילת סיני גופה פנתה ממסעודיה בקשת רחבה מערבה, לעבר העיירה טול-כרם. קטע זה היה קשה לבנייה, בשל מיבנה השטח, ופסיו של מייסנר הונחו בתושייה רבה, מותאמים לקווי-הגובה של ההרים. בטול-כרם פנתה המסילה דרומה ומכאן ואילך התמשכה במקביל להרי יהודה, הרחק ככל האפשר מחוף הים ומטווח-הפגיעה של האויב. בקטע זה בנה מייסנר כמה גשרים גדולים מעל לוואדיות, שירדו בניצב למסילה מהרי יהודה אל הים. בעיירה לוד — על תווי המסילה שם עובר היום רחוב ראשי — פגשה המסילה החדשה במסילה הצרפתית מיפו לירושלים. הקטע ממסעודיה-לוד אורכו היה כ-80 ק"מ בקירוב, והוא הושלם בקיץ 1915 לאחר תקופת בנייה קצרה. מלוד ועד קרוב לתחנת ס'ג'ד דאו (כ-4 ק"מ ממזרח לתחנת נחל-שורק דהיום), השתמש מייסנר לאורך כ-20 ק"מ בתווי הקיים של המסילה הצרפתית לירושלים. מייסנר המשיך את מסילתו דרומה לאורך שפתה המזרחית של השפלה, ומשם דרך א-טינה (מצפון-מערב לכפר-מנחם דהיום) ותל-שריע (תל-צקלג דהיום) אל באר-שבע, הבסיס התורכי הראשי בדרום הארץ.

בתוך כשנה הקים איפוא מייסנר את הקשר החיוני בין דרום ארץ-ישראל עם צפונה וכן גם עם סוריה, ולפחות להלכה פתח נתיב בין ארץ-ישראל ואנטוליה. עם פתיחת המסילה הובטחה האספקה לגייסות התורכיים הלוחמים; ייתכן כי גם האוכלוסיה האזרחית הרעבה בדרום נהנתה במקצת משירותי מסילתו של מייסנר. קרס פון קרסנשטיין היה מוכן להסתפק במה שהושג. אולם מייסנר, שהיה נתון כנראה ללחץ כבד מצד ג'מאל פחה, עמד על כך שיש להמשיך בבניית המסילה לעבר מרכז סיני.

ב-1 במארס 1916 הגיעה הסוללה המתקדמת דרומה לביר-עסלוג' (משאבי-שדה) וכעבור חודשיים — לעוג'ה אל-חפיר (ניצנה). אנוור פחה, האיש החזק של תורכיה, בא במיוחד מקושטא ותנך את הקטע החדש בעסלוג' במתחו מסמר סמלי אחרון במפתח עשוי זהב. אורך המסילה מבאר-שבע לעוג'ה היה 71 ק"מ בקירוב, והשלמתה הצריכה הקמת שלושה גשרי-אבן גדולים ומרשימים.²⁶ על אף המרחקים הגדולים, שהכבידו על הובלת ציוד וחומרים במסילה המיועדת לתנועות צבא, והסביבה המדברית הקשה, פקד ג'מאל פחה על המשך הבנייה ומייסנר הוסיף לדחוף את צוותי העבודה שלו הלאה לתוך סיני.

בעיצומו של קיץ 1916 הגיעה סוללת הרכבת לקוצימה (עצמון). מרחק כ-29 ק"מ מעוג'ה; פסים הונחו עד לביריין (בארותיים), מרחק כ-9 ק"מ מעוג'ה. בכך הגיעה מסילת סיני של מייסנר לסוף דרכה.

שתי סיבות גרמו להפסקת הבנייה של המסילה, שאמורה היתה להגיע לתוככי סיני. ראשית, בקיץ

25 תחנה זו נתפרסמה לאחרונה כ'תחנה התורכית', שכמה התנחלויות התמקדו בה בשנים האחרונות.

26 האחד ביציאה מבאר-שבע — 'הגשר התורכי', הקיים עד היום; האחד בעסלוג'; והאחד בכניסה לעוג'ה אל-חפיר, ששם הוקמה גם חצר-עיתוק, בת כמה נתיבים.

ובסתיו 1916 אפסה כליל תקוותם של התורכים להתקדם עד תעלת סואץ או אף לקרבתה, נוכח התעצמותם הגוברת של הכוחות הבריטיים לאחר נצחונם בקרב רומני באוגוסט 1916. סיבה אחרת להפסקת הבנייה היה המחסור המוחלט בחומרים. מלאי הפסים שהיה בידי מייסנר בתחילת המלחמה אזל כולו, ולא היה כל סיכוי שיקבל פסים מגרמניה. אפילו מסילת-השדה שהתכוונו לבנותה מניצנה לעבר הבסיס הגרמני-התורכי החשוב באל-עריש הגיעה רק אל מקדמה, בערך בחצי הדרך, בשל מחסור בפסים; קטרים לשלוחה זו לא היו, ואף לא נייד מתאים, והיא הופעלה בקרוניות שטוחות שגררו פרדות ואולי גם גמלים.

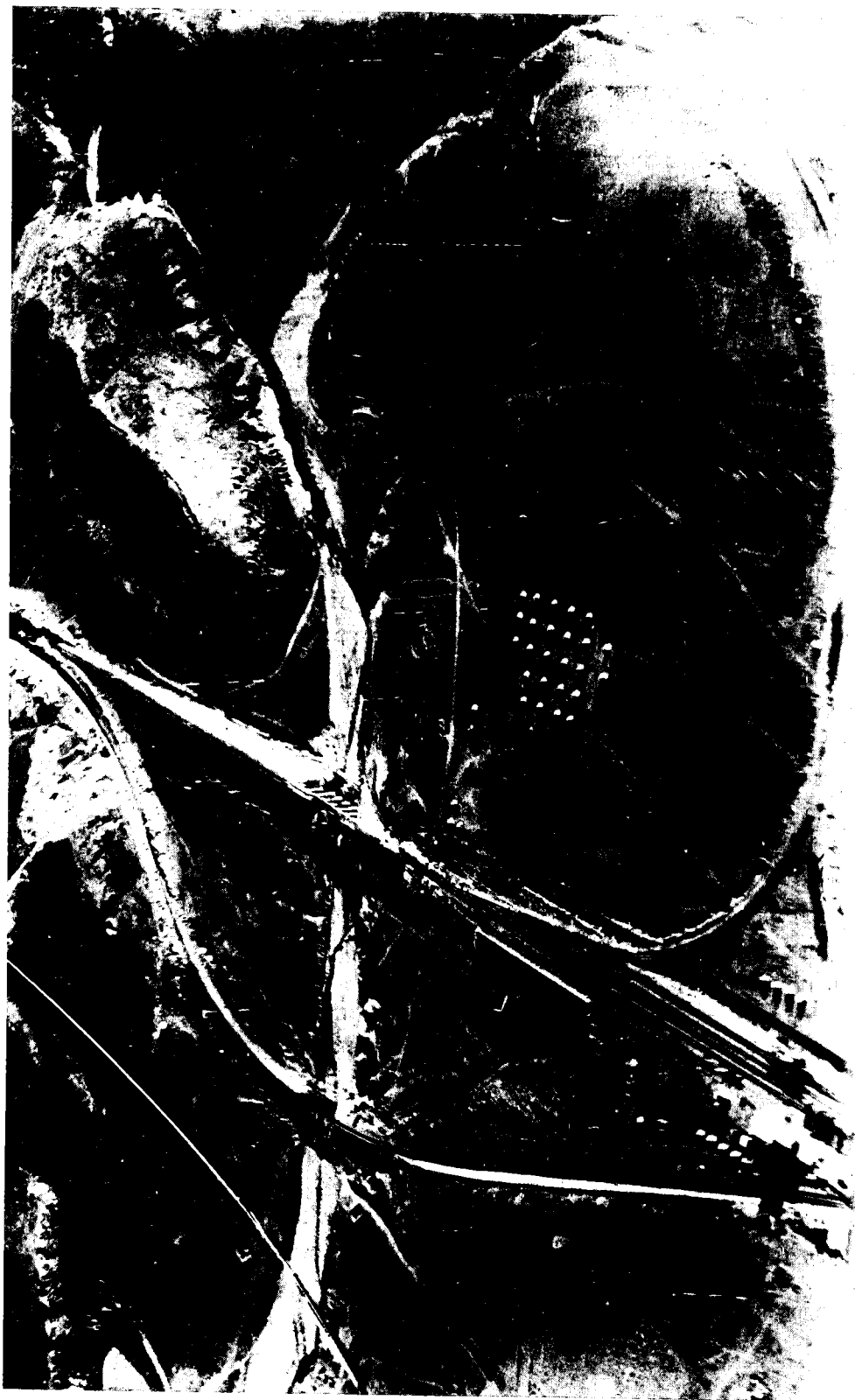
ג'מאל פחה וקסר ניסו, בפברואר 1915, לשגר את גייסותיהם כדי לחצות את תעלת סואץ. נסיון זה, שנערך כשמסילת סיני עדיין עמדה בראשית בנייתה, נכשל. גם לאחר שנשתכנע ג'מאל כי לא יהיה בכוחו לפלוש למצרים גופה, עדיין המשיך לסייע למייסנר בבניית המסילה, כנראה מתוך תקווה שבאמצעותה יוכל לפחות להחזיק מעמד באזורים שממזרח לתעלה, כדי לאיים עליה משם. ואמנם עובדה היא שהתורכים הצליחו להחזיק במרכז סיני ובצפונה כל שנת 1916, נוכח כוחות בריטיים שהלכו ותוגברו ללא הפסק. מסילת סיני של מייסנר היא שאיפשרה לקרס להחזיק בסיסים בג'בל-ליבני ובאל-עריש. בזכותה, ועל אף מיגבלותיה, ניתן היה להוביל אספקה וציוד מהצפון לעוג'ה אל-חפיר, שמשם נשלחו הלאה.

עם כל מיגבלותיה של מסילת סיני — שנבנתה בחיפזון ובלא גימור טכני, היתה בעלת מרווח צר ונתיב אחד בלבד, היתה חסרה נייד, סבלה חמורות ממחסור בדלק ובשמני סיכה, וייתכן מאוד כי גם בשיא-יעילותה לא יכלה לשנע יותר מ-300 טון אספקה צבאית ליום — רבה היתה אימת הבריטים מפניה. גדול היה חששם שמא תאפשר לתורכים לרכז כוחות גדולים מול התעלה. כיום יודעים עדימה בלתי-מבוססים היו פחדים אלה ועד-מִר שגו הבריטים בהערכת חשיבותה הצבאית של מסילת סיני. אולם בראשית 1916, כשהגיעו ידיעות כי מייסנר מתקדם בבניית המסילה שלו, הן גרמו דאגה עמוקה אצל הבריטים. כי כן החליטו הבריטים, משבאו לידי מסקנה כי לא יהיה בידם לפתח כל פעילות צבאית משמעותית בישימון סיני בלי קווי תחבורה הולמים, להתחיל בבניית מסילת-ברזל משלהם לרוחב חצי-האי סיני.

בידיהם היה ציוד לרוב, והם החלו מיד בבניית מסילה ברוחב תקני, בעלת כושר תובלה גדול הרבה מזה של המסילה התורכית הצרה; כעבור זמן הגדילו במידה מכרעת את תפוקת מסילתם על-ידי הנחת נתיב שני. בשנת 1916 היו הולכות ונבנות איפוא שתי מסילות-ברזל, מקבילות להלכה, דרך מדבר סיני. התורכית התמשכה מצפון מערבה, הרחק בתוך המדבר. המסילה הבריטית נמתחה ממערב צפונה, לאורך הים התיכון. בסוף 1916 היו שני ראשי הפסים, התורכי והבריטי, מרוחקים כ-100 ק"מ בלבד זה מזה. הבריטים, שנהנו ממשאבים טכניים לרוב, ניצחו במירוץ. עד ראשית 1917 נסוגו התורכים מכל חצי-האי סיני, בלחץ הבריטים, שנעזרו במסילת-ברזל יעילה.

לאחר שג'מאל פחה וקסר החליטו לסגת מסיני אל קו עזה-באר-שבע, פורקה, באביב 1917, המסילה מבאר-שבע לעוג'ה אל-חפיר, כדי לנצל את הפסים לשימוש במקומות אחרים. המשימה של הרכבות התורכיות היתה עתה לספק פריטים לוגיסטיים ותחמושת לקר-החזית החדש. אל הקצה

צילום אוויר גרמני של תחנת תל-שריעה וקו המסילה של מייסנר מטינה לבאר-שבע.
צולם ב-24.8.1918 על-ידי הטייסת הגרמנית מס' 304. לאחר תפיסת התחנה על-ידי הבריטים (מאוסף תצלומי האוויר של המחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית, ירושלים)

המזרחי של החזית, העיר באר-שבע גופה, הובאה אספקה במסילה מהצפון, מלוד דרך טינה (על-יד כפר מנחם), היא שריד הקו אל תוך סיני. המעוזים שהוקמו מצפון-מערב לבאר-שבע בכיוון עזה (למשל סביב תל אבר-חרירה, כיום תל-חרור), סופקו דרך שלוחה בת 6–7 ק"מ, שנבנתה מערבה מתחנת תל א-שריעה. אולם, בשל היעדר כבישים, היה הכרח לדאוג גם לקו-אספקה לקטע המערבי של החזית התורכית; המוקד הצבאי של קטע זה היה סביב העיר עזה, שבוצרה ביסודיות רבה. לכן נבנתה שלוחה צבאית נוספת בדרום, כנראה גם היא בידי מייסנר. בבניית מסילה חדשה זו הוחל באפריל 1917, בהפוגה שבין קרב עזה הראשון לבין קרב עזה השני, והיא היא שאיפשרה לתורכים להחזיק בביצורי העיר עד לקרב ההבקעה של אלנבי, בסתיו 1917.

המסילה החדשה הסתעפה מהקו הראשי לבאר-שבע בתחנת טינה, ופנתה דרומה-מערבה, דרך ג'וליס, עד לקרבת החוף (בקרבת הודייה דהיום). אחר-כך המשיכה דרומה במקביל לחוף עד לכפר בית-חנן, סמוך מצפון לעזה. אורכה היה כ-39 ק"מ בקירוב. לתוך העיר לא נכנסה בשל סכנת הפגזה מצד הבריטים מדרום. כדי שלא להשאיר את מערך הביצורים התורכיים מדרום-מזרח לעזה בלא אספקה, נבנתה שלוחה לשלוחת טינה-בית-חנן. זו הסתעפה מזרחה ליד הכפר דיר-סניד (ליד ארו דהיום) ונתמשכה לאורך כ-6 ק"מ עד הכפר הוג' (הוגה). שני הקווים החדשים נבנו בפסים שפורקו מהמסילה באר-שבע-עוג'ה-אל-חפיר. עם השלמתם נהנה כל המערך התורכי בין עזה ובאר-שבע מאספקה באמצעות רכבות.

לאחר התמוטטות החזית התורכית בדרום ארץ-ישראל, בסתיו 1917, מיהרו הבריטים וניצלו את מסילותיו של מייסנר לצורכי צבאם שלהם. המסילה התקנית מרפיח לעבר באר-שבע (היא הגיעה לתחנת פרם, קרוב לפטיש דהיום) — שבנו עוד קודם שפתחו בהתקפתם — נדחפה קדימה לאבר-אירג' (קרוב לצומת גילת דהיום), ומשם הונחה המסילה התקנית על המסילה הצרה של מייסנר עד אל תוך באר-שבע. מכך נשלחה אספקה בכביש, דרך חברון, אל חזית ירושלים. כעבור זמן קצר הפכו הבריטים את כל מסילתו הצרה של מייסנר, מבאר-שבע דרך טינה אל 'תחנת הצומת' (ואדי סראר, נחל שורק) למסילה תקנית, והיא שימשה לרכבות האספקה שהגיעו ממצרים מקנטרה דרך רפיח ובאר-שבע.

אחר-כך החזירו הבריטים לשימוש גם את מסילתו הצרה של מייסנר מבית-חנן אל טינה. הנייד היה שלל תורכי ונגרר בקטרים צרים שהובאו במיוחד ממצרים. כדי לשגר רכבות צרות במישורים מבית-חנן אל תחנת-הצומת ומשם לירושלים, הפכו הבריטים את הקטע טינה-תחנת-הצומת לבעל שלושה פסים, וכך יכלו לנוע עליו הן רכבות תקניות, שהגיעו ממצרים דרך רפיח ובאר-שבע, והן רכבות צרות, שהגיעו מבית-חנן. גם למסילה הצרה של מייסנר מתחנת-הצומת לירושלים נוסף עד-מהרה פס שלישי, והפכה אף היא לתקנית. מטענים בריטיים מבית-חנן הגיעו לתחנה זו גם במסילה התקנית החדשה שהבריטים דחפו אותה קדימה במהירות מרפיח²⁷ ללוד. ומשם, בתחילת 1919, הגיעה המסילה הבריטית התיקנית עד חיפה.

עתה התנקם בתורכים סירובו של מייסנר ב-1915 לפרק את המסילה בצרה לירושלים, שכן הנייד הצר התורכי-לשעבר הגיע במישורים מבית-חנן לירושלים והביא אספקה לקיום החזית הבריטית בצפון הרי יהודה, ולהכנות לקראת שתי המיתקפות שניהל אלנבי באביב 1918 בעבר-הירדן.

27 המסילה הבריטית מקנטרה, בשיא פיתוחה, היתה דרנתיבית עד רפיח. מרפיח, דרך עזה לבית-חנן וצפונה, היתה חד-נתיבית; המסילה מרפיח דרך באר-שבע וטינה לתחנת-הצומת היתה חד-נתיבית גם היא.

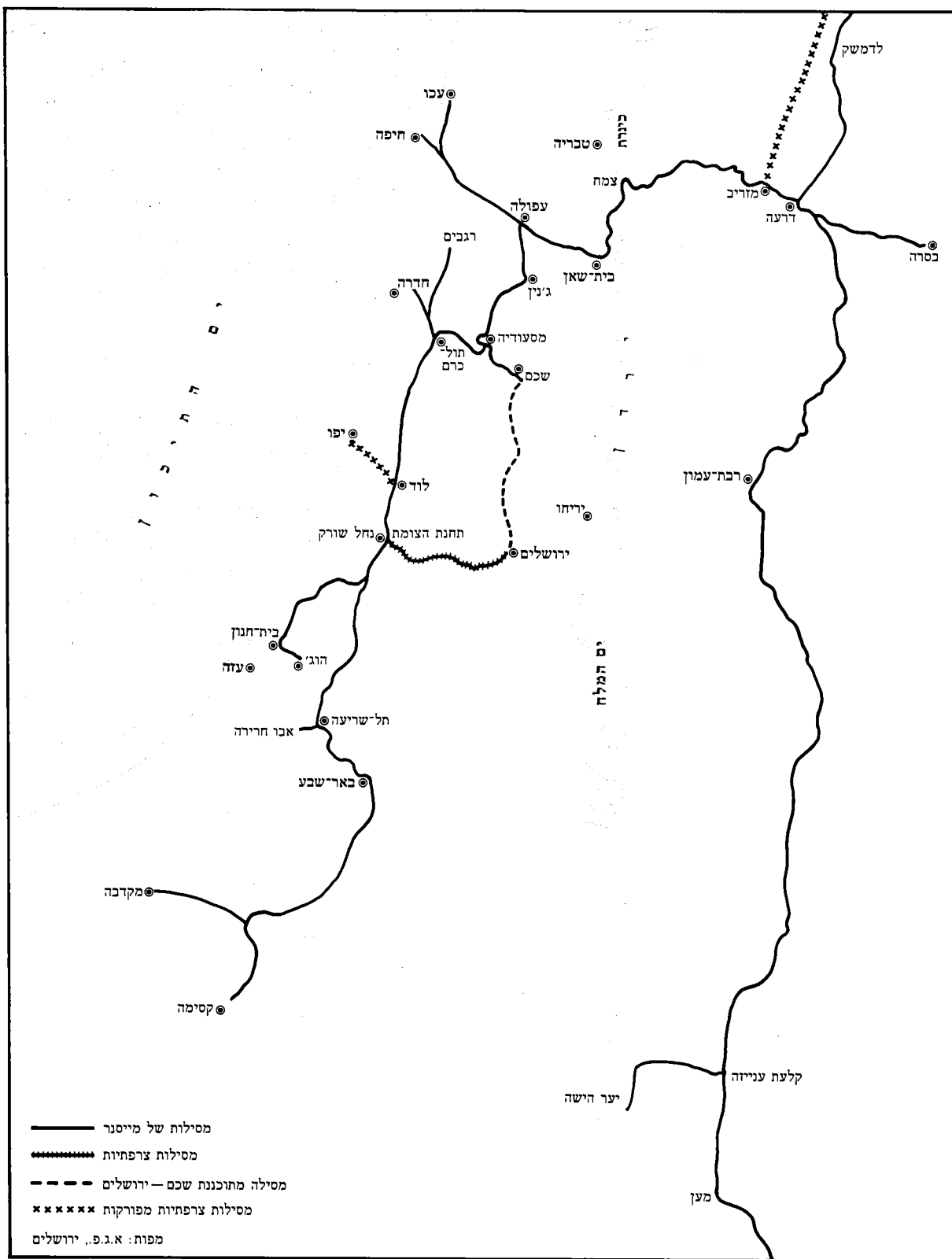
ההיסטוריה הבריטית הרשמית של המסע בארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה מציינת במיוחד את העובדה כי לאחר כיבוש דרום הארץ בידי אלנבי הפעילו הבריטים בכמה הזדמנויות על מסילה אחת (תלת-פסית), רכבות שהיו מורכבות מנייד צר, תורכי-לשעבר, ונייד בריטי תקני, שנסעו במשולב במסגרת רכבת-משא אחת. דבר זה לא היה לו אח ורע עד אז, וגם לא אירע מאז ועד היום. אשר למסילת חג'אז, הקטע ממען למדינה פעל, על אף מאמצי לורנס איש-ערב להרסו, עד לאביב 1918. זאת בזכות התחנות המבוצרות שהקים מייסנר בשעתו, שחייליהן התורכים בלמו נסיונות-פיגוע של האספסוף שגייס לורנס תחת הדגל השריפי. הקטע ממען, דרך עמן צפונה, פעל עד לסוף המלחמה ממש ואיפשר לתורכים להחזיק מעמד בכל עבר-הירדן גם לאחר שאלנבי כבר כבש את מחצית ארץ-ישראל המערבית. משנכנעו התורכים שימשה המסילה בעבר-הירדן, בתפעול בריטי, לפינוי שבויים ופצועים תורכים. לאחר כיבוש סוריה בידי הבריטים, באוקטובר 1918, שימשה מסילת חג'אז למשלוח אספקה מעמן צפונה, שפן המסילה לדמשק דרך עמק הירמוק היתה הרוסה בחלקה. האספקה שהגיעה ברכבת ממצרים לירושלים, נשלחה בכביש מירושלים לעמן, ומשם ברכבת לסוריה, וכך תרמה את חלקה למסע הגייסות הבריטים עד לגבולה הדרומי של תורכיה גופה.

בסיכום ניתן לומר כי הפעילות הצבאית של תורכיה במלחמת-העולם הראשונה בחג'אז, בחצי-האי סיני ובדרום ארץ-ישראל, נתאפשרה במידה רבה מאוד בזכות בניית מסילות-ברזל בידי מייסנר פחה. מהטבלה שלהלן יסתבר כי במשך כ-28 חודשים בנה מייסנר, בתנאי חירום קשים, מסילות באורך כ-400 ק"מ ויותר.

מסילות-הברזל שבנה מייסנר פחה במלחמת-העולם הראשונה

הקטע	אומדן האורך (בק"מ)	גמר הבנייה
סילת-א-דהר-מסעדיה	10	ראשית 1915
מסעדיה-שכם	12	אביב "
מסעדיה-לוד	80	קיץ "
תחנת-הצומת (נחל שורק)-באר-שבע	85	אוקטובר "
טול כרם-ליקטרה (חדרה)	16	1915 בערך
הסתעפות מצפון לטול כרם-כניר (רגבים)	15	"
קלעת ענייזה-יער הישה (עבה"י)	22	"
באר-שבע-ביר-עסלוג (משאבי-שדה)	71	1 במאס, 1916
ביר-עסלוג-עוג'ה אל-חפיר (ניצנה)		" מאי }
עוג'ה אל-חפיר-מקדבה (התנעת פרדות)*	40	" מאי
עוג'ה אל-חפיר-קוצימה	29	הבנייה לא הושלמה
טינה (כפר-מנחם)-בית-חנן	39	אפריל-מאי 1917
דיר-סניד-הוג' (הוגה)	6	קיץ "
חל-שריעה (תל-שרע, צקלג)-מצד אבר-חרירה	7	" "
(חל חרור)		
קוצייר-הרמל (בקעת הלבנון)*	12	לא ידוע
סך-הכל		444 ק"מ

*מידת אחריותו של מייסנר פחה לבניית קטעים אלה אינה ברורה.

אחר תווי המסילה שבנה מייסנר, דמשק-דרעה-עמן-מען-מודורה-טבוק-מדינה, ניתן לעקוב גם כיום כמעט בכל אטלס ומפה. זוהי מחמאה למתכננו, שפן יותר ממחצית המסילה לא היתה בשימוש כ־60 שנה, וכל מה שנותר ממנה היא סוללה ברוחב כ־3 מ' החוצה את המדבר. עד היום אין מפה של המזרח התיכון שאינה כוללת את מסילת-הברזל החג'אזית במהלכה עד מען. מפות רבות עדיין מציירות את הקטע מגבול ירדן-ערב-הסעודית ועד מדינה שהתנועה בו נפסקה ב־1918. היו גם מפות שהראו את המשך המסילה של מייסנר ממדינה למכה, קטע שלא הגיע אף לראשית ביצוע וגם מסלולו המתוכנן לא נקבע סופית. עד לאחרונה הראו רוב המפות שנדפסו הן בישראל והן בחו"ל את תווי המסילה מחיפה דרך עמק הירדן לדרעה, מסילה שהתנועה עליה פסקה, בשל פיצוץ גשר ממזרח לצמת, עוד לפני מלחמת העצמאות. כן גם הראו מפות עד לאחרונה את הסוללה עפולה-ג'נין-מסעודיה-שכם/טול כרם, שהתנועה הסדירה בה בטלה ב־1938 בערך, עקב המאורעות, ופסיה פורקן אחרי מלחמת ששת הימים. בשנות החמישים החלו ירדן, סוריה וערב-הסעודית לדון באפשרות לשקם במימון משותף את מסילת חג'אז לכל אורך הקטעים שהושבתו אחרי 1918 ופורקו בידי הבדווים. בשנים 1964–1969 שיפצה חברה אנגלית את הסוללה ומבניה ממען ועד למדינה, והכשירה אותם להנחת פסים. החל מ־1970 שוקמה לגמרי כל המסילה ממען עד מודורה בגבול ערב-הסעודית. לקראת סוף 1975 הופעלה במלואה שלוחה של מסילת חג'אז מתחנת ח'טייה, על הקו הראשי, דרך ואדי רום אל עקבה ואל נמלה, מרחק 116 ק"מ. בכך הוצאה אל הפועל, בידי גרמנים — אמנם באיחור של עשרות שנים — תכניתו של מייסנר משנת 1906 לחבר את מסילת חג'אז עם עקבה והים האדום. כיום נבנית עוד שלוחה למסילת חג'אז שמייסנר לא חזה — מסילה באורך כ־30 ק"מ מתחנת אל-חסה אל מרבצי הפוספטים במדבר. כן גם מתוכננת בניית שלוחה שתחבר את מפעל האשלג החדש בצאפי, בדרום ים-המלח, עם עקבה ותושלם ב־1981. בשלבי בנייה מתקדמים מצויה מסילת-הברזל הישירה מחומס לדמשק, במרווח תקני, שבונה ברית-המועצות לרווחתה של סוריה. מסילה זו תתחבר בדמשק עם מסילת חג'אז ותהפכה לחוט-השדרה של החזית הערבית המזרחית נגד ישראל. סוריה וירדן עם ערב-הסעודית, מתכננות שיקום כל קטעי מסילת חג'אז והפיכתה לתקנית; בסתיו 1978, נפגשו עד כמה שידוע, מנהיגי מדינות אלה לדון בצעדים מעשיים לביצוע התכנית.²⁸ אם אמנם תתבצע תהפוך המסילה שיום עבדול חמיד השני ושכנה מייסנר בשנות 1901–1908, לגורם אסטרטגי וכלכלי שמשקלו יעלה לאין שיעור על מה שהיה לו אי-פעם בעבר. מבנים רבים — תחנות, גשרים, מנהרות, סוללות — שהקים מייסנר בשעתו למסילת חג'אז שרדו שלמים או בחלקם, בתחומי מדינת ישראל או סמוך לגבולותיה. מן התחנות ידועות, למשל: חיפה-מזרח (האגף ששרד אחרי התקפת אנשי המחתרן) כפר-יהושע (אז תל-שמם), עפולה, בית-שאן, צמת, ג'נין, ערבה, מסעודיה, שכם, טול-כרם, לוד (כיום תחנת מגן-דוד-אדום).

28 ראה: *Middle East Transportation* (December–January 1978); *Middle East Construction* (November 1977); *International Railway Journal* (July 1978)

בין הגשרים שנותרו: גשר הקישון (ליד שער-העמקים); ג'יסר אל-מג'אמי (שרידיים ליד קיבוץ גשר), כמה גשרים על אפיק הירמוך, גשר הירקון (היום עוברת שם המסילה התקנית, מצפון לראש-העין), והגשר 'התורכי' בבאר-שבע.

מנהרת רמין (רוֹמֶן, בין סילת א-דהר ומסעודיה), ומנהרות שנותרו בצד הירמוך, משמשות עד היום עדות לאיכות התכנון של מייסנר.

שרדו קטעים ארוכים של המסילה חיפה-דרעה בעמק זבולון למרגלות הכרמל, בעמק יזרעאל, בעמק הירדן ובצד אפיק הירמוך. בכמה מקומות נותרו גם הפסים המקוריים של המסילה. המסילה התקנית חיפה-גשר תונחה על התווי של מייסנר. כן גם שרדו קטעים ארוכים, בלי הפסים, של המסילה עפולה-מסעודיה-שכם, ומסעודיה-טול-כרם. המסילה הבריטית טול-כרם-חדרה, וטול-כרם-לוד תונחה כמעט לכל אורכה על הסוללה של מייסנר או לצדה.

מן הנייד של מייסנר, שרופו נמכר אחרי 1948, משפסקה מסילת חג'אז לפעול בתחום ישראל, נותרו שני פריטים עיקריים: קרון-נוסעים, בלי גלגלים, המשמש כיום בית-כנסת בתחום בתי-המלאכה של רכבת ישראל במפרץ תיפה; וקטר, מהקטנים של מסילת חג'אז, המוצג במוזיאון 'הארץ' בתל-אביב. על המסילה הישרה-כסרגל שבנה מייסנר מחיפה לעפולה, דרך עמק זבולון ועמק יזרעאל, נסע בשעתו אחד מכלי-הרכב המוזרים ביותר שנע אי-פעם על פסי-רכבת. בספר גרמני הוזכר בתולדות מסילות-הברזל בעולם²⁹ מצויה תמונה מתקופת מלחמת-העולם הראשונה ובה נראה קרון שטוח של מסילת חג'אז ועליו מורכב מנוע של מטוס דיימלר, לרבות המדחף שלו; על הקרון עומדים אנשים צעירים במדים.³⁰ זה היה 'קרונות' שבנו לעצמם טייסים גרמנים ששירתו לקראת סוף המלחמה בשדה-תעופה צבאי בקרבת עפולה. בהיעדר קטרים, שימש קרונות זה להסעת טייסים בחופשה מעפולה לבתי-ההבראה בחיפה. המהנדס היהודי ברוך קטינקא טוען בזכרונותיו³¹ שהוא האחראי לבניית כלי-תחבורה יוצא-דופן זה.

ייתכן שכלי זה היה צאצאו של רכב מוזר עוד יותר שפעל על מסילתו של מייסנר. היה זה קרון-משא שטוח שהותקן עליו תורן, ועל התורן — מפרש. היה זה נסיון ראשון להסיע חיילים בקו עפולה-חיפה בהיעדר קטרים. קרון זה שייט, בעזרת הרוח, לאורך התווי הישר של המסילה. רק לאחר שנתברר כי התנעה בעזרת הרוח יפה לכיוון אחד בלבד, הותקן מנוע על קרון זה. כלי-הרכב המוזר של הגרמנים כונה בשעתו 'אקספרס-הקייטנות הפניק' (Phönizischer Bäderexpress). אם תשקם רכבת ישראל את המסילה חיפה-עפולה שבנה מייסנר לפני כ-75 שנה — ויש תכנית שיקום כזאת — יש להניח כי הרכבות בקו הישר להפליא תגענה למהירות שלעומתה יחוויר ה'אקספרס הפניק'.

29 B. Berghaus, *Auf den Schienen der Erde*, München 1966, p. 42

30 עוד עדות לקיום אותו כלי-רכב פסי, מצויד במנוע ובמדחף, מצויה בספר שמחברו שירת בצבא הגרמני בארץ-ישראל: J. Drexler, *Mit Jilderim ins Heilige Land*, Ravensburg 1919, p. 38

31 קטינקא (לעיל, הערה 1), עמ' 189-191.

תרומתה של פתח-תקוה לקידומה החקלאי והתעשייתי של הארץ בשלבים הראשונים לקיומה (1878-1918)

שמואל אביצור

הנחלה הראשונה של אדמות פתח-תקוה, אחוזתו של קסאר, נקנתה לאחר שבעליה ניסה לפתחה באופן אינטנסיבי והקים עליה משק חקלאי לגידולי שלחין ומטע של קנה-סוכר. משלא הצליח והתאכזב החליט להיפטר מאדמותיו שעל גדות הירקון, שזכה בהן, בהיותו מלווה בריבית, בשל אי-פירעון חובות של בעליה הקודם. את שיירי החצר של קסאר, עם הבאר היונקת את מי מעיינות הירקון והגדר, עוד ניתן לראות בצפון-מזרח המושבה, ליד הכפר הבאפטטיסטי.

מתיישבי פתח-תקוה באו והוכיחו מה ניתן להפיק מאדמות אותו 'עמק עכור' שמצאו בבואם למקום. אלא שהדבר עלה להם במאמצים, בקרבנות ובהתלבטויות רבים וקשים. תהליך ההתגברות על התקלות ומציאת פתרונות לבעיות שונות קשור בחידושים אגרוטכניים וטכנולוגיים כלליים שהוכנסו בדרכי עיבוד האדמה, בהשבתת הגידולים החקלאיים ובהכנסת חדשים וכן באיסוף היבולים ועיבודם למוצרים תעשייתיים, ויותר מכל — בחפירת בארות ובשאיבת מימיהן.

מה פותח לראשונה בפתח-תקוה בארבעים השנים הראשונות לקיומה ומה ניסו לפתח ולא הצליחו? על כך ידובר להלן. תוך כך גם יתוארו וינותחו תהליכים אלה תוך רצון להעלות ולהדגיש כיצד השפיעו צעדיה הראשונים של פתח-תקוה בפיתוח החקלאות ועיבוד מוצריה על קידומן של החקלאות והתעשייה החקלאית בארץ בכלל.

מה תרמה, וכיצד תרמה פתח-תקוה לקידומה של החקלאות, כולל עיבוד מוצריה, בארץ כולה — על כך נעמוד בקצרה במאמר זה. יש לזכור, כי לכמה מן החידושים וההישגים, שראשיתם בפתח-תקוה, היו הדים והשלכות גם מחוץ לתחומי הארץ. מכמה בחינות, ביחס לכלים, למיתקנים ולדרכי ייצור אחדות, יכולה פתח-תקוה להיחשב חלוצה בקנה מידה מקומי ואפילו עולמי.

ניסויים והתחלות בחקלאות

ראשוני פתח-תקוה, ועוד יותר מהם פקידות הברון, עשו ניסיונות רבים בחקלאות, מהם שלא יצאו מגדר ניסיונות ואף לא הראו ברכה, או שלא היתה להם הצדקה כלכלית בתנאי הזמן ההוא. מכמה בחינות היו אדמות פתח-תקוה שדה ניסיון לגידולים רבים, שחלק מהם התאקלם יפה כבר בשנים הראשונות לניסויים. בין גידולי השדה יש לציין את הניסיונות לגדל פשתן, קנבוס, קרדה (שראשיה הקוצניים נועדו לניפוח צמר), וכן את גידול הטומבק (טבק לנרגילה), בהדרכת מומחה שהובא מסוריה; גידולים אלה זכו להצלחה ולשבחים, אבל לא היה לכך המשך. אנשי פתח-תקוה היו

הראשונים לגידול סלק בהמות ועשו ניסיונות מוצלחים בגידול סלק סוכר. דוגמאות של סלק סוכר שנלקחו לפאריס צוינו לשבח. כמו כן ניסו לגדל תה, ורדים ואפילו פרגי אופיים! בראשית המאה ניסה נח נפתולסקי, איש העלייה השנייה, ולא מעט בעזרת ברל כצנלסון, שהיה אז פועל במושבה, לגדל חיטה בשתילה בערוגות לפי השיטה הסינית, כדי להגיע ליבול גדול. נח נפתולסקי המשיך בכך לאחר מכן בעמק הירדן — בדגניה. כן ניסו לגדל 110 זני חיזרן (במבוק), שאת קניו העבים והחלולים חשב 'הנדיב' להועיד לשמש כצינורות להעברת מים, כמקובל במזרח הרחוק.

בין גידולי המטע יש להזכיר את הניסיונות בגידול קפה, קקאו, אננס, קיקיון, תאני איזמיר ועצי פרי נשירים למיניהם.

לא מעטים מן הגידולים עברו את 'מחסום' הניסויים והיו לענפי גידול אצל איכרי המושבה, אבל אחדים מהם לא לזמן רב. דוגמה בולטת לכך יכול לשמש גידול עצי תות ותולעי משי (בשטח של קרוב ל-600 דונם). בענף זה תלו תקוות רבות. אלא שירידת המחירים בשוק העולמי וסגירת בית החרושת למשי בראש פינה הביאו לחיסולו. דוגמה אחרת של גידול מצליח היתה כותנה שגידולה אז על גדות הירקון, אולם בשל העדר מנפטה ובשל סיבות חברתיות וכלכליות הופסק גידולה. מעצי שיטה, שניטעו בעיקר כדי לשמש כגדרות, קטפו את פרחיהם ואלה נועדו לתעשיית הבושם. ואין צריך להזכיר את גידול עצי האקליפטוס, שעשו את שלהם בהדברת הביצות הקטנות — בנוחיה וצאצאיה של ביצת הירקון הגדולה — ושימשו דוגמה למפעלים דומים בכל היישובים בארץ.¹ עוד יש לציין את ההצלחות הרבות בגידול מספוא בהשקיה, שלא היה קיים בארץ לפני מאה זו, ובייחוד את ההישגים הגדולים בכל הקשור בגידולי שלחין של תלתן באדמות מיר, שהשיג אריה ליפקס. ואחרון-אחרון, שהוא ראשון-ראשון לשגשוגה של פתח-תקוה: גידול ההדרים. צחוק הגורל הוא, שהפרדס הראשון שניטע באדמות פתח-תקוה, באחוות לחמן, לא הצליח והתנוון. פקידות הברון עשתה רבות לפיתוח ענף ההדרים במושבה, לפני שהתחילו בכך האיכרים בקנה-מידה של ממש. לפי מפקד שעשה מנשה מאירוביץ בשנת 1900 כבר היו אז במושבה 923 דונם של מטעי הדר, אבל יותר משליש, 350 דונם, היו בידי הפקידות, כלומר ניטעו מטעם 'הנדיב הידוע' והיו שייכים לו. ואילו ערב מלחמת העולם הראשונה כבר הגיע שטח הפרדסים ל-6,000 דונם, כלומר להלכה גדל שבעתיים, אבל למעשה — אצל האיכרים — עלה פי עשרה. על הפרדסנות עוד ידובר רבות להלן בקשר עם מקומה ותרומתה של פתח-תקוה במיכון ההשקיה וכל הקשור בזה.

פרדס בחריה

בפתח-תקוה, אם כי מחוץ לתחום הרשמי של המושבה, מצפון לירקון, ניטע הפרדס היהודי הגדול ביותר בארץ (650 דונם), הוא פרדס בחריה, שהיה רכושם המשותף של חמישה שותפים, בחלקם

1 לפרטים על ניסויים חקלאיים של מתיישבי פתח-תקוה ופקידות ה'נדיב' ראה: יהודה ראב (בן-עזר), התלם הראשון, תל-אביב תשט"ז; 'בוסתנאי' לכבוד חג הששים של פתח-תקוה, שנה 10 (1938), גליון כז, בעיקר מאמריהם של ע' ליברכט, 'חקלאותה של פתח-תקוה מבראשיתה', עמ' 35-38; א' ליפקס, 'תקופת הפלחה במושבתנו', עמ' 43; ב' ראב, 'ששים שנות פתח-תקוה, ששים שנות חקלאות עברית', עמ' 39-42; ח' חיסין, 'הארץ המובטחת' [רוסית], ווסחוד [= השחר], (1895), חוב' 9, עמ' 52; חוב' 11, עמ' 11, 14, 16, 18 [רוסית]; מ' מאירוביץ, תיאור המושבות העבריות בארץ ישראל [רוסית], אודיסה 1900, עמ' 25-45, 182-186; מ' רייכר, ראשית פתח-תקוה, בית נטע 1966, עמ' 9.

מפתח־תקוה ובחלקם מיפו. בפרדס זה, הקיים עד היום, נעשו ניסויים והוכנסו שכלולים שלא ניתן היה לעשות בפרדס קטן. מאחר שגבולו הדרומי הגיע לירקון, קיבל את מי ההשקיה שלו לא מבארות, כי אם מן הנהר. היה זה הפרדס הראשון של המושבה שקיבל מים בגלוי מהירקון, שכן מפעל השאיבה שבמעלה הנהר, במיר, סיפק מים לשטחי שלחין שונים ולא דווקא לפרדסים, ושאיבה זו נעשתה עוד לפני שהוקם מפעל השאיבה המרכזי מטעם חברת פלשתינה של בצלאל יפה (וראה להלן).

מיכון חקלאי

ב' תנוכה תרל"ט פתח יהודה ראב את התלם הראשון באדמת פתח־תקוה ולמעשה פתח בזה את ההייתשבות היהודית החדשה. בשל חוסר אמן במחרשה המקומית, ובעיקר בשל חוסר ידע, הביאו מחרשות הונגריות כבדות בעלות כנפיים, המהפכות את האדמה (והדורשות כוח הגדול פי שלושה ממחרשת 'המסמר' המקומית הפותחת תלמים ולא מהפכת את האדמה) ועל־ידי כך מאבדת האדמה את הרטיבות שלה. בהבאתן עשו מייסדי פתח־תקוה שגיאה. אבל יחד עם המחרשות הכבדות שלא הועילו ואף גרמו להפחתת היכול, בייתוד של תבואות קיץ, הובאה גם מקצרה, שהיתה אמנם כבדה ומסורבלת בעיני כולם, אבל איפשרה לזרז את הקציר ולסיימו בזמן, לפני נשירת הגרגרים משיבוליהם, וכל זה בכוח עצמי. הקציר היהודי הראשון (במקוה ישראל, שהוקמה לפני פתח־תקוה, לא עסקו בפלחה. גידולי שדה היו אז בידי האריסים מבין הפלחים של כפר יעזור השכן) כבר נעשה במכונה, במכשיר המונע והמופעל בכח סוסים, ולא בידי אדם ממש, במגל, כפי שהיה מקובל במשך הפלחי המסורתי. אבל עדיין לא בכוח מנוע שרפה פנימית (שטרם הוכנס לשימוש גם באירופה), מכונת קיטור או מנוע מכאני אחר. מאנשי שרונה הגרמנית שכרו ראשוני פתח־תקוה מכונות דיש המופעלות בסוסים, שלא היו מוצלחות ביותר ולכן נאלצו איכרי המושבה לחזור פעמים רבות לגורן המסורתית. מאוחר יותר קנו מדישה כזו לעצמם. כעבור זמן הביאה פקידות הכרון מחרשות כבדות, שהופעלו בריס — מונח עברי שלא נקלט למג' הצרפתי, מכשיר שסובבוהו סוסים ותוך סיבובו נכרך עליו כבל פלדה שמשך מחרשה כבדה המעמיקה עד כדי 80 ס"מ, אשר נועדה להכשרת הקרקע למטעים. שלושת המכשירים, המקצרה, המדישה והמג' מסמלים את שלב הקדם־מיכון במושבה, בהתיישבות היהודית ובארץ כולה, כלומר מיכון שטרם התבסס על כוח מכאני.

בראשית שנות התשעים הביאה הפקידות את הלוקומובילים הראשונים ותופי המג'ים הופעלו בכוח הקיטור. בכך התחיל 'עידן' המיכון הממשי של החקלאות בארץ. החריש העמוק, בין זה שנעשה בכוח בהמות ובין זה שנעשה בכוח הקיטור, הראה כיצד ניתן להחליף את הכשרת האדמה למטעים שנעשתה בידים — היא ה'בחר' המפרך והידוע לשמצה הנעשה במעדרים — בעבודת בהמות או בכוח קיטור (וברבות הימים בטרקטורים). שביב תקווה המבשר מצד אחד הקלה של המאמץ הגופני הכרוך בעיבוד אדמה ומצד השני את הגדלת התפוקה. התחלות אלה, שהיו עדיין צנועות למדי, כבר עוררו בני אדם לחשוב על תוצאותיהן, והעסקן הידוע אז בארץ, יהושע ברזילי, מציין² כי החלפת

2 'מכתבים מארץ ישראל' (בתחיתת בית הלוי), שנה ב (אלול תרנ"ד), מכתב א.

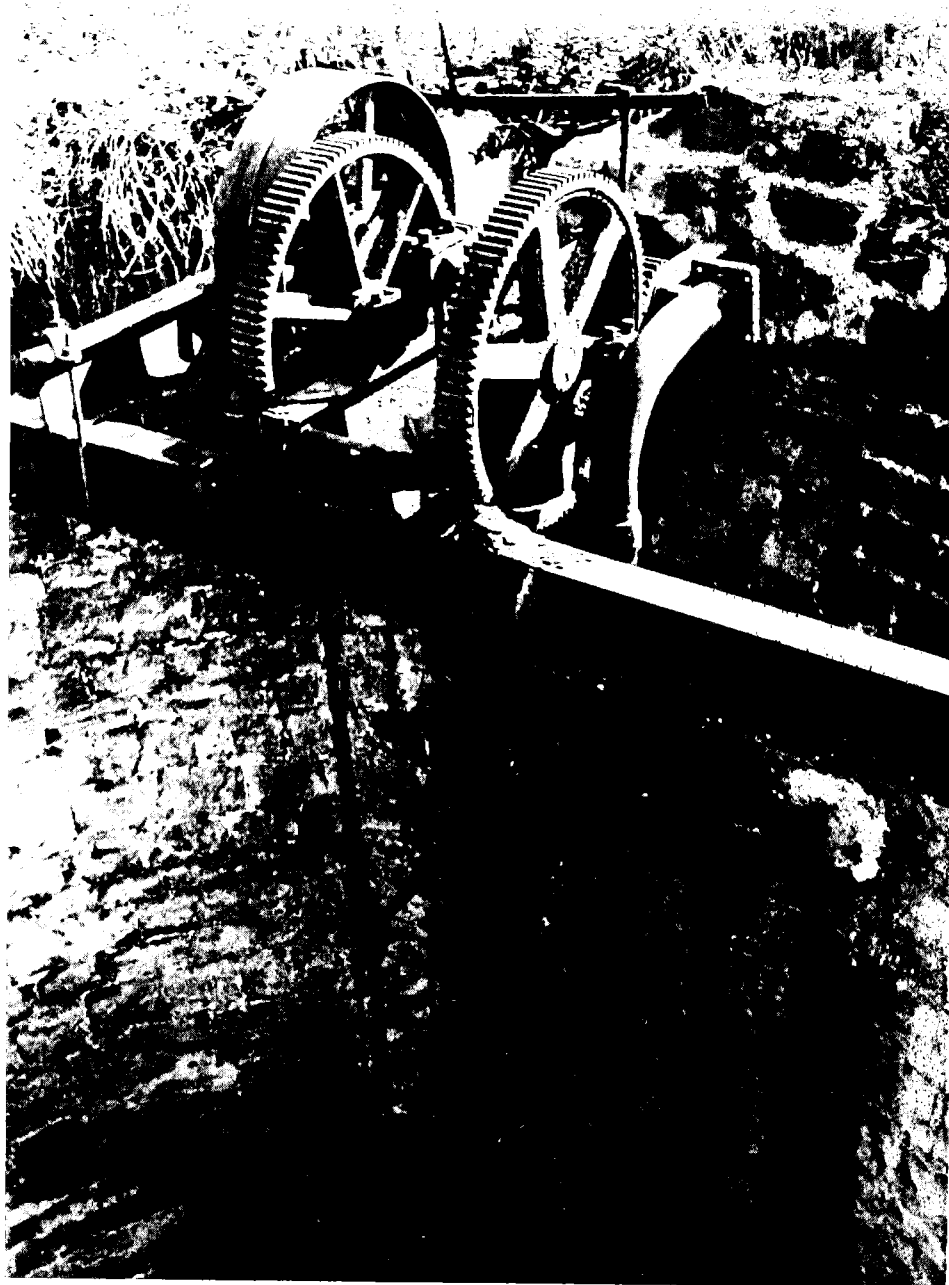
העידור בחרישה עמוקה (חלקית מאוד אז!), מנשלת את הפועלים, שכן שטח אדמה שעודרים מאה פועלים ביום אחד יכולים לבצע בחריש העמוק חמישה פועלים (משמע, הגדלת התפוקה פי עשרים; הוא אינו מזכיר, כמובן, את הסוסים או הלוקומובילים המפעילים את המנג'). אולם, עיקר המיכון, שכלל גם יסודות מקוריים שלא היו ידועים אז במקומות אחרים בעולם, היה בכל הקשור בהשגת מים ושאיבתם. וכאן מן הדין לפרט יותר.

משאבת הרוח

עד השנים האחרונות של המאה הי"ט נעשתה שאיבת מים מבארות בארץ בכוח אדם או בהמה: לשתייה — בעזרת חבל ודלי; לשתייה ולהשקיה — בקילון (הוא מנוף שאיבה; שדוף או שלף בערבית) ובאנטיליה. אלא שלהעלות מים בחבל ודלי, בקילון ובאנטיליה ניתן היה ביעילות ובכמות סבירה (אפילו לשתייה בלבד) מעומק קטן בלבד. האנטיליה הופעלה בכוח בהמה והעלתה שרשרת אין סופית — 'סרט נע' של אנטלי (פְּדוֹנִי) חרס, ומאוחר יותר — של תיבות עץ הנתונות במסגרת של מוטות ברזל. קטע באורך מטר של 'סרט נע' זה כשהוא מלא מים, משקלו 70 קילוגרמים ולכן היתה יכולתה של הבהמה, בדרך כלל פרד, מוגבלת. בדרך זו ניתן היה להעלות מים מעומק של 10, או לכל היותר של 12 מטר. כאשר עומק הבאר היה גדול יותר, שוב לא יכלו לשאוב ממנה מים באמצעות אנטיליה, ולכל היותר שאבו כמות זעירה מאוד בעזרת נאדות אשר הועלו על-ידי בהמות שירדו במישור משופע שהותקן לשם כך בצידה של הבאר. כמות המים, שניתן היה להעלות בכוח בהמה, או צמד בהמות, בעזרת חבל המחובר לנאד שאיבה, לא עלתה על מטר מעוקב לשעה (ולעתים אפילו פחות מזה); לעומת זאת, באמצעות האנטיליה ניתן לשאוב 5–8 ממע"ק בשעה, אלא שכאמור רק מעומק מועט.

כשנאלצו אנשי פתח-תקוה לעזוב את בתיהם ולעבור ליהוד, מקום שהיה בשבילם מעין בית הבראה, מקלט מן הקדחת, והתחילו לחפור שם באר, מצאו לתדהמתם מים רק בעומק של 46 או 47 מ', בזמן שבכפר הפלחים הסמוך יהודיה היה עומק הבאר רק 18 מ'. חפירתה של באר זו עלתה 8,000 פרנק, סכום אגדי בימים ההם (הדבר קרה בתרמ"ג, 1883). נזכור שבימים ההם עדיין לא היו מנועי שרפה פנימית ומכונת קיטור היתה יקרה מאוד וגם לא נמצא בשבילה דלק טוב במקום. ומה שחשוב עוד יותר, באותם ימים, שבכל הארץ היתה רק מכונת קיטור אחת בטחנת קמח, לא ניתן היה לתקנה כאן, ולא נמצאו עבודה חלפים. המצב ביהוד היה מייאש, אולם לבעיה דומה כבר נמצא הפתרון אצל הטמפלרים הגרמנים. במושבה שרונה פעלה כבר מזה שנים אחדות משאבת רוח, שהעלתה מים מבאר המושבה (אם כי מעומק יותר קטן). לאחר שהושג הכסף, תרומה מן 'הנדיב', הקימו המתישבים 'טחנת רוח', כלומר משאבה המופעלת בכוח הרוח. היה זה מגדל חלול עשוי ברזל עם טורבינת רוח עגולה של להבים ממתכת דקה בראשו. המתכננים חשבו לנצל את כוח הרוח גם להפעלת טחנת קמח, אלא שזו לא הוקמה אז. גם לא ידוע אם נבנתה בסמוך למשאבה ברכת אגירה, לשם אגירת מים לזמן שלא תנשב רוח בעוצמה מספקת כדי להפעיל את גלגל הטורבינה.

המשאבה אכן סיפקה מים לאנשי יהוד. ובינתיים הוטב המצב התברואתי בפתח-תקוה עצמה ויהוד נעזבה לאט לאט. ולבסוף לא היה בשביל מי לשאוב את המים והמיתקן שותק. עברו עוד כמה שנים והוא הוסר ונעלם כליל. ראשוני העלייה השנייה ששוכנו בבתים העוזבים של יהוד כבר לא מצאו

באר עם אחת ממשאבות המנוע הראשונות בפרדסי הברון בפתח-תקוה

אותו והעלו מים בחבל ודלי בעזרת כננת-יד. הבילויי חיים חיסין תיאר בזמנו בצורה ציורית את משאבת הרוח הזו ודימה אותה לעוף ענקי הפורש את כנפיו במדומים.³ ראשוני פתח-תקוה ציינו בתכניותיהם שרצונם להשיג מים בעזרת 'גלגל סובב ברוח' (או בעל חי) וגם אנשי ראשון-לציון חלמו תחילה לשאוב בעזרת 'מאטאר רוח',⁴ אלא שדווקא אנשי פתח-תקוה

3 ראה חיסין (לעיל, הערה 1), חוב' 11, עמ' 18.

4 י' בריל, יסוד המעלה, מגנצא תרמ"ג, עמ' 164.

שביהודיה — במקלט הזמני, 'במחנה הנופש' — הם שזכו להיות חלוצי ניצול כוח הרוח לשאיבת מים ולהתקנת טורבינת רוח מדרגית ראשונה בהתיישבות יהודית.

טכנולוגיה של מים: השגתם, שאיבתם והעברתם
הבאר הראשונה שחפרו בתוך המושב סיפקה מי שתייה. עומקה היה 24 מ'. מעומק כזה כבר לא יכלו לשאוב האנטיליה והסתפקו בהעלאת מים ידנית בחבל דלי.
בינתיים מתחילה בסביבת יפו 'קדחת הדרים'. נוטעים פרדסים בכל מקום שניתן להשיג מים מעומק לא רב: עד 10–12 מ', שכן, כאמור, לא ניתן לשאוב בעזרת אנטיליה — שהיתה בימים ההם המכשיר היחיד בעל תפוקה מספקת להשקיית הפרדסים — מעומק העולה על 12 מ'. משקלם הגדול של המים באנטיליה הגביל את כמות המים שיכלו הפרד או הגמל, שהניעו מיתקן זה, להעלות. כך נוצר 'מחסום העומק', שעצר את התרחבות שטח הפרדסים, למרות דרישה גדלה והולכת לתפוחי זהב 'יפו' באירופה. כדי לפתור את בעיית המחסור במים הטיל בעל הזיכיון למסילת הברזל יפו–ירושלים, יוסף נבון, על המהנדס העירוני של ירושלים, פרנצ'יה שמו, לעבד הצעה להעברת מי מעינות הירקון בכוח הכבידה (הגראוויטאציה) עד יפו. הלה הכין תכנית, וזו הוגשה למעוניינים ואפילו תורגמה לאנגלית ופורסמה כמסמך פרלמנטרי. יוסף נבון קיבל זיכיון לניצול מי הירקון תמורת עירבון כספי, אלא שלא נמצא 'גואל' למימון התכנית, וטוב שכך היה, שכן טעה פרנצ'יה טעות חמורה בחישוביו (במקום לחשב את גובה מעיינות ראש העין לפי 50 רגל, חישב לפי 50 מטרים). אילו בוצעה התכנית היתה נוחלת כשלון חרוץ, שכן הגבעות שמסביב ליפו גבוהות יותר ממעינות הירקון.⁵ אלא שמעז יצא מתוק.

כשהחלה פקידות הברון בפעולת הכשרת הקרקעות ובנטיעת הפרדסים עוד יכלה להשתמש באנטיליות, שכן עומק הבארות לא היה רב ושטח המטע קטן יחסית. אך כשנטעו במקום אחד שטח רצוף של 101 דונם כבר העמידו לוקמוזביל, מכונת קיטור ניידת, שניתן היה להפעילה בכל חומר דלק מצוי. בינתיים הובאו לארץ מנועי הקרוסין (נפט מזוקק) הראשונים ופקידות הברון היתה בין הראשונים לרכישתם. אלא שמכונת קיטור או מנוע שרפה פנימית אינם זיווג טוב לאנטיליות עץ. חלקיה של זו אינם יכולים לנוע במהירות גדולה והמיתקן כולו אינו חזק דיו. כדי להתגבר על מכשול זה התקינו אנטיליות ברזל, שאותן התחילו לייצר חרשי ברזל יהודים ביפו לפי דוגמאות הנפוצות במערב ים התיכון (איטליה, צרפת, ספרד). אנטיליות הברזל היו קטנות יותר בממדיהן וגם חזקות יותר מאנטיליות העץ. אנטיליית ברזל כזו הותקנה לראשונה בפתח-חקה וכנראה הורכבה ונוסתה תחילה באחד מפרדסי הפקידות על-ידי יעקב פאפו, מי שניצח על בניין היקב בראשון-לציון והיה המכונאי הראשון שלו. אלא שחידוש זה לא הספיק. אמנם ניתן היה בכוח קיטור או מנוע לשאוב מעומק רב יותר מאשר בכוחה של בהמה או שתיים, אולם צינורות השאיבה נסמתו במהרה בחול שהיה במים. השימוש באנטיליה גם לא איפשר לנצל את מלוא כח המנוע, שכן בשל המהירות אבד חלק מן המים (התֶּהוּ) והיה צורך להאט את קצב העלאתם. למרות כל יתרונותיה של השאיבה

5 ההצעה פורסמה מטעם משרד החוץ הבריטי כמסמך פרלמנטרי: F.O. Report on Irrigation and Orange Growings at Jaffa, London 1893. פרטים עליה בעברית ראה: ש' אביצור, 'תכנית ראשונה לניצול מרכוז של מי הירקון', שנתון מחיאן הארץ, ו (1964), עמ' 79–86.

המכאנית ניתן היה להשתמש בה רק באופן מוגבל ביותר. זה היה מצב השאיבה בשנה הרביעית (1900) להבאת מנועי הקרוסין לפרדסים בארץ. בפתח־תקוה היו אז 28 בארות, מהן שימשו 2 למי שתייה בלבד; מאחת מהן (שהיתה במושבה עצמה) העלו מים במשאבת יד ואילו השנייה, זו שביהוד, היתה משאבת רוח, שכבר חדלה מלפעול. מתוך שאר 26 הבארות היו 23 בפרדסים, ששטחם הכולל הגיע ל-923 דונם. מטעי הפקידות, כללו אז 278 דונם ועוד 70 שהיו בהכנה לנטיעה — יחד 348 דונם. בפרדסים אלה היתה אנטיליה אחת, לוקמוביל אחד ושלושה מנועי שרפה פנימית (מהם שניים בפרדס אחד).

ואילו ב-20 בארות אחרות, שפעלו ב-18 פרדסים (ששטחם 575 דונם), היו 17 אנטיליות, משאבת־יד אחת ושני מנועים. האיכרים לא הזדרזו להכניס מנועים לפרדסיהם, שכן טרם שוכנעו בתועלתם. באותו זמן כבר תפסו פרדסי פתח־תקוה 40% מכל שטחי ההדרים שבידי היהודים. הקשיים בשאיבת המים לא נתנו מנוח לליאון שטיין, שהיה מהנדס ובעל בית מלאכה מודרני ראשון למתכת ומכונאות, כולל יציקה, ביפו. שטיין פיתח (כנראה ב-1904) מכשיר מיוחד — מִקְסֵן למניעת חדירת החול שבמים לתוך צינור המשאבה. הרעיון היה פשוט מאוד: לצינור המחזור של המשאבה הרכיבו רשת נחושת צפופה מאוד, שדרכה יכלו לחדור המים, אך לא החול. המצאה זו איפשרה להפעיל את המשאבות במקום האנטיליות. מאז התחילו בנטיעה מזורזת של פרדסים, כשרוב רובם מרוכזים (במושבות העבריות) בפתח־תקוה.

המסנן הראשון נוסה והופעל בפרדס סלור בפתח־תקוה ולאחר הניסיון המוצלח הופץ בכל הארץ. אלא שב'אליה' זו היה גם 'קרץ'. שאיבת המים בכמות גדולה ובמהירות הביאה למיצוי הבאר והיו צריכים להמתין שעות רבות עד שתשוב הבאר להתמלא. כדי להתגבר על המכשול היה צורך להעמיק את הבארות ולהגיע למי תהום עמוקים ושופעים יותר. צורך זה הביא בעקבותיו שכלול חדש: במקום לחפור לעומק המפלס הנושא מים התחילו בקידוח מחלקו העליון של המפלס, ישר לתוך מי התהום.

כך נוצרה והתפתחה באר מטיפוס חדש: עמוקה יותר, שופעת מים רבים וחפורה רק בחלקה העליון. בני הדור כינו באר כזו בשם 'באר יהודית' או 'באר יבשה', להבדילה מן 'הבאר הערבית' או 'הרטובה', שהמים נראים בקרקעיתה. מן הדין לציין כאן, שהיתה גם סיבה טכנית לכך שהיו מוכרחים לחפור את הבאר עד מפלס המים, שכן משאבת הבוכנה שהיתה אז בשימוש יכלה להעלות מים לכל היותר מעומק של 10 מ' (וזאת באופן תיאורטי, למעשה — מעומק של 8.5–9 מ') ולכן היו צריכים להעמיד את המשאבה בתחתית הבאר, סמוך למפלס המים. רק עם הכנסת משאבות צנטרופוגאליות־אנכיות אפשר היה להתחיל בקידוח מעל־פני השטח, שכן בעזרתן ניתן היה לשאוב מעומק רב. אבל תהליך זה התחיל בפתח־תקוה רק בתקופת השלטון הבריטי.

כאחרון ההישגים בחיפוש אחרי המים ושאיתם יש לציין את מפעל המים המרכזי: שאיבת מי הירקון והעברתם לאדמות המושבה. הדבר בוצע לא בכוח זיכיון של הממשלה התורכית שכלל לא 'הטרדור' אותה בעניין זה, אלא בתוקף זיכיון שהעניק ועד המושבה לבצלאל יפה, הוגה רעיון זה ומבצעו, באמצעות חברת המניות 'פלשתינה' שהקים. ברבות הימים קיבלה החברה את השם 'ירקון' ונבלעה בתוך חברת החשמל.

קדם ליזמתו של בצלאל יפה מפעל לשאיבת מים לפרדסים מתוך נחל חדרה (בחפציבה) אבל מפעל זה שימש רק את צרכיה של חברה אחת ('אגודת נטעים') בלבד. מפעלו של בצלאל יפה הוקם

בית השאיבה של חברת 'פלשתינה' מיסודו של בצלאל יפה

באדמות מיר, לא רחוק ממעינות הירקון. בניין בית השאיבה היה הבית הראשון בארץ שנבנה מבטון. כעבור שנה 'להרצת' המפעל הותקן בו מנוע הדיזל הראשון בארץ, שהובא במיוחד בשביל מפעל זה. בהיותו בעל אופקים רחבים ומתוך דאגה עמוקה למפעל רכש בצלאל יפה (מיקב ראשון-לציון) גם 'גזוגנרטור', כלומר מנוע שרפה פנימית שניתן להפעילו בדלק מוצק, כדי שישמש רזרבה לדיזל היחיד והנסיוגי. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כשהיה בארץ מחסור בנפט, ובייחוד בסולר ובמאזוט, הציל הגזוגנרטור את לקוחותיו במושבה על מטעיהם מצימאון והובשה ושימש דוגמה כיצד להציל את הפרדסים על-ידי 'הסבת' מנועי הקרוסין לגזוגנרטורים המופעלים בפחם עץ ואפילו בגזרי עץ (בתוך מיתקן מיוחד שהוצמד לגזוגנרטור).

שיאה של המהפכה התעשייתית הגדולה, שהתחוללה באנגליה במאה השמונה-עשרה היה פיתוח מכונת הקיטור. בארץ-ישראל התחוללה מהפכה תעשייתית, שהיתה בעיקרה חקלאית (בתחום ההשקיה), עם הכנסת מנועי שרפה פנימית והמצאת המסנן. רק בזכות המיכון והאפשרות לשאוב מים מכל עומק שהוא נוצרה אפשרות אובייקטיבית לפיתוח מטעי פרי הדר (שהגיעו לקראת מלחמת העולם השנייה לשיא של יותר מ-20,000 דונם בפתח-תקוה ועיבורה), ולביסוס מבחינה כלכלית

וטכנולוגית. החלוצה במהפכה זו, כמו גם בהכנסת מלט ובטון (על כך ראה להלן) לפרדסנות בארץ, היתה פתח-תקוה.

עיבוד תוצרת חקלאית

י ק ב י ס . עוד לפני שנבנו היקבים הגדולים של ראשון-לציון וזכרון-יעקב הפיקו יין בפתח-תקוה. דוד שפיגל, בעל מקצוע לעשיית יינות עוד בחבל מוצא, בסרביה, ובעל הכרם הגדול אז, בפתח-תקוה, התקין לו מעין יקב פרטי. הוא לא רק גידל ענבים בעצמו ודרכם ליין, אלא גם פתח ביפו חנות לשיווק תוצרתו.⁶ באחוזת לחמן נבנה והופעל בתרמ"ט יקב של ממש בשם 'נחלת צבי' (שהיה ברבות הימים ליקב פרידמן ואחר כך 'תנובה-פרידמן') ובו היו מעבדים ליין בין 700 ל-1,000 קנטר (עד 298 טונות) ענבים. תוצרת יקב זה שווקה גם למצרים, לאירופה (אנגליה, אוסטריה, גרמניה) ולאמריקה. כמו כן היו שולחים מיץ ענבים שלא תסס, כלומר ללא כוהל, לאנגליה, עבור אגודה של מתנורים מיין.

לאחר ירידת מחירי היין בשוק העולמי, הנהגת מונופול על משקאות חריפים ברוסיה ותקלות אחרות, קיבלו הכורמים ביקבי הברון מחירים גבוהים באופן מלאכותי והם גם נצטוו לא לנטוע כרמים חדשים, ואף לעקור חלק מאלה המניבים. לבסוף חדלו לקבל 'ענבי טרפה' (אלה שהובאו מכרמים לא מאושרים) ביקבים. כל זה הביא לעקירת גפנים תמורת פיצויים (ומתן הלוואה בריבית של 2% למי שנטע במקום הענבים שקדים או הדורים), כך שמתוך 3,563 דונם כרמים⁷ שהיו בשנת תר"ס (1900), ו-4,220 דונם לאחר מכן, נועדו לעקירה 2,470 דונם. בינתיים עברה הנהלת היקבים מידי הפקידות של הברון לידי הכורמים עצמם ואז נבנתה בפתח-תקוה 'גת', יקב קטן יחסית שהיו מיצרים בו רק קוניאק וסוגים מוגדרים ומועטים של יין. ב-1908 נדרכו בו⁸ 1,440 קנטר ענבים (כ-415 טונות). כורמי פתח-תקוה, שלא נכללו בין הכורמים 'הכשרים', הקימו להם יקב משלהם, 'יקב כורמי התקוה', שהיה מקבל עד 1,200 קנטר לעונה (כ-346 טונות), ותוצרתו היתה נמכרת בארץ ומשווקת גם באירופה ובאמריקה. בכל סדרי העבודה וארגון הייצור היקב של פתח-תקוה הצדיק את עצמו והביא רווחים לבעליו.⁹

ודווקא ה'גת' של אגודת הכורמים חדלה לפעול וכעבור זמן נמכרה ליזם פרטי שהפך אותה לבית חרושת לספירט ושמרים.¹⁰ בעצם קיומם כמפעלים רווחיים — הראו איכרי פתח-תקוה כיצד ניתן לקיים משק כרמים ותעשיית יין על בסיס כלכלי מוצק.

תוצרת ל ו ו א י ש ל ה ד ר י ס . אמנם ייצור מיצים ומוצרי תעשייה אחרים מפרי הדר ראשיתו בתקופת המנדט, אבל הניסיון הראשון לעיבוד תפוחי זהב נעשה בפתח-תקוה. ומעשה שהיה כך היה. בינואר 1910 התחוללה סערה גדולה שפגעה קשה בעצי הדר ובפריים. לפי עדותו של אחד מבני

6 ע' ליברכט, 'זכרונות על משקה של פתח-תקוה', בתוך: ראשית, בעריכת א' טרופה, פתח-תקוה 1948, עמ' 52-53.

7 מאירוביץ (לעיל, הערה 1), עמ' 192.

8 א' עבריהדני (עורך), תולדות אגודת הכורמים, תל-אביב 1966, עמ' 168.

9 ראה לעיל, הערה 6.

10 י' ראב, התלם הראשון (לעיל, הערה 1), עמ' 139.

המושבה, עקיבא ליברכט,¹¹ נשרו שני שלישים מהפרי וגם השליש הנותר היה פגוע ובלתי מתאים לייצוא. כדי למנוע את השמדת הפרי נעשה ניסיון לייצר ממנו יין, כוהל ושמן אתרי. כנראה שהצליחו בכך, שכן התוצרת שווקה והיצרנים הגיעו לרווח נקי של 4 גרוש לתיבה.¹² על ניסיון זה חזרו, בגלגול אחר, בימי מלחמת העולם הראשונה, כשניסו שוב לייצר יין שרף מתפוחי זהב ולמכור אותו לצבא הגרמני והאוסטרי. אז הגיעו להכנסה של פראנק אחד (כחמישה וחצי גרוש) לתיבה, אלא שלא יכלו לעבד את כל היבול (למרות שהיה ירוד בטיבו, בשל הארבה ולאחר מכן בגלל חוסר עיבוד מתאים ופגעים אחרים). גרם לכך המחסור בעץ, הדרוש להסקת האביקים שבהם זיקקו את הפרי.

ראשית השימוש בבטון בארץ

כחומר בנייה מסורתי בארצנו שימשו מימים־ימימה הטין באדמת מישור, האבן בהר וקצת אבן גוויל עם הרבה טין בין האבנים — בגבעות. חלק נכבד מראשוני פתח־תקוה בנו את בתיהם מלבני טין מיובשות בשמש הנתונות פה ושם בסדי עץ. ברכות מים ומערכות השקיה בפרדסים נבנו מאבן וכוסו בשכבה עבה של טיח המכיל חרסים כתושים. חשתית תעלות האבן ובייחוד דפנותיהן היו עבות מאוד והגיעו עד עשרים סנטימטרים ולעתים גם יותר. מדי פעם צריך היה לחדש את הטיח, לכסות את הדפנות בשכבה חדשה. דפנותיהן של ברכות המים היו עבות עוד יותר וגם בהן צריך היה לחדש את הטיח מומן לזמן, כדי למנוע חלחול.

בשנת 1910 עלה ארצה והתיישב בפתח־תקוה דניאל ליכטנשטיין. למראה פרדסי המושבה הרבים, שעמדו בעצם התפתחותם, דרכי העבודה ושיטות ההשקיה שהיו נהוגות בהם, נזכר ליכטנשטיין שקרא כי בעולם הגדול מייצרים חומר בנייה חדש, שהוא עמיד בפני מים, אינו דורש טיח לאיטום, והוא חזק מאוד ולכן ניתן לבנות ממנו מבנים שקירותיהם דקים בהרבה מאלה הבנויים אבן. נוסף לכך, חומר זה גם זול יותר ואינו דורש עבודת הכנה כמו סיתות, אלא ניתן לצקת אותו בתוך תבניות לכל צורה רצויה. הוא הזמין ספרים מחוץ לארץ ולמד מתוכם את תהליכי ייצורו של הבטון והשימוש בו במבנים שונים. עתה החליט ד' ליכטנשטיין לבנות מערכות השקיה לפרדסים, דהיינו ברכות ותעלות מבטון שייצר הוא עצמו והתחיל במלאכה. אולם פרדסני פתח־תקוה חששו לשמש 'שפני־נסיין' לחומר שטרם נוסה בארץ. למזלו נמצא פרדסן גרמני מוילהלמה שהזמין אצלו ברכה בשביל פרדסו בתנאי שיערך ניסוי (פומבי) במטרה להוכיח שברכה זו, שדפנותיה דקים פי שלושה מדפנותיהן של ברכות אבן ואינן מכוסות טיח, עמידה לא פחות מהן. ברכת הניסוי עמדה במבחן גם לאחר שקפצו לתוכה, שוב ושוב, בהיותה מלאה, כמה נערים. ברכה זו קיימת עד היום ויכולה לשמש מצבת־זכרון נאה ליזמתו של ליכטנשטיין וניתן לראותה בצדו המזרחי של כביש פתח־תקוה–נמל התעופה בן־גוריון.¹³

11 ראה לעיל, הערה 6.

12 'תיבה' היתה יחידת אריזה וחשוב הכנסה של פירות לייצוא, 'תיבה' הכילה כ־32 ק"ג פרי.

13 דניאל ליכטנשטיין, חלוץ השימוש בבטון בארץ, מת ממחלת הטיפוס בכלא דמשק, בו נכלא בעת מלחמת העולם הראשונה.

לאחר הניסיון הראשון בא תורם של אנשי המושבה. ניבנו תעלות רבות וברכות, וכאמור גם בית השואבה של מפעל המים המרכזי מהירקון, שהוקם באדמות מיר.

המארגה ביהוד

בגל השני של מייסדי פתח־תקוה, בין אלה שבאו עם יישובה מחדש, ב'מקלט הזמני' של יהוד, בלטה קבוצה מלוכדת של יוצאי ביאלוסטוק. אנשים אלה עסקו ברובם בייצור ובסחר של אריגים בעיר מולדתם ונחשבו למומחים בענף זה. בבואם ארצה פנו לחקלאות. אלא שאחד מהם, אלחנן בולקין-גרינברג, שלא ראה ברכה בעיבוד נחלתו, החליט לשוב למלאכה שאחזו בה בגלות: ייצור אריגים. בביתו שביהוד הוא סידר לו בית מלאכה, התקין בעצמו נולים ומכשירים אחרים בנגריית מקוה־ישראל ואף דאג להביא חלק מן הדרוש לו מחוץ לארץ. הוא היה מסתובב בכפרי הפלחים, קונה צמר, מנקה אותו ומכשירו לטווייה. כמו כן טווה חוטים וארג מהם טליתות ועבאיות ערביות. כשביקר הברון א' רוטשילד בארץ, התרשם ממפעלו הקטן וקנה אצלו 300 טליתות ועבאיות וחילקן בין איכרי זכרון יעקב ועקרון. הברון הטיף לחיי צנע ולא־ימוץ בגדיו של הפלח הערבי. אלא ש'עמך' — המתיישבים וכן היישוב היהודי בערים — לא שש לבגדים 'אסיאניים' ואף לא לטליתות של בולקין. שלוש שנים נאבק האיש ולאחר שלא מצא אפשריות לשיווק תוצרתו נאלץ להפסיק. את כליו מכר למארגת בית־ספר 'התורה והעבודה' של כ"ח בירושלים. בסופו של דבר עבר האיש לראשון־לציון וקיבל תפקיד ביקב. כך הסתיים ניסיון ראשון להקמת מפעל טווייה ואריגה על אדמת פתח־תקוה. חיסולו של בית המלאכה קדם רק במעט לעזיבתה הסופית של יהוד בתרמ"ח. אלה שהתיישבו זמנית כעבור כ־15 שנה במקום לא היו מבין איכריה של פתח־תקוה. ניסיונו של הברון לאמץ את אדמת הקדומים, היא העבאיה, כ'בגד לאומי' של ההתיישבות היהודית לא נשא פרי, ומפעלי הטקסטיל שהוקמו לאחר הכיבוש הבריטי לא השתמשו בצמר מקומי ולא עסקו בייצור העבאיות.

יש לזכור, כי היה זה ניסיון ראשון להקים מפעל תעשייתי מחומר גלם מקומי שלא מגידולי המושבה. ואף כי היה בעל אופי ביתי, כלל בתוכו את כל תהליכי הייצור — מרחיצת הצמר עד לתוצרת הסופית המוגמרת. ניסיון נוסף של הקמת מפעל תעשייתי מחומר גלם מקומי, הוא בית הבד של הכימאי ישראל נימצוביץ שהוקם בלוד, התחיל יותר מאוחר, כאשר בולקין כבר עמד לחסל את מפעלו.

מפעלי תעשייה אחרים

בראשית המאה אישר ועד המושבה הקמת בית חרושת לקרח (בלשון ההחלטה — 'לכפור'). מקימו, סימקין, לא המשיך בכך זמן רב, בשל מיעוט הצריכה. רק מאוחר יותר, בתקופת המנדט, חודש ייצור הקרח בפתח־תקוה.¹⁴

14 ניסיון ראשון ולא מוצלח להפעיל בית חרושת לקרח לפני סימקין עשה פנחסוביץ. ראה א' טרופה, יסודות לתולדות פתח־תקוה, פתח־תקוה תש"ט, עמ' 134.

העבודה ב'בחר' – עלייה שנייה (אוסף בית נטע)

יחסית למושבות אחרות 'איחרה' פתח תקוה בהקמת טחנת קמח, וזאת מסיבה פשוטה: על הירקון כבר היו טחנות מים ואנשי המושבה נהגו לטחון את קמחם בטחנות פרוחיה. רק בשנים הראשונות של המאה העשרים אישר הוועד הקמת טחנת גריסה לשעורים במושבה לצורך הכנת מספוא טוב לבהמות.

נוסף על בעלי מלאכה בענף המתכת שהיו במושבה, שהתקינו ותיקנו כלים לבני המושבה, וגם לפלחים שבסביבה, הוקמו בעשור האחרון שלפני מלחמתה העולם הראשונה (1904–1914) שני מפעלים גדולים יותר, שכונו בתי חרושת ונועדו בעיקר לתיקון המנועים שבבארות הפרדסים והמיתקנים השונים הקשורים בשאיבת מים.¹⁵ העיקרי שבהם היה של המהנדס א' סיניבר, שהקימו

15 חבצלת, מיום כ"ז מרחשון תרס"ח.

בשותפות עם איש המקום סימקין. היה זה בית מלאכה מכאני והותקן בו מאגר (טאנק) מפלדה במקום ברכת אבן. בתרע"ד כבר היו בפתח-תקוה שישה מפעלי תעשייה.

תכניות פיתוח

לבסוף, מן הדין להזכיר תכניות-פיתוח, הקשורות רובן ככולן להשקיה ממי הירקון, שהוצעו בימים ההם ואף נעשו ניסיונות להגשימן. אך רק אחת מהן יצאה מגדר של ניסיון. זו היתה התכנית להחדיר את מי הירקון לתוך יובלו של נחל שילה כדי להעבירם בצורה כזו לתוך אדמות פתח-תקוה שמדרום לנהר. הדבר נעשה במסווה של עבודות ניקוז והגנה בפני שטפונות, שכן השלטונות התורכיים התנגדו ופעמיים מנעו את המשכת הניסיון.

בין ההצעות האחרות שלא הגיעו לכלל הגשמה, ואפילו לכדי ניסויי ממשי לא הגיעו, כדאי להזכיר את הצעתו של נחום וילבוש לשאוב את מי הירקון ולהזרימם לתוך הבארות במטרה להעשיר את מימיהן ותוך כדי זרימה היו המים צריכים להפעיל טורבינות שהועדו להעלות את מי הבארות על-פני השטח. הצעות אחרות של ניצול מי הירקון בעשור הראשון של המאה היו של טרידל להשקיית 40,000 דונם, חלקם בעזרת כוח הכבידה וחלקם בשאיבה, ושל המהנדס היהודי-הולנדי א' מאירס — להשקיה ולהפקת-כוח גם יחד.¹⁶

בימי מלחמת העולם הראשונה הגיש בעל 'הזיכיון הפנימי' על הירקון, בצלאל יפה, יחד עם האחים נחום וגדליה וילבוש (וילבושביץ), הצעה לניצל מי הירקון להשקיה (בכמה שלבים) של מ-30,000 עד 100,000 דונם; הכוונה היתה להפוך את כיכר הירקון ל'דמשק קטנה', דהיינו לשטח מטעים מושקה, וזאת תוך התבססות על מפעלו הקיים של בצלאל יפה באדמות פתח-תקוה.¹⁷ עם הכיבוש הבריטי החלה תקופה חדשה בתולדות אם המושבות והארץ כולה ובפיתוחם הטכנולוגי.

16 פרטים ראה: ש' אביצור, 'כוח המים בתכניות הפיתוח, הארץ והמדינה', בתוך: כוח המים בארץ ובעולם, תל-אביב 1966, עמ' 12–21.

17 פרטים ראה: ש' אביצור, 'הצעה לניצול מי הירקון לפיתוחה של סביבת יפו בימי מלחמת העולם הראשונה', שנתון מחיאון הארץ, יב (1970), עמ' 12–19.

המפגש בין האיכרים לפועלי העלייה השנייה בפתח-תקוה

זאב צחור

פתח-תקוה היתה בסיס-היצירה הראשון של העלייה השנייה. כבר ב-1904 מתרכזת בה חבורה, שתהיה לימים התוססת והראדיקאלית ביותר בעלייה השנייה. בפתח-תקוה נערכים הדיונים הראשונים בדבר ארגון חברתי ופוליטי מחודש של תנועת הפועלים; בה יקום 'הפועל הצעיר' ובה יחול הפילוג הראשון בינו ובין 'פועלי ציון'. כאן, בפתח-תקוה, גם נערך ב-1907 הניסיון הראשון לאיחוד הפועלים, ושנים רבות אחר כך, ב-1919 תקום כאן 'אחדות העבודה'.

גם המפעלים הקונסטרוקטיביים הראשונים, העתידים לאפיין אחר כך את הפועלים: חברות קבלניות והתיישבות — ראשיתם בפתח-תקוה: עוד בשלהי 1904 מוקמת כאן קבוצה קבלנית-שיתופית של פועלים שעסקה בחפירת בארות.¹ ב-1906, 4 שנים לפני יסוד דגניה, הוגים כאן את רעיון ההתיישבות הפועלית בנוסח חדש, שהתגשם, שנתיים אחר כך ב'עין גנים', אשר בן-גוריון קרא לה 'המושב הראשון'.² כאן הוקם קלוב הפועלים הראשון.³ קבוצות 'אחזה' ו'עבודה', ואחר כך 'קבוצת מעבר', התרכזו בה והיו לשם-דבר עוד קודם שהפכו לגורמים מרכזיים בתולדות ההתיישבות שלאחר מלחמת העולם הראשונה.⁴

פעילות זו, רבת היצירה ורבת המשמעות לתולדות היישוב ומדינת ישראל, נולדה מתוך המפגש בין הפועלים לאיכרים, מפגש שמשמעויותיו היו אינטנסיביות ביותר ושיאי ביטוייו היו בפתח-תקוה: כאן היה ה'בויקוט' (החרם) שהכריזו ב-1906 האיכרים על הפועלים היהודים; כאן היה מרכז המאבק למען עבודה עברית; פה נולדו, מאוחר יותר, 'משמרות' המחאה בפתחי הפרדסים, ושנים רבות אחר כך נערכה כאן שביתת פועלי הבניין, שהסעירה את היישוב ונמשכה ימים רבים.⁵ האינטנסיביות הרבה של הפעילות אופיינית דווקא לפתח-תקוה. היא נובעת מעצם המפגש בין פועלי העלייה השנייה ובין איכרי המושבה — ובמידה רבה היא תולדה של המפגש. לכן יש לפתח-תקוה משמעות כה רבה לתולדות היצירה של העלייה השנייה. כאשר הגיעו ראשוני העלייה

1 ש' צמח, שנה ראשונה, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 222.

2 ראה דברי הפתיחה של ד' בן-גוריון לספר אם המושבות פתח-תקוה (ג' קרסל עורך), הוצאת עיריית פתח-תקוה, תשי"ג, עמ' יז.

3 מ' רייכר, התלם הארוך, הוצאת בית נטע, 1966, עמ' 73-76.

4 שם, עמ' 47-53.

5 ג' קרסל, אם המושבות פתח-תקוה, עמ' 241-268.

השנייה לפתח-תקוה, בשלהי 1903—ראשית 1904, כבר חגגה זו את מחצית יובלה. פתח-תקוה היתה אז הגדולה במושבות, הדור השני משתלב בפעילותה החקלאית והכלכלית, זה עתה נוספו לה שטחים ויש תנופה רבתי בנטיעות, בעיקר נטיעת פרדסים.⁶

מלבד היותה הגדולה והראשונה במושבות בולטת פתח-תקוה לעומתן בפלוראליזם שלה, האנושי והכלכלי. פתח-תקוה, שנבנתה נדבכים-נדבכים, היוותה קונגלומרט אנושי רב-גוני ביותר מבחינת המוצא, הרקע האיש, התרבותי והשכלתי ומבחינת המוטיבציות לפעילותם ההתיישבותית של תושביה. בהכללה רבה ניתן לומר, שהרובד העיקרי בה היה עממי יותר מאשר במושבות הגדולות האחרות (ראשון לציון, זכרון יעקב, חדרה ורחובות) ואורח חייו היה מחמיר יותר מבחינה דתית. מעורבותם הפוליטית והאידיאית של תושביה בסוגיות שהעסיקו את היישוב היתה פחות אינטנסיבית, העבודה במשקיהם מילאה את חייהם של האיכרים כמעט ללא שיוך.⁷

מבחינה כלכלית אפשר לומר על פתח-תקוה שהיתה 'משק מעורב'. אמנם היה בה ענף מוביל, הפרדס, אולם היו בה גם כרמי שקדים וגפנים, פלחה, לול וניסיונות של גידולי שדה. שילובם של ענפים אלה מאפשר עבודה במשך כל עונות השנה. קיומם של ענפי ייצור רבים ומפוזרים יוצר מרחב ליזמה בתחומי פיתוח, ארגון ושיווק ומשמש כר-קליטה נוח לכורמים שאינם חקלאיים בתחומים אלה, ומכאן לפריצה נוספת של המעגל ההטרונגי המאפיין את פתח-תקוה, ולפתיחות יחסית בקליטת אנשים חדשים.⁸

העלייה השנייה מתחילה ללא אידיאה מנחה וללא מנהיגות: שניים מעיר ואחד מעיירה, בודדים ותמהונים משהו, מגיעים ראשונה לארץ. מקובל עלינו לראות את ראשיתה בשלהי 1903, אולם, כמו שקורה בהיסטוריה לעתים קרובות, קשה לתחום בעניין זה קו ברור. צעירים המונעים על-ידי דחפים ציוניים-חברתיים, מעורפלים משהו, נדחפים לעלות לארץ-ישראל עוד קודם, אולם, שלא כראשוני העלייה הראשונה או כקבוצות הבילויים, אין להם מנהיגות ואין להם שאיפות ברורות. קליטתם נעשתה בשיטת ה'לאנדסמאנשאפטס'; העולה היה פונה אל קרוב או מכר, או אל מי שיש לו אליו מכתב המלצה באחת המושבות ואצלו היה נקלט והלה היה דואג לו למקום עבודה ומגורים.⁹ בראשית 1904, לאחר פרשת הפרעות ברוסיה, מגיעות ארצה קבוצות של יוצאי הומל ורוסטוב, שנמלטו לאחר שהשתתפו בהגנה העצמית היהודית במקומות אלה. קליטתם כבר אינה יכולה להיות בשיטת ה'לאנדסמאנשאפטס', שהרי כמה קרובים כבר יכולים להיות לחמשת מיליוני יהודי רוסיה בקרב 50 אלף בני יישוב? בואם בבהלה ובחבורה יצר מיד בעיית קליטה. אמנם כל 'חבורה' לא מנתה אלא עשרות אחדות, אך רצונם לשמור על 'היחד' היקשה על מציאת מקום עבודה. המקום הטבעי לקליטתם הוא פתח-תקוה, המושבה הגדולה יחסית, הפלוראליסטית מבחינה אנושית, ולעניין זה גם מבחינה כלכלית.

ההיסטוריוגרפיה רואה ביחזקאל חנקין את ראשון אנשי העלייה השנייה בפתח-תקוה. (כרגיל, קשה לקבוע תחום מדויק של ראשוניות ואמנם קדמו לחנקין כמה עולים.) האיכרים, ובמיוחד נזכרת

6 שם, עמ' 234-236.

7 צמח (לעיל, הערה 1), עמ' 195-196.

8 ראה א' טרופה, ראשית, פתח-תקוה תש"ח, עמ' 62-63.

9 צמח (לעיל, הערה 1), עמ' 159-160.

לעניין זה משפחת גיסין, קולטים את ראשוני העלייה השנייה בצורה אורגאנית.¹⁰ הם מציעים לפניהם תחומי עיסוק נרחבים יחסית, בעיקר בתחומי ההובלה. המלאכה והבניין. ספק אם ראשוני העלייה השנייה נתקבלו בשמחה, אולם הכל ראו בהם תגבורת רצויה לפתח-תקוה. בשלב הראשון אין ביטוי בולט לדחיית החדשים שזה מקרוב באו, למרות השוני האידיאי, המנטאלי והגילי הניכר לעין.

התעקשותם של חלק מהראשונים לעבוד כשכירי יום, בחקלאות דווקא, מרמזת על הקונפליקט המתרגש לבוא, אולם בינתיים הוא אינו גלוי. יש אולי ביטויי תמיהה, אבל מתייחסים אליהם מתוך סלחנות רבה. העסקתם בחקלאות אפשר שאינה רווחית, אבל יש בה משום 'הידור מצווה'. הסלחנות הלבבית היא, אולי, המאפיין העיקרי של שלב הקליטה הראשוני, אפשר שבגלל העממיות המציינת את תושבי פתח-תקוה הם מתייחסים בלבביות (יחסית למושבות האחרות) אל אותם יהודים צעירים ומוזרים-משהו, השוכנים בקרבם. סלע המחלוקת העיקרי אחר-כך, היחס לדת, גם הוא חבוי עדיין. חבורת ראשוני הפועלים מתרכזת סביב גורדון, חנקין, צמח, אליעזר וישראל שוחט, שחלקם — כמו גורדון — שומרי מצוות, והאחרים שומרים על יחס חם לגירסא דינקותא שלהם. אולם, תהליך התקבצותם של פועלי העלייה השנייה בפתח-תקוה חפף תהליך פנימי בקרב האיכרים; אורח החיים הדתי הקיצוני של תושביה הוליד סימני מרד דווקא בקרב הדור השני. החלה התארגנות של צעירי פתח-תקוה. זו מקבילה מבחינת הזמן להתחזקות פועלי העלייה השנייה מבחינה מספרית ואירגונית.¹¹

התגלותו של הקונפליקט קשורה בסימני ההתחברות בין צעירי המושבה לפועלים והשתתפותם של בני המושבה בפעילות התרבותית, וממילא הפוליטית, של הפועלים, שהגרעין המוביל בהם היו בעלי זיקה סוציאליסטית. עתה כבר ניתן לדבר על אורח חיים שונה ומוזמן קרע. ביטויי הבולט הראשון — היקלטותה של הפועלת הראשונה, שרה מלכין, בקרב החבורה. אמנם היא גרה בנפרד, בקרב משפחה פתח-תקוואית כשרה למהדרין, אולם היא יוצאת לעבודה, לבדה, עם בחורים, מתעקשת לעבוד בחקלאות ומשתתפת, בערב, בוויכוחיהם ובמפגשיהם החברתיים.¹²

מפגשים אלה נערכו בעיקר אצל חנקין, שהקים את צריפו ליד חצרו של זלמן גיסין, שם גם נפתחה המכולת ששירתה אותם, וכן המטבח וחדר החולים. רחוב זה, שהיה רחובם של הפועלים, נקרא אז בפי תושבי פתח-תקוה 'דעס טריפה געסל' — רחוב הטריפה.¹³

בראשית 1905, בעת הקטיף, היו בפתח-תקוה כ-130 פועלים יהודים, אולם רק חלק קטן מהם השתייך לקבוצה האקטיביסטית של הפועלים. רובם היו מה שנקרא אז 'פֿונצ'יקים', היינו יוצאי רוסיה, חייבי גיוס, שנמלטו מצבא הצאר אשר נלחם אז נגד יפן. אותם 'פֿונצ'יקים' ראו בשהייתם בארץ משהו ארעי, עד שיוכלו לשוב לרוסיה או שיינתן להם להגר לאמריקה. עניינם היה 'ביום העבודה' ובקיום יחסים תקינים עם האיכרים ומשום כך הם נהנו מיחס מועדף בבואם לקבל

10 משפחת גיסין זכתה לתשומת לב רבה בזכרונותיהם של אנשי העלייה השנייה ששהו בפתח-תקוה. וראה: א' אבן-טוב, שרה מלכין, ספר העליה השניה (עורכת ב' חבס), תל-אביב תש"ז.

11 קרסל (לעיל, הערה 5), עמ' 241-268.

12 שרה מלכין (לעיל, הערה 10), עמ' 488-491.

13 שם, שם.

פתיחת 'צלחות' בפרדסי פתח-תקוה, 1913 (מאוסף אלחנן ריינר)

עבודה.¹⁴ זו הסיבה לכך שהתארגנות אנשי העלייה השנייה, בראשיתה, היתה בחשאי, מעין מסדר פנימי העוסק בסוגיות אידיאיות, והמכין כלים לימים יבואו.¹⁵ השלב שבו מתגבשת האידיאולוגיה הוא רב-לבטים: כאמור, לא היתה מנהיגות או מסגרת אירגונית. כל אחד בא עם מוקדי ההדגשה האישיים שלו: אלכסנדר זייד וחנקין מדברים על מאבק מעמדי, אליעזר שוחט — על כיבוש העבודה ועבודה עברית, א"ד גורדון — על העבודה הפיסית כערך עליון, ש' צמח — על השפה העברית. בחבורה של 20-30 איש מהווים רעיונות אלה קשת רב-גונית ולעתים רבת-סתירות של שאיפות וחלומות. התארגנותם נבנתה על מכנה משותף כפול אידיאולוגי

14 ש' צמח, בראשית, תל-אביב תש"ו, עמ' 28-29.

15 שם, עמ' 34-41.

— התנגדות לאורח החיים ולשאיפות של אנשי העלייה הראשונה, איכרים כפועלים, וחומרי — מצוקתם כשכירי יום חסרי קביעות, מקצוע ותנאים אלמנטאריים לקיום פיס.

כיוון שהמכנה המשותף האידיאולוגי היה בעיקרו שלילי — התנגדות לשיטת התמיכה, לשאיפת ההתנחלות בנוסח העלייה הראשונה ולהסתגרות החברתית והפוליטית — לא היה בו כדי לגבש אנטיזה. בשלב הראשון ניוון הדבק האירגוני של הפועלים מהמצוקה הפיסית. עוד קודם להקמת המפלגות הם מקימים 'מפעלים'. אחד המפעלים הראשונים היה מעין מחסן מספקה משותף. המחסן הוקם בחצרו של חנקין וסיפק, באשראי, את צורכי הקיום הבסיסיים ביותר: מזון ראשוני, בגדי עבודה, כלי אוכל. אז הוקם גם 'מפעל' לכביסה משותפת של בגדי העבודה, וחשוב מכל: חברה קבלנית לחפירת בארות מים.¹⁶ חברה זו, שקדמה בשנים רבות למפעלי תנועת העבודה הארצישראלית, לא נועדה להגדלת הרווחים או לקידום המקצועי של חבריה; היא אף לא התכוונה להיות כלי בעל עוצמה פוליטית של הפועלים. המטרה היתה פשוטה יותר — ליצור מקום עבודה, שיאפשר לקלוט את החדשים הבאים עתה, שהם חסרי ידע בכל הנוגע לאורח החיים בארץ וזקוקים לקליטה פיסית ולהדרכה בעבודה.

'המפעלים' ביקשו לחקות בהתפתחותם מבנים מוכרים מהספרות הסוציאליסטית ומהמקובל בארץ מוצאם של הצעירים — רוסיה. מה ברוסיה יש תפיסות שונות, כך גם כאן. וכך, כיוון ששצו מפעלים, נסתמנו קווים אידיאולוגיים שונים, והחל להנץ קונפליקט אידיאולוגי, אשר אין כמוהו כדי ללכד את הכוחות, כל אחד בתחום הפלג שלו; אז גם החלה ההתארגנות לקבל משמעות פוליטית. וכך, בפתח-תקוה, קמה מפלגת הפועלים הראשונה ביישוב — 'הפועל הצעיר'. ראשיתה באותה חבורה קונספירטיבית המתחילה לגבש שאיפות החורגות הרבה מתחום בעיותיהם היומיומיות של הפועלים במושבה. הכינוס הראשון של 'ועד האינציאטיבה' של הפועל הצעיר נערך בפתח-תקוה. מתוך חשעה החברים המשתתפים בכינוס ראשון זה חמישה היו מפועלי המקום (צמח, אליעזר שוחט, ליפא טובי, שלמה לביא, שרה מלכין. גורדון לא השתתף).¹⁷ המאוריים רחבי האופק הבאים לידי ביטוי בדיוני החבורה, מהווים גם קרקע פורייה לחילוקי דעות וכבר עם ראשית הקמת המפלגה נוצר גם הפילוג בין שתי חבורות: 'הפועל הצעיר' ו'פועלי ציון'.¹⁸ עתה, משקיימות שתי תנועות בקרב הפועלים, שמרכזן בפתח-תקוה דווקא, מחריף הקונפליקט ביניהם ובין האיכרים, כאשר התחרות בין שתי התנועות, הנלחמות על השפעה בקרב אותה פריפריה צרה של פועלים, מהווה מאיץ רב עוצמה למאבק נגד האיכרים.¹⁹ נושאי המאבק היו רחבים ועמוקים וביטאו את מהות השוני שבין הוותיקים, נושאי הילת הראשונות והגבורה, ובין הצעירים המביאים רעיונות חדשים ומהפכניים. נראה שהנושא הראשון בוויכוח היה נעוץ בעצם תביעתם של הפועלים להיות גורם הזכאי להביע את דברו. מסורת הניהול במושבות היתה 'נוטאבלית'. היתה היירארכיה של משפחות מכובדות, אשר אף-על-פי שהיתה מסוכסכת בתוכה, שמרה על כמה עקרונות, לפיהם הכבוד, רמת

16 צמח (לעיל, הערה 1), עמ' 222.

17 שם, עמ' 225.

18 ב' כצנלסון, כתבים, יא, הוצאת מפא"י, תל-אביב תש"ט, עמ' 132.

19 מנשה מאירוביץ, ממנהיגי העלייה הראשונה, תולה בעובדת קיומן של שתי מפלגות פועלים, והתחרות ביניהן, את שיבוש היחסים עם האיכרים. וראה: חבלי תחיה, תל-אביב תרצ"א, עמ' 57-60.

ההכנסה והווחק היו הגורמים המכריעים. אפילו בניהם של אותם 'נוטאבלים' התקשו לחדור לקבוצה המנהיגה ששמרה בקנאות על זכויותיה.²⁰

התפרצותם של צעירים, שזה מקרוב באו, לשאת את דברם, היתה בבחינת חוצפה ויוהרה, אולם יותר מכך עורר ועם תוכן הדברים. פועלים לא-נכנעים אלה העזו לבוא ולערער על אורח החיים, על קבלת תמיכה כלכלית, על מבנה המושבה, זאת במלים שאינן עדינות דווקא. יומרתם של הפועלים ללמד את מעסיקיהם פרק בהלכות ציונות ולאומיות, הטפת המוסר שלהם בפרשת אוגנדה (אשר בפתח-תקוה לא ניתן לה ביטוי בולט ועל כל פנים איכרי פתח-תקוה לא גילו עניין רב בסוגיה זו, בניגוד לאיכרי המושבות הגדולות האחרות, שתמכו ברובם ברעיון אוגנדה),²¹ הפזיזות שבה נטו להבליט את שאיפותיהם הלאומיות והחברתיות — קוממו את האיכרים.

הפועלים, מאמינים בצידקתם, צעירים וחסרי עול, ללא נכסים ולמעשה מבלי לסכן מפעל חיים — תבעו אקטיביות בהבלטת סימני הייחוד הלאומיים. הם הניפו דגלים לאומיים, הירבו באסיפות בנושאים ציוניים ודאגו ליצור לדברים אלה תהודה. האיכרים, שידעו את נפש השלטונות התורכיים, ביקשו להצניע את הפעילויות הלאומיות. הם חששו מפני ידם הקשה של המושלים, היו מופרים לשלטונות והיה להם מה להפסיד.

בעייתם של האיכרים לא היתה רק עזות המצח של הצעירים והחשש שמא יעוררו שימת לב מיותרת של השלטונות למעשיהם. הבעיה היתה בתחום הנורמאטיבי: אין ספק שיותר נוח לשאת בפרהסיא וכרוב גאווה רעיונות לאומיים, מאשר להצניעם מחשש עינא בישא. נמצא שכאילו הפועלים הם דברי הרעיון הלאומי ואילו הם, האיכרים, שמסרו נפשם עליו שנים רבות, עוסקים בכך בקול ענות חלושה. יתר על כך, בניהם שלהם, ילידי פתח-תקוה, נמשכים אחר הלך-הרוח האקטיביסטי ועתה הם מתקרבים אל הפועלים ונוטים לקבל על עצמם את רעיונותיהם ואת מנהיגותם.

אם נוסיף לכך את המאבק למען עבודה עברית — שבו השכילו הפועלים ליצור תמונה לפיה האיכרים, בשל חישובים של בצע כסף, חוסמים את אפשרות העלייה לארץ, משום שאינם מאפשרים קבלת פועלים יהודים במושבות — נמצא, שמלכתחילה מנהלים הפועלים מערכת אופנסיבית שבה הם מגבירים חיל, בעוד האיכרים מנהלים מעין קרב נסיגה, מבחינה אידיאולוגית, שבו הם הולכים ונסגרים בתוך חומותיהם עד שהם נעשים 'שומרי חומות' ממש.²²

הנושא שהצית בפתח-תקוה את הקרב המכריע בין הפועלים לאיכרים היה הנושא הדתי. פתח-תקוה נודעה באורח חייה הקפדני בנושא הדתי, ואילו הפועלים ברובם לא הקפידו בכך. בשל לבביותם ועממיותם של איכרי פתח-תקוה אפשר ואפשר שהיו סולחים לצעירים הפוחזים על כך, ומתייחסים מתוך סובלנות אף לשכונת פועלים נבדלת בעיבורה של המושבה. אך משנוספה הכפירה הדתית על נושאי הוויכוח האחרים, וביטוייה היו פומביים ובמיוחד כאשר הסתבר שגם בני פתח-תקוה

20 קרסל (לעיל, הערה 5), עמ' 272–273.

21 צמח (לעיל, הערה 14), עמ' 19–22.

22 ד' גלעד, 'עמדת האיכרים בשאלת "העבודה העברית" במושבות העלייה השנייה (1904–1914)' בדרך, שנה ג, חוברת 9 (דצמבר 1970), עמ' 69–73.

מסתופפים בקרב אותם פועלים ומהם גם שנוגעו ברעיונותיהם ובאורח חייהם — פרץ המאבק בכל עוזו וזכה להדים רבים. לימים נודע מאבק זה בשם 'בויקוט פתח-תקוה'.²³

'בויקוט' זה ראשיתו בשלהי 1905, כאשר הפועלים אירגנו, לקראת חג החנוכה, מעין 'נשף', שביקש לתת ביטוי לגבורת החשמונאים ובמקביל למחות על הפרעות ביהודי מזרח-אירופה. ועד המושבה החליט לאסור על קיומו של 'הנשף'. הטעם הרשמי היה השתתפותם 'המעורבת' של בחורים ובחורות יחדיו. אולם היה בכך גם ביטוי לחששם של האיכרים מאירועים שיש בהם ביטוי למחאה פוליטית ולשאיפות לאומיות. הפועלים מרדו בהחלטת הוועד והחליטו לקיים את האירוע. גם הוועד התעקש ושלח את שומרי המושבה הבדווים כדי לפזר את המתכנסים בכוח. ההתנגשות בין שליחי הוועד הבדווים ובין הפועלים נמנעה כאשר הסתבר שחלק מבאי 'הנשף' הם בניהם של האיכרים. אך ברגע זה הוכרז למעשה על המאבק, וביטוי המידי היה דרישת ועד המושבה מהפועלים לחתום על הסכם מיוחד. היה זה אולטימאטום חד-משמעי: התנאי להישארותם של הפועלים במושבה הוא שיקבלו על עצמם אורח חיים דתי, משמעת מוחלטת לוועד המושבה והתרחקות מבני האיכרים! הוועד דרש מהאיכרים להחרים את כל מי שלא יחתום על ההסכם: אין לתת לו עבודה ומגורים ואסור למכור לו צורכי מחיה.

אין צורך לומר, שהפועלים דחו את האולטימאטום. עתה התייצב בראשם א"ד גורדון, שהיה בעצמו ירא-שמים, אולם ראה בהתנהגות ועד המושבה עלבון. באספתם החליטו הפועלים שלא לחתום על ההסכם ולפעול נגדו. האיכרים מימשו את איומם והחלו לפטר את הפועלים ולסלקם מדירותיהם. הסערה חרגה מגבולות פתח-תקוה. במושבות הארץ התנהלו אספות ונאספו כספים ששימשו את ועד הפועלים. נערכו הפגנות ובמקביל נעשו ניסיונות תיווך.

הצדדים התחפרו בעמדותיהם: ועד המושבה הודיע שיתמיד בחרם עד שיחתמו הפועלים, והפועלים הודיעו שלא יחתמו. הסכסוך נמשך כחמישה חודשים וסופו שדעך. חלק מהפועלים נכנע וחתם. חלק מהאיכרים לא שעה לדרישת הוועד, והעסיק גם פועלים שלא חתמו, ויתר הפועלים — בעיקר החלק האקטיביסטי שבהם — החלו לעזוב את פתח-תקוה.

'בויקוט פתח-תקוה' מהווה נקודת שיא ומיפנה במערכת היחסים שבין האיכרים לפועלים בחשובה שבמושבות יהודה. לקחיו היו בעלי משמעות רבה למערכת היחסים העתידה. אמנם הצדדים לא עמדו בו כאיש אחד זה מול זה, אך באו בו לידי ביטוי כל המרכיבים של החיכוך, שהיו נסתרים עד כה: מצד האיכרים היתה התפרצות זעם על עזות המצח של הפועלים וחוסר הכבוד שלהם לוותיקים ולמייסדים, על חוסר ההתחשבות באורח החיים הדתי במושבה ועל כיבוש חלק מבניהם ליתורות זרות'. מצד הפועלים באה לידי ביטוי תחושת איך-האונים שלהם, כאשר הוכח בעליל שהם עדיין תלויים באיכרים במגורים, בעבודה ובאורח החיים, ושכושם לפתח מאבק ציבורי מוגבל בשל תלות מוחלטת זו. הלקחים שהופקו היו דר-כיווניים. מצד אחד למדו האיכרים לדעת שלא כולם בקרבם מאוחדים במאבקם נגד הפועלים; לא מעטים מביניהם, ובעיקר בקרב בני המושבה, צידדו בפועלים

23 נושא זה נזכר רבות בהיסטוריוגרפיה של תנועת הפועלים. ראה למשל מ' ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, א, הקבוצה המאוחדת, תש"ו, עמ' 68. צ' אבן-שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ ישראל, א, תל-אביב 1963, עמ' 79.

אריזת תפוחי-זהב בפתח-תקוה (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

וביקשו למצוא דרך לשיתוף פעולה עם. ועוד למדו, שרוב עסקני היישוב מתנגדים לשיטת החרמות והאולטימאטום. ועד המושבה ריכך את עמדתו והפועלים קנו לעצמם יתר חירות ויתר כוח בפתח-תקוה. מוסדות העזרה ההדדית וכלי האירגון של הפועלים השתכללו. אך מאידך גיסא נואש חלק מהפועלים מעצם הרעיון של כיבוש העבודה והחל נושא עיניו לפעילות עצמאית: תחילה לכיבוש השמירה, ואחר כך ליציאה מיהודה בכלל. הכיוון היה לגליל. שם נפרסו לפנייהם מרחבי עשייה רבים, ששיאם היה ההתיישבות העצמית.²⁴

גם אחר-כך הוסיפה פתח-תקוה להיות כר-הקליטה המרכזי לעולים החדשים, אולם היא לא היתה עוד משאת הנפש. לכל היותר היא שימשה נקודת מעבר. משאת הנפש היתה ההתנחלות בגליל. כן-גוריון, המתאר זאת, אומר:

24 צמח (לעיל, הערה 14), עמ' 58-60.

אחרי יהודה היתה לי סג'רה מה שהיתה לי פתח-תקוה אחרי הגלות. כאן מצאתי את ארץ-ישראל, הטבע האנשים, העבודה, הכל פה אחר לגמרי, יותר ארצי-ישראלי וריח המולדת היה בוקע פה מכל שעל אדמה.²⁵

שלוש שנים אחר כך, ב-1909, מגיע לפתח-תקוה ברל כצנלסון. וגם אז עדיין —

ארץ-ישראל היתה מחולקת למחוזות וכל מחוז חי בכלל את חייו המשוניים במידה מרובה. ביפו היתה הרגשה שפה זה עוד לא ארץ-ישראל. פתח-תקוה זה מעט ארץ-ישראל. ארץ-ישראל מתחילה רק בגליל.²⁶

קסם הגליל הילך עליהם תקופה ממושכת, אבל רבים מהם, בתוכם גורדון וברנר, שבנים ליהודה ומתרכזים בפתח-תקוה. עתה הם באים כשמאחריהם מעשה יצירה משלהם. שוב חוזרת פתח-תקוה ומשמשת מרכז לפעילותם.

היחסים בין האיכרים לפועלים מקבלים עתה גוון שונה. התקופה של ערב מלחמת העולם הראשונה היא תקופת תנופה לתנועה הציונית וליישוב. העלייה גדלה, מפעלי התיישבות ויצירה חדשים צצו ובהם משמשים הפועלים גורם רב חשיבות. בהמשך להתערותם של הפועלים בארץ הם משירים מעליהם כמה מהמורשות שהביאו עמיהם מחוץ-לארץ, בעיקר בתחום הטרימינולוגיה המהפכנית שקוממה עליהם את האיכרים.

גם איכרי פתח-תקוה עוברים תהליך המשנה את עמדתם. אגב התרחבותה של המושבה נקלטים בה רבים המנהלים אורח חיים השונה מהקיצוניות הדתית שאיפיינה את ראשונה. הנטייה, שהיתה גלומה במאבקים בראשית המאה, לנוסח קולוניסטי של התיישבות יהודית בארץ-ישראל, מפנה מקומה לחתירה לקוממיות לאומית המחייבת שיתוף פעולה עם הפועלים, שהרי הם מהווים חלוץ להמונים בגולה.

הדיאלקטיקה שהביאה את הפועלים ליצירה משלהם כתוצאה מההתנגשות עם האיכרים, היא שיצרה גם את הבסיס להידברות מחודשת. נקודת המפגש היתה עתה נוחה יותר. הפועלים יצרו אלטרנאטיבה, אידיאולוגית ומעשית, למעמדם כפועלים חקלאיים בנחלאות האיכרים. אבל היתה זו אלטרנאטיבה מוגבלת. לא היה סיכוי ליישוב המוני עולים על הקרקע. עיקר העלייה הצפויה היה זקוק למושבה ככר-קליטה. מן הצד האחר למדו האיכרים לדעת, שיכולתם של הפועלים לסכן את נחלאותיהם ולשבש את אורח חייהם מוגבלת וחששם פג.

וכך הלך ונוצר 'מִדּוּס ויווני' בין הפועלים לאיכרים. פעם בפעם שבו והתלקחו ביניהם ויכוחים וסכסוכים, אבל דווקא פתח-תקוה היא שקלטה בשנות המלחמה ובעשור שאחריה את קבוצות העלייה הגדולות ביותר של הפועלים.

25 ד' בן-גוריון, אנחנו ושכנינו, תל-אביב תרצ"א, עמ' רע.

26 ב' כצנלסון, ראשי פרקים לתולדות תנועת הפועלים, סטנוגרמה, הוצאת הוועד המרכזי של הבחירות הסוציאליסטיות, 1928, עמ' 38.

פתח־תקוה בעיניהם של שני פקידי ממשלה בכירים בשלהי השלטון העות'מאני*

יעקב יהושע

בדברי ההקדמה הקצרים שבראש הספר נאמר, שתורכיה לא הירבתה לפרסם דינים וחשבונות ואינפורמציה על הארצות שהיו נתונות למרותה, למעט דינים וחשבונות סטאטיסטיים על הוילאיות. דוחות אלה נקראו בשם 'אל סאלנאמה', והכילו את רשימות הפקידים, דרגותיהם ופרטים על משרדי הממשלה השונים. מחברי הספר מציינים שמשרדי הממשלה התורכית התרשלו במלאכת הדיווח. לפיכך אין להתפלא על כך שבהקדמה מפזרים המחברים דברי שבח לזמנתו של עזמי בי, הואלי של בירות, שעמד על הצורך למלא את החסרון הזה והשתדל לפרסם מורה דרך מדעי ואזרחי (דליל). שממנו יפיקו תועלת הן פקידי הממשלה והן התושבים, ושיהיה בו כדי להאיר באופן מדעי את עתידה של הארץ הזאת.

שני פקידים נשלחו לתור את החלק הדרומי של המחוז: רפיק ביי אל תמימי, מנהל בית־הספר למסחר בבירות ובהג'ת ביי, סגן המנהל בבית־הספר הסולטאני. שניהם תרו במשך חודשיים את האזור וביקרו באזורי סלפית, שכס, טולכרם (פתח־תקוה), ג'נין, חיפה, עכו, צור, צפת, נבטייה, ג'דידה, מרג', עיון, אל ג'אעונה (ראש פינה), צפת, טבריה, נצרת ובית שאן. לדברי המחברים תיארו בספר זה —

את העמים היושבים באזור, את הצד הגיאוגרפי, ההיסטורי, הארכיאולוגי, הרוחני, החברתי והבריאותי. וכן את הדתות, הלשונות המתהלכות באזור, הספרות, המלאכות השונות הקיימות, החינוך החקלאות המסחר והתעשייה.¹

המחברים מציינים, כי זהו ניסיון ספרותי ראשון והביעו את תקוותם כי יעלה בידם לכתוב סקירה מעין זו גם על חלקו הצפוני של המחוז.

* על־פי תיאורם של מחמד רפיק ביי אל תמימי ובהג'ת ביי, ויליאם בירות, החלק הדרומי, בירות 1335 להג'רה (1917), עמ' 196–215. רפיק ביי אל תמימי מילא מאוחר יותר, בתקופת המנדט, תפקידים נכבדים ובין היתר שימש כחבר המועצה המוסלמית העליונה. בשלהי תקופת המנדט כיהן כמנהל בית הספר התיכון הממשלתי ביפו. לאחר שנודע לי מיהו מחבר הספר סרתי לביתו שביפו, זה היה ב־1942, והוא השאיל לי את ספרו לזמן קצר ופרסמתי מתוכו פרקים אחדים הנוגעים למצב היישוב הערבי והיהודי בשלהי ימי השלטון התורכי. הפרקים נתפרסמו בעיתון הבקר ובירחון הד־המזרח.

1 שם, עמ' 5.

הספר נכתב במקורו בתורכית ולאחר מכן תורגם לערבית.² התרגום לא עלה יפה ובמקומות רבים קשה לרדת לעומקם של דברים. לספר זה חשיבות רבה, שכן הוא נחשב, ובצדק, כדין-חשבון ראשון ואחרון שראה אור בתקופה העות'מאנית על המחוז הדרומי של הארץ. אין ספק שהמחברים השקיעו עמל רב באיסוף החומר. הפרקים על היישוב היהודי, ובייחוד על ההתיישבות היהודית החדשה, יש בהם כדי לתת לנו מושג על יחסה של הפקידות התורכית להתיישבות היהודית. רפיק ביי אל תמימי, שמוצאו משכם, הכיר את היישוב היהודי טוב יותר מאשר חברו, שהיה יליד ארם צובא. אמנם, תיאוריו אינם נקיים מדברי שטנה, אך יש בהם גם התפעלות מן המרץ היהודי בצד גינוי העצלות ורפיון הידיים של התושבים הערבים.³ פתח-תקוה מוצגת באור גיווה ביותר. אווירה של שקט ושלווה שוררים בכל.⁴ אמנם המחברים מזכירים את פרוץ מלחמת העולם (הראשונה),⁵ ונראה, כי סיורם נערך זמן לא רב לאחר מכן, כאשר תנאי החיים במושבה עדיין לא עורערו קשות מחמת הארבה (בשנים תרע"ה-תרע"ו), נגישות התורכים וגירוש יפו (תרע"ז). ייתכן גם שהמקום שהם מקדישים לנושא ההתעתמנות של אזרחי חוץ, ובמקרה דנן התושבים היהודיים של פתח-תקוה,⁶ מוכיח על מועד הביקור. נושא זה העסיק את התורכים מיד עם פרוץ המלחמה, כאשר הכריזו על גזירת ההתעתמנות. מכל מקום, לפי תיאור המחברים, לא הורגשה כלל אווירת המלחמה בפתח-תקוה באותה עת.

הם הגיעו למושבה דרך כביש קלקיליה-טולכרם, ומשהתקרבה הכרכרה הרתומה לשני סוסים למושבה יכלו שני המבקרים לעמוד על ההבדלים בין שני האזורים. לעומת האזור העני והנחשל, על תושביו מוכי המחלות והעוני, שאותו עזבו, ראו עתה את חריצותם ומרצם של היהודים.⁷ העגלון שראה כיצד התרגשו נוסעיו ממראה עיניהם הירשה לעצמו למסור להם פרטים על האדמות שדרךן עברה הכרכרה:

כל האדמות האלה היו שייכות למוסלמים. אולם הן לא עובדו כהלכה ולא היו מפותחות כפי שהן כיום. האדמות, אומר העגלון הערבי, עברו לידי היהודים. ראו נא כמה נראות הן כיום יפות.⁸

המחברים, שהקשיבו לדבריו של העגלון, שמו בפיו דברי נבואה נוספים, אשר לפי דבריהם הסבו להם צער ופצעו את לבם. וכה אמר להם העגלון: 'היהודים עוד ירכשו בהדרגה את האדמות האלה ויגרשו את המוסלמים מהן כפי שגירשו אותם עד היום'.⁹

נחמה פורתא מוצא העגלון בשיח' רבאח, אשר סירב למכור ליהודים את אדמותיו. העגלון הראה להם מרחוק את פרדסו של השיח', את אדמותיו ואת ארמונו הגדול.

לאחר שביקרו המחברים בפרדסו של השיח' המשיכה הכרכרה להתקדם לאיטה לעבר המושבה. הדרך למושבה הישרתה עליהם מצב רוח מרומם:

2	כך נאמר בפתח הספר.	5	שם, עמ' 203.
3	שם, עמ' 196.	6	שם, שם.
4	שם, עמ' 197.	7	שם, עמ' 198.
		8	שם, עמ' 197.
		9	שם, שם.

נדמה היה לנו כי אנו מהלכים על־פני המקום הנבחר והמשובח ביותר בפלשתינה. אף העצים שמשני צדי הדרך חייכו אלינו ומראה פרדסי תפוחי הזהב הרהיב עת עינינו.¹⁰

מסתבר, שהם נכנסו למושבה ביום השבת, ואין פלא אפוא שעמדו במהרה על האווירה הדתית אשר שררה ביום הזה במושבה.¹¹ משעברו ליד בניין בית הכנסת שמעו את קול הרינה והתפילה שבקע ממנו, ולא זו בלבד אלא שהם חשו גם את אותות התרבות, הסדר והארגון ששררו בכל מקום במושבה. הם ראו את החנויות, שהיו נעולות ביום השבת, את הבתים הנאים והנקיים, שבהם התגוררו המשפחות, ואת התושבים עצמם, שהתהלכו בנחת בצלם של העצים והאילנות, כשילדיהם לבושים בגדים נקיים. משנסתיימה התפילה יצאו המתפללים מבית הכנסת, טיילו ברחוב מתוך נתינת כבוד לשכניהם ובירכו איש את רעהו לאיטם, ובני הנוער עברו כשהם עליזים ושמחים. המראה השליו של התושבים ואווירת יום השבת עורר את התפעלותם של שני המחברים:

כל דבר ב'מולבס' שונה ממה שציפינו לו, וכל דבר שראינו הוא למעלה ממה שתיארנו לעצמנו. ושאלתנו קיבלה באותו יום משמעות מכאיבה [...] ושאלנו, האם מחוז זה היה אמנם שייך לנו?¹²

המחברים הופתעו גם מן 'האווירה העברית' ששררה, לדבריהם, במושבה:

בכל מקום שאתה זורק את מבטך טופחת בפניך אווירה (רוח) עברית חזקה. כל המודעות בעברית [...] ועל כל לשון נשמע צלצולה של השפה העברית [...] אף שמות הרחובות הם בעברית. וגם על תכשיטי הנשים חקוקות מלים בעברית. בכל צד ובכל עבר אתה נתקל בשפה העברית [...] כל הפנים עבריות [...] ¹³

כה גדול היה רושם של המנוחה והשלווה על שני המבקרים עד שהפריזו ואמרו שאף קרני השמש שנפלו על צמרות עצי האקליפטוס הכריזו על סופו של יום השבת.¹⁴ כשם שהיו עדים לשקט ולשלווה ששררו ביום השבת, כך היו עדים להתעוררות ולאותות חיים ותרנועה שהחלו להיראות במוצאי יום השבת. במוצאי שבת, אומרים המחברים,

חזרו החיים למסלולם. החנויות נפתחו וקריאות השמחה עלו מגרונותיהם של היהודים לאחר שבמשך עשרים וארבע שעות שמרו על השקט והשלווה.¹⁵

הם נוכחו גם בשעת ברכת ההבדלה במוצאי שבת וראו את הזקנים כשהם מתכופפים על הנרות ואומרים את תפילותיהם.¹⁶ למחרת השבת לבשו התושבים הכפריים החרוצים, נשים כגברים, בגדי עבודה פשוטים של פועלים והלכו לפרדסיהם ולשדותיהם. אך גם בלכתם לעבודה בפרדסים,

10 שם, עמ' 198. 11 שם, עמ' 200.

12 שם, עמ' 201. 13 שם, עמ' 200.

14 שם, עמ' 201. המחברים כותבים 'שובס', דהיינו 'שבת' בהגייתה האשכנזית.

15 שם, עמ' 201-202. 16 שם, עמ' 201.

שם, עמ'

הבריקו אורות העתיד על פניהם הצוחקות, ואף תקוותם הכללית המשותפת. נדמה היה כאילו כל אחד עודד את חברו והמריץ אותו לחיות יחד בארץ הקדושה הזאת.¹⁷

מתוך דבריהם עולה התפעלותם ממראה עולם זה, שהיה שונה מן העולם שבו חיו הם. אף-על-פי שביקרו גם בערים וסיפרו על יהודי טבריה צפת וחיפה, נראה בעיניהם קיבוץ יהודי דתי זה של פתח-תקוה שונה מכל השאר.

שאלה אחת לא נתנה להם מנוח: האמנם היתה ארץ זו שייכת לנו? בפתח-תקוה ניהלו המחברים שיחות גלויות עם המוכתר על לאומיותו ועל לאומיותם של תושבי 'מולבס' ועל קשריהם הלאומיים,¹⁸ שיחות שכמותן לא היו רגילים לנהל במקומות אחרים. הם לא ידעו כיצד לתרגם את השם 'פתח-תקוה' לערבית. פעם תרגמו 'התקווה של משה'¹⁹ ופעם 'התקווה היהודית'.²⁰ ורים היו להם המאכלים שאכלו והמיטות שהוצעו עבורם. כששהו בבית המלון של המושבה, נאלצו המחברים לסעוד את לבם בתבשילים שנתבשלו בשמן שומשומין (סיריג), שקיבותיהם לא יכלו לעכל, וכשעלו על מיטותיהם התלוצצו על הכרים ששמו מתחת לראשיהם, 'כרים יהודים שגודלם כגודל חצי מיטה'.²¹

מן הספר מסתבר, כי המחברים ידעו לא מעט על תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ואין ספק שקראו הרבה ממה שנכתב על ה'איסתיעמאר'.²² בין היתר הם מספרים על פעולותיה של האגודה להתיישבות היהודית ועל כספי הברון רוטשילד, שנועדו לביסוסן של המושבות היהודיות. על תולדותיה של המושבה פתח-תקוה מאז יסודה הם כותבים:

לפני יסודה של המושבה 'מולבס', שהיא המושבה החשובה ביותר באזור זה, דהיינו באזור בני סעב, הגיעו לארץ עשרה אנשים מפולניה ואתם מוכתר הכפר ברוך דינוויס [דינוביץ?]. הם הגיעו לארץ לפני 35 שנים והתיישבו בכפר יהודי הרחוק כיום מפתח-תקוה מרחק של שעה. סלומון, קופלמן ועוד איש אחד, כולם מתושבי ירושלים, קנו את אדמות פתח-תקוה בשםם של ארבעים או חמישים מתיישבים והחלו לעבוד יחד עם אחיהם כדי לייבש את הביצות שהיו במקום ולהכשירן לחקלאות ולמגורים. תחילה נטעו את עצי 'הקינה' ולאחר שיבשו הביצות, באו המתיישבים היהודים, לפני 33 שנים, והחלו להקים את המושבה 'מולבס', ויהודי אחד בשם מוסה סלון [סלור] תכנן את הרחובות והדרכים במושבה.²³

קרוב לוודאי שאת הפרטים האלה על המושבה אספו מפי מוכתר הכפר ומאישם אחרים שאתם באו במגע במושבה.

המחברים התרשמו מאוד גם מדרך ארגונה של המושבה ובמיוחד מהרכב המועצה המקומית ובחירתם של שבעת חבריה.²⁴ כידוע, לא נערכו בתקופת השלטון העות'מאני בחירות לשום מועצה

17 שם, שם.
18 שם, שם.
19 שם, שם.
20 שם, עמ' 201-202.
21 שם, שם.
22 ההתיישבות היהודית. מונח זה היה רווח בעיתונות הערבית שיצאה לאור בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה.
23 שם, עמ' 202.
24 שם, עמ' 203.

מקומית כפרית, והכפרים הערביים נוהלו באמצעות מוכתרים ממונים מטעם השלטונות. לעומת זאת היה הארגון האדמיניסטרטיבי ברוב המושבות היהודיות נתון לבחירת התושבים. אשר לתושבים מציינים המחברים, שהשפה השגורה בפהם של תושבי המושבה היתה השפה האשכנזית־היהודית, ואחריה השפה הערבית. אולם מספר תושבים דיברו גרמנית, צרפתית ואנגלית. כל בעלי הנכסים באיזור הם עות'מאנים, פרט לשניים שהם נתינים אוסטריים. עוד מציינים המחברים, כי לאחר הכרזת המלחמה העולמית החלו יהודים רבים לקבל עליהם את הנתינות העות'מאנית, בעוד שקודם לכן נהגו כולם להגן בכל כוחם על נתינותם הזרה:

ואכן מספרם של אלה אשר העדיפו את הנתינות העות'מאנית על־פני הנתינות הזרה הגיע במושבה לתשע מאות איש. רוב תושבי פתח־תקוה מוצאם מרוסיה. אולם יש ביניהם גם מספר יהודים שבאו מגרמניה, מאוסטריה ומאמריקה. מאה פועלים שהחזיקו בנתינותם הרוסית היגרו לאמריקה.²⁵

היישוב האשכנזי, שהיווה את רוב המושבה, עניין אותם ביותר. הם סיפרו על הספרות האידישאית, הזכירו את הסופרים שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים, שלום אש ועוד. הם אפילו מביאים בספרם את תפילת הגשם הנאמרת בחג הסוכות בבתי הכנסת של האשכנזים באותיות עבריות בהברה אשכנזית (טלתן רסיס ארצין!). האשכנזים, לדברי המחברים, יותר ערים, פקחים ואמיצים וגם עקשנים יותר מן הספרדים, והם חרוצים ומעשיים יותר מאחיהם. לעומת זאת הספרדים זהירים ונוחים יותר ומסתפקים בעבודה מועטה. אף כי הספרדים הם פקחים, אין הם יודעים כיצד לנצל את פקחותם לתועלתם.²⁶

נושא שעורר בהם התפעלות מיוחדת היה רמת החינוך במושבה:²⁷ כל גבר ואשה יודעים קרוא וכתוב; החינוך היסודי הוא חובה; במושבה שני בתי־ספר, אחד חילוני ואחד דתי; מספר התלמידים מגיע לשבע מאות; בשני מוסדות החינוך האלה תופסת הוראת השפה העברית מקום נכבד. נוסף על הבדלים הקיימים בין האשכנזים ובין הספרדים, עמדו המחברים גם על הבדלי מעמדות בין תושבי המושבה, והם מתארים בהרחבת־מה את בני המעמד האמיד ולעומתם את הפועלים. העשירים ובעלי הקרקעות מתגוררים בבתים נאים ומרוהטים בטעם אירופי. בעל הבית העשיר עובד בפרדסו, בין אם הוא אגרונום ובין אם הוא בעל השכלה גבוהה, ושניהם כאחד יודעים כיצד ליהנות מן החיים. לעת ערב עם תום יום העבודה, חוזר המתיישב העשיר לביתו, מסיר מעליו את בגד העבודה, משתרע על כיסא נוח וקורא בעיתון את החדשות האחרונות מן המתרחש בעולם, או שהוא נוטל לידו ספר קריאה מספרייתו המכילה מאות ספרים. לדעת המחברים מנוי המתיישב הטיפוסי על מספר עיתונים אירופיים, ובוודאי על איזה עיתון יהודי, כגון 'החרות' או 'האור', ויש מהם המפרסמים מאמרים מפרי עטם על נושאים חקלאיים בעיתון 'החקלאי'. לפעמים גם מרצה המתיישב במועדון על נושאים שהוא מומחה בהם. וכשהעשיר עוסק בביתו בענייני ספרות ומחשבה, עוסקות גם אשתו ובתו בנושאים שבתחום חיי הרוח. וכאשר רוצה הוא להינפש לפעמים

מעבודתו פורטים הוא או בתו על הפסנתר.²⁸ דמות זו של ה'בורגני' שמתארים המחברים דומה במידה רבה לדמות המתוארת ב'עיתונות הפועלים' שיצאה לאור בארץ באותן שנים. בעל בית אמיד זה, אומרים המחברים, מבקר לפעמים בבית הכנסת, כדי למלא את חובתו הדתית, כורע ומשתחוה לפני עשרת הדברות התלויות במרכז בית הכנסת והמקושטות בדמויות של אריות.²⁹ כמו כן הוא נוהג לערוך לפעמים בביתו מסיבת חברים, מבני השכבה העליונה, ומבלה אתם בשיחת רעים נעימה.

באופן כזה חיה המושבה הזאת חיי תרבות כדוגמת הארצות המפותחות ביותר. כך מבליים כל העשירים את חייהם כשמטרה אחת מול עיניהם, תחייתה של הארץ הקדושה.³⁰

אמידים אלה, לדעת המחברים, אינם מסתפקים בביקור בבית הכנסת וכשם שהם פונים אל האל כך הם פונים אל תמונותיהם של גדולי היהדות כגון הרצל, מאפס נורדוי, הברון רוטשילד ועוד, ונרמה כאילו עומדים הם בתפילה יחד אתם. ואכן, אומרים המחברים, אנשים אלה נחשבים גורם חשוב ביותר בארץ הקדושה.³¹

לעומת בני המעמד הבורגני מתוארים בני המעמד השני במושבה, דהיינו הפועלים והסוחרים בעלי-החנויות.³² להם אין נכסים, ופרנסתם בלתי יציבה. עם שכבה זאת נמנים רוב תושבי המושבה. מאחר שלא היה קיים במושבה רחוב מיוחד לחנויות, נהגו בעלי החנויות לסחור בחדרים שהתקינו להם סמוך למקומות מגוריהם, והחנויות היו כאילו דבוקות לבתים ושם מוכרים הסוחרים את כל המיצרכים הדרושים לאנשי המושבה.³³

הפועלים העובדים בפרדסים נמנים עם שומרי דת ומקפידים בענייני כשרות וריח השמן (סיריג') והבשר אינו סר מבתיהם. הם מתגוררים בבתים מלוכלכים ומלאים זבובים.³⁴ אלה הם היהודים הפשוטים מבני המון העם במלוא מובן המלה. אולם, על אף הכל, נהנים יהודים אלה ממקום מיוחד הן בפתח-תקוה והן במושבות האחרות, מאחר שהם נמנים עם השכבה העמלה המאפשרת לאמידים ולבני המעמד העליון חיי מנוחה ועונג. אנשים אלה, דהיינו הפועלים, עומדים בדרגה גבוהה יותר מן הכפריים הערבים בתחומי המושבה והתרבות. חייהם של בני המעמד השני טובים, לדעת הכותבים, מחייהם של רבים מבני השכבה האמידה בין הערבים.³⁵

בדברם על החקלאות מציינים המחברים שאין במושבה פרדס שאין בו מנוע.³⁶ אדמת האיזור תמיד נקיה ונטועים בה אלפי עצים של תפוחי זהב, המכניסים רווחים טובים מדי שנה בשנה. בגבולות הפרדסים נטועים עצי פרי רבים ומאחוריהם עצי אקליפטוס המטהרים את האוויר. אין פלא אפוא, אם המושבה נראית תמיד כמעון קיץ.

חוקי הבריאות נשמרים בקפדנות במושבה.³⁷ הקדחת, שבעבר עשתה שמות במתיישבים הראשונים, הולכת ונעלמת כיום בעזרת כדורי החינין, לאחר שיובשו הביצות וניטעו עצי האקליפטוס. מחלת הטיפוס, שעשתה שמות בכל המחוז הסורי, לא התפשטה במושבות היהודיות. אין לראות במושבות היהודיות שום עקבות לכל המחלות העושות שמות בכפרים הערביים. אף התמותה בקרב התינוקות

28 שם, עמ' 208. 29 שם, שם. 30 שם, שם. 31 שם, שם. 32 שם, עמ' 209.
33 שם, שם. 34 שם, שם. 35 שם, שם. 36 שם, עמ' 202. 37 שם, עמ' 210.

אינה גדולה והילדים גדלים בבריאות ובשלווה; משום כך אין המתיישבים היהודים נוטים להגר מהארץ.

המחברים גילו עניין גם בנושאים רוחניים. לדעתם, השפה העברית והדת היהודית נמנים בין הגורמים החשובים המלכדים את כל חלקי העם ואת קבוצות העולים לארץ מזה עשרים־שלושים שנה.³⁸ בין האשכנזים לספרדים אין מחלוקת בענייני דת. הקשר היחיד, המלכד והמאחד את היהודים היא השפה העברית, ומשום כך מגלים המנהיגים והעסקנים היהודיים עניין רב בהפצת השפה העברית, וכיום נלמדים כל המקצועות בבתי־הספר בשפה העברית.³⁹

המחברים מגלים בקיאות גם בתולדות הספרות והשפה העברית. הם אינם מסתפקים בתיאור תולדותיה של ספרות ימי הביניים, אלא גם סוקרים בקצרה את תולדות הספרות העברית החדשה. הם מזכירים את יצירותיהם של הסופרים שחיו בתקופתם, את אשר ברש, לוי קיפניס, יוסף חיים ברנר, יעקב שטיינברג, יעקב אברמוביץ, יהודה גרזובסקי ועוד, ועומדים על הניצנים הראשונים של תחיית הספרות והעיתונות העברית.⁴⁰

בתחום החינוך מדגישים המחברים את הקמתם של מוסדות חינוך חדשים, כגון הגימנסיה הרצליה והטכניון העברי בחיפה, שהיו שונים במידה רבה ממוסדות החינוך של כ"ח או בית־הספר למל, או אולינה דה רוטשילד, מוסדות שהיו 'דומים' למוסדות החינוך הנוצריים.⁴¹

בפרק המתאר את פרידתם מפתח־תקוה אומרים המחברים, כי פתח־תקוה נחשבת למעון קיץ נאה המכיל בתוכו את כל פלאי היצירה.⁴² האדם המתגורר במושבה זו זמן רב אינו מסוגל להשתעמם, אף אם תימשך תקופת ישיבתו במושבה היפה והירוקה הזאת, הרוויה ריחות נעימים, זמן רב. אולם בסופו של דבר הוא עלול לחיות את חייו בבדידות, זאת מפני שאינו יכול להתמזג עם האשכנזים.⁴³ (הכוונה כנראה ללא־יהודי שירצה להתגורר במושבה.)

ביקור במושבה זאת, אף אם יהיה קצר ביותר, עלול לפצוע את הלב ולמרט את העצבים. הדבר המורגש ביותר באיזור זה הוא, שמושבה זו — פתח־תקוה — רחוקה מאתנו במלוא מובן המלה. אין לראות בה תרבוש, 'טאקיה' או 'קלפק'. כל דבר במושבה נתון בידי של המוכתר הפרובוסלבי (!). אין ספק, שהמוכתר אינו מחזיק במשרתו אך ורק תמורת חמש־עשרה הלירות שהוא מקבל מדי חודש בחודשו. בידו הסמכות המלאה לגרש את הפלחים הנאלצים לבוא [לעבודה] לפתח־תקוה, והוא אף מכה אותם. אין המוכתר מסכים לנקוט בשום אמצעי שהוא או להרשות דבר העלול לשבש את דמותה העברית השלמה של פתח־תקוה. הוא המושל בכיפה והוא נחשב כמלך היחיד. אין אדם המתגורר באיזור זה יכול לחיות או לזוז בו בלי רשותו וידיעתו של המוכתר. תופעה זו אינה מיוחדת אך ורק למושבה פתח־תקוה, אלא היא תופעה כללית הנהוגה בכל המושבות היהודיות.⁴⁴

38 שם, עמ' 211. 39 שם, עמ' 212. 40 שם, עמ' 213. 41 שם, עמ' 214. 42 שם, עמ' 215. 43 שם, עמ' 216. 44 שם, עמ' 217.

אף הפרידה מן המושבה נעשתה בסיועו של אדם המייצג את המוכתר,⁴⁵ ולמרות זאת לא נמצא להם אמצעי הובלה שיביאם לראש העין הרחוקה מהלך שעה וחצי מפתח-תקוה, ומשום כך נאלצו לעבור את המרחק הזה ברגל.

המושבות היהודיות בארץ-ישראל, ובעיקר הוותיקות שביניהן, זכו בתקופת השלטון העות'מאני לביקורים קצרים של המושלים וכן של עיתונאים ערביים וזרים, בין מקומיים ובין מן הארצות השכנות.

אורחים אלה ראו שני טיפוסים של יהודים — תושבי ערים ותושבי המושבות. ההתיישבות החקלאית נתפסה בעיני הערבים כהתיישבות פוליטית, והם מציינים שראו בבתיהם של המתישבים את תמונותיהם של גדולי הציונות.

לעומתם משתדלים מחברי הספר שלפנינו להתעמק, אולי בפעם הראשונה, בחקר העם היהודי. הם מביאים חומר סטטיסטי על היישוב, מרחיבים את הדיבור על העדות — האשכנזית והספרדית, עומדים על תכונותיהן ומעלותיהן ומציינים את המשותף והמבדיל שבין היהודים היושבים בערי הארץ ובין היהודים המתגוררים בארצות המזרח. כאן נפגשו בטיפוס חדש של יהודי שעל קיומו לא ידעו לפני כן. וכשעמדו על ההבדלים ועל השינויים שחלו באזורים שבהם עברו, כשהשוו את אלה עם האזורים הערביים הנחשלים, שאלו את עצמם, כלום באמת היו אזורים יהודיים אלה חלק מן המולדת התורכית?

כאמור, חשיבותו של הספר בהיותו דין-וחשבון רשמי שהכינו שני משכילים ערבים, על-פי בקשת השלטונות התורכיים ויזמתו של הואלי של בירות, בעקבות סיור שנמשך חודשיים. מסקנתם היתה, שההתיישבות היהודית היא נטע זר במקום. והם ביקשו להפנות את תשומת לבם של השלטונות התורכיים להתיישבות זו, שהיתה שונה מן ההתיישבות הגרמנית שהחלה להתבסס בארץ, ואשר בה לא ראו משום מעשה יוצא דופן, שכן האמינו שלגרמנים אין אינטרסים מדיניים בארץ הזאת. לעומת זאת, ההתיישבות היהודית היתה בעלת מטרה פוליטית בעיקר, תופעה שהיתה יוצאת דופן באימפריה העות'מאנית.

מ'אהבת-ציון' לפתח-תקוה — תיאורי ארץ-ישראל בכתבי יואל משה סלומון

טובה כהן

פעולתו הספרותית והפובליציסטית של יואל משה סלומון הגיעה לשיאה בעריכת העיתון 'יהודה וירושלם', בשנים 1877–1878, ובכתיבת חלק נכבד מן הרשימות שהופיעו בו. מעל במה זו פירסם סלומון לא רק מאמרים בענייני יישוב ארץ-ישראל ('ישוב ארץ הקודש'¹, 'חדש האביב', 'בין המצרים', 'אחרית השנה') אלא גם סיפור-מסעות — 'מסע בארץ הצבי'² — ואת הסיפור 'משא גיא חזיון'³.

סיפורים אלה, כמו העיתון בכלל, נועדו לשרת מטרה מרכזית אחת, שאותה הגדיר העורך ב'מטרת המוציא לאור' שהתפרסמה בגיליון הראשון של 'יהודה וירושלם', בלשון זו:

...ואשר כל מגמתו ומטרתו להוציא לאור מאמרים וסיפורים אשר יהיה בכוחם לפתח זיקי האהבה, ולקשור לבבות עם ה' בעבותות אהבה ליהודה ולירושלם.⁴

למטרה זאת, ממשיך העורך ומסביר, יהיו כפופים לא רק המאמרים והמחקרים, אלא גם הפרוזה הבדיונית שתהיה, לכן, דיдаקטית מיסודה: 'יביא גם ספורי חזיונות אשר גם המה יקלעו למטרתנו זאת'.

מטרות חוץ-ספרותיות הן אפוא המניע היסודי לכתיבת הסיפורים בידי סלומון, והדבר אמור גם לגבי תיאורי ארץ-ישראל המופיעים בסיפוריו. אולם, תיאורי ארץ-ישראל בכתבי סלומון ניתנים לבחינה לא רק ככלי להעברת המסר הרעיוני, שהוא אמנם מרכז פעילותו של המחבר. חשיבותם בכך, שהם בבחינת חוליה-מקשרת בין כיווני התפתחות שונים בתיאורי ארץ-ישראל המופיעים בספרות העברית החדשה. ברשימתנו ננתח את התיאורים מהיבט ספרותי זה. תיאורי ארץ-ישראל בכתבי סלומון מיוחדים, בראש-וראשונה, בשל היותם תיאורים ספרותיים,

1 על יהודה וירושלם ועל פעולתו הספרותית של סלומון ראה ג' קרסל (עורך), יהודה וירושלם עתונו של ר' יואל משה שאלאמאן תרל"ז–תרל"ח, ירושלים תשט"ו, במבוא. להלן השתמשנו בהוצאה זאת כדי לצטט מן העיתון (להלן: יהודה וירושלם). ראה גם מאמרו של י"י ריבלין, 'ר' יואל משה סלומון הסופר והעורך', בתוך: ד' פבונר, קבץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ-ישראל, תל-אביב תרצ"ה.

2 יהודה וירושלם, עמ' 106–112.

3 שם, עמ' 115–130.

4 שם, עמ' 3.

ראשונים מסוגם, של בן-הארץ המתאר את ארץ-מולדתו. נופי ארץ-ישראל הם תשחית הנוף היסודית בעולמו של סלומון, ולכן לא עבר עליו המיפגש המזעזע, שהיה מנת-חלקם של בני-דורו ובני הדור שבא אחריו, בין היהודי האירופי לנוף ארץ-המזרח שאליה עלה. ההתמודדות עם נופי הארץ החדשה היא מבעיותיהם המרכזיות של יוצרי דור העלייה השנייה והשלישית, והיא נושא נפוץ בספרות העברית שנכתבה בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה הכ'.⁵ היחס לנופי ארץ-ישראל, הזרים לתשחית הנופים של האמן, חדל מלהוות בעיה רק עם כניסתם של בני-הארץ למעגל היוצרים, 'כאשר נופי הארץ הזאת, ולא אחרת, מהווים חלק אמנותי מנפשו של האמן'.⁶ עם-זאת, עמדתו של סלומון כלפי נופי הארץ אינה זהה עם זאת של בני-הארץ בספרות המאה העשרים. בתיאוריו מתמזגים שני יסודות נוספים עם מראות-היסוד הארצישראליים, והם המשויים להם ייחוד. מרכיבים אלה הם אירופיים ביסודם, למרות העובדה שסלומון הוא יליד ארץ-ישראל: ההיכרות העמוקה עם נופי אירופה מחד גיסא, ותיאורי ארץ-ישראל, בחיבוריהם של יוצרי ההשכלה העברית האירופאית, מאידך גיסא.

עם נופי אירופה נפגש סלומון בימי שהותו הארוכה ברוסיה ובגרמניה בשנות בחרותו (ברוסיה למד בישיבות שונות, ובקניגסברג למד את מלאכת הדפוס).⁷ הפגישה עם הנופים האירופיים, השונים לחלוטין מנופי ארץ-ישראל שאותם הכיר, ובעיקר מראותיה של אירופה המיושבת, הבנויה והמטופחת, העמידו לפניו את ארץ מולדתו בפרספקטיבה חדשה. גישתו הפכה להיות אפולוגטית: התנצלות בלתי-פוסקת של בן-הארץ בגין שיממנה וכיעורה, והשוואת מראותיה עם מראות אירופה. אולם השוואות אלה הפכו בידי סלומון גם להיות כלי להשגת מטרות חוץ-ספרותיות: הוא מבקש לזעזע את קוראיו בכך שהוא מדגיש את הניגוד בין שממת הארץ ובין האפשרויות הרבות לפתחה.

שני סיפוריו של סלומון — 'מסע בארץ הצבי' ו'משא גיא חזיון' — נפתחים בהשוואה כזו. הוא מציג זה מול זה את נופיה של ארץ-ישראל ואת נופיה של אירופה, אם כי משתי נקודות-מבט שונות: ב'משא גיא חזיון' מושמת ההשוואה בפיו של יהודה האירופי, ולכן מודגש בה הזעזוע ממראה הארץ: 'בשומי על לב רב ההבדל בין ערי החוף אשר עמדה אניתנו תמול שלשם מול הרי איטליה וערי משושה — ובין ערי החוף מאדמת קדשינו'.⁸ לעומת זאת, בפתיחת 'מסע בארץ הצבי' מתאר המחבר את הארץ בגוף ראשון, ומדגיש אז דווקא את עמדתו של בן-הארץ הרואה לא את

5 ראה, למשל, בשירו של שמעוני, 'יובל העגלונים': 'אך גם ברנעים הנעלים, עת רוח ממרום יערה / נחשול רגשות יתחולל וסער ולהט במראות — / לא מראות ארץ-ישראל הן היו... לא! מראות רחוקים... / מראות הארץ הזרה, בה ערש ילדותי עמדה'. ד' שמעוני, ספר האידיליות, תל-אביב תשי"א, עמ' קב. או תיאורו של יצחק שנהר את המשוררת ארנה פלסנר, בסיפור 'חצר עזובה': 'אני מקנאה בך... הו, שא שלום לייערות האשוחים ולרוחות השרף, לחורשות החן... למללי-הקרח בימות הכפור... לגשמי הסתיו שבין טיפיהן מהלך היום הכחול... אמור להם בלחישת כי הנסיך אלנעם מהלך על בהונות רגליו בארץ יהודה ורואה אותם בחלומי'. שנהר, ילקוט סיפורים, תל-אביב 1967, עמ' 22.

6 צ' לח, מציאות ואדם בספרות הארץ-ישראלית, תל-אביב 1970, עמ' 177.

7 ראה מ' סלומון, שלשה דורות בישוב, ירושלים תש"ב, עמ' 142.

8 יהודה וירושלם, עמ' 117.

המודיע דבר מה לטובתו
עליו לשלם בעד כל שורה א'
גרש . מאמר אשר לא
יחפון כותבו לפרש שמו עליו
באר היטב לא יקובל לדפוס
ואינו חוזר לבעליו . מכתב
בלתי חפשי איננו מקובל .

מחירו לשנה בארצות המזרח
2 מאג'ירי כסף . בארצות
אשכנז ואוסטריא 3 ר"ס .
ברוסיא 4 ר"ס . בשאר ארצות
12 פראנק . כל איש יוכל
להשיגו מאתנו , או על ידי
הפאסט-אמט .

חולק: ואור אי"ה פעמים בחדש (לע"ע)

יעיר ויעורר חמדת הקדש , ואהבת יהודה וירושלם בלבב אחינו ב' בכל
תפוצותיהם . לקרב ולאחד הלבבות , להרים דגל התורה והיראה , ההכמה והמדע ,
הישוב והבנין . המסחר והמלאכה . ולרום קרן אדמת הק' , לתועלת איש הישראלי ;

מ א ת (אברהם רוטנברג , ע"י) יואל משה בחרם שאלאמאן (יליד ירושלם ת"ו) .

ירושלם . — כ"ז אייר התרל"ז } ועדכא ליי מנתת יהודה וירושלם
בימי עולם ובשנים קדמנות (מלאכי ג')

תוכן הענינים: ישוב אה"ק , שלום ירושלם , עלילת שוא , שכר מצוה מצוה , מזכרת נאח , אל הקוראים , משא גיח חזיון .

ישוב אה"ק !

(סוף מנוס' ה')

בעת אנחנו עסוקים בהמשך מאמרינו ישוב
אה"ק , הגיענו מכתב מא' מגדולי ונכבדי עמינו בחו"ל ,
ובו מאמר ארוך , על משרת הענין היקר הזה — לזאת
נחשב , כי לא למותר יהיה להקוראים , בתהנו לפניהם

המכתב הזה , בכתבו ולשונו . ולהעיר על איזה דברים
אשר ריחוק המקום , ושמועות לא אמיתיות , הטעו את
הסופר הנכבד הזה , באיזה פרטים — והסופר הנ"ל ,
והקוראים , יכתבו דברינו — יתבררו ויתלבנו הדברים
ותתרבה הדעת — ואלה דברי המכתב : —

חיים וברכה , לכבוד הרב החכם כו' כו' מוהר"ר
יואל משה שאלאמאן נ"י , מו"ל ספר היקר

השליה, אלא את החיוב שכבר הושג: 'האיש האירופאי הבא מהים אל נמל יפו, ויאחזו דרכו בעגלה רתומה לסוסים לבא ירושלימה, הוא לא יתפעל בראותו דרך חדשה... לא כן אנחנו ילידי ציון'.⁹ ובכל זאת, הנופים והמקומות המתוארים בסיפור מסעות זה, נמדדים דווקא על-פי מידת דמיונם לנופים האירופיים: 'ואילנות נושאים פרי תנובה נטועים שמה במשטר נאה, ככל ערי אירופא';¹⁰ 'ובתיהם בנויות במשטר נאה ככל ערי אירופא'; ומכאן גם פיסגת ההישגים בעיניו '... עד אשר האיש אשר יתהלך ברחובותיהם ישכח כי רגליו תדרכנה בארץ הנשמה וידמה כי הנהו באחת מערי אירופא הנושבות'.¹¹

אולם, הכרת נופי אירופה הם יסוד משני בלבד בתיאורי הנוף של סלומון, ועיקר חשיבותם השוואתית-דידאקטית. המרכיב השני המשפיע על תיאורי ארץ-ישראל אצל סלומון חשיבותו גדולה הרבה יותר, והוא מאפיין מרכזי של תיאורים אלה: מסורת תיאורי ארץ-ישראל בספרות ההשכלה העברית, במיוחד כפי שהתגבשה ב'השכלת וילנא'. בתארו את הנוף הארצישראלי, מנסה סלומון לשלב לא רק את התשתית החווייתית של שני סוגי נופים שאותם ראה, אלא אף את התשתית הספרותית-המסורתית של חזיונותיו.

למרות שלסלומון מדוע הפער המופלג בין תיאורי הארץ בחיבוריהם של סופרי ההשכלה והנוסעים השונים, ובין המציאות עצמה,¹² אין הוא פורק את עולה של מסורת התיאור. כפי שננסה להוכיח, אין הדבר נובע מהיותו 'אסור בכבלי שלשלת יוחסין ארוכה ומקדשת שעליה נוספה חולית הסיפור התנכ"י של תקופת ההשכלה'.¹³ סלומון בחר מרצון ובמודע בדרך תיאור מסוגנת המציירת את המציאות בשני מישורים בעת-ובעונה אחת: מישור התיאור המסורתי, ומישור המציאות שנגד עיני המתאר. לכן, מבחינות רבות יש בעולמו הרוחני של סלומון ובדרך עיצובו הספרותי משום המשך לגישתה של השכלת וילנא, שבלטה בהתעניינותה הן בארץ-ישראל התנכית והן בארץ-ישראל בהווה; אנשיה הצטיינו בניסיונם הנועז לתאר את נופי ארץ-ישראל בלי לראותם כלל.¹⁴ משכילי וילנא ניסו לתאר את ארץ-ישראל בכל הז'אנרים הספרותיים שהיו מקובלים אז. אברהם מאפו תיאר את ארץ-ישראל התנכית בסיפורי ההיסטוריים 'אהבת ציון' ו'אשמת שומרון', ואת ארץ-ישראל במאה ה"ט תיאר במכתביו של עזריאל, ברומאן 'עית צבוע'. קלמן שולמן תירגם ועיבד ספרי מסעות והיסטוריה ובהם תיאורים של נוסעים שהגיעו לארץ-ישראל ('שולמית', 'אריאל', 'ארץ קדומים', 'הליכות קדם'); מיכה יוסף לבנון ('מיכ"ל') הקדיש קבוצת שירים, 'שירי בת-ציון', לנושאים היסטוריים יהודיים, שאחדים מהם קשורים לארץ-ישראל ('שלמה וקוהלת', 'ר')

9 שם, עמ' 106.

10 שם, עמ' 108.

11 שם, עמ' 109.

12 ראה דברי אפרים מגיבורי 'משא גיא חזיון': '...הן גם בארץ מגורי שמעתי מפי נוסעים וסופרים ויתארו בשוד אמת את שממת הארץ — ובכל זאת רב ההבדל בין הציור אשר קלטו רעיוני מפי השמועה, ובין הציור העומד כעת מול עינינו'. שם, עמ' 117.

13 ג' ירדני, סל הענבים — סיפורים ארצישראליים בתקופת העלייה הראשונה, ירושלים 1967, עמ' 12: '[משא גיא חזיון] מזכיר הן בתוכנו והן בסגנונו את "אהבת ציון"'.
14 דיון מפורט בתיאורי ארץ-ישראל בספרות ההשכלה ראה טובה כהן, 'תיאורי ארץ-ישראל בספרות ההשכלה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, טבת תשל"ח.

יהודה הלוי, 'משה על הר העברים'); אפילו יהודה ליב גורדון (יל"ג), הידוע דווקא בשל התקוממותו נגד עולם הרבנים והאורתודוקסיה בגולה, הקדיש כמה משיריו הראשונים לנושאים תנ"כיים שרקעם ארץ-ישראל ('דוד וברזילי', 'אהבת דוד ומיכל', 'מלחמות דוד בפלישתים')..

תיאורי ארץ-ישראל של סלומון דומים במיוחד לאלה של מאפו; מקורה של קירבה זו באופני הכתיבה הספרותית המאחדת את השניים ואולי גם בגלל השפעתו הגדולה של מאפו על כל בני אותו דור.¹⁵ האם אין סלומון סותר את עצם מטרת כתיבתו ואת ראשוניותה, בתארו את הנופים שנגד עיניו, בכלים שיצר אברהם מאפו, שלא ראה נופים אלה ורק תיאורם מרחוק?

התשובה לשאלה זו מצויה, לדעתנו, באיפיון דרך התיאור של מאפו כניסיון לתיאור ריאליסטי של ארץ-ישראל, וזאת בשתי תקופות: בתקופת התנ"ך ובמאה הי"ט, למרות העובדה שלא ביקר בארץ מעולם. הנחה זו אינה מקובלת בביקורת העברית הקובעת, כי תיאורי ארץ-ישראל בכתבי מאפו מבוססים על שני יסודות הרחוקים מן המציאות הארצישראלית הממשית: הדמיון¹⁶ ועיבוד 'תנכ"י' של הנופים שנגד עיניו – נופי ליטא.¹⁷ את הגוון הארצישראלי מעניקה לתיאורים, על-פי המקובל בביקורת, 'רוח התנ"ך'¹⁸ – יסוד בלתי-מוגדר די צורכו.

בדיקה מדוקדקת של תיאורי ארץ-ישראל בסיפורי מאפו מוכיחה בבירור כי במכוון שואב מאפו את ידיעותיו על הארץ מהמקורות שסיפקו לו חומר-גלם ריאליסטי, הקרוב ככל-האפשר למציאות הפיסית של ארץ-ישראל. המקור הראשון – השתקפות ארץ-ישראל בתנ"ך, ובעיקר באוצר הדימויים שנוצרו על רקע הנוף הארצישראלי ומתוכו; המקור השני – תיאורי-מסע ותיאורים של גיאוגרפים בני כל התקופות, המתארים את התרשמותם מן הארץ לאחר שביקרו בה. תיאוריו, ותיאורי שאר בני השכלת וילנה מבקשים לעצב תמונה של ארץ ממשית, ולא ארץ של אגדה וחלום. היסודות שהדריכו את מאפו בעיצוב נופי ארץ-ישראל (דרך ההופכת למודל מרכזי של התייחסות להשכלת וילנה כולה) מצויים, לדעתנו, בשתי השפעות דומיננטיות שפעלו על קבוצה זו. העיקוב אחר השפעות אלה יש בו גם כדי להסביר מדוע דווקא משכילי וילנה עסקו בנושא ארץ-ישראל.

מקור ההשפעה הראשון הוא הגאון מוילנה, והאסכולה שהתפתחה סביב דמותו וסביב תלמידיו. אין לתאר את עולמה הרוחני של וילנה במאות הי"ח והי"ט ללא השפעה זאת.¹⁹ משכילי וילנה, למרות החידושים שרצו להנהיג ביהדות, ראו את עצמם כתלמידי הגאון וכממשיכי דרכו.²⁰ את הקשר בין

15 ראה, למשל, תיאורו של יעקב פיכמן את השפעת 'אהבת ציון' על בני-תקופתו: 'זה היה ספרה של התקופה, יצירתה המחנכת והמעוררת... לנו אין עתה כל מושג מן המהפיכה הגדולה שהביא ספר קטן זה בזמנו.' פיכמן, אלופי ההשכלה, תל-אביב תשי"ג, עמ' 41.

16 ראה, למשל, י' קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, 'ירושלים תש"ב', עמ' 338; א' שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, א, תל-אביב 1967, עמ' 226.

17 ראה, למשל, N. Shapira, *Kaunietis A. Mapu*, Kaunas 1928; ר' בריינין, אברהם מאפו חייו וספריו, וילנה 1928, עמ' 97-98.

18 ראה, למשל, י' פיכמן (לעיל, הערה 15), עמ' 45.

19 ראה מאמרו של ח"ה בן-ששון, 'אישיותו של הגר"א והשפעתו ההיסטורית', ציון, לא (תשכ"ו), חוב' א-ב: ג-ד, עמ' 39-86, 197-216.

20 ראה ש' ורסס, 'החסידות בעיני ספרות ההשכלה', מולד, יח (ינואר-דצמבר 1960); י' קלזנר, וילנה בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב, עמ' 46.

המשכילים לגר"א אפשר לגלות גם ביחס לארץ-ישראל. לארץ-ישראל נודעת חשיבות רבה הן בתורת הגאולה של הגר"א, והן בדרכו המיוחדת בפרשנות הכתובים. בתורת הגאולה שלו זוכים העלייה לארץ-ישראל ויישובה של הארץ לחשיבות מרכזית בתהליך קירוב הגאולה: 'כל זמן שציון אינה בנויה הגואל לא בא'. ציווי זה נתפס על-ידי הגאון ותלמידיו כהוראה המחייבת אותם. תפיסה זו²¹ היא, ללא ספק, הגורם לתנועות העלייה המאורגנות מקרב תלמידי הגאון מוילנה.²²

אולם, הגר"א השפיע לא רק על החייאתו של צו העלייה לארץ-ישראל, אלא אף פתח דרך חדשה בפרשנות התנ"ך והמשנה. עיקר שיטתו חידוש הדגשת מקומה של ארץ-ישראל להבנת הכתובים. בתופעה זו המקור לדרכה המיוחדת של השכלת וילנה ביחסה לארץ-ישראל.

אחת מהנחות היסוד של שיטת הפשט של פרשנות הגר"א היתה הקשר האינטגרלי בין פסוקי התנ"ך ובין הרקע הגיאוגרפי-פסי של ארץ-ישראל. הגר"א חתר להבנת המישור הרוחני המופשט של הפסוק מתוך מקורותיו הארציים: אין להבין את הדימוי התנ"כי ללא הכרת הרקע הגיאוגרפי שבו חי המדמה.²³ לכן ייחס חשיבות רבה להכרת הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל; הוא הירבה לפרש את פרקי התנ"ך העוסקים ביסודות גיאוגרפיים כמו גבולות הארץ,²⁴ ואף טרח לצייר מפה של ארץ-ישראל וחלוקתה לשבטים. דרכו של הגר"א בפרשנות הפסוקים הקשורים לגיאוגרפיה של ארץ-ישראל והדגשת מקומה של ארץ-ישראל בתורת הגאולה יצרו בוילנה יחס מיוחד 'לארץ-ישראל של מטה', שאיפיון גם את יחסם של משכילי וילנה לארץ-ישראל.

הנחותיו של הגר"א דומות להפליא להנחות העומדות ביסוד ספרו של שלמה לויזון 'מליצת ישורון', שבו הוא מציג את שיטתו בניתוח שירת התנ"ך. בין שאר דבריו מדגיש לויזון את הקשר בין שירת התנ"ך לנופי ארץ-ישראל, ואת הצורך להכיר נופים אלה, כדי לרדת לעומקן של כוונות המשורר התנ"כי: '...אשר לא תוכל לטעום היטב את עוז ונועם דמיונות רבים בספרים האלה אם לא דרשת בתחילה את טבע ארץ כנען ותכונותיה לגליליה'.²⁶ אין תימה אפוא כי דווקא בוילנה זכה הספר 'מחקרי ארץ' של לויזון להוצאה מחודשת ולפופולאריות.²⁷ ספרו של לויזון, והלקסיקון הגיאוגרפי של

21 ראה הלל בן ר' בנימין משקלוב (ריבלין), קול התור, בני-ברק תשכ"ט (על-פי המהדורה המקורית מתק"מ), פרק א'. בספר זה ריכז תלמידו של הגר"א את דעות רבו על מקום ארץ-ישראל בתורת הגאולה של רבו.

22 ראה י"י ריבלין, 'הגר"א ותלמידיו ביישוב ארץ-ישראל', בתוך: י"ל הכהן מימון, ספר הגר"א, ירושלים תשי"ב, חלק ב'.

23 ראה, למשל, פירושו לפסוק 'שערך כעדר העיזים שגלשו מהר גלעד' (שה"ש ד א). הוא מפרש את הפסוק מתוך בדיקת הרקע הגיאוגרפי לפסוק: 'ויחד מקום זה יותר משאר ההרים ע"ד שאה"כ ומקנה רב היה לבנו ראובן ולבנו גד ויראו את ארץ יעזר ארץ גלעד והנה המקום מקום מקנה...'. הגלעד נתפס כאן מתוך מקומו הגיאוגרפי ועובדת היותו מקום מקנה, בניגוד לפרשנים אחרים, התופסים את השם 'גלעד' מתוך משמעותו ההיסטורית (רש"י) או הסמלית-רוחנית (מלבי"ם). וכן גם במקומות רבים אחרים, למשל, שה"ש א יד; יהושע טו א, ועוד.

24 הוא עוסק במפורט, למשל, בפרקים יג-טו שבספר יהושע, המתארים את גבולות כיבוש הארץ, ומרחיב במקומות רבים שבהם קיצרו פרשנים אחרים.

25 'צורת הארץ לגבולותיה סביב ותבנית הבית', שקלוב תרע"ב. המפה מצויה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ולה מצורפת גם 'צורת הבית דיחזקאל' (ספריה לאומית L1530). בקשר עם ציור מפה זאת אמר הגר"א לתלמידיו: 'ערכה של ארץ-ישראל וידיעת גבולותיה זוהי תורה שלמה ועיון רב היא צריכה כדי שנדע כל פרטי הגבולות על בורם'. ראה י"ל הכהן מימון, ספר הגר"א, עמ' קפח-קפט.

26 שלמה לויזון, מליצת ישורון (1816), על-פי הוצאת מחברות לספרות, תל-אביב תש"ד, עמ' 55.

27 ארץ קדומים הוא ספר מחקרי ארץ... הכינו וגם חקרו המביא לבית הדפוס שנית יעקב בן שלמה קאפלן..., וילנה 1839.

'צורת הבית דיחזקאל' (בית הספרים הלאומי, L1530)

ארץ-ישראל התנ"כית (מחקרי ארץ, 1819), הם, ללא כל ספק, אפיק ההשפעה הדומיננטית השני על משכילי וילנה בכלל, ועל מאפו בפרט, בניסיונם לתאר את ארץ-ישראל. דרך 'מליצת ישורון' הושפעו משכילי וילנה מפרשנות התנ"ך הנוצרית החדשה, ובעיקר מספרו של רוברט לואת' (Robert Lowth): *De Sacra Poesi Hebraeorum* (1753), שבו הוא מבסס את דימויי שירת התנ"ך על טבע ארץ-ישראל. 'מליצת ישורון' אינו אלא עיבוד ו'ייחוד' של ספרו זה של לואת'.²⁸ משני מקורות-השפעה חשובים אלה, אסכולת הגר"א, ופרשנות התנ"ך האירופית החדשה (באמצעות ספרו של לויזון), שאבו משכילי וילנה את היסודות המכוונים העיקריים לעיצוב תיאורי ארץ-ישראל ביצירותיהם, בניסיונם המודע לתאר את 'ארץ-ישראל של מטה', ולא ארץ של אגדה וחלום. מהשפעות אלה גם ינקו את חומר-הגלם לעיצוב התיאורים, היא לשון התנ"ך. המשוואה פשוטה: אם דימויי התנ"ך ולשונו נוצרו על-רקע הטבע והגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, אפשרית גם הדרך ההפוכה — איתור הריאליה הארצישראלית מתוך לשון התנ"ך ודימויו. ואמנם, השוואה של תיאורי מאפו, יל"ג ומיכ"ל עם הפסוקים שעליהם מבוססים תיאוריהם מגלה את תלותם המכוונת בלשון הפסוקים ובדימויהם, שמתוכם הם 'שואבים' את המציאות הארצישראלית התנ"כית.²⁹

גם תיאורי ארץ-ישראל של מאפו שנכתבו במאה הי"ט (מכתבי עזריאל ב'ע"ט צבוע') הם ניסיון לתיאור הריאליה הארצית, כפי שיכול היה המחבר להסיק מתוך מכתבי נוסעים לארץ-ישראל ותיאורים גיאוגרפיים אחרים. תיאורים אלה דומים במידה רבה לעיבודיו של קלמן שולמן לספרי מסעות לועזיים, ובמקום אחד לפחות אף נשען מאפו לחלוטין על תיאור הלקוח מספרו של שולמן 'שולמית'.³⁰

לנטיית ספרות ההשכלה של וילנה לתאר את ארץ-ישראל בשתי תקופות — התנ"כית וארץ-ישראל של ההווה במאה הי"ט יש לצרף גם את הניסיון לקשר ציורים אלה עם האידיאל של עבדות-כפיים ועבדות-אדמה. לעומת פרל, ממשכילי גאליציה, למשל, הקושר את האוטופיה בדבר לידתו מחדש של האיכר העברי למושבות החקלאיות ברוסיה,³¹ הרי משכילי וילנה קושרים את עבדות האדמה היהודית עם ארץ-ישראל.³² גם בכך ממשיכים את דרך אסכולת הגר"א כדבריו: 'בשלשה אלה יש

28 על Lowth ועל הקשר שבין ספרו ובין מליצת ישורון ראה מאמרי 'השפעות והטמעותיהן ב"מליצת ישורון" לשלמה לויזון', ביקורת ופרשנות, ו (דצמבר 1974).

29 השוואה מפורטת כזאת ערכתי בחיבורי 'תיאורי א"י בספרות ההשכלה' (לעיל, הערה 14). כדאי לציין כי מאפו עצמו הדגיש את תלותו בלשון פסוקי התנ"ך בכואו לעצם קטע תיאורי: '...מאפו היה אומר: לכתוב בסגנון הראוי לענין אין טוב לסופר עברי כי אם לקרא מספרי הקדש באיזה מקום הדומה לענינו ואחר כך ישב לכתוב... להוציא מנביאים אחרונים פסוקים אחדים הדומים לענין שהכותב עוסק בו, לכתוב על הגליון ולהניחם נגד עיניו, ואז בטוח הוא כי יהיו כל דבריו נמשכים והולכים בסגנון ההוא'. ראה במכתבו של פרידברג לבריינין המובא אצל בריינין (לעיל, הערה 17), עמ' 100.

30 השווה תיאור הכינרת ב'ע"ט צבוע', מאפו, כל כתבי, עמ' רפו, עם תיאור הכינרת ב'שולמית', וינה תרכ"ב, עמ' 20.

31 ראה י' פרל, בוחן צדיק, פראג 1838.

32 ראה, למשל, נאומי של סתרי ב'אהבת ציון', בשבח עבדות האדמה. מאפו, כל כתבי, עמ' יט. וכן תיאור הבציר, שם, עמ' יב וכו'. — וכן ראה, תיאורו של ברזילי ב'דוד וברזילי' לי"ל גורדון.

לקרב את הגאולה: בעליה לציון, בקימה ובבנין ובברכת האדמה על ידי נטיעה.³³ צו זה הדריך את פעולתם של תלמידי הגר"א בארץ ישראל; כבר בראשית השתקעותם בארץ הם כותבים: 'המענות שנשלחו מהנחוננים על קיום מצוות התלויות בארץ, קנינו קרקעות עם תבואות המחבורות לקרקע'.³⁴ קשריו של יואל משה סלומון עם מסורת הגר"א ותלמידיו טבעיים ואורגאניים, שהרי היה בן לעדת הפרושים, מתלמידי הגר"א. סבו, אברהם שלמה זלמן עלה לארץ מהעיירה קידן שבליטא (בתקע"ב) בהשפעת תנועת העלייה של תלמידי הגר"א, והתיישב בצפת.³⁵ כמו בני תקופתו, שעלו לארץ בסוף שנות השבעים — ר' יחיאל מיכל פינס³⁶ ור' יצחק צבי ריבלין — גם יואל משה סלומון בעצם תולדות חייו הוא חוליה מקשרת בין מסורת הגר"א לראשית תנועת 'חבת ציון'. זה מקורה של הדרך הטבעית המובילה ממסורת הגר"א עד לייסוד פתח תקוה על ידי בני עדת הפרושים בירושלים.

סיפוריו הם חוליה מקשרת, מקבילה, בין המסורת הספרותית של השכלת וילנה, ובין הפעילות המעשית של יישוב ארץ ישראל, שהגיעה לשיאה עם הקמת פתח תקוה. סיפורי מאפו נפוצו במידה רבה בקרב משכילי התקופה, ואם לא פגש בהם סלומון בירושלים, הרי בוודאי הכירים בשהותו הארוכה בליטא, רוסיה וגרמניה.

השפעת סיפורי מאפו ניכרת, בראש וראשונה, במתכונת המבנית והעלילתית של 'משא גיא חזיון'. עלילתו מזכירה מאוד קטעים מ'עט צבוע' ומ'אשמת שומרון'. בסיפורו של סלומון ניתן לגלות יסודות רבים המאפיינים את יצירתו של מאפו והרומאנס האירופי בכלל — הזהות הנעלמת של הגיבור, הנדודים בארצות רחוקות, ההסתבכות הפנטאסטית של הגיבורים.³⁷ אולם גם ביסודות ספציפיים יותר ניכרת השפעת מאפו: זוג הגיבורים הנודד בארץ ישראל ודרך עיניהם מתוארים נופיה, הלא הם יהודה ואפרים, מעוצבים בהשפעת עזריאל והימן זוג הגיבורים של 'עט צבוע'. תיאור הסערה בסיפורו של סלומון דומה מאוד לתיאור הסערה ב'אשמת שומרון' וכו'.

אך מעניינת יותר היא השוואת תיאורי ארץ ישראל ביצירותיו של סלומון, עם תיאורי מאפו בסיפוריו. אין ספק כי קיימת זיקה בין התיאורים וניתן אף להוכיח הסתמכות מכוונת של סלומון על תיאוריו של מאפו, בעיקר כאשר סלומון מעוניין לעצב תמונה אידיאלית של נופי ארץ ישראל. הסיפור 'משא גיא חזיון' נפתח, למשל, בתיאור יופייה של היבשה לעומת יופיו השונה של הים:

מעבר מזה תראינה עיניהם הרי חמד עטופים בר, ועינות מים טהורים נגרים במורד מראש צורים, להשקות גנים ופרדסים, נושאים פרי תנובה, גבעות עדויות רקמה ועמקים חוגרי גיל,

33 ריבלין (לעיל, הערה 22), עמ' קטו.

34 א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל אביב 1971, עמ' 336.

35 מ' סלומון (לעיל, הערה 7), עמ' 18.

36 פינס, כמו סלומון, משמש דוגמה לקשר המשולש בין אסכולת הגר"א, השכלת וילנה ותנועת 'חבת ציון'. על קשריו של פינס עם השכלת ליטא ראה ג' קרסל, ר' יחיאל מיכל פינס — מבחר מאמריו, תל אביב תש"ו, במבוא, עמ' 7.

37 על מתכונת הרומאנס האירופי, ועל הו'אנר הרומאנטי בכתיבתו של מאפו, ראה ד' מירון, 'פרקים ממבוא לאשמת שומרון', בתוך: ע' פליישר, מחקרי ספרות המוקדשים לר' הלמן, ירושלים תשל"ג.

אהבת ציון

מאת

אברהם בן־יקותיאל מאפו

איש קאוונא

ווילנא

בדפוס ר' יוסף ראובן בר' מנחם, מן ראם

שנת תרי"ג לס"ק

АГАВОТЪ ЦІОНЪ

т. с.

Любовь Ціона, Соч. Авраама Мапу.

ВІЛЬНО,

Въ Типографіи. Р. М. Ромка.

1855.

מרעה לבקר ובני צאן, ואזניהם תשמענה קול זמרת צפרי שמים נותנים קול מבין עפאים, להרנין לב.³⁸

תיאור זה אינו בוודאי ניסיון עצמאי לתאר את ארץ-ישראל כפי שהיא מתגלה במציאות לנגד עיני המחבר, אלא שימוש מודע בתיאור בית-לחם ב'אהבת ציון':

...סביבותיה בארות בארות ועינות מים טהורים כבדולח ומתוקים לחיך שותיהם..
גבעותיה חוגרות גיל ועמקיה עדויה רקמת פרחים ושושנים, שם ירקדו
בני צאן ושם ירעו עדרי בקר... ותורים ובני יונה מתעלסים באהבים בין
עפאים.³⁹

בדרך דומה מבוסס גם תיאורו של ידידיה התועה ביער כלילה — ב'משא גיא חזיון' — לא רק מבחינה עלילתית אלא גם בדרך עיצוב הנוף על תיאורו של דניאל התועה כלילה ב'אשמת שומרון' למאפו:

היום רד מאד כאשר נפרד דניאל מעל יואח נערו בדרך אשר אחז, וצורים וסלעי מגור עז
נתיבותיו... היום פנה, נטו צללי ערב, ונאות החברוני לא נודעו השמש באה ומחשכי יער
הפילו עליו אימתה ופחד.⁴⁰

בניסוח דומה מאוד מתוארת ירידת הלילה ביער אצל סלומון:

...היום פנה והשמש נטה לערוב, ואנוכי מדלג על ההרים וראשי
הסלעים... הלילה פרשה מוטות כנפיה על פני תבל ואנוכי הה! בודד נודד בדרך לא
ידעתי.⁴¹

מקורה של זיקה ברורה זו בין תיאורי סלומון לתיאורי מאפו יכול להיות בחוסר-יכולת להשתחרר מן המודל הקלאסי של התיאורים, כפי שעוצב בידי מאפו, או ברצון עז לתאר את החיים העבריים המתחדשים כתמונה אידיאלית.⁴² אולם, לדעתנו, שימוש של סלומון בתיאורים ה'קלאסיים' מתוחכם יותר, והוא ניסיון מעניין להתמודד עם המישורים השונים של המציאות הארצישראלית בת-זמנו.

38 יהודה וירושלם, עמ' 115. בביטויים דומים מתוארת גם גינתו של ידידיה הישראלי: '...פה גנות ופרדסים חמדת עינים, שתולות עלי פלג אלקום מקור מים חיים, נרדם יתנו ריח אל אפסים, ופה יפרחו על שדה השרון פרחי חמד שושני עמקים', שם, עמ' 121.

39 מאפו, כל כתבי, עמ' ט. ההדגשות שלי וכן להלן.

40 שם, עמ' קל.

41 יהודה וירושלם, עמ' 40. כמרכן, השווה תיאור הים ב'משא גיא חזיון': 'פני הים שקטים ושאננים, רוח צח תנשב על פניו, וגליו ינועו הנה והנה בהשקט'. שם, עמ' 116, עם תיאור הכינרת ב'עייט צבוע' ('כי רוח צח שפיים נשבה, וגליו ישאון וישתקשקו', עמ' רפה). כמרכן, תיאור שקיעת השמש ב'משא גיא חזיון': 'השמש נטתה לערוב וקריה האדומים יזהירו על פני החלונות'. שם, עמ' 122. עם התיאור ב'אהבת ציון': 'השמש פנה לערוב, ממנו יפחו קי פז על מגדל דוד', עמ' טו.

42 ראה פתיחת מאמרו של ד' מירון, 'הציפוי המזהיר', מולד, לא (אייר-תמוז, תשל"א).

לאחר עיון נגלה, כי בתיאורים השאובים ממאפו (כמו, למשל, בתמונת הפתיחה) משתמש סלומון לשם עיצוב תמונות נוף כלליות (שקיעת השמש, הים) או לשם ציור ארץ-ישראל בצורתה האידיאלית, שאינה דווקא חלק מהמציאות העכשווית. בדרך זו משתמש המחבר במודלים הקלאסיים כדי להדגיש כי אלה הן רק האפשרויות הגלומות בארץ-ישראל. בניגוד לאפשרויות אלה עומדת המציאות, שאף אותה הוא מתאר; לכאורה קיימת סתירה בין המציאות ובין האפשרות האוטופית, אך לאמיתו של דבר אין סתירה זו בבחינת פער שאינו ניתן לגישור, ואין לזנוח, לדעת סלומון, את התקווה להגיע לרצוי מתוך המצוי.

התיאורים הריאליסטיים של ארץ-ישראל הם, ברובם, עגומים ואפורים: 'ברחובות צרות ועקלקלות ימהרו נושאי החפצים לעלות ולירד על אבני גוף וחתחתים בדרך';⁴³ '...ומשברי גאות הים... יגרשו מימיהם רפש וטיט על חוף מדבר שממה, ונסוגים לאחור ברוח נכאה';⁴⁴ '... אל מראה הסלעים אשר מעבר להגן הזה צפונה! — הביטה וראה את פניהם השחורות השרופות באש'.⁴⁵ ההתנגשות בין מראות המציאות לבין ציפיותיו של הגיבור היא הכרחית כמעט, ובאה לידי ביטוי בדברי אפרים. את ציפיותיו הוא מבטא בניסוחים המסורתיים-תנ"כיים של תיאורי ארץ-ישראל, כשבניגוד להם עולה כיעורה של המציאות:

הזאת היא הארץ אשר כמה לה לבבי מעודי? הזאת היא ארץ חמדתינו, נחלת אבותינו? הוי ארץ זבת חלב ודבש! אשר מהרריה נולו עסיס — ומה היא עתה למול עינינו — אך זעיר שם, זעיר שם נראו אילני מאכל ופרחי תנובה — ויתרה אל כל אשר נשא עינינו, אך שמה ושאינה, אך שמיר ושית, וסלעי מגור יעטרו הרי יהודה, — איה ארזי אל? ואיפה עץ מאכל? איה משכנות הרועים, ואנה בתי משוש אשר האירו על נאות הרי ישראל?⁴⁶

הפער בין התיאור המצוי בספרות המסורתית ובין המציאות שנגד עיני המחבר והגיבורים הוא, לכן, כפול: פער שבין ספרות למציאות, שעליו מגשרת עליית הגיבורים לארץ; ופער שני, בין מציאות מצויה למציאות רצויה, שאותו מבקש סלומון להדגיש, כדי לשרת את מטרותיו הדידאקטיות. הדגשת הפער בין המציאות ובין האפשרויות הגלומות בה נעשית על-ידי עירוב מכוון של תיאורי מאפו עם תיאורים מקוריים של סלומון. כך, הופך התיאור הספרותי של ההשכלה לאמצעי אמנותי בידי סלומון, כדי להעמיד את הריאליה של ארץ-ישראל בזמנו בפרופורציה למציאות הרצויה ולתפיסה המסורתית-קלאסית של ארץ-ישראל.

מתוך עיקרון זה נוצר רצף התיאורים בסיפור; סלומון מקפיד על בנייה מקבילה של כל תיאור על שני מישוריו — הרצוי והמצוי. תיאור הפתיחה של יפו, למשל, מורכב מתיאור יופיים של היבשה (המעוצב לפי תיאורי מאפו) והים, ועברה המפואר של יפו, ובהמשך המישור השני: תיאור יפו בת-זמנו בצורה הפרחאית ביותר. תיאור האנייה המגיעה לחוף נפרש אף הוא על שתי מקבילות אלה: התיאור נפתח בתמונת הים, המסתמכת על תיאורי מאפו, ומסתיים בתיאור ריאליסטי של האנייה המגיעה לחוף. גם תגובת אפרים ויהודה מבוססת על ההתנגשות בין הציפיות הגבוהות

46 שם.

45 שם, עמ' 117.

44 שם, עמ' 116.

43 יהודה וירושלם, עמ' 118.

(שבִּיטוּיִן בְּכִינּוּיִים וּבְתִיאוֹרִים תִּגֵּן כִּיִּים וְהַשְׁכֵּל־תִּיִּים שֶׁל אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל) וּבֵין הַמְצִיאוֹת הַפְּרוֹחָאִית וְהַמְכּוֹעֶרֶת שֶׁנִּגְדַּע עֵינֵיהֶם. נִיגֻד יִסּוּדִי זֶה מִחוּדָד עַד כִּדִּי נִימָה אִירוֹנִית בְּתִיאוֹר מֶלֶךְ הָאוֹרָחִים שְׁאֵלִיו 'מִבּוֹלִים' יְהוּדָה וְאִפְרַיִם. הַקְטַע כּוֹלּוֹ בְּנוֹי עַל הַנִּיגוּד הַכּפּוֹל הַמוֹנֵחַ בִּיסוּד תְּפִיסַת הַנוֹף הָאֶרֶצִּישְׂרָאֵלִי בִּיצִירוֹת סְלוֹמוֹן: הַנִּיגוּד בֵּין הַמְצִיאוֹת הָאִירוֹפִית (שֶׁהִיא קִנְה־הַמִּידָה לִּיּוֹפִי וּלְתִרְבוֹת), וּבֵין הַמְצִיאוֹת הָאֶרֶצִּישְׂרָאֵלִית, וְהַנִּיגוּד בֵּין אוֹתָהּ מְצִיאוֹת וּבֵין הָאִפְשָׁרוּיּוֹת הַגְּלוּמוֹת בָּהּ (עַל־פִּי תִיאוֹרִי הַהִשְׁכָּלָה). הַתִּיאוֹר נִפְתַּח בְּהַנְגֵּדַת הַמְצִיאוֹת לַתְּמוֹנוֹת נִפְרָצוֹת שֶׁל מֶלֶךְ־אוֹרָחִים בְּאִירוֹפָּה עַל־יְדֵי בְּנֵי־הַמִּשְׁפָּט בְּדֶרֶךְ הַשְׁלִילָה: '...לֹא אֶל מֶלֶךְ אוֹרָחִים גְּדוֹל וְרַחֵב יְדֵיִם אֲנֵהֶגֶךְ כִּיּוֹם — קוֹרָא נַחֲמָד. אֶל הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר נִבּוֹא כִּיּוֹם לֹא תִמָּצָא בּוֹ בְּתִים נָאִים וְעִלּוֹת מְרוֹחוֹת כֹּאֲשֶׁר יַחֲזוּ עֵינֵי אִישׁ בְּעִיּוֹת הַגְּדוֹלוֹת הַיּוֹשִׁבוֹת עַל חוֹף הַיָּם בְּאִירוֹפָּה'.⁴⁷ אוֹלֵם בִּיסוּדוֹ שֶׁל הַתִּיאוֹר, מַעֲבֵר לַהֲנַגְדָה הַגְּלוּיָה עִם הַמְצִיאוֹת הָאִירוֹפִית, עוֹמֶדֶת גַּם הַנְּגִידָה נִסְתָּרֶת הַמִּתְיַחֶסֶת לַתִּיאוֹרִי מֵאִפּוֹ ב'עֵיט צְבוּעַ' וְהִיא הַיּוֹצֶרֶת אֶת הָאִירוֹנִיָּה. מִבְּחִינָה לְשׁוֹנִית וְעִלְלִיתִית כֹּאחֵד, מִקְבִּיל תִּיאוֹרוֹ שֶׁל סְלוֹמוֹן וּמְנוֹגֵד לַתִּיאוֹר שֶׁמֵּתָאֵר עוֹרִיאֵל אֶת מֶלֶךְ הָאוֹרָחִים בְּטִבְרִיָּה. עוֹרִיאֵל מֵתָאֵר זֹאת כֵּךְ: '...וְתֹאמַר הָאִשָּׁה אֵלֶּי: הֵן בֵּיתִי בֵּית מֶלֶךְ אוֹרָחִים בְּטִבְרִיָּה, סוֹרוּ נָא אֶל בֵּיתִי וּמִצָּאתֶם חֲדָרִים רַחֲבֵי יְדֵיִם לַפְּנִיכֶם... וְאֲנִי וְהִימֵן הַלְכְּנוּ אֶל מִשְׁכַּן הָאִשָּׁה, אֲשֶׁר פָּתַח לָנוּ חֲדָר רַחֵב יְדֵיִם'.⁴⁸

פְּנִייתוֹ שֶׁל בַּעַל הַמֶּלֶךְ ב'מִשָּׁא גִיא חֲזִיוִן' דּוֹמָה מְאֹד לַפְּנִיית אוֹתָהּ אִשָּׁה, אוֹלֵם מֵה שׁוֹנָה הַמֶּלֶךְ שֶׁהוּא מְצִיעַ: 'הֲלֹא בֵּיתִי פֶתוּחַ לְרוּחוֹהָ, בָּאוּ שָׁבוּ פֹה, כִּי חֲדָרִים פְּנוּיִים אֵין לִי, כִּי בָאֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ אֲנַחְנוּ פֹה נִשְׁמַח גַּם עַל בֵּית צָר כִּי יִמָּצָא לָנוּ... אִפְרַיִם וְיְהוּדָה יֵשְׁבוּ לְאֶרֶץ עַל חִפְצֵיהֶם'.

מִתּוֹךְ הַנִּיגוּד בֵּין שְׁתֵּי הַמְצִיאוֹת הַמִּתּוֹאֲרוֹת — זֶה שֶׁל מֵאִפּוֹ וְזֶה שֶׁל סְלוֹמוֹן — בְּרוּרָה גַּם תְּגוּבַתֶּם הַשׁוֹנָה שֶׁל גִּיבּוֹרֵי שְׁנֵי הַסִּיפּוֹרִים. גַּם כֹּאֵן נִמָּצָא אֶת הַקֶּשֶׁר הַנִּיגוּדִי בֵּין תִּיאוֹרוֹ שֶׁל סְלוֹמוֹן וּבֵין תִּיאוֹרוֹ שֶׁל מֵאִפּוֹ: עוֹרִיאֵל מֵתָאֵר אֶת הַרְגָּשָׁתוֹ הַנְּעִימָה: '...הַנִּי כּוֹתֵב לָךְ זֹאת... בְּחֲדָרִי, אֲשֶׁר שְׁנֵי חֲלוֹנוֹתָיו פֶּתוּחִים אֶל כְּרֵם חֲמֵד וְשִׁקּוּפִים אֶל יָם כִּנְרַת. הַמִּרְאוֹת נְעִימוֹת, לֹא תוֹכֵל שְׁפָתִי הַדֹּלָה לַהֲגִיד אַחַת מִנֵּי אֶלֶף מִכָּל אֲשֶׁר יִרְחַשׁ לִבִּי וּמֵאֲשֶׁר תִּרְאִינִי עֵינִי'.⁴⁹ גַּם יְהוּדָה מְשַׁקֵּף הַחוּצָה, אֶל הַיָּם, אֶךְ הַרְגָּשָׁתוֹ שׁוֹנָה: '...פְּנֵי יְהוּדָה זּוֹעֲפִים, וְעֵינֵי יִבְיטוּ לְרַגְעִים אֶל פְּנֵי הַיָּם הַנִּשְׁקָף מִבְּעַד לַחֲלוֹנוֹת'.⁵⁰ כֵּךְ מִקְבֵּל הַתִּיאוֹר כּוֹלּוֹ מִשְׁמַעוֹת נּוֹסֶפֶת כִּשְׁהוּא מוֹשׁוּוֹה עִם הַמִּישׁוֹר הַמִּקְבִּיל, שְׁבִנִּיגוּד לוֹ הוּא נִבְנָה — הַמְצִיאוֹת הָאֶרֶצִּישְׂרָאֵלִית בְּתִיאוֹרִי מֵאִפּוֹ.

שִׁילּוּב תִּיאוֹרִים מְסוּרָתִיִּים, קְלָאִסִּיִּים, מִשְׁל מֵאִפּוֹ, עִם תִּיאוֹרִים פְּרוֹחָאִיִּים, אִישִׁיִּים, שֶׁל הַמְצִיאוֹת הַמִּתְגַּלָּה לְעֵינֵינוּ, הוּא אֲמַצְעִי הַמִּשְׁמַשׁ אֶת סְלוֹמוֹן גַּם בְּמֵאִמְרֵיוֹ כִּדִּי לַהֲעֵבִיר אֶת הַמִּסֵּר הָרַעִיוִנִי הַמִּרְכִּזִּי שֶׁל פְּעוּלָתוֹ: יֵשׁוּב אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל. הַשְׁוֹאֹת הַתִּיאוֹרִים הַמּוֹפִיעִים בְּמֵאִמְרוֹ 'יֵשׁוּב אֶרֶץ הַקֹּדֶשׁ' עִם תִּיאוֹרִי מֵאִפּוֹ מִדְּגִימָה, כִּיצֵד יוֹצֶרֶת הִישְׁעָנוֹתוֹ שֶׁל סְלוֹמוֹן עַל הַתִּיאוֹרִים הַמִּשְׁכִּילִיִּים שֶׁל אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל אֶת הַמִּישׁוֹר הַשְּׁנִי, הַנִּסְתָּר — שֶׁהוּא מַעֲבֵר לַמְצִיאוֹת הַגְּלוּיָה.

47 שֶׁם, עֵמ' 118. הַשְׁוֹוָה עִם 'מִסַּע בָּאֶרֶץ הַצִּבִּי', תִּיאוֹר הַמֶּלֶךְ בְּמוֹשְׁבָה הַגְּרַמְנִית בְּחִיפָה שֶׁהוּא גִילּוֹם הַמְצִיאוֹת הָאִירוֹפִית בְּאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל: '...אֲמַנִּם זֶה כַחֲמִשָּׁה[!]' שְׁנַיִם אֲשֶׁר נִבְנָה אֲצֵלָה עִיר מְפּוֹאֶרָה ע"י הָאֲשִׁכָּנִיִּים מִבְּנֵי וִירִטִינְבֶּרְג, וְכָל אִישׁ הַעוֹבֵר שָׁמָּה יִתְפַּלֵּא עַל הַדֶּרֶךְ הַעִיר הַחֲדָשָׁה הַזֹּאת... עַד כִּי הִבֵּא שָׁמָּה יִדְמָה בְּנִפְשׁוֹ כִּי רָגְלִיו תִּדְרַכְנָה בְּאֵת מְעֵרֵי אִירוֹפָּה. בֵּית מֶלֶךְ אוֹרָחִים גְּדוֹל וְרַחֵב יְדֵיִם נִצַּב שָׁמָּה כְּחוֹמָה בְּצוּרָה וְעִלּוֹת מְרוֹחוֹת... שֶׁם, עֵמ' 113.

48 מֵאִפּוֹ, כָּל כְּתָבִי, עֵמ' רִפָּה. 49 שֶׁם. 50 יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם, עֵמ' 117.

בפתיחת המאמר 'ישוב ארץ הקודש' מתאר סלומון את עלות השחר, תיאור שמקורו במטאפורה המרכזית של הפתיחה: 'השחר פרוש על הרי ישראל אחרי ליל-שואה ומשואה'.⁵¹ תיאור עלות השחר מבוסס על שני תיאורים דומים ב'אהבת-ציון'. בספר זה מקשר מאפו את עלות השחר עם הווי חיי האיכרים בכפר, בתיאורו של סתרי, או עם הווי החיים הארצישראלים הקדומים, כאשר היה קשר טבעי בין הארץ ובין קיום המצוות.

סתרי מתאר את עלות השחר כחלק מהתיאור האידילי של חיי האיכרים בכפר (ובמקביל להם אצל סלומון — תחיית רעיון יישוב הארץ). ובניגוד להם הוא מעמיד את בני-העיר המאחרים קום (ובמקביל, אצל סלומון — היהודים שלא נענו לרעיון יישוב הארץ):

...לינו בכפרים וראיתם את שוכניהם משכימי קום, בעוד דממת ליל שלטת על הארץ, וההרים והגבעות מסירים לאט לאט את מסכת הקיטור והאופל מכסה הלילה אשר התכסו בה... ובן ציון עודו סרוח על מטת השן.⁵²

התיאור השני של השחר, אצל מאפו, הוא של הבוקר שבו יוצאים בני-ציון לאסוף את ארבעת המינים הגדלים במקומות שונים, כדי לקיים בהם את מצוות חגי-הסוכות:

...ובני ציון החרדים לדבר ה', השכימו טרם השחר עלה... כוכבי נשף כהן, חורו מאור יפעת שחר חלילי, הנוצץ בירקרק חרוץ, פני קדים מתולעים מלהבות אש פלדות, אשר יחצוב השמש טרם צאתו מאהלו... וצפרי השמים פצחו רינה.⁵³

מיבנה תיאורו של סלומון מבוסס בעיקר על מבנה הקטע הראשון, ועל לשונו של הקטע השני:

השחר פרוש על ההרים, וישלח קוי זהרו מבעד החלונות הפונים קדימה — אל עיני האנשים אשר קדמו עיניהם אש מורות, ועפעפיהם יכחנו עפעפי שחר. המה יתענגו על מחזה שדי, הגולל חשך מפני אור, וישישו לראות איך הלילה תסיר לאט לאט את צעיף עיפתה, ופני קדים כירקרק תרוץ חוצב להבות אש, עדי השמש משוש כל חי יוצא מחופתו להאיר ארץ ומלואה... ואזניהם תשמענה רנת שדי בעת כל היצור יפצחו רנה... אך האנשים אשר נמו שנתם, וחלוניהם ספונים בארז... יקיצו ויפתחו עיניהם, והנה השמש מאיר בגבורתה, ועיניהם תכהנה.⁵⁴

סלומון, אם כן, אינו רק מנצל תיאורים של מאפו המתאימים לנושאי תיאורו, אלא אף נוטה להשתמש באותם תיאורים כדי להוסיף מימד רעיוני לדבריו. כאן, למשל, נרמזים שני יסודות חיוביים של יישוב הארץ, המתוארים בפירוט בידי מאפו: עבודת האדמה וקיום המצוות התלויות בארץ, כחלק אינטגרלי מיישוב ארץ-ישראל. יסודות אלה הם המסר הרעיוני המרכזי של סלומון

51 שם, עמ' 6. 52 מאפו, כל כתבי, עמ' יט. 53 שם, עמ' סה. 54 יהודה וירושלם, עמ' 6.

שער הספר 'מליצת ישרון', מהדורה ראשונה, 1816

מליצת ישרון

ס פ ר

כולל למורי המליצה העברית, מבוארים במשלים
רבים ממליצות ספרי הקודש.

מ א ה

שלמה לעוויוזאהן

MELIZAS JESCHURUN.

ו ו י ן

געדרוקט ביא אנטאן שמיד ק' ק' פריוו' אונד געדערעסטרייכישעם

לאנדשאפטס = דייטש אונד אריענטאלישעם בוךדריקער.

WIEN, gedruckt bey ANTON SCHMID, k. k. priv. und N. O.

Landschafts - deutsch und orientalischem Buchdrucker 1816.

במאמר,⁵⁵ אך הוא רומז להם בפתיחת המאמר על-ידי ההסתמכות הספרותית על תיאורי מאפו ועל ההקשרים שלהם.

מן ההשוואה עם תיאורו של מאפו את ירושלים ב'עֵיט צבוע', מקבל תיאור אחר של סלומון — תחילת גאולת ירושלים — משמעות מיוחדת. ב'עֵיט צבוע' מתאר עזריאל, במכתבו, את ירושלים של ההווה בצבעים קודרים: 'ועיר האלהים האבלה והשוממה נשקפה אלי מירכתי צפון מבעד לצעיף אלמנותה'.⁵⁶ את השינוי שאליו מייחל עזריאל, הוא מתאר כחזון, בלשון עתיד: 'אור חדש הוא, אשר יאיר על ציון האבלה והשוממה עתה ואל שממות קדשה ינהרו בניה, אשר ילדה לבהלה, ינהרו וירצו מארצות תפוצותיהם, ששון ושמחה ימצא בה, תודה וקול רנה'. באורח משמעותי מאוד סלומון, במאמרו, את שני התיאורים ומתאר את השינוי שחל בהווה, כאשר חזונו של סופרי ההשכלה כבר מתחיל להתגשם: '...אדמת אבותינו תסיר לאט לאט את צעיף אלמנותה, ופניה ינהרו אל בני שכולה הבאים מארץ גלותם... וערי יהודה וירושלים יפצחו רנה'.⁵⁷

באותו כיוון הולך סלומון גם בתיאור אחר — הדרך החדשה לירושלים. את התיאור הוא פותח בציור קודר של הדרך הישנה לירושלים, הלוקח מהמציאות שנגד עיניו, וכדרך תיאוריו כ'משא גיא חזיון' נשען גם תיאור זה על הניגוד בין הקריטריונים האירופיים והמציאות הארצישראלית:

...עוד לא מש מגד עינינו את סלעי המגור ושיני הסלעים, המכשולים והחתחתים, אשר היו מונחים על דרך יפו בואכה ירושלימה. עוד יעמדו את חרדת אלהים ואימת מות אשר נפלה על איש האירופי עובר-אורח, בראותו את הנעצוצים והנהלולים, השמיר והשית אשר עצרו בעד כל עובר ושב... וברכב חמור סוס ופרד עברו בין צורי היעלים, ועל דבשת גמלים הביאו מרכולתם.⁵⁸

אולם, בהמשכו של התיאור מציין סלומון כיצד שונתה מציאות זו כשנסללה הדרך החדשה:

...ועתה בימינו אשר יד' תקבץ נדחי ציון להשיכם על אדמתם — קול קורא פנו דרך ה'! ישרו מסילה לקדוש ישראל, ויעברו גמלים והנה רוכבי רכב בצבים ובכרכרות, ירצון וישתקשקון ברחובות — רעש אופנים ומרכבה מרקדה מלאה צאן קדשים, תמהר לרוץ אל מחוז חפצה, להביא בני ציון מרחוק אל הר ה', אל צור ישראל.

תיאור זה של המציאות החיובית החדשה מתבסס לא רק על המציאות הפיסית, אלא גם על האוטופיה של ירושלים, המתוארת ב'אהבת ציון': '...שם קול שאון משער הסוסים, בו יעברו שרי

55 ראה, למשל, להלן באותו מאמר: 'כן בעזר ה' נבצע גם את מפעלינו זה השני — עבודת אדמת הקודש על פי דעת ורצון חכמי התורה. ודעו איפא, כי כאשר יעמדו הרבנים עתה מגד... יען כי יבינו תכלית ומרמת האנשים... ויפחדו לנפשם פן יבולע לאדמת קדשינו, כי יבעלוה מפירי חוק, ולא יקיימו המצוות התלויות בארץ... כן ישמחו עתה כי האנשים הנגשים אל המפעל הקדוש הזה, שלמים הם עם ה' ותורתו, וכי אך הרמת קרן אדמת קדשינו היא כל ישעם וחפצם...'. שם, עמ' 8.

56 מאפו, כל כתבי, עמ' שנט-שס.

57 יהודה וירושלים, עמ' 6.

58 שם, עמ' 7.

יהודה ואצילה, ברכב בצבים ובכרכרות; בעלותם אל הר ה' ירעשון וישתקשקשון אופניהם ויהמו גלגלים מרחוק.⁵⁹

בתיאור זה, כמו בתיאור תחיית הארץ שנזכר לעיל, יש משום השלמת המעגל הספרותי-רעיוני שנוצר על-ידי הישענותו המכוונת של סלומון על תיאורי ארץ-ישראל בסיפורי מאפו: תיאוריו של מאפו הם ניסיון נועז לעיצוב הריאליה של ארץ-ישראל בתקופת התנ"ך ובמאה הי"ט וביסוסה על חומר-גלם שבכתב, כתחליף להיכרות פיסית עם הנופים המתוארים. בתור שכאלה הם ביטוי לאפשרויות הגלומות במציאות זאת, שהן לכן חלק ממנה. סלומון מתאר את המציאות שנגד עיניו, אך בה הוא חוזה גם את האפשרויות הגלומות שעדיין לא הוגשמו ואף נותן להן ביטוי בתיאוריו. זאת הוא עושה על-ידי בנייה מכוונת של תיאוריו על שתי המקבילות: המציאות הפיסית שבה הוא חוזה, ותיאוריו הקלאסיים של מאפו. אולם, מעבר לכך מתחיל סלומון אף לצפות ביציאתן של האפשרויות האידיאליות מן הכוח אל הפועל, וכך קורה שבמאמרו 'ישוב ארץ הקודש' הוא מתאר כבר את ההווה שנגד עיניו בכלים השאובים במכוון מתיאוריו האוטופיים של מאפו. דרך עיצוב תיאורי ארץ-ישראל על-ידי סלומון, והשילוב שעשה בין תיאורי ההשכלה ותיאוריו המקוריים, משקפת את אמונתו באפשרות המעשית, בהווה, של הפיכת החזון המשכילי למציאות.

הביטוי הספרותי הוא רק פן אחד של פעילות יואל משה סלומון בישוב ארץ-ישראל. 'משא גיא חזיון' נקטע ב-1878, כאשר החל סלומון להתמסר כולו להקמת פתח-תקוה. לא במקרה, אלא מתוך החלטה ברורה, נטש אז סלומון את הפעילות שבכתב לחלוטין:

... כתו סופרים עטיכם לאתים וקשתיכם למזמרות, רב לכם הגות ואומר דברים, צאו נא מעולם ההגיון והדיבור אל עולם הפעולה והמעשה... כה אמר לי לבי בעת היותי גם אני כאחד מהסופרים וידי אחזה בעט להביע הגות רוחי, ביסדי לתכלית זאת את 'יהודה וירושלם'... עזבתי אז את מלאכת הדפסתי מ"ע 'יהודה וירושלם' כי מתקן לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים.⁶⁰

סלומון מגדיר את יצירתו הספרותית כשלב שאותו הוא נוטש עם המעבר לפעולה מעשית. אולם שלב זה מקבל את מלוא משמעותו מתוך ראייתו כחלק ברציפות הספרותית של תיאורי ארץ-ישראל מאז תקופת ההשכלה. תיאורי ארץ-ישראל ביצירות סלומון הם, לכן, חוליה-מקשרת ומשמעותית בין שיאייה של השכלת וילנה (כביטויים בסיפורי מאפו) ובין תחילת יישובה המעשי של ארץ-ישראל, כפי שבא לידי ביטוי בהקמת פתח-תקוה.

59 מאפו, כל כתבי, עמ' כז. ייחכן, אמנם, לשער כי תיאורו של סלומון מעוצב בעקבות פסוקי התנ"ך עצמם, כפי שעשה זאת מאפו (למשל, ישעיה סו, כ; נחום ג, ב). אך יש לציין כי צירוף הפסוקים זהה בדיוק לזה המצוי בתיאורו של מאפו. כמרכן מופיע אצל סלומון הביטוי 'הר ה', שאינו מופיע בישעיה (שם נאמר 'הר קדש'), אלא בתיאורו של מאפו.

60 מתוך יומנו של יואל משה סלומון, ראה י' יערי (פולסקין) ומ' חריזמן, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקוה, תל-אביב תרפ"ט, עמ' צג. ראה גם י"י ריבלין (לעיל, הערה 1), עמ' 29.

תעודה

בעריכת ישראל ברטל

טיוטה של 'קול קורא' מאת יואל משה סלומון
אל מנהיגי תנועת 'חיבת ציון' ברוסיה
(שלהי תרמ"א — ראשית תרמ"ב)

רמי יזרעאל

טיוטה של 'קול-קורא' מאת יואל משה סלומון אל מנהיגי תנועת 'חיבת ציון' ברוסיה (שלהי תרמ"א – ראשית תרמ"ב)

רמי יזרעאל

כשנה ומחצה קודם לייסוד פתח-תקוה לא פסק יואל משה סלומון לתת פומבי לרעיונותיו בדבר תיקון מצבו של היישוב היהודי בארץ-ישראל ונחיצות עבודת האדמה. עיתונו 'יהודה וירושלים', שיצא לאור משבט תרל"ז עד תמוז תרל"ח¹ הוא מקור ראשון במעלה להכרת חזונו ומפתח להבנת עניינים מרכזיים בשנותיה הראשונות של פתח-תקוה.

כשבועיים קודם לקניית חלקת קסאר, היא ראשית פתח-תקוה (ר"ח אב תרל"ח), הפסיק לפתע יואל משה סלומון את הופעת עיתונו. 'רב לך דבר שפתיים צא אל עולם המעשה!' – כך מסביר הוא כשלוש שנים לאחר מכן בטיטוט מכתבו² את פשר ההפסקה הפתאומית. שלוש שנים ויותר, בין תרל"ח לתרמ"א, שיקע סלומון את זמנו, אונו והונו בהקמת פתח-תקוה ובמפעלים אחרים בירושלים. באותן שנים לא פרסם אפילו ידיעה אחת על המאורעות המכריעים בתולדות היישוב שבהם נטל חלק מרכזי. רק משחרבה פתח-תקוה בחורף תרמ"א, ומקצת מחבורת המייסדים וסלומון בתוכה נסחפו למלחמה, גלויה ונסתרת, נגד שותפיהם לשעבר – חבורת 'שותפי נחלת טייאן'³, שממנה נוסדה 'אגודת מיסדי היישוב' יצא גם יואל משה סלומון למערכה ופרסם את אשר היה בלבבו. במכתב לידידו הוותיק ושותפו לשעבר בעיתון 'הלבנון', יחיאל ברי"ל⁴, הביע את גירסתו שלו לאירועי תרל"ח-תרמ"א. מכתב זה⁵, שבו תיאר סלומון את דרכו בין בשנים תרל"ח-תרמ"ב, פותח בניסיון רכישות אדמות יריחו, מאריך בתיאור ראשיתה של פתח-תקוה וסופה ומסיים ברמז

- 1 על העיתון ראה במבואו של ג' קרסל, יהודה וירושלים עיתונו של יואל משה סלומון תרל"ז-תרל"ח, ירושלים תשט"ו (מהדורה חדשה ומוערת של העיתון, למעט גיליון ג' של השנה השנייה). ראה גם: ב' אורן, 'יהודה וירושלים כתב העת העורך, התקופה', קטיף, ו-1 (תשכ"ט), עמ' 259-291. ציטוט העמודים מתוך העיתון על-פי מהדורת קרסל.
- 2 ראה הערה 9 לתעודה.
- 3 על שם זה ראה במאמרי: 'ליבקורת ההיסטוריוגרפיה של שנותיה הראשונות של פתח-תקוה', קתדרה 9 (תשל"ט) (להלן: ההיסטוריוגרפיה), הערה 5.
- 4 על דרכם המשותפת של השניים ראה שושנה הלוי, 'ראשיתה של העיתונות העברית בא"י', פרקים בתולדות היישוב בירושלים, ב' (תשל"ו), עמ' 244; הנ"ל, מבוא למפתח 'הלבנון', ירושלים תשל"ד, עמ' י-יא.
- 5 הלבנון, יט (כ"א בטבת תרמ"ב), גיליון 2, עמ' 13-15 (להלן: סלומון ב'הלבנון'). וראה על אודותיו: ההיסטוריוגרפיה, עמ' 102-104.

ראשון על רכישת החלקה הקטנה סמוך לכפר יהודיה, היא 'יהוד'.⁶ מכתב זה תופס מקום נכבד בקורותיה של ראשית פתח-תקוה, אך נראה שאל לנו לקבל אותו כלשונו ממש. מלבד דבריו במכתב הנזכר, שבאו בעילום שמו, לא גילה סלומון את גירסתו שלו על המאורעות הסוערים והסבוכים, אשר נתחוללו במשך שלוש השנים הראשונות של פתח-תקוה.⁷ את מלאכת כתיבת המאורעות נטלו על עצמם ידידיו: ברי"ל, י"מ פינס ויעקב גולדמן. הללו פרסמו בין השנים תרמ"ב-תרמ"ה את גירסותיהם, הדומות לגירסתו של יואל משה סלומון על ראשיתו של היישוב. אף-על-פי שדברי סלומון היו כמדומה, המקור העיקרי לכתיבתם, אין דומה כתיבתו לכתיבתם של רעיו, מה עוד שהדברים פורסמו בתוך דין דברים שבין המייסדים לאחרים. אמנם בספר היוכל הראשון של פתח-תקוה ביקשו טוביה ומרדכי סלומון, בניו של יואל משה, להביא את גירסתם על זכרונות אביהם בעל-פה ובכתב, אולם גם כאן אין לקבל את דבריהם כמקור ראשון, מה עוד שאין בידינו כל מסמך כתוב המאשר את גירסתם. מאחר שארכיון סלומון אינו עומד לרשותנו נודעת חשיבות יתרה לכל מיסמך מפרייטטו של יואל משה, המתאר את שנותיה הראשונות של פתח-תקוה, אם אכן נכתבו הדברים בעצם ידו. דומה אפוא שטיטת ה'קול-קורא' המובאת להלן היא העדות חשובה ביותר (נוסף על מכתבו הנזכר ב'הלבנון' ומאמריו בעיתוני 'יהודה וירושלם') על דרכו של האיש ותפיסת עולמו, וחשיבותה רבה להבנת אירועי ימי-הבראשית של פתח-תקוה.

גלגולי כתב-היד

1. יומנו של יואל משה סלומון

בספר-היוכל הראשון של פתח-תקוה נעשה שימוש במיסמכים רבים מארכיוניהם של ראשוני פתח-תקוה. מקצתם של מיסמכים אלה באו מידי בניו של יואל משה סלומון, חלקם פורסמו במלואם בלא כל הערות-הסבר בצדם, ויש שהובלעו בהרצאת הדברים השוטפת. בין השאר הגיעו לידי יערי-פולסקין, שקיבץ את החומר הארכיוני לספר, תשעה עמודים בכתב-ידו של טוביה סלומון — העתקה מכתב-יד של אביו יואל משה. מתוך הדפים הללו פרסמו העורכים חלק⁸ ממה שהוגדר כקטע מיומנו של סלומון, המספר על כישלון רכישת אדמת דוראן.⁹ קטע נוסף מתוך 'היומן' נדפס בספר היוכל (עמ' צב-צג), בלוויית שני עמודי פאקסמילה מתוך כתב-יד של יואל משה סלומון.¹⁰ העורכים הכתירו את הקטע בכותרת 'מתוך יומנו של יואל משה

6 ואכן רמז ברור לקניית יהוד כבר בחורף תרמ"ב נמצא בתקנות 'חברת פתח-תקוה', היא חבורת המייסדים, שפורסמו בתנוכה תרמ"ב (א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, תל-אביב תרצ"ב, ג, עמ' 336-343).

7 נראה שהדבר קשור בהשקפתו שהובעה בעיתונו, כי על חבורת המייסדים להתחיל את העשייה בשקט ובצנועה.

8 ספר היוכל, עמ' יא-יב. קטע זה נדפס בשינויים קלים אצל א' דרויאנוב בספרו הנזכר (לעיל, הערה 6), בעמ' 521, על-פי העתקת טוביה סלומון. בין שתי הגרסאות יש שינויים קלי ערך.

9 פרשת דוראן תידון בהרחבה בהמשך הדברים.

10 זיהויו של הכותב אינו מוטל בספק מאחר שבידינו מכתבים נוספים בכתב-יד זהה לחלוטין הנושאים את חתימתו. נראה שקטע זה קודם במקור לתיאור פרשת דוראן, כפי שנראה בהמשך.

סלומון, קביעה שאין לה על מה שתסמוך, כפי שנברר להלן, אף-על-פי שנתקבלה על-ידי רבים¹¹.

2. העתקתו של טוביה סלומון

בשנת תרצ"ב (1932) פרסם א' דרויאנוב את הכרך השלישי של ספרו כתבים לתולדות חיבת ציון. בחלק האחרון שבספר, חלק המילואים, נדפסו בשלימותם או בחלקם מיסמכים אחדים רבי-חשיבות לתולדות ראשיתה של פתח-תקוה, אחד מהם הובא כהערה. דרויאנוב כתב כי מצא את המסמך, שהוא העתקה מקוטעת מכתב-יד של יואל משה סלומון, בארכיונו של יערי-פולסקין, מעורכי ספר היובל. מן החומר שפרסם דרויאנוב אנו למדים, שעורכי ספר-היובל ראו לנכון לפרסם רק דברים מעטים מדברי יואל משה סלומון¹² (על דוראן), אף-על-פי שלנגד עיניהם היה קטע גדול. הדברים שפרסם דרויאנוב¹³ עוסקים בניסיונותיהם של סלומון וחבריו לרכוש את אדמות יריחו ודוראן, וקטע זה היה לאבן-יסוד במחקרים שנכתבו במשך השנים בקורות היישוב היהודי. אולם הדברים, כאמור, אינם אלא חלק קטן מתוך העתקה השמורה כולה בארכיון הציוני.¹⁴ המסמך מכיל תשעה עמודים, כולם בכתב-ידו של טוביה סלומון. בראשית המכתב כתב המעתיק: 'העתק מדפים אחדים שמצאתי מכ"י אבי ז"ל שרשם אודות התיסדות פ"ת וחבל שכל הרשימות נאבדו ולא מצאתי כי אם אחדים'. תשעת העמודים שנשלחו אל דרויאנוב נחלקים לענינים אחדים:

- א. שני העמודים הראשונים הם העתקה של שני העמודים והפאקסמילה שפורסמו בספר היובל¹⁵ ואותם לא פרסם דרויאנוב, על אף שלפי מיטב ידיעתנו לא ידע על הדפסתם.
- ב. ההתאחדות (עמ' 3-5). לא פורסם בספר היובל של פתח-תקוה מטעמים שהיו שמורים עם עורכי הספר.
- ג. הקנייה (עמ' 5-8). ראשיתו של פרק זה (עמ' 5-6), שם ניסה סלומון להסביר את קשיי הקנייה, הושמטה על-ידי דרויאנוב, ואילו פרשת הניסיון בדוראן פורסמה בספרו, על-אף שחלקים ניכרים ממנה כבר הובאו בספר היובל.
- ד. אדמת יריחו (עמ' 8-9). דרויאנוב פרסם קטע הדן בכישלון רכישת אדמת יריחו, אך השמיט את המשך הפרק הדן בפרשת סנברה¹⁶ ובראשית המשא-ומתן לרכישת אדמת פתח-תקוה.
- ה. אמלא בעס.

3. ארבעה עמודים נוספים מכתב-יד של יואל משה סלומון

בגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, באוסף קד"ש¹⁷ שמורים עוד שישה עמודים

11 לדוגמה: א' יערי, זכרונות ארץ ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 1270.

12 פרסום קטע זה, שחלקו כבר נדפס בספר היובל שנערך כארבע שנים לפני ספרו של דרויאנוב, עשוי אולי ללמד כי ההיסטוריון לא ראה לפניו את ספר היובל, שהיה עדיין גנוז בשל הוויכוח הציבורי שניטש סביבו באותן שנים. וראה עוד: ההיסטוריוגרפיה, עמ' 117, הערה 89.

13 דרויאנוב (לעיל, הערה 6), עמ' 520-521; וראה השוואת פרסום כתב-היד בטבלה המובאת להלן.

14 אצ"מ A/155/10, בתוך תיק ההתכתבויות של דרויאנוב עם אנשים שונים בעניין פרסום זכרונותיהם ומסמכיהם.

15 ספר היובל, עמ' צב-צג.

16 על הפרשה ראה הערה 65 לתעודה.

17 קד"ש 27/966.

עמוד בכתב-ידו של יואל משה סלומון אודות הנסיונות לרכישת אדמות דוראן ויריחו (בית הספרים הלאומי, אוסף קד"ש, תיק 27)

בכתב־ידו של יואל משה סלומון. נראה כי עמודים אלה היו פעם ברשותו של יערי־פולסקין, כשערך את ספר־היובל הראשון. דף אחד (על שני צדדיו) כבר נדפס בספר־היובל (עמ' צב–צג), ואילו שני הדפים האחרים פורסמו רק בחלקם, כפי שנראה להלן. הדף השלישי בקבוצה זו מסומן באות ה', דומה שהדף השני הוא דף ד' של כתב־היד עצמו.¹⁸ הכתב בשני הדפים זהה לחלוטין לכתבם של שני העמודים שתצלומם הובא בספר־היובל.¹⁹ עובדה זו, וכן רצף ההעתקה של הדפים הללו אצל טוביה סלומון אינם מניחים כל ספק בנוגע לרציפותם של כל הקטעים הקודמים.²⁰ דומה אפוא, שלפנינו עשרה עמודים מתוך כתב־יד אחד שראשו (הדף הראשון) חסר,²¹ ואילו המשכו קטוע. כתב־יד זה הוא רצף אחד של הרצאת דברים. ואף־על־פי שאינם סדורים, קו אחד עובר בין הדברים — מעשיו וחזונו של יואל משה סלומון.

זמנו ומגמתו של כתב־היד

בירור זמנו של כתב־היד עשוי ללמד על אופיו ומטרתו. כאמור, אין בידינו הדף הראשון של כתב־היד, שממנו היינו אולי עשויים ללמוד על הנמען ועל תאריך הכתיבה. ואולם בכתב־היד מצוי רמז ברור, התוחם את מועד כתיבתו האפשרי לפרק זמן של שנה אחת — בין אביב תרמ"א לאביב תרמ"ב.

בעמוד שפורסם בספר היובל פונה יואל משה סלומון אל סופרי ישראל בדברים הבאים:

בעת כזאת אשר קול מגרש והמיית אויב תצלצלו באזנינו קול קורא בחזקה רצו מצפון צאו מרוסיה והשאלה הזאת אם טוב להכין מושבינו על ארץ אבותינו תלחץ למצוא פתרונה...

דברים אלה עשויים היו להיכתב אך ורק בשנות הפרעות תרמ"א–תרמ"ב (ה'סופות בנגב'), שהתחילו במארס 1881 ושכחו במאי 1882, עם פיטורי שר הפנים הרוסי איגנאטייב.²² באביב של שנת 1882 חלה רגיעה, ותנועת הבריחה מרוסיה פחתה במידה ניכרת. מעדויות רבות עולה בבהירות, שמאותה תקופה ואילך חלה גם ירידה ניכרת בהתארגנות הספונטאנית של אגודות וחברות,²³ שרובן גילו עניין בשאלת יישוב הארץ — נושא הנדון במפורש בקטע. אבל דומה שרשאים אנו להגדיר את פרק־הזמן הגדרה ברורה יותר: שלהי קיץ תרמ"א–ראשית תרמ"ב. תקופה זו תוחמים אותה בשני אירועים חשובים בתולדות פתח־תקוה לאחר חורבנה:

18 על רציפות ארבעת עמודי כתב־היד באוסף קד"ש והתייחסותם לנוסחים השונים שפורסמו ראה בטבלה המובאת להלן.

19 שם, עמ' צב–צג.

20 והשווה את הקטעים שהועתקו על־ידו אל סדר עמודי כתב־היד בטבלה שלהלן.

21 כך עולה מעין בפאקסמיליה של הקטע שפורסם בספר היובל (עמ' צב). בפניה השמאלית העליונה של העמוד הראשון ניתן לראות בבירור את מיספור העמוד (ב) ונראה שאין ראשו של עמוד זה עשוי לשמש פתיחה ל'קול־קורא'. מסתבר אפוא שהדף הראשון חסר.

22 על הפרעות וראשית תנועת חיבת ציון ברוסיה ראה י' קלזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב. על הדחתו של שר הפנים איגנאטייב במאי 1882 ראה שם, עמ' 212.

23 שם, עמ' 245–246.

1. התארגנותם של כמה מ'שותפי נחלת טייאן', שהביאה לידי הקמת 'אגודת מיסדי הישוב' בסיון תרמ"א. מטרת האגודה היתה למצוא שותפים מקרב יהודי רוסיה, לאחר ההתעוררות הגדולה שחלה בארץ זו בעקבות פרעות תרמ"א. ההתארגנות הולידה, בין היתר, את פנייתו הנרגשת של משה צבי לוינון, ראש האגודה, אל יהודי רוסיה. דומה שמאמר²⁴ 'קול מעיר', אשר נדפס ב'חבצלת' ביום ג' באב תרמ"א, הוא אחד המקורות הראשונים להשתתפות פומבית מצד יהודי ארץ-ישראל בפולמוס סביב שאלת ההגירה שנתעוררה עם הפרעות בעיתונות היהודית ברוסיה. כעבור זמן קצר פורסם דבר האגודה בעיתונות הגולה.²⁵ נראה ש'החברים החדשים' בנחלת פתח-תקוה הקדימו המייסדים, שהיו שקועים בניסיונות נואשים לגייס כספים על-מנת לפרוע את חובותיהם הכבדים לטייאן בעל החלקה השנייה. אפשר שזמן קצר לאחר אב תרמ"א ניסח סלומון את פנייתו אל יהודי רוסיה, וזאת — בעקבות התארגנותם של שותפיו לשעבר שנעשו ליריביו.
2. מכתבו של סלומון ל'הלבנון', שפורסם בעילום שם בטבת תרמ"ב,²⁶ מזכיר כמה מן העניינים הנדונים גם בכתב-היד: בעיות רכישת הקרקעות בארץ-ישראל שאינן מוכנות דיין ליליד אירופה; פרשת יריחו (אך לא פרשת דוראן שנשמטה גם בחיאורי ידידו בני-דורו עד אשר פורסמה בספר היובל); רמיזה על הניסיון לרכישת סנברה וכן המסקנה בעקבות כישלוננו כי אין לקנות אדמה מידי הממשלה אלא מידי אדם שכבר רכשה מידה ובידו שטרי מכר כדין. כל העניינים האלה מופיעים בסדר זה גם בכתב-היד, אך בהרחבה.
- אולם, דומה כי המכתב ל'הלבנון' נכתב לאחר שחבורה טיוטת ה'קול-קורא'. בפרק זמן זה נחרשו אירועים נוספים, שהחריפו את הוויכוח בין שני הפלגים הפתח-תקוואים וכן נקנתה אז אדמת יהוד שעליה דובר במפורש במאמר בעיתון. נראה שכל אלה שינו את מגמתו היסודית של ה'קול-קורא' והוא נהיה למכתב הממעיט את דמותם של אנשי 'אגודת מיסדי הישוב'.
- זמנו של כתב-היד הוא אפוא לאחר מועד פרסום דבר 'אגודת מיסדי הישוב'. ולפני פרסום המכתב ב'הלבנון', דהיינו בין שלהי תרמ"א לראשית תרמ"ב.
- אופיו ומגמתו של כתב-היד מתחווירים מן התקופה שבה נכתב. בלא ספק, לפנינו טיוטה של קול-קורא אל יהדות רוסיה לבוא לעזרת חבורת מייסדי פתח-תקוה. כותב המזוהה עצמו במפורש (שלא כמכתב בעיתון) כשותף לחבורה מוכן לספר לקוראיו כל אשר עבר על המייסדים למען יבינו את הקשיים הרבים שעמדו בפני בני החבורה ויחכימו מלימוד שגיאותיהם. נראה שה'קול-קורא' לא פורסם מעולם ונותר בגנוזו של יואל משה סלומון. ואפשר שיש לתלות את גניזת הטיוטה בהחרפת המאבק בין שתי החבורות בפתח-תקוה בסתיו תרמ"ב. תוך-כדי כך נתעורר בלב המייסדים זיק של תקווה, לאחר שבסתיו תרמ"ב נקנתה חלקת 'יהוד'. ייתכן שהצלחה זו, עם החרפת הפולמוס, הביאה לכך שסלומון שינה את יעדי הפנייה ומטרתיה והעדיף לפרסם את מאמרו בעילום

24 חזר ונדפס אצל דרויאנוב (לעיל, הערה 6), עמ' 293–332; וכן: ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 249–243.

25 הלבנון מיום כ"ב אב תרמ"א.

26 למקורותיו ראה הערה 5.

שם ב'הלבנון', אבל בשינוי פרטים רבים מטיטוס כתב-היד. כתב-היד הראשון נותר אפוא שמור בגנזיו עוד יובל שנים עד לפרסומו הקטוע בספר-היובל.

ייחודו של כתב-היד בכמה תחומים:

1. הוא עדות אחת מתוך שתי העדויות שכתב יואל משה סלומון בעצם ידו לאחר חורבן פתח-תקוה 'הירושלמית'.
2. עדות זו, על אף שהיא קצרה מהמכתב ב'הלבנון', עולה במהימנותה על המכתב. יש לזכור, שהמכתב נשלח כתגובה להאשמות חריפות ונראה שדברי סלומון שם מגמתיים יותר. מתוך השוואה עם המכתב עולים דברים נוספים, שעליהם עמדנו בהערות לגוף התעודה.
3. רעיונותיו של סלומון בפרק 'ההתאחדות' על אודות דמותה של חבורת המייסדים מחדדים ומלבנים את עיקרי השקפתו בדבר ייחודה של חבורת המייסדים, דברים שהביע בקצרה בעיתונות קודם לייסוד פתח-תקוה.²⁷
4. הקטע הקצר על אודות המשא-ומתן עם טיטוס בעניין רכישת פתח-תקוה, ואשר לא פורסם, דומה שיש בו כדי להוסיף אחיזה לידיעות על המאורע. שלא כבתיאורים השונים בספרות תולדות היישוב, המבוססים ברובם על מסורות משפחתיות.
5. כתב היד מאפשר ביקורת הטקסטים שכבר פורסמו ומלמד על מידת הזהירות שיש לנהוג במקורות שעברו גלגולים אחדים לפני הגיעם אל החוקרים. אכן, ליקוט קטעיו של המסמך, פירושו וקביעת אופיו, מטרתו וזמנו, אף-על-פי שחלקים ניכרים ממנו כבר פורסמו לפני יובל שנים, מצביעים על הצורך בראייה מחודשת של חומר-המקורות שברשותנו לתולדות ראשיתה של פתח-תקוה.

27 ראה הערה 19 לתעודה.

המקורות ל'קול-קורא' של יואל משה סלומון

מספר מקורי של עמדי כתב-יד	מספר העמוד בספר היובל של פתח-תקוה	מספר ארצי של העמודים בהערכת טוביה סלומון באוסף יערי-פולסקין	דריאנוב כתבים, ג, עמ' 520-521	אוסף קד"ש 27/966	טרם פורסם
דף צד	דף	דף	דף	דף	דף
1. א א'	תאריך, נמצע, פתיחה (?) ¹				
2. א ב'	תאריך, נמצע, פתיחה (?) ¹				
3. ב א'	פנייה אל סופרי רוסיה. הפסקת הופעתו של העיתון 'יהודה וירושלם'	צג 2 ¹		+	
4. ב ב'		צג 2 ³		+	
5. דף ג צדדים א'-ב' ⁴	'התאחדות' ⁵ חשיבות האחדות אצל קבוצת המייסדים	4-3		+	
6.	גוטמן ושטמפר 'הקניה' ⁷ על קשיי רכישת אדמה בארץ	4-5 ⁶		+	
7. ד א'	על קשיי רכישת אדמה בארץ דוראן	6	+	+	
8. ד ב'	דוראן	7	+	+	
9. ה א'	דוראן יריחו סנברה	8	+	+	
10. ה ב'	ראשית המשא-ומחן עם קסאר 'אומלבעס' ⁹	9	+	+	+

- 1 אין בידינו הדף הראשון והמספור המשוער בלבד.
- 2 טוביה סלומון השמיט בעמוד הראשון את השורה הראשונה של הדף המקורי (ב, א').
- 3 טוביה סלומון השמיט בעמוד השני אצלו את שתי השורות התחתונות מתוך עמוד כתב-יד (ב, ב').
- 4 דף זה חסר על שני צדדיו.
- 5 כך השם גם במקור.
- 6 2 השורות הראשונות של דף צד א' הן סוף עמוד 5 אצל טוביה סלומון.
- 7 כך השם גם במקור.
- 8 בספר היובל חסרה כל השיחה בין הפחה ובן ציון ליאן, המופיעה בכתב-יד המקורי.
- 9 כך השם גם במקור.

נתקברו בזרוע והנם מיחלים בכליון עינים לתוצאות הרבר אל הפעולה,¹ כתו סופרים עטיכם לאיתים וקשתיכם למזמורות² רב לכם הגות ואומר ודברים צאו נא מעולם ההגיון והדיבור אל עולם הפעולה והמעשה.³

— כה אמר לי לבי בעת היותי גם אני כא' מהסופרים וידי אחזה בעט להביע הגות רוחי ביסדי לתכלית זה את המ"ע⁴ יהודה וירושלם⁵ — "רב לך", אמרה נפשי — בעת מלאתי רגשות נעלות לברא בכל יום יצורים חדשים, רב לך דבר שפתים, צא לך אל עולם העשיה, אשר כל פעולה קטנה בו, אשר אף אם תנהג בכבודות, וכנמלה תרחש על סלעי המניעות וצורי מכשול ותחתנים המונחים על הדרך, בכל זאת טובה היא מרבבות דברים ולהג הרבה — כי אין מורה נאמן כהנסיין להראות לנו עולם ברור וצדק — תחת אשר הדמיון תקרע בפוך עיניה ותחזה לנו משאות שוא ומדוחים. טוב מלא כף עבודה ומעשה ממלא חפנים מחשבות דמיון ורעות רוח, "קום ועשה".⁶

"קום ועשה" המילים האלה דפקוני בחזקת היר, ותמלא נפשי רגשות חדשות לא שערתיים בכל ימי הגות רוחי — "קום ועשה" מקל גם כן מאד להביעם, ומה תכבד העשיה באמת בדבר כזה. בכל זאת אזורתי חלצי כי רוח התשוקה עוררני והמפעלות הטובים אשר אני וחברי היקרים פעלנו ועשינו ליסד החברות הנכבדות לבניי הבתים נחלת שבעה מאה שערים משכנות ישראל,⁷ אשר ת"ל ההצלחה עמדה לימינו וגדולות ונצורות פעלנו לחזוק מוסדות ישוב ערי קדשינו, להשיב עניי צאן קדשים בבתיים הנבנים מקימוץ לחם חוקם ולא יבלעו עוד זרים גויים בעלי החצרות את תמצית דם האביונים בהוסיפם בכל שנה על דמי שכירות בתים אפילות ורחוקות. ועתה ת"ל רבים מיושבי עיר קדש ישאפו רוח צח בישבם בבתי החברות ההמה בשלום — המפעלות הטובות האלה די און הי' למו לחזק לבבינו לגשת אל המפעל הגדול הזה ולנסות דבר אליה.⁸

עזבתי אז את מלאכת הרפסת מ"ע יהודה וירושלם⁹ כי מתקו לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים.

קוראים יקרים,¹⁰ אם תחפצו ללכת אחרינו בכל הדרך אשר הלכנו בה, זה שנתים וירחים,¹¹ להביא על כל יגיעה ומפעל בעין בוחנת, הכינו גם אתם עצמיכם לקראת עמל ותלאה ונסיונות רבות. כרו לכם אזנים

- 1 שורה ראשונה זו הושמטה בהעתקת טוביה סלומון, שהחל את דברי אביו בפנייתו לסופרים. (אגב, עדות מובהקת שאין כאן יומן.)
- 2 על דרך הפסוק הירוע מישעיה ב ד.
- 3 כאן מסיים הכותב את דברי הפנייה לנמענים. ללא ספק נועד ה'קול-קורא' אל מנהיגי הראשונים של תנועת 'חיבת ציון' ברוסיה. על פעילותם ראה: י' קלוזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 94-154.
- 4 מכתב עתי, כלומר: עיתון.
- 5 על יהודה וירושלם ראה בהערה 1 למבוא.
- 6 'קום ועשה ויהי ה' עמך' — דברי דוד לשלמה בפקדו עליו להקים את בית המקדש (דברי הימים א', כב טז).
- 7 אלה השכונות שבהקמתן השתתף יואל משה סלומון. על חלקו בהן ראה בספרו של מרדכי סלומון, ספר שלושה דורות בשוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 150-154.
- 8 סוף דף ב, צד א, בכתב-היד המקורי.
- 9 הגיליון האחרון של 'יהודה וירושלם', גיליון ד' של השנה השנייה, יצא לאור ביום י"א בתמוז תרל"ח. באותו חודש החלו סלומון וחבריו במשאומתן על אדמת פתח-תקוה שנקנתה בראש חודש אב תרל"ח. העיתון פסק לצאת ללא כל הודעה מוקדמת ובתעודה זו מסר הכותב לראשונה, באיחור של מספר שנים, מדוע הפסיק את הופעת עיתונו.
- 10 הפנייה לקהל קוראים מראה שאין כאן לשון אינטימית של כותב יומן.
- 11 לפי מניינו של סלומון נתקיימה פתח-תקוה 26 חודשים. אם החל למנות מיום קניית הקרקע, אב תרל"ח, הרי שימי היישוב נסתיימו בשלהי תר"ס. אך אם החלו תולדות היישוב רק עם התיישבות קומץ הראשונים בראשית תרל"ט, הרי שנסתיימו מניינו במחצית חורף תרמ"א, תאריך הזהה לידיעה הקצרה שפרסם יעקב גולדמן בהצפירה, גיליון 2 (1881) על חיסול היישוב. נוסח הידיעה המלא נרפס גם אצל ש' יבנאלי, תקופת חיבת ציון, א, תל-אביב תשכ"א, עמ' 267, הערה 15.

שומעות דברי אמת שכבר היו ועינים לראות מפעלות שכבר נעשו. קחו מאתנו נסיונות אשר קנינו אותם בדמי לבבינו ובמיטב כספינו ובשנים ממבחר ימי עלומינו. הנסיונות האלה באמת יקרו משהם ומפז ובכל זאת אתן אותם לכם אחי ועמי מתנת חנם¹² כי אך למענכם ולמען ארמת קדשנו דרכנו הדרך הזה לפניכם ומדוע נשלול מכם בעת הזאת אשר קול מגרש והמית אויב תצלצל באזנינו קול קורא בחזקה נורו מצפון, צאו מרוסיה.¹³ השאלה הזאת אם טוב להכין מושבינו על ארץ אבותינו תלחץ למצא פתרונה. לזאת הבו ולכו אחרינו, הביטו אל כל מפעלינו ואל כל שגגותינו ועל כל המכשולים והמעצורים אשר פגשנו בדרכנו¹⁴ כי לא דבר ריק היא טרם לעת כזאת ואקוה כי שבע ביום¹⁵ תהללנו על אשר ערכנו לפניכם הדברים כהיותם, הפעולות והשגגות המעותים אשר עיוותנו דרכינו והעמל והתלאה אשר סבלנו למען תשכילו אתם בכל אשר תפנו.¹⁶ ואנכי כסופר נאמן כותב דברי הימים בלי משא פנים אעלה את הכל על הגליון והאמת איננה צריכה לעדים ומה גם כי נמצאו אנשים ישרים ועדי ראייה על כל צעד וצעד.¹⁷

ה ה ת א ח ד ו ת ¹⁸

דעת לנבון כי נקל להוציא רעיון גדול ונכבד כזה אל הפועל צריך קיבוץ והתאחדות חברים אשר יתאגרו בקשר אמץ וברעה מיוחדת ולהיות מוכנים לשאת כל עמל ותלאה ולסבול כל קושי התחלות ואיש את אחיו יעזרו. ועל כל אחד לבטל תמיד את רצונו מפני רצון יתר בני החבורה.¹⁹ אמנם גם הדבר הזה נקל לצייר במחשבה וגם לדבר בפה אולם בהגיע הדבר לידי מעשה או באמת קשה זיווגם בקריעת ים סוף ואם כי בהשקפה הראשונה ידמו כי שפה אחת לכלם ומשרה אחת כלבם בכל זאת העובדה תורינו כי מיום בלל ה' שפת כל הארץ נפרדו כל בני האדם גם בדעותיהם, ויש אשר לפעמים יתאחדו בני האדם להוציא דבר פלוני אל הפועל. אמנם בהגיע אל שאלת איך? כיצד? מי? ומתי? אז כל איש ואיש יחזה דעתו ואם כי רבות פעמים רב טוב צפון בהמידה הזאת ותשועה ברב יועץ. אך במה הדברים אמורים כשיש סדרים נכונים להכרעת הדעות אבל אם לא תשרור בהקיבוץ סדרים נכונים וישרים וכל אחד יעמוד על דעתו מבלי לבטל מפני דעת חבירו או תפר האגדה ותשחת הפעולה.²⁰ אם

- 12 הדגשת ניסיונם של הכותב וחבריו אינה מקרית. כמה חודשים לאחר פרוץ הפרעות הוצפו משכילי ירושלים ומנהיגיה בשאלות מאת רבים מיהודי רוסיה שביקשו לדעת על אפשרויות ההתיישבות בארץ, כשאלותיהם של ראשי האגודה ליישוב ארץ-ישראל בסובאלק, שהופנו בסוף תרמ"א אל הרב דיסקין, פינס ויעקב גולדמן (י' קלזנר, בהתעורר עם, עמ' 123-125). סלומון הציג עצמו אדם בריסמכא וציפה שדבריו יישמעו ביתר אמון.
- 13 פיסקה זו היא העדות המובהקת לקביעת תאריך כתיבת המכתב, כפי שניסינו להראות במבוא לעיל.
- 14 בטיוטה אין סלומון נרתע מלהודות כי שגו פה ושם בניסיונותיהם. אך ממכתבו ב'הלבנון' עולה נימה מרוככת. פרשת כישלון פתח-תקוה היתה ידועה בין יהודי רוסיה, אליהם ביקש לפנות, כך שלא נותרה לסלומון הבחירה אלא לנסות ולהסביר את כישלונות המייסדים וזוהי עיקר מטרת הפיסקה הזו.
- 15 על דרך הפסוק 'שבע ביום היללתיך' (תהלים קיט קסד).
- 16 כאן קטע טוביה סלומון את העתקתו והשמיט את הפיסקה האחרונה, שהורפסה בספר היובל.
- 17 הדגשת כתיבת האמת ללא משוא פנים יש בה כדי להעיד נאמנה על קיום דעות אחרות בפרשה. נראה שיש לשלב את הדברים בפרשת הפולמוס המר בין שני פלגי פתח-תקוה. מעניין שב'קול-קורא' מציג סלומון עצמו כמי שמעורב בפרשה, ואילו במכתבו ל'הלבנון' ניכר בבירור ניסיונו להעמיד את עצמו מחוץ למעגל החבורה (אם כי קרוב אליה). כל זאת — על-מנת להופיע כאדם אובייקטיבי בתיאור המחלוקת בין שתי החבורות.
- 18 פרק זה מובא כאן בשלמותו על-פי העתקת טוביה סלומון שנשלחה לדרויאנוב. קבענו פרק זה כאן לאחר פרק הפתיחה הקטוע שפורסם בספר היובל, משום שטוביה סלומון העתיק בראשית מכתבו את רובו של הקטע שפורסם בספר היובל ולאחר השמטה קצרה (ראה הערה לעיל) המשיך להעתיק את הפרק הזה. נראה שהפרק נכתב על שני צדדיו של דף אשר לא הגיע לידנו.
- 19 ברוח דומה כתב סלומון במאמר 'ישוב ארץ הקודש' שנדפס בעיתונו ('יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 9-11). הצורך באחדות החבורה חזר ועלה בעיקרי חזונו. על כך ראה במיוחד: יהודה וירושלם, שם, עמ' 11-9.
- 20 והשווה עם דבריו של סלומון במאמרו הנ"ל, שחוסר אחדות בחבורה יביא בהכרח לסכסוכים בעת קניית הקרקע 'כאלה וכאלה ירבו הדעות וחוט ההתקשרות ינתק באפס יד חלילה' ('יהודה וירושלם, שם, עמ' 9).

קשה ההתאגדות וההסתדרות בכל מקום מה תכבד הדבר פה בעיר קדשינו אשר אנשיה בקרבה מקובצים מכל כנפות הארץ וממדינות שונות זה מלא רעיונותיו משוב ארץ אונגריה וזה מחמדת רומניה וזה דעתו משפעת ממחוז ארץ ליטא וזה דעתו וזה עליו ממחוז ארץ פולניא זה אהב סדרי ארץ אנגליא וזה מתהלל בחריצות בני ארצו ארץ צרפת או מדינת אמריקה. וכל אחד יתאמץ לסדר הדבר עפ"י הסדר והנימוס של בני ארצו ובאמת לוא (!) יתמזגו הדיעות ויצטרפו המחשבות כולן וכל הלבבות ישתתפו למצוא רק את הטוב והמועיל מהדיעות של כל אחד ואחד שספגו בארץ מולדתם, ולמזגם מיזוג טבעי או חמי²¹ כי אז כל מה שיתוספו הדיעות תהי תולדתם יותר מוכשרת ויותר רצויה. ככל התוצאות הטובות שתצאנה מהתאחדות יסודות כמיות בהתמזגם ובהתחברם למין אחד ולגוש מוצק – אך לא כן אם לא יתמזגו היסודות מיזוג שלם ואמת ע"י כח נעלם המערבם והממזגם עד כי אם תשאר כל חתיכה וחתיכה בפני עצמה אלא שנתחברו ונתדבקו זו אצל זו ע"י כח מלאכותי ואז על נקלה תפרדנה זו מזו.

את כל זאת ידענו בתחילה ובכל זאת לא נואשנו עד אשר מצאנו לנו חברים נאמנים וישרים אשר לא יחתו מפני כל ואשר כל אחד הכיר את רעהו כי לבו שלם ונאמן להמטרה הנשגבה הזאת מבלי שום פניה זרה ואז באנו באגודה אחת כעשרה חברים²² ואשר רק הרעיון הקדוש ישוב ערי קדשינו עבודת החקלאות בארצנו הוא ה' רוח החיה בכל פעולתנו.

הראשון²³ ה' (ה) הרב הנכבד ר' דוד גוטמן מארץ אונגריה.²⁴ האיש הנכבד הזה הוא נודע לתהלה שמה בארצו אשר קנא גם לאלהיו ויריב רוב עמו ממחבלי כרם ד'. כרם הדת והאמונה וכאשר נלאה לראות כי כת המהרסים שבמחוזו גברו מיום מיום ליום²⁵ ע"כ עלה בדעתו להשליך הצלחתו החומרי בארץ מולדתו ויעזב את עסקיו הרבים ויבחר הוא ורעייתו ללכת לארץ הצבי. וגמר אומר להקדיש נפשו ומאורו להוציא הדבר הנעלה של ישוב הארץ לאור. ואנכי הכותב²⁶ אשר הרעיון היקר הזה מלא חדרי לבבי מעודי והשלישי²⁷ הוא האיש היקר רב המרץ וחבב ציון נלהב כאמת ובלב שלם. גם הוא ה' (ה) יליד אונגרי בעודנו צעיר לימים כבן ח"י שנים והוא תלמיד אחת הישיבות שמה בארצו גם ידע שפת אונגרית, גרמנית ואנגלית²⁸ על בורין ועם כל זאת גדלה אהבתו לציון ויעזב את ארצו ואת עיר מולדתו ואת כל בית אביו וילך רגלי עד כואו סאלינקה ואשר שמה שכרו לו אנשים טובים שכר האוניה ליפו.²⁹ הוא והרב דוד גוטמן התודעו אלי על ידי מאמרי ישוב הארץ בהמ"ע יהודה וירושלים³⁰ ואנכי תכנתי את רוחם

21 חימי, כלומר מלאכותי.

22 מספר השותפים מתאים לדיעותינו כי חבורת המייסדים מנתה בתחילת דרכה עשרה שותפים.

23 סלומון כבני דורו פינס והמבורגר קובע כאן כי דוד גוטמן היה הדמות המרכזית בכל פרשת ראשית היישוב, קביעה שיש לקבלה כנכונה. וראה דבריהם במאמרי, ההיסטוריוגרפיה, עמ' 100, 102.

24 הביוגרפיה היחידה של גוטמן מצויה בספר היובל של פתח תקוה, עמ' צו-קו. פרטים נוספים על אודותיו ניתן למצוא בספרו של א' עץ הדר, אילנות, רמת-גן תשכ"ז, עמ' 192-193.

25 בספר היובל של פתח תקוה מסופר כי היה ציר בקונגרס 'בו התנהלה מלחמה בין המתקנים והמשמרים' (שם, עמ' צו). נראה שהכוונה לוועידת בודפשט שנערכה בחורף 1868 והביאה בסופו של דבר לקרע מוחלט בין האורתודוקסיה ההונגרית ובין חלק אחר ביהדות הונגריה. על הוועידה ראה עוד: י' זובי, מהחתם סופר ועד הרצל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 190-195. דומה שלקונגרס זה היו השלכות ישירות ומיידיות על התגברות העלייה ההונגרית בשנות ה'70.

26 סלומון מעמיד את עצמו כאן לאחר גוטמן, ולא רק מטעמי צניעות ונימוס. רק כאשר נכתב ספר היובל, לא במעט בהשראת בניו של יואל משה, היה האיש לדמות המרכזית בפרשה.

27 הוא יהושע שטמפר. מעניין שסלומון משמיט כאן את שמו של נתן גרינגרט, שהוא הוא שהיה שותפם השלישי בשתי הקניות של החלקות.

28 עובדה זו, שנעלמה בפרק הביוגרפיה שהוקדש לו בספר היובל (עמ' קו-קיב), מוכחת על-פי המכתבים שפרסם *Jewish Chronicle* מימי הבראשית של פתח תקוה וראה מאמרו של מרדכי נאור בקתדרה, 9 (תשל"ט).

29 לפי יומנו הגיע יהושע שטמפר ארצה בי"ד באדר א' תרכ"ט. וראה פאקסמיליה של התעודה, שם.

30 נראה כי שטמפר וגוטמן נפגשו עם סלומון רק זמן קצר לפני קניית אדמת פתח תקוה בקיץ תרל"ח.

הכביר ואת התמסרות נפשם אז באנו בקשר אמיץ לגשת אל הפעולה ותהיה ראשית מצעדינו לתור אחרי כבדת ארץ דשנה ופריה ולהשתדל בקנייתה.

ה ק נ י ה

האיש אשר ארץ אירופא הורתו וגדילתו, מקום אשר שמה המשפט לקו והסדרים למשקלת³¹ בלי תפונה יאמין כי גם פה בארץ אף כי מדעת היא לכל אי הסדרים בכל זאת בדבר משא ומתן קנין וממכר בודי (!) יש סדר ומשטר נכון וצדק כי איך יגרע מקנה אחוזה ממקנת נכסי דלא נירי ובאמור לך אדם כי פלוני בעל האחוזה נכון למכור נחלתו הלא בלי תפונה יכול הקונה להציע להמוכר את השאלות הנצרכות, כמה אורך ורוחב מחזיק שטח האדמה? וכמה אמות מרובעות? כמה הוצאתה וכמה הכנסתה? מה יכולה ופרי אדמתה? גם בטח תוכל לבקש ממנו להראותך את המפה של הנחלה העשויה עפ"י אדריכל רישום נכון וברוב מכל הנמצא בה³² הריה, גבעותיה את גבוליה ומצרייה סביב והכל מצוין ומצוין בסימונים מדויקים בחפירות וגדירים למען לא יסיגו זרים גבולה³³ וזאת לא תפונה אף רגע א' (חד) כי כאשר יראה לך ספרי דבותי³⁴ חתומים מידי הממשלה מעיר הבירה נמצא טוען ומערער לשדות נגרע בכל זכויותיו. ירעתי כי כזאת יאמין אמונת אומן כל בני אירפא (כי הרבה שאלות ומכתבים אשר באו יעידון כי כל הדברים האלה המה אצלם פשוטים וברורים).³⁵ לזאת קוראים חכו לי מעט ואעבר לפניך את כל המאורעות והמקרים אשר עברו עלינו זה פעמים רבות גם בטרם באנו אנחנו החברים בברית ואגודה לקנות אחוזה ואז תבינו כי עתה שמנו לנוכח פנינו את נטל החל אשר עמסנו עלינו וכי כשור לעול הכנסנו צווארינו לקראת היגעה הרבה לקנות נחלה בארץ הנשמה. זה כבר רבות בשנים דימינו גם אנחנו אף כי מולדתנו פה כי מקנת נחלת לא תכבד עלינו.³⁶ ... ויהי כאשר פעם א' ³⁷ שמענו קול קורא בחוצות ירושלים על ידי מכריו בשם הממשלה ויריעה בידו החתומה

31 סלומון חוזר כאן על עיקרי טיעוניו בעיתונו כי בן אירופה לא יוכל להבין את חוסר הסדר השורר בארץ. וראה עוד: יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 23, 26.

32 אין ספק שיש בדברים אלה תשובה עקיפה לשאלות נוקבות שנשאלו מייסדי פתח-תקוה בדבר הסתככותם בקניית החלקה השנייה בפתח-תקוה, היא חלקת טייאן, בקיץ תרל"ט. ללא ספק המיטו קנייה זו, והמאורעות שבאו בעקבותיה, שואה על היישוב הקטן, משום שמידותיה וגבולותיה של החלקה לא היו ברורים.

33 מקטע זה ואילך מצוי בידינו גם המקור, השמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המשך הקטע כאן הוא על-פי.

34 בהעתקת טוביה סלומון — ספר המקנה הוא אישור השלטון על הרישום בטאבו.

35 ראה בהערה 12 לעיל.

36 מקטע זה ואילך הדפיס דרויאנוב בספרו את העתקת טוביה סלומון. המשך הקטע כאן על-פי המקור. יואל משה, ובעקבותיו בנו טוביה סלומון, אינם נוקבים בשנה בה התרחשה פרשת הניסיון לרכישת דוראן. דרויאנוב שיער שהפרשה נתרחה בתרל"ב (1872), וזאת בהסתמך על זכרונותיו של ד' ילין, זכרונות לכן ירושלים, ירושלים תרפ"ד. אולם ילין מספר בספרו (שם, עמ' 64-70) על הניסיונות לרכישת אדמת ריחו בשנים תרל"ב-תרל"ה תוך-כדי שהוא מערב את שניהם גם יחד וקובע אותם לתרל"ב — ולא היא.

37 מעניין לציון שטוביה סלומון, אשר סיכם את תולדות המשפחה בספרו בשלושה דורות ביישוב, ירושלים תרצ"ט, מדגיש במפורש בעמ' 163, בצטטו את הקטע מספרו של ילין, שהאחרון טעה בקביעת התאריך וצ"ל תרל"ה. ואילו שטמפר במכתבו ליעבץ בתרנ"א (1891) (נדפס אצל פ' גרייבסקי, מגנוי ירושלים חוברת קיז) קובע כי המאורע נתרחה בתרל"ד (1874) והמשאומתן היה עם סוחר נוצרי מיפו אולם נראה ששטמפר עצמו לא היה מעורב בפרשה. במאמר שפרסם סלומון ב'הלבנון' אין פרשת דוראן נזכרת כלל וכך גם במאמריו של פינט במבשרת ציון (תרמ"ד) ושל גולדמן בהאסיף, א (תרמ"ה). למרות ששלושתם מספרים על פרשת הכישלון ביריחו. על המאמרים ומקורותיהם ראה: ההיסטוריוגרפיה, עמ' 108. מכאן ואילך מצויה בידינו גירסה שונה של טוביה סלומון, כפי שנדפסה בספר היוכל בעמ' יא-יב וראה הערה 8 במבוא.

מידי הפחה כי הממשלה תחפוץ למכור נחלה בסבבי העיר רמאלע ושמה דארן.³⁸ הנחלה תכיל... (רולם)³⁹ מידה ערבית והיא ארבעים על ארבעים אמה מרובאות(!)⁴⁰ מהרנו והחלטנו לעשות אגודת סוחרים⁴¹ לקנותה ואיזה מהאגודה⁴² ואני בתוכם רכבנו על סוסים לתור את הנחלה וכאשר ראינו כי הערך הניתן עבורה מאת איש מצרי הוא מצער מאוד למעט שויה באמת(?) ויאמר איש מאגודתינו לחתום על היריעה בתוספת לא מעט וכראות הסוחר⁴³ כי במידה הוא מתאמץ להוסיף על המקנה כן נוסף גם אנחנו עד אשר במשך ימים מעטים הוספנו עד ערך שבעים אלף פיאסטר⁴⁴ לזאת נקרא האיש העומד בראש אגודתינו⁴⁵ לשר העיר.⁴⁶ התחשב ידידי⁴⁷ כי נחל האיש כבוד יען כי על ידו יובא לאוצר הממשלה מכסת כסף העורך על סכום הסוחר הנוכרי לא כן כי נהפך הוא⁴⁸ כי שר העיר דבר לו קשות תחת רכות ויפחידוהו למשוך ידו מהמקנה יען כי לא יוכל לתת ערובות כי באמת תמצא בהנחלה מספר הדולם הכתובים על הגליון באמרו כי נכתב אך בתורת השערה ולא במידה הנכונה.⁴⁹ טוב ענה האיש אף אם יחסרון השבעה ושלשים דולם היתרים על החמשה אלפים ושש מאות⁵⁰ לא אקפיד לכן כן ענה השר אף אם לא תמצא את המחצה מכל הרשום על הירעה אין לך אחרי כן עלינו טענה.

האיש נבהל ויענהו א"כ איפה מה תמכור לי? את גבוליה סביב — ענה השר רתת — את גבולותיה סביב סביב אמר האיש הלא יטיב נא השר חסרו לשלח איש מהממשלה לציין הגבולים בסימנים למען לא תצער מיום מהרחבת גבול שכניה. לא כן ענה השר זאת לא נוכל גם אנחנו לירע

38 מ' סמילנסקי מביא בספר יובל השישים של רחובות עדויות על האיזור קודם לייסוד המושבה. לפי דבריו יוצא, שחרבת דוראן לא היתה מיושבת ביישוב קבע, וסביבה שכן סעיף של שבט ברווי שנדר מן הנגב. השבט מנה כארבעים גברים שהתפרנסו מרוכלות בכפרים ומזריעת תבואות ואבטיחים.

39 יואל משה סלומון לא זכר בדיון מה שטח אדמת דוראן, אך מהמשך הסיפור על אודות הוויכוח בין בן ציון ליאון למושל התורכי עולה, ששטח הנחלה שהוצעה להם אז היה 5,637 דולאם שהם כ־5,180 דונאם של ימינו. טוביה סלומון עינל את המספר ל-5,700 דונאם, וכך נדפס בכל המקורות. נראה שהחלקה שמזכיר סלומון אינה זהה במדויק לחלקה שרכש יהושע חנקין ב־1890 עבור רחובות. לפי כל המקורות היה שטח החלקה 10,624 דונאם (סמילנסקי, שם, ספר יובל השישים של רחובות, עמ' 14). על גלגולי הנחלה בין תרל"ה לתר"ן ראה בהמשך.

40 40x40 אמה מרובעת (פיק) = 1,600 = דולאם = 919 מ"ר.

41 בהעתקת טוביה סלומון שנעשתה בראשית שנות השלושים הוחלף הביטוי 'ליחברים'. נראה שהמעתיק חשש מתדמית שלילית, העלולה לנבוע מהמינוח בו השתמש יואל משה: 'אגודת סוחרים'. על-פי עדותו של שטמפר (לעיל, הערה 37) עוררה השמועה על האדמה העומדת למכירה עניין רב אצל רבים מבין יהודי ירושלים.

42 יואל משה סלומון אינו נוקב בשם האיש, ואילו בנו טוביה מספר שמדובר בבן ציון ליאון, מגדולי הסוחרים בירושלים. על שמו נרכשה אדמת 'מאה שערים', והוא היה גם ראש הוועד הראשון של השכונה. שמו של בן ציון ליאון מופיע גם בעדותו של שטמפר, וראה לעיל.

43 טייאן, ערבי קאתולי מיפו, שהיה קשור גם לפרשת פתח־תקוה.

44 הסכום שבו נוקב סלומון שווה בערכו ל־800 לירות תורכיות. סמילנסקי בספרו (לעיל, הערה 38), עמ' 13, יודע לספר כי בסופו של דבר נרכשה החלקה על-ידי טייאן במחיר 700 לירות תורכיות, כלומר בסכום נמוך ממה שהציעו השותפים היהודיים וכך גם טוען סלומון כאן.

45 בן ציון ליאון.

46 טוביה סלומון כותב 'הפחה' והכוונה כנראה למושל יפו. מכאן השמיט דרואינוב את הפיסקה אשר הועתקה בידו טוביה סלומון וסימן זאת כהרגלו ב ---. ההשמטה עד מספר הערה 48.

47 האם נתכוון במלה זו לידידו יחיאל ברי"ל שאליו שלח את מכתבו אשר פורסם ב'הלבנון', או אל הידיד הקורא? סוף השמטת דרואינוב.

48 בעיית התייחוס המדויק של גבולות האדמות שעמדו למכירה ליוותה את מפעל ההתיישבות היהודי מראשיתו במשך שנים רבות. בקיץ תרל"ט נכשלו המייסדים בעת קניית אדמת טייאן בפתח־תקוה, שמעמדה המפוקפק הסב להם נזקים.

50 על מידות הנחלה ראה הערה 39 לעיל.

היום אולי יש ערעורים על הגבולים א"כ איפה ענה האיש מה אקנה ועל מה אשקול כספי אם לא תחפץ ענה השר חתום על היריעה אשר נקרא גם שמך עליו כי לא תחפץ לקנתה למען יזכה בה האיש אשר קרמך –⁵¹

זאת לא אעשה ענה האיש קשה ולולא הי' (ה) איש חוסה בצל ממשלת בריטניה⁵² כי אז אולי שמוהו בכלא על דבורו הקשה אם תחפצו לידע אחרית דבר המקנה תבינו מעצמיכם כי אנחנו בעל כרחינו משכנו ידינו מתשוקת נפשינו ואך למען הפר עצת הקונה והמוכרים יחד⁵³ כתבנו טלגראף לדמשק כי אם יותן לנו הנחלה כפי שרשומה ביריעה אז ניתן עבורה שמונים אלף גרוש ונתבטל המכר.⁵⁴

א ד מ ת י ר י ח ו

כגורל דאראן כן גורל אדמת יריחו אשר הוכרזה בחוצות ירושלים⁵⁵ כי עומדת להמכר כשני שלישי מכל

51 טוביה סלומון שינה במעט ואף הוסיף כמה משפטים לדרושיח שהתנהל בין בן ציון ליאון לפחה. במקום זה שם בפי בן-ציון ליאון משפט כאילו ביקש האחרון לרכוש את הקרקע אפילו חסרו בה כמה מאות דונאם – משאלה שאין לה זכר בכתב-היד.

52 בן ציון ליאון היה נתין בריטי.

53 טוביה סלומון ריכך משפט זה, שממנו עשוי היה להשתמע כאילו רק כדי להפר את החוזה העתיר להיערך בין הקונה לפחה נשלח המברק שבו הוצע סכום כסף נוסף, וכתב: 'אנו עשינו את שלנו שלחנו טלג(רף) לדמשק...' שאלה שנותנה ללא מענה היא, כמה דמי תיווך שלשל טייאן לידיו של המושל התורכי. על-פי שטמפר (לעיל, הערה 37), כשראה המוכר הנוצרי עד כמה להוטים הם, הכפיל את המחיר והעיסקה בוטלה. אך אולי נתכוון לעיסקה אחרת.

54 אמנם 'נתבטל המכר' בין הממשלה לשותפים היהודיים, אך באדמת דוראן זכה טייאן, הסוחר הערבי הקאתולי מיפו, שעתיר להופיע שוב בתולדות פתח-תקוה כבעליה של החלקה השנייה. כפי שהערנו לעיל (הערה 39) קנה טייאן שטח של כ-10,000 דונאם, פי שניים מן השטח שהוצע, וזאת במחיר גמול מזה שהציעו השותפים היהודיים. בקיץ תרל"ח ביקשו גוטמן, שטמפר וברנט לרכוש את השטח מטייאן, אולם תורכי-כדי המשאומתן נפגשו עם סלומון, שהחל לנהל משאומתן עם טייאן לרכישת אדמות אמלבס. בסופו של דבר פנו כולם לאמלבס. על פרשה זו, ניסיונותיהם של 'החבורה ההונגרית' לרכוש אדמות בארץ-ישראל קורם לפתח-תקוה, ראה מכתבו של שטמפר לזאב יעבץ מתרנ"א (1891) בתוך: פ' גרייבסקי, חזון יהודה וירושלים, חוברת ק"ח, ירושלים תרצ"ו. כעבור ארבע שנים, בין יאנואר למאי 1882, ניסה יחיאל ברי"ל, עורך 'הלבנון', ששהה אז בארץ, לרכוש את החלקה, אך בסופו של דבר נרכשה האדמה על-ידי ערבי בשם סרוג במחיר 7 פראנק לדונאם. (על הפרשה ראה י' ברי"ל, יסוד המעלה, מגנצא תרמ"ג. וראה במפתח למהדורה החדשה, 'ירושלים תשל"ח). סרוג מכר את החלקה לאדם בשם אלפרד רוק והוא שמכרה ליהושע חנקין בשנת 1890 במחיר 11 פראנק לדונאם. זו האדמה שעליה נוסדה רחובות. על ראשית רחובות ראה י' קלוזנר, מקטוביץ ועד באזל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 20. ושם המקורות. 55 פרשת הניסיונות לרכישת יריחו על-ידי אחדים מיהודי ירושלים בשנות השבעים היתה 'לאבן-יסוד' בהיסטוריוגרפיה של היישוב היהודי ומעט המקורות לפרשה זו נדפסו כלשונם שוב ושוב במקומות שונים. דומה כי הגיעה העת לחדש גם בפרשה זו, שכל פרטיה ידועים וגדושים כביכול. אין ספק שסלומון התכוון כאן לניסיון ה'שני' לרכישת אדמות יריחו. הניסיון הראשון נעשה עוד בשנת תרל"ב (1872) על-ידי יהושע ילין, בן ציון ליאון ועוד כמה סוחרים תבואה יהודיים מירושלים ונכשל מסיבות שונות שלא כאן המקום לעמוד עליהן. בניסיון הראשון לא השתתף יואל משה סלומון. על הפרשה ראה: י' ילין, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ז, עמ' 64-70. אלא שילין, שכתב את זכרונותיו לעת זקנתו, טעה וערבב שם ללא הבחנה את שני הניסיונות, נקודה שעליה עבר עמד בן ציון גת בספרו היישוב היהודי בארץ ישראל ת"ר-תרמ"א, ירושלים תשכ"ג. אולם גת, שסיכם את הפרשה בספרו (עמ' 335-337), לא חידר את הדברים עד תומם. כעבור שלוש שנים, בסתיו תרל"ח (נובמבר 1874), נתעוררה שוב התקווה בקרב יהודי ירושלים לרכישת אדמות יריחו ועל פרשה זו מספר יואל משה סלומון בטיטות מכתבו.

56 הצע קרקעות הממשלה היה קשור במשבר הכספי העמוק אליו נקלעה האימפריה לאחר שלא יכלה לעמוד במלוות הבינלאומיות אשר נטלה בתכיפות גדלה והולכת. בין השנים 1855 ל-1875 נטלה עליה הממשלה העות'מאנית 12 מלוות גדולים והאחרון (1874) נשא ריבית של 43.5%. לאחר שחובות האימפריה נאמדו ב-200 מיליון לירות, הנושאים ריבית שנתי של 12 מיליון לירות, הודיעה הממשלה באוקטובר 1875 שאינה מסוגלת לעמוד בתשלומי הריבית. על מצבה של האימפריה ראה עוד אצל: א' הד, התערבות ורפורמות באימפריה

ארמתה על ידי הממשלה ואך השליש הא' תשאר ליושבי המקום⁵⁷—). רבות עמל ותלאה שבענו מתוחלת ממושכה ומלחמת מצוה בינינו⁵⁸ ובין גביר א' עמלקי⁵⁹ מעיר אלכס' (נדריה) אשר עמדנו על המכר והוספנו איש על חברו עד אשר עלה לשני אלפים חמש מאות לירא טורקי⁶⁰ עלינו ואנו אחרי אשר העמלקי משך ידו ונשאר הנחלה עומד על שמינו אז באה היריעה ממקום הגבה⁶¹ כי הממשלה לא תחפוץ למוכרה כי אם לאנשים החוסים בצלה ואחרי כי מרבית הקונים היו בני אירופא חוסי בצל הקאנזול⁶² נתבטל המכר⁶³ כן טרח ידידנו הרד"ג⁶⁴ לבדו בהקניה כבדת ארץ צסאן⁶⁵ הסמוכה לחברון

העותמאנית, ירושלים תשל"ד, עמ' 57–59. נראה שההתעוררות שחלה ביישוב היהודי לרכישת קרקעות נבעה מן העובדה שהממשל העות'מאני ביקש למכור אדמות לשם מימון הגירעון. גם תכניתו של חיים גדליה מאנגליה לרכישת ארץ-ישראל מידי התורכים נתעוררה באוקטובר 1875. על התכנית והדיה ראה י' קלזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 52.

57 ילין מספר בספרו (לעיל, הערה 36). עמ' 64, כי שני שלישים משטח הנחלה נאמדו ב־4,000 דונאם. 58 בניגוד לניסיון הראשון לרכישת יריחו בתרל"ב, שנעשה כנראה על-ידי כמה סוחרים אמידים, הוקמה בניסיון השני חברת שותפים כיומתו של בן-ציון ליאון, אשר ביקש לשתף חמישים חברים שכל אחד יביא עמו 30 לירות תורכיות (אריאל, ה, גיליון 2, חשוון תרל"ו). אולם, ענייני החברה התנהלו בעצלתיים עוד כשנה מסיבות לא ברורות. רק באביב תרל"ו נוסדה חברת 'פתח-תקוה' לשם רכישת השטח. שטר ההתקשרות שלה מיום י"א באדר תרל"ו (מארס 1876) פורסם לראשונה על-ידי דוד ילין בעיתון 'הצפירה' משנת תר"ס, גיליונות 270–271. הועתק על-ידי יהושע ילין בספרו הנזכר (עמ' 69) וכן בספר היובל, בעמ' י-יא (בהשמטת החתימות, אולי עקב העובדה שמתוך רשימה זו ניתן לראות כי חלקו של סלומון לא עלה על אחת מתוך 24 חלקות!). 59 הכוונה לארמני. זה היה כינוי נפוץ לבני אומה זו בחברה היהודית המסורתית. גם טוביה סלומון כותב שמדובר בסוחר ארמני וכך ילין בספרו (לעיל, הערה 36). עמ' 66, המוסיף, שהארמני ביקש להקדיש את הקרקע עבור העדה הארמנית בירושלים.

60 אם צדק ילין בקביעתו (ראה לעיל, הערה 57) כי שטח הנחלה שעמדה להימכר היה 4,000 דונאם, הרי המחיר שהציעו סלומון וחבריו — 2,500 לירות — היה גבוה במיוחד: לירה עבור דונאם ושליש. כעבור שנתיים שילמו מייסדי פתח-תקוה מחיר נמוך פי שניים לפחות. ייתכן שיש לקשור את הסכום המוצע בערכה הגבוה של האדמה, שהיתה אדמת שלחין בחלקה וכן לעובדה שהחבורה מנתה 50 איש שהכניסו כל אחד 50 נא"פ (בערך לירה) לקופה. ילין טוען בספרו (בעמ' 67) שהסכום המוצע היה 2,000 לירות. כלומר מאיסתנבול.

61 סלומון ואף ילין בספרו (בעמ' 68). טוענים כי המכשול הראשון בקניית יריחו היה איסור מכירת אדמה ממשלתית לזרים. טענה זו דורשת עיון נוסף. עד לרפורמה הגדולה שביצעה האימפריה העות'מאנית ב־1856 נאסר על זרים לרכוש קרקע. גם לאחר הרפורמה נראה שסעיף זה ואחרים לא הוגשמו ורק לחץ צרפתי הביא לחידוש ההיתר ב־1867. נראה שלפחות מראשית שנות ה־70 לא עמדו בפני זרים תקנות מפורשות שאסרו לרכוש קרקע. השפעת הרפורמות על רכישת אדמות השכונות הראשונות בירושלים ראה: ג' קצבורג, 'תעודות לתולדות החוק העות'מאני בדבר רכישת רכסים על ידי נתינים זרים', יד יוסף יצחק ריבלין, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 131–139. אם אמנם נאמר לחבורת השותפים שחל איסור על רכישת קרקע בידי זרים, דומה שהיה זה תירוץ שנועד לעכב את המשא-ומתן שנכשל עקב נסיבות שונות.

62 סלומון קטע את הפרשה כאן, אולם בנו טוביה ידע להוסיף שהנחלה נקנתה לבסוף בידי הסולטאן העות'מאני עצמו. כך גם מעיד ילין המוסיף בספרו (לעיל, הערה 36). עמ' 69, כי לאחר שמסרו את נתינות הקונים לפחה הגיעה כעבור חודש ימים הודעה, 'כי הסולטן עבד אל חמיד בחוסו על אדמת ארצו שלא למסרה לידי נתינים זרים הואיל בטובו להוסיף על המחיר עוד חמש מאות לירה ולקנותה קניין פרטי לעצמו'. עניין תמוה זה, היינו שהסולטאן מבקש תחילה למכור את האדמה ואחר-כך חוזר בו וקונה את אדמתו שלו לעצמו ניתן אולי לייחס לתהפוכות השלטון שאירעו בעת המשא-ומתן. ב־31 במאי 1876 הודח הסולטאן עבד אל-עזיז ואת מקומו ירש מוראד. כעבור שלושה חודשים (31.8.1876) הודח גם סולטאן זה ואת מקומו ירש עבד אל-חמיד, שאילו מתייחסת עדותו של ילין. ייתכן שהסולטאן החדש שינה את מדיניות קודמיו. ואכן, בדיקת לוח הזמנים של חברת השותפים לרכישת יריחו מעלה שאכן יש קשר בין המאורעות. היריעה האחרונה המצויה בירידו על הניסיון היא במכתבו

מידי הממשלה ורוב עמל ותלואה סבל וסוף נתבטל המקנה מטעמים אשר לא נחפוץ ולא נוכל לתת להקוראים.⁶⁶ אל כל המקרים העברו עלינו שמנו לנגד עינינו וע"כ גמרנו ואמר כי אך מידי יחיד בעל אחוזה אשר כבר שטרי מכר בידו ממנו נקנה למען לא ניגע עוד להבל ולרעות רוח.⁶⁷ מובן מאליו כי כברת ארץ גדולה נרחבה בת כמה אלפים דולעם היא חזון בלתי נפרץ וע"כ כאשר הוגר לנו⁶⁸ כי במסיבי העיר הק' יפו נמצא כברת ארץ גדולה דשנה ופוריה ביד סוחר נוצרי והוא חפץ למוכרה ע"כ שמנו ליפו פעמנו ללכת אל הכפר אימלכס.⁶⁹

של ביינוש סלאנט, מראשי השותפים, שנכתב בתמוז תרל"ו (יולי 1876) ונדפס בהלבנון, יב, גיליון 49 (ה' אב תרל"ו), עמ' 392. סלאנט הגיב על האשמות כנגד הספרדים בירושלים ומסר בסיום מכתבו כי השותפים סיכמו את המשאומתן עם הפחה וממתנים לתשובה מן הסולטאן. המכתב נשלח כחודש לפני חילופי השלטון באימפריה שבעקבותיהם, כמשוער, נתבטלה העסקה. כמקובל גררו אחריהם חילופי השלטון גם חילופים נרחבים בפרובינציות. נראה שלכך יש לקשור גם את מינויו של ראוף פחה למושל ירושלים. על-פי עדויות שונות היה ראוף פחה אדם ישר ותקיף ומכאן יש להבין כי לא היה מניח לסכם עמו עסקאות שהיו עשויות לפגוע ברכוש המדינה ולמלא את כיסיהם של סוחרים שונים.

ר' דוד גוטמן. יואל משה טרח להדגיש 'ל ב ד ו'. אולם נראה על-פי העדויות השונות שבפרשה זו לא פעל גוטמן לבדו אלא היו לו שותפים, כפי שניתן לראות ממקורות אחרים. וראה ההערה שלהלן.

נראה שסלומון התכוון לניסיונותיהם של אנשי 'החבורה ההונגרית', גוטמן, שטמפר ושלזינגר, שפעלו במשך כשנה וחצי לרכישת חלקת אדמה במורד המערבי של מתלול הר חברון, סמוך לנחל בית גוברין של ימינו. חר' צאסן כאן היא חר' סנברה, או חר' צנובר, כ"ק"מ מצפון-מערב לבית גוברין של ימינו. במכתבו ל'הלבנון' מזכיר יואל משה פרשה זו ושם הוא אומר: "...ואמרנו לקנות כברת ארץ במסבי חברון נחלת סנבארא ואמבורץ. צאסן זוהתה כבר על-ידי צבי אילן כחר' צנובר באיזור בית גוברין. ואילו את אמבורץ אצל סלומון היא שיבוש שמה של חר' אל בורג' — חר' בורגין של ימינו, נ.צ. 1160 1472 (רשת שחורה), 4 ק"מ מצפון-מזרח לחר' צנובר, 3 ק"מ מדרום-מזרח למושב צפרירים.

וראה עור על ניסיון הקנייה אצל צ' אילן, מאה שנה לחלוט סנברה, עם ואדמתו (אב תשל"ה), גיליון 33. וכן: ר' עמית, 'כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית במאה ה"ט ובראשית המאה הנוכחית'. בתוך: ברון ה' צורי, חוברת זכרון לזכר ברין דסברג ז"ל, ראש צורים תשל"ז, עמ' 15-24.

יואל משה וכן בנו טוביה לא הותירו כאן כל פירוש מדוע נכשל הניסיון לרכוש את אדמת סנברה. אולם במאמרו ב'הלבנון' רומז אולי סלומון כי לא היה שותף כלל לניסיון וכי סיבת הכישלון הפעם היתה וזה לפרשת דוראן — שוחר ששילם קונה אחר לפקיד הממשלה. לעומתו טען שטמפר במכתבו ליעבץ מתרנ"א (לעיל, הערה 54), כי לאחר שנחשבו האישור הממשלתי החלו לחשוש לעסקה על כן משכנו ידינו ממנה.

כאן קטע דרואנוב את העתקתו של טוביה סלומון, למרות שהאחרון הוסיף קטע קצר על ראשית המשאומתן לרכישת אדמת פתח-חקה.

טוביה סלומון, אשר העתיק פסקה זו, הוסיף עוד כמה משפטי ביאור נכונים, שמהם עולה כי לאחר כל הכישלונות שמונה יואל משה סלומון החליטו השותפים לא לנסות להתמודד שוב עם אחרים בקניית אדמות ממשלתיות, אלא לנסות ולחפש סוחר אשר כבר עבר את דרך הייסורים ובידו שטרימכר מאושרים על-ידי הממשלה.

טוביה סלומון הוסיף כאן 'קץ תרל"ח' — הוא המועד שבו נקנתה החלקה.

כאן קטע טוביה סלומון את העתקתו באמצע העמוד של כתב-היד יואל משה לא הזכיר כאן אפילו ברמז את ד"ר מזוריסקה, שאיים על שלושת הקונים לכל יעזו לרכוש את האדמה, ולא מופיעה כל ידיעה שיואל משה סלומון נותר לבדו כמה ימים בין הפלחים על-ימנת לאמת את השמועות בעניין הקדחת. כפי שנשתמרה במסורת משפחת סלומון.

האיש אשר חפץ להיות האיש הביניים (סרסור) בינינו לבין הקונה ואשר הוא הציע לפננו על ידי מכתביו לירושלם מעסק הנחלה הזאת הוא האיש הנודע מאחינו ס' אמזעליג, קונסול לממשלת בריטאני ביפו⁷⁰ בבאנו ליפו פנינו אליו ובטרם כל בקשנו ממנו להגיד להמוכר כי חפצינו לתור את הנחלה בטרם נדבר דבר ועל כן ישלח איש ממנו להראות את הנחלה. למחרת היום ההוא אני והרד"ג⁷¹ והאיש זאכרי⁷² סוכן הסוחר אחזנו דרכינו לצפון יפו ללכת לכפר אמלבעס.⁷³

א מ ל א ב ע ס

זה איזה שנים אשר יושבי הכפר ההוא אף כי אדמתם דשנה ופוריה עד למאד רששו מסיבות ידועות וימכרו מאחוזותם וחלק גדול מאחוזותם נפל למקנה לסוחר נוצרי אשר שמו סלים קאסאר ומיתר אחוזותם מכרו שלשה רבעים לסוחר טאין והוא אשר יחפץ עתה למוכרה⁷⁴ שלשה רבעי הכפר עדין בלי חלוקה⁷⁵ תרנו את הנחלה לארכה ולרחבה וחשקה לבבנו כי הארץ טובה מאד מאד ארץ מישור ומנהר מי הירקון ישטוף על גבולה מצד צפון.⁷⁶

70 חיים אמזלג (1824–1916) יליד גיברלטר, מגדולי הסוחרים בתבואה ביפו. היה שותף לבנק ולירו, ראשון הבנקים המסחריים היהודיים והגדול שבהם. אמזלג היה סגן הקונסול הבריטי ביפו ועוזר בקניית אדמות ראשון לציון. בעת מלחמת העולם הראשונה, בהיותו בן 90, גורש למצרים, לאחר שלא הסכים לוותר על אזרחותו הבריטית, ושם נפטר ב־1916. ראה עליו עוד: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ב, עמ' 816. אמזלג נזכר גם בספר היובל של פתח־תקוה, בפרק תיאור הקנייה (עמ' טו), אלא שמלשון הפתיחה שם עולה כאילו מדובר בזממה של הקונים שהגיעו מירושלים ופנו לאמזלג; ואילו מלשון כתב־היד עולה שהזממה הראשונה היתה של אמזלג. פרשת התיווך לא הוזכרה כלל במכתבו של סלומון ל־הלבנון.

71 ר' דוד גוטמן.

72 גם בספר היובל (עמ' טו) מזכיר האיש זכרי אפנרי, פקידו של טייאן.

73 כאן קטע טוביה את העתקתו במחצית דף ה צד ב של כתב־היד.

74 על גלגולי אדמת פתח־תקוה קודם לקנייתה על־ידי המייסדים ראה ברשימתו של מ' סמילנסקי, שנדפסה בספר היובל של פתח־תקוה, עמ' יג–טו. (חזרה ונדפסה אצל א' יערי, זכרונות ארץ ישראל, עמ' 243–245). מעניין, שסלומון פישט כאן את בעיותיה הסבוכות של חלקת טייאן, ואולי יש דברים בגו.

75 דבריו של סלומון מכוונים למעמדה המשפטי של חלקת טייאן השנייה, שבניגוד לחלקה הראשונה (חלקת קסאר), אותה חרשו באב תרל"ח, לא היתה רשומה כחוק בספרי האחזקה העות'מאניים, עובדה שהמיטה אסון על שותפיה.

76 סוף דף ה צד ב וסוף הקטע המצוי בידניו.

ארכיונים

ארכיונים ואוספי תעודות במכון ז'בוטינסקי

פסח גני

מכון ז'בוטינסקי בישראל התחיל את פעילותו בשנת 1937 בשם 'מזיאון בית"ר'. בשנת 1947 — עם הרחבת שטח הפעולה שלו — הוחלף שמו ל'מכון ז'בוטינסקי בישראל'. בשנת 1957 הוכר רשמית כארכיון ציבורי, בהתאם לחוק הארכיונים. כן הוכר על-ידי הוועד הפועל הציוני כגנזך של מוסדות תנועת ז'בוטינסקי.

במכון שני מדורים עיקריים, הארכיון ההיסטורי והמזיאון.

תפקיד הארכיון ההיסטורי לרכז, לעבד ולהעמיד לרשות הקהל לעיון חומר ארכיוני המתייחס לנושאים הבאים:

- א. זאב ז'בוטינסקי, חייו, תורתו, פעילותו הציבורית, יצירותיו הספרותיות והפובליציסטיות;
- ב. התנועה ה'בוטינסקאית' על ארגוניה, מוסדותיה ושלוחותיה בארץ ובגולה, מאז הקמתה ועד היום;
- ג. הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה;
- ד. קבוצת ניל"י;
- ה. הגנת ירושלים בשנת 1920;
- ו. אצ"ל (הארגון הצבאי הלאומי);
- ז. לח"י (לוחמי חרות ישראל);
- ח. העלייה החופשית לארץ-ישראל (העפלה);
- ט. תנועת העבודה הלאומית;
- י. מאבק הפרטיזונים היהודים נגד הנאצים ולוחמי הגיטאות;
- יא. הפעילות למען הקמת צבא עברי במלחמת העולם השנייה;
- יב. הוועד העברי לשחרור האומה בארצות-הברית;
- יג. תנועת החרות, מוסדותיה וסיעתה בכנסת;
- יד. ארכיונים ואוספים אישיים של מנהיגי התנועה הלאומית ופעיליה.

ברשות מכון ז'בוטינסקי ארכיונים, שרידי ארכיונים ואוספים של הארגונים, המוסדות והאישים שנוכרו. לשם השלמת התיעוד הוקם אוסף צילומי מיקרו והעתקי צילום של תיקים ותעודות המתייחסים לנושאים אלה השמורים בארכיונים אחרים בארץ ובחוץ-לארץ. כן קיימת ליד הארכיון ספריית עזר המכילה למעלה מ-10,000 כרכים וחוברות, ואוסף עיתונות וכתבי-עת בן 498 כותרות. החומר הארכיוני השמור בגנוי המכון פתוח לקהל בלי הגבלות, להוציא תיקים אישיים, הסגורים לתקופה מסוימת, בהתאם לדרישת המפקידים. בארכיון חומר רב על פעילות התנועה הרביזיוניסטית לשלוחותיה השונות בגולה ובארץ-ישראל. החומר הרב העוסק בפעילות בגולה מתייחס גם לשאלות ארץ-ישראליות מובהקות; דיונים ופעילות הקשורה בשאלות יישוב הארץ, המדיניות הציונית, היחס בין מוסדות התנועה בארץ ובגולה וכיוצא באלה. בתוך החומר הארץ-ישראלי המובהק יש להזכיר את הארכיונים והאוספים הבאים:

א. תנועת בית"ר

סמל	מספר התיקים	תאריכים	
3ב	120	1966–1940	1. שלטון בית"ר בארץ-ישראל (ההנהגה העולמית)
5ב	46	1934–1929	2. הנהלת פלוגות העבודה לבית"ר בארץ-ישראל
			3. נציבות בית"ר בארץ-ישראל (ההנהגה הארצית)
9ב	124	1966–1927	תל-אביב
10ב	89	1946–1928	4. קן בית"ר, תל-אביב

ב. ברית הציונים הרביזיוניסטים (הצה"ר)

והסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח)

			1. לשכת המודיעין על-יד הוועד הפועל של ברית הצה"ר העולמית, תל-אביב
2א	19	1933	2. ההסתדרות הציונית החדשה, המשרד המדיני, ירושלים
6א	15	1946–1941	3. ברית הצה"ר המאוחדת, ההנהלה העולמית, תל-אביב
8א	10	1950–1946	4. ברית חרות-הצה"ר, ההנהלה העולמית, תל-אביב
9א	450	1966–1950	5. מרכז הצה"ר בארץ-ישראל
10א	180	1946–1935	6. מרכז הצ"ח בארץ-ישראל
10א	60	1946–1935	

ג. ארגונים ומוסדות של

תנועת העבודה הלאומית

1ד	20	1934–1930	1. ארגון עובדי הצה"ר ובית"ר
			2. הסתדרות העובדים הלאומית, הוועד הפועל, תל-אביב
2ד	60	1967–1934	
3ד	36	1968–1933	3. קופת חולים לעובדים לאומיים, המרכז, תל-אביב

מספר התיקים	סימול	תאריכים	קרן תל-חי
160	1ז	1940–1929	1. קרן תל-חי, הדירקטוריון, לונדון
140	2ז	1948–1940	2. קרן תל-חי, הדירקטוריון, תל-אביב
			ה. ועדים, ליגות וכדומה
50	1ח	1947–1934	1. ליגה עברית ימית
20	2ח	1948–1935	2. ליגה עברית למפעלים וחצופה
			3. הוועדה לעזרת משפחות העצורים
64	6ח	1948–1945	העבריים, תל-אביב
50	8ח	1934–1933	4. פרשת רצח חיים ארלוזורוב — ארכיון הסניגוריה
			ו. ארכיונים ואוספים שונים
35	כ1	1921–1914	1. אוסף הגדודים העבריים במלחמת-העולם הראשונה
37	כ2	1918–1914	2. קבוצת ניל"י
30	כ3		3. ארגון ההגנה
400	כ4	1948–1931	4. הארגון הצבאי הלאומי
36	כ5	1949–1940	5. לוחמי חרות ישראל
121	כ6	1948–1937	6. עלייה ב'
2	כ9	1920	7. מאורעות תר"פ בגליל
13	כ10	1920	8. מאורעות תר"פ בירושלים
2	כ11	1921	9. מאורעות תרפ"א
11	כ12	1930–1929	10. מאורעות תרפ"ט
5	כ13	1939–1936	11. מאורעות תרצ"ו–תרצ"ט
13	כ14	1934–1930	12. ברית הבריונים
			ז. ארגונים ומוסדות הקשורים בתנועה הלאומית
			1. מפלגת המדינה העברית, הוועד הפועל העולמי,
47	ל6	1939–1933	תל-אביב
			2. מפלגת המדינה העברית בארץ-ישראל
8	ל7	1939–1933	הוועד המרכזי
21	ל8	1939–1933	3. ברית הקנאים, המפקדה העליונה, תל-אביב
			4. 'בנה ויחדפת', ברית האקדמאים הציוניים
8	ל9	1946–1934	הממלכתיים
			5. 'אל על', ברית הסטודנטים הרביזיוניסטים
30	ל10	1940–1929	באוניברסיטה העברית, ירושלים
12	ל12	1940–1935	6. הירדן, עיתון יומי, המערכת, ירושלים
12	ל13	1949–1939	7. המשקיף, עיתון יומי, תל-אביב

ח. ארכיונים ואוספים אישיים

האוסף האישי הגדול והמרכזי הוא של ז'בוטינסקי הכולל בתוכו תיקים על פרשיות שונות ותיקי פרוטוקולים. במרכזו אוסף המכתבים של זאב ז'בוטינסקי (1901–1940), שסימולו א1. מספר המכתבים של ז'בוטינסקי שבאוסף זה מגיע לכ-8,000 מכתבים בשפות שונות. במכון ז'בוטינסקי החל לפני שנים מפעל של עריכת מפתחות לאגרות ז'בוטינסקי (כרך ראשון יצא לאור בשנת תשל"ב על-ידי המכון לחקר הציונות של אוניברסיטת תל-אביב ומכון ז'בוטינסקי בישראל). בארכיון מצויות תמציות מן האגרות מהשנים הבאות. הארכיונים האישיים החשובים של רביזיוניסטים, שפעלו בעיקר בארץ-ישראל, הם:

42	פב	1. אחימאיר, אב"א
5	פ8	2. אלטמן, אריה (ליאו)
10	פ16	3. ארבר, מנחם
	פ20	4. בגין, מנחם
	פ23	5. בונפלד, צבי (גריגורי)
	פ36	6. בן-חורין (בינדר), אליהו
	פ50	7. גוריון, יצחק
	פ77	8. הלפרן, ירמיהו
	פ87	9. וייזל, זאב (וולפגנג פון)
	פ91	10. וינשטיין, ברוך
	פ92	11. וינשל, אברהם
	פ93	12. וינשל, יעקב
	פ94	13. ושיק, אפרים
	א1	14. ז'בוטינסקי, ערי
	פ106	15. יוניצ'מן, שמשון
	פ103	16. ייבין, יהושע
	פ112	17. כצלסון, יוסף
	פ143	18. מוריאל (מאירוביץ), שלמה
	פ257	19. סלמן, אברהם
	פ200	20. רוזוב, ישראל
	פ211	21. רזיאל, דוד
	פ223	22. שטרן (יאיר), אברהם
	פ230	23. שנארי (שניידרמן), אריה

וכן נמצאים באוסף חלקי ארכיונים ואוספים אישיים רבים (119 חלקי אוספים) וארכיונים של יוסף טרומפלדור (פ21/101); ז'והן הנרי פטרסון (פ3/117); יוסף קלזנר (פ5/194) ועוד. הארכיון פתוח לקהל ברחוב המלך ג'ורג' 38 ('מצודת זאב'), תל-אביב.

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 10

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM • JANUARY 1979

EDITOR: YAACOV SHAVIT

CONTENTS

INTRODUCTION 1

THE ANTI-PHILANTHROPIC APPROACH DURING THE DAYS OF THE FIRST ALIYA /

YAACOV KELLNER 3

RUSSIAN PROSELYTES IN GALILEE AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY /

YUVAL DROR 34

THE YIDDISH PRESS IN ERETZ-ISRAEL FROM ITS INCEPTION TILL THE PUBLICATION OF

NAI VELT (1934) / ARIEH L. PILOVSKY 72

MEISSNER PASHA — THE PIONEER OF RAILWAYS IN PALESTINE. THE MAN, HIS RAILWAYS

AND THEIR FORTUNES / PINHAS WALTER PICK 102

THE CONTRIBUTION OF EARLY PETAH TIQVA TO THE AGRICULTURAL AND INDUSTRIAL

DEVELOPMENT OF ERETZ-ISRAEL (1878-1918) / SHMUEL AVITSUR 129

FARMERS AND LABOURERS OF THE SECOND ALIYA IN PETAH TIQVA / ZEEV TZAHOR 142

PETAH TIQVA AS SEEN BY TWO SENIOR OFFICIALS AT THE END OF THE OTTOMAN PERIOD /

YAACOV YEHOASHUA 151

FROM 'AHAVAT ZION' TO PETAH TIQVA — ERETZ-ISRAEL IN THE WRITINGS OF JOEL MOSES

SALOMON / TOVA COHEN 159

DOCUMENTATION

A DRAFT OF *QOL QORE* BY JOEL MOSES SALOMON, WRITTEN TO THE LEADERSHIP OF THE

'LOVERS OF ZION' IN RUSSIA (SECOND HALF OF 1881) / RAMI YIZRE'EL 177

ARCHIVES AND COLLECTIONS OF DOCUMENTS AT THE JABOTINSKY INSTITUTE /

PESACH GANNI 195

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1979

Assisted by the Ministry of Education and Culture

Printed in Israel